GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN TÖRTÉNETSZEMLÉLETE A REFORMKOR POLITIKAI ÉRTÉKVILÁGÁNAK ÖSSZEFÜGGÉSEIBEN

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYOK tudományágban

Írta: FÜLÖP TAMÁS okleveles történész.

Készült a Debreceni Egyetem Multidiszciplináris Bölcsészettudományok doktori iskolája
(Történelmi programja) keretében

Témavezető: Dr. . . . . .
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:
elnök: Dr. Tímár Lajos
tagok: Dr. Fazekas Csaba
Dr. Erős Vilmos

A doktori szigorlat időpontja: 2003. december 4.

Az értekezés bírálói:
Dr. ……..

Dr. ……...

A bírálóbizottság:
elnök: Dr. …….
tagok: Dr. …….
Dr. …….
Dr. …….
Dr. …….

A nyilvános vita időpontja: 2005. …… ...… .

Én, Fülöp Tamás, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült.

Fülöp Tamás

Debrecen, 2005.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN TÖRTÉNETSZEMLÉLETE A REFORMKOR POLITIKAI ÉRTÉKVILÁGÁNAK ÖSSZEFÜGGÉSEIBEN

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

TÉMAVEZETŐ: Dr. Velkey Ferenc, egyetemi docens

KÉSZÍTETTE: Fülöp Tamás

DEBRECEN, 2005.

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés 5
I. 1. Témamegjelölés 5
I. 2. Előfeltevések, problémafelvetések 6
I. 3. Munkafogalmak, definíciók 10
I. 4. Konkrét feladatok 15
I. 5. Széchenyi történetszemlélete és a történeti szakirodalom 22
II. Vizsgálatok Széchenyi történetszemléletének értékvilágában 27
II. 1. Múlt és jövő. A magyar nemzet életkorának meghatározása és funkciója Széchenyi érveiben 27
II.2. A nemzeti múlt értékelése és szerepe Széchenyi érveiben 40
II.3. Példaadás és jövőkép: a más nemzetektől nyert tapasztalatok jelentősége 50
II.3.1. Esettanulmány I.: A „fiatal" Amerika képe Széchenyi történetszemléletében 55
II.3.1.1. Az Amerika-kép jelentősége és szerepe a reformkori politikai diskurzusban 62
II.3.1.2. Az Amerika-kép szerepe Széchenyi érveiben 77
III. Nemzetiség és haladás. Széchenyi történetszemléletének alapfogalmai 90
III.1. A nemzeti jelleg problematikájának történetszemléleti vetületei 90
III.2. A haladásgondolat eszmei-politikai jelentősége Széchenyi érveiben 101
III.2.1. A haladásgondolat főbb jelentésrétegei és elemi funkciója a reformkori politikai diskurzusban 119
III.2.2. A haladásgondolat funkciója Széchenyi érveiben 133
III.3. Esettanulmány II.: Az alkotmányosság kérdésköre Széchenyi érvelésében 145
III.3.1. Alkotmányosság kontra abszolutizmus Széchenyi történetszemléletében 147
III.3.2. A magyar rendi alkotmányosság kritikája Széchenyi érvelésében 166
III.3.3. Alkotmányosság és szabadság kérdése a politikai érvek világában 173
IV. Széchenyi történetszemlélete vita-helyzetben 182
IV.1. Történetszemléletek és A kelet népe-vita 182
IV.2. A történelmi tét dimenziója A kelet népében 188
IV.3. Kossuth történetszemléletének és haladás-koncepciójának főbb sajátosságai 197
IV.3. A vita történetszemléleti aspektusai 214
V. Irodalomjegyzék: 231

I. Bevezetés

I. 1. Témamegjelölés

Gróf Széchenyi István történetszemléletének vizsgálata nem előzmények nélküli, igaz, nem is a leghangsúlyosabb vonulata az elmúlt másfél évszázad során tekintélyes méretűvé duzzadt, s a gróf eszmerendszerét elemzései tárgyává tevő Széchenyi-historiográfiának. Jóllehet a Széchenyi műveiben fel-felbukkanó sajátos történetfelfogás jelenléte, s ennek a jellegzetes „történetértelmezésnek" a gondolatszervező ereje számos Széchenyi-interpretátor figyelmét felkeltette már az elmúlt évtizedek során, az életpálya egy-egy konkrét szakaszára irányuló részletes kutatásokon kívül a témával kapcsolatban szélesebb körű összefoglalás ebben a tárgykörben a mai napig nem született. Pedig a Széchenyi-irodalmat olvasva nem egy alkalommal tapasztalhatjuk, még az olykor lényegesen eltérő következtetésekre jutó értékelésekben is, hogy a különböző történetírói módszereket alkalmazó, és alapjaiban más jellegű történeti kontextusban alkotó szerzők Széchenyi eszmerendszerének, reformkoncepciójának – eleinte a következetesség kifejezésével jelzett – egységességét bizonygatva, vagy összetevőit elemezve, utalást tesznek arra nézve, hogy a gróf megnyilatkozásaiban egy viszonylag konzekvens történetszemlélet húzódik meg. Számos korabeli és 20. századi írót, historikust ihletett már meg ennek a szemléleti sajátosságnak – általánosságban: a múlthoz, s általa a jelenhez és jövőhöz kapcsolódó viszonyulásnak, konkrétabban: a magyar társadalom átalakulásának minőségéhez, jellegéhez, formáihoz kötődő szemléletmódnak – a jelenléte Széchenyi gondolkodásában, s napjainkra nem egy jelentős részeredménye született már a gróf eszmerendszerének feltárásához kapcsolódó történetszemléleti rekonstrukciós vizsgálatoknak is. Kutatásaim során magam is nagyban támaszkodhattam már azokra a megbízható eszme- és gondolkodástörténeti, illetve filológiai tanulmányokra, amelyek főbb vonalaiban, legfontosabb összetevőit illetően kimutatták és analizálták Széchenyi (történeti-) eszméinek magyar és európai szellemi-kulturális építőelemeit, gondolati összetevőit, előképeit.[1] Ennek ellenére az elmúlt időszak történetírásában – Angyal Dávid közel egy évszázaddal ezelőtti meghatározó kutatásait leszámítva – Széchenyi összetett történetszemléletének rekonstrukciós vizsgálatára, illetve a reformkori magyar politikai diskurzusban betöltött szerepének, funkcionalitásának elemzésére törekvő monografikus igényű feldolgozásokkal nem találkozhatunk. Ugyanis a témával érdemben foglalkozó kutatók döntő része (Angyal Dávid, Iványi-Grünwald Béla, Gergely András) – utalva a probléma egész életpályán végighúzódó súlypontos szerepére – az eszmerendszer feltáró elemzéséhez kapcsolódóan elsősorban a jelenség genezisét, illetve strukturálódását vizsgálta a politikai pálya egy-egy adott szakaszában. Széchenyi történeti eszméit azonban a politikai célú megnyilatkozások vonatkozásában, a reformkor politikai értékvilágának összefüggéseiben, valamint a történetszemléleti értékkategóriák sajátos argumentációs funkcionalitását illetően kutatóink mindezidáig részletesen nem vetették vizsgálat alá. A dolgozat szerzője ezért arra tett

[1] Gondolhatunk itt mindenekelőtt Angyal Dávid, Iványi-Grünwald Béla, Gergely András és Velkey Ferenc munkáira. (Vö.: Irodalomjegyzék.)

kísérletet, hogy – részben eltérve a szakirodalomból már ismert filológiai, strukturalista, vagy rekonstrukciós kutatási irányoktól – Széchenyi történetszemléleti érvanyagának vissza-visszatérő retorikus alakzatait, „működési mechanizmusait" a reformkor politikai értékvilágának összefüggéseiben tárja fel.

I. 2. Előfeltevések, problémafelvetések

Az talán köztudott, hogy a politikus és gondolkodó Széchenyi történetileg kimeríthetetlennek tűnő pályáját, bonyolult személyiségét – műveihez, alkotásaihoz és „hatásához" mérten – a különböző régi és új feldolgozások olykor épp autonóm megközelítési módjuknak köszönhetően tették még differenciáltabbá. S ha mindez törvényszerűen együtt is járt azzal a következménnyel, hogy a téma mind szövevényesebbé, míg a Széchenyi-irodalomban való jártasság mind küzdelmesebb feladattá vált, az egyre gyarapodó szakirodalom mégiscsak elősegítette Széchenyi gondolkodásának, megnyilatkozásainak, tetteinek komplexebb és árnyaltabb megismerését. Hosszas indoklás nélkül is azt mondhatjuk, hogy az időről időre megjelenő – szellemtörténeti, marxista, pszichologizáló, eszmetörténeti, szövegvizsgálati, stb. – újabb és újabb megközelítések, történetírói módszerek és interpretációs kísérletek nem elsősorban a probléma feloldhatatlannak tűnő terjengősségére utalnak, hanem magának a Széchenyi-kérdésnek az időben mozgó, historiográfiai korszakonként hullámzó történetiségét és – egy szakmailag igazolható, optimális határon belüli – értelmezhetőségi sokféleségét bizonyítják.[2]

Ez persze – amellett, hogy el kell fogadnunk, hogy a múltnak egynél lényegesen több korrekt értelmezése létezhet egymás mellett – jelen esetünkben sem jelentheti a történelmi megismerés objektivitásába vetett hit felelőtlen relativizálását, s nem eredményezheti egyazon történelmi tény homlokegyenest ellentétes tudományosan igazolható adekvát magyarázatát, illetve nem vezethet ahhoz a hamis illúzióhoz, hogy minden történelmi jelenségnek végtelen számú helyes interpretációja létezhet.[3] Így a Széchenyi-kérdés esetében is érvényesnek tekinthetjük, hogy az állandóan változó történelmi távolság, mely a történelmi cselekvő, illetve a történelemben megnyilatkozó személyiség és a saját hagyományaiba ágyazott történész-interpretátor között fennáll, az nemcsak hogy nem legyőzhetetlen akadály, de figyelembe veendő és a „történelmi" jelenségek megértése során aktív módon felhasználandó lehetőség.[4] Az értelmező és az értelmezés pozíciója tehát a diakronitás következtében folyamatosan változik, s ez a Széchenyi-interpretációk

[2] Ennek mélyén véleményem szerint mindenekelőtt az a különböző historiográfiai korszakonként újra meg újra tapasztalható történetfilozófiai és bizonyos fokig tudományetikai igény nyilvánul meg, amit Collingwood – kifejezetten ebben az összefüggésben kölcsönvett – szavaival úgy jellemezhetünk, hogy *„minden nemzedéknek a maga módján át kell írnia a történelmet"*. Collingwood, R. G. [1987] 311. p. Vagyis – ahogy azt a szellemtudományi és hermeneutikai hagyományok is sugallják –, a jelen megértését is szolgáló múlt „újraértelmezése", jelenből végrehajtott hiteles interpretációja, „elevenné tétele" bizonyos szempontból minden, ugyancsak a történelemben egzisztáló korszak és generáció kötelességévé válik, mert saját jelenük megértését csak a múlthoz intézett saját kérdéseikre kapott autonóm válaszaiktól remélhetik. Vö.: Collingwood, R. G. [1987] 275-276. p. Paul Ricoeur egyik előadásában a történeti „újraírás" fogalmában a történész azon vágyát vélte fölfedezni, amelyet az eseményhez való egyre közelebb jutás igénye táplál. Vö.: Ricoeur, Paul [2002] 61. p.

[3] Vö.: White, Hayden [1997] 15-16. p.; Gyáni Gábor [2000] 31-48. p.

[4] A történelmi jelenségek megértésének történeti mozgását vizsgálva a hermeneutikai módszer az interpretáció egyik feladatát az értelmezés során éppen az időben változó viszonyokhoz igazított „újraértelmezésben" látja. Vö.: Gadamer, H-G. [1984] 211. és 219. p.

vonatkozásában is a magyarázatok kizárólagosságának és örökérvényűségének a lehetőségét alapjaiban megkérdőjelezi.[5] Ebből a szempontból tudomásul kell venni – amennyiben nem szándékunk a régi kérdésekre új és esetleges válaszokat adni –, hogy felmerülő kérdéseink és alkalmazott módszereink, miként kapott eredményeink is a történelmi megismerés aktuális jelenének sajátos részét kell, hogy képezzék. S ezért – szigorúan ebben az értelemben – nehezen beszélhetünk kimerítően feldolgozott történelmi témáról, vagy véglegessé váló történelmi ismeretről, hiszen minden kornak a saját maga – s a tudományosság kritériumainak megfelelő – vonatkozási rendszerében kell rekonstruálnia és újraírnia a „maga" történelmét, amit bizonyos szempontból, valóban a *„történelem eszméjének"* nevezhetünk.[6] Ezért is vélem úgy, hogy Széchenyi pályájával kapcsolatban nemcsak lehetősége van az újabb megközelítési módok alkalmazásának, de részben éppen az eddig nem, vagy nem teljes egészében alkalmazott tudományos igényű kérdésfelvetések és módszertani eljárások nyújthatják további értékes hozadékát a meg-megújuló Széchenyi-kutatásoknak.

Munkám során Gróf Széchenyi István történetszemléletének vizsgálatát egy olyan aspektusból kívánom végrehajtani, amelynek nincsenek számottevő hagyományai a korábbi kutatásokban. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a szakirodalom által több alkalommal is érintett, s a tudományos gondolkodás révén már régóta felszínre került probléma teljesen ismeretlen jelenség lenne a Széchenyi-irodalomban. S bár annak ellenére, hogy történészeink – gyakran élesen különböző kiindulópontjaik dacára is – arra a véleményre jutottak, hogy a viszonylag stabil eszmerendszerrel rendelkező Széchenyi gondolkodásában és megnyilatkozásaiban egy többé-kevésbé homogén történetszemlélet nyomai lelhetők fel, a téma szélesebb körű és mélyebb szempontokra épülő feldolgozására az elmúlt évszázad során csupán egyetlen egy átfogóbb kísérlet történt.[7] A szakirodalom eddigi eredményei, illetve Széchenyi munkái alapján azonban joggal előfeltételezhetjük, hogy a gróf eszmerendszerében egy sajátos módon felépített, s alapjaiban szilárd történetszemlélet, valamint egy ahhoz kapcsolódó állandósult nyelvi fordulatokra épülő politikai argumentáció körvonalazható, melynek kialakulását, megjelenési formáit, funkcionalitását, „alkalmazását", illetve esetleges jelentésváltozásait egy speciális közegben lehet a legpontosabban megragadni. Munkám megközelítési módjának a korábbi vizsgálatkoktól eltérő újdonságát elsősorban az a problémafelvetés jelenti, miszerint ezt a Szécehnyi politikai célzatú megnyilatkozásait mélyen átható történetszemléleti értékvilágot a konkrét politikai szituációkhoz kapcsolódóan és a korabeli politikai diskurzus vonatkozásában kísérelem meg feltárni. Ez a különleges vizsgálati környezet kiváltképp a reformkor társadalomátalakulási vitái által generált változó politikai szituációkban, s ehhez kapcsolódóan a közvélemény megnyerését szolgáló érvelésben érhető tetten. Ebben a közegben válik „újraszerveződésében" és „funkcionalitásában" is megfigyelhetővé, hogy Széchenyi történetszemlélete a különböző szövegszinteken mekkora intenzitással és milyen aktuális politikai-meggyőzési szerepben bukkan elő. S ezek a vizsgálatok tehetik lehetővé, hogy Széchenyi rendkívül nagy előfordulást mutató, s látszólag stabil történetszemléleti háttérrel

[5] Az úgynevezett „posztmodern" történetírás által megindított paradigmaváltás egyik nagy kihívása éppen az ilyen jellegű elméleti önreflexió végrehajtása. Vö.: Kisantal Tamás-Szeberényi Gábor [2001] 120-126. p., ill. Gyáni Gábor [2000] 11-31. p.

[6] A gondolatot – a módszertani azonosulás igénye nélkül – ugyancsak Collingwoodtól kölcsönöztem. Collingwood, R. G. [1987] 311. p.

[7] Angyal Dávid [1907].

rendelkező politikai érvanyagának az eszmerendszerben és a korabeli politikai diskurzusban betöltött szerepét helyes módon értelmezhessük.

A további kutatások feladata annak mérlegelése, hogy ez a történetszemlélet, s a sok szempontból erre alapozott politikai érvelés miként viszonyult Széchenyi gondolkodásának további értékkategóriáihoz, s az eszmerendszer „egészéhez". Így nyerhető pontosabb kép arról, hogy ez a gyakorta és hangsúlyosan – olykor a politikai pálya több évtizedes intervalluma során is azonos fordulatokkal, de egészen más jelentésösszefüggésben, s korántsem mindig szisztematikusan – megjelenő gondolati építőelem és fogalmi készlet milyen funkcionalitással bírt Széchenyi gondolkodásában, hogyan strukturálta, s mennyiben „szervezte" a gróf politikai megnyilatkozásait, illetve miként hatotta át az általa is használt politikai „beszédmódot". Reményeim szerint Széchenyi történeti eszméinek feltárásával, s a hozzá kapcsolódó terminológia funkcionalitásának vizsgálatával nemcsak egy adott szerző gondolkodásának meghatározó szemléleti paneljeire, hanem egy politikai-eszmetörténeti szempontból rendkívül izgalmas korszak kifejezésvilágának és „tudatmozgásának" néhány jellegzetes szegmentumára is fényt deríthetünk.

Számos történész és szépíró felhívta már a figyelmet arra, hogy Széchenyi műveit, cikkeit és naplóját újraolvasva minduntalan olyan utalásokkal találkozhatunk, melyek a haladásra, a nemzet jövőjére, a társadalom átalakulására, vagy az átalakulások tétjére vonatkozóan egy lappangó történeti „rendezőelvet" sejtetnek a gróf gondolkodásában.[8] Valóban, Széchenyi programadó művei és vitairatai e kérdésfelvetéseknek a létjogosultságát nagymértékben alátámasztják. Csakhogy a túlzott várakozásokkal szemben az erre a területre irányuló kutatások esetében már a munka elején figyelembe kell venni, hogy Széchenyi eszmerendszerében – bármennyire is szerette volna ezt a látszatot kelteni a dualizmus történetírása – nem mutatható ki egy zárt, homogén történetfilozófiai rendszer.[9] Az előzetes feltevések alapján ezért úgy tűnik, hogy Széchenyi történetszemléletének, s ehhez kapcsolódó politikai érvelésének egzakt megragadhatóságát számos elméleti probléma nehezíti. Az egyik ilyen dilemma, hogy Széchenyi történetszemléleti megalapozottságú argumentációja várhatóan nem állandó jelleggel lesz a megnyilatkozások kísérőjelensége, s ezek az érvek első pillantásra is a különböző művek és szövegrészek eltérő szintjén, illetve másféle funkcióval bukkannak elő. Ráadásul ezek a történetszemléleti hátteret feltételező érvek, s az érvekben gyakorta felbukkanó „alapfogalmak" amellett, hogy nagyfokú fluktuációt mutatnak, a konkrét szituációkban általában más és más mélységben válnak kimutathatóvá. Mindamellett, annak ellenére, hogy a gróf megnyilatkozásait kétséget kizáróan mélyen áthatja a történetszemléleti megfontolásokra támaszkodó érvelés, Széchenyi – ellentétben más kortársaival – a történelem menetével kapcsolatos meggyőződéseit és történetfelfogását „önálló rendszeralkotó műben" nem fejtette ki.[10] S bár a dualizmus kori Széchenyi-historiográfia előszeretettel alkalmazta Széchnyi történelemmel kapcsolatos megnyilatkozásaira a „történetfilozófia" kifejezést, Angyal Dávid és kortársai is kénytelenek voltak végeredményben elismerni, hogy Széchenyi nem „rendszeralkotó" filozófusként, hanem

[8] Csupán a legjellegzetesebb értelmezéseket kiemelve vö.: Angyal Dávid [1907]; Gergely András [1972]; Kemény Zsigmond [1851/a]; Németh László [1942]; Velkey Ferenc [1997].
[9] Vö.: Kautz Gyula [1868], Angyal Dávid [1907], Gaál Jenő [1903].
[10] Gondolhatunk itt mindenekelőtt Kölcsey Ferencre, vagy Pulszky Ferencre, akik történetfilozófiai eszmefuttatásaikat nem elsősorban történészként, hanem közíróként önálló munkákban is közreadták. Vö.: Kölcsey Ferenc: *„Nemzeti hagyományok"* és *„Történetnyomozás"* című munkái. In.: Kölcsey válogatott művei [1975] 252-282. p., ill. 567-576. p.; Pulszky Ferenc [1838].

elsősorban „gyakorló” politikusként, a közvélemény megnyerési szándékával, politikai érveléséhez kapcsolódóan vetette papírra ezirányú vélekedéseit. Gyakorlati politikusként úgy tűnik, Széchenyi egyébként sem törekedett arra, hogy munkái közt tételes, rendszerezett történetfilozófiai elveket fejtsen ki, ilyennel legfeljebb elvétve, töredékesen találkozhatunk a napló bejegyzései között is. S bár nem tagadható, hogy ezek az olykor igen rövid történetszemléleti meggondolásokat rejtő megjegyzések valamennyi esetlegességük ellenére is gyakorta sokkal „beszédesebbek”, s lényegesen szélesebb eszmei hátteret sejtetnek, mint a gróf más jellegű megszólalásai, úgy vélem, Széchenyi művei kapcsán „történetfilozófiáról” legfeljebb a szellemi hatások, az olvasmányélmények esetében lehet indokolt – ez esetben viszont kell is – beszélni.[11] Hiszen Széchenyi, mint politikus, mint „státuszférfi”, vagy akár mint közíró, annak ellenére, hogy kimutathatóan stabil történelemszemlélettel és történetfelfogással rendelkezett, alapvetően nem filozófusként, s nem történészként, hanem – ennek számos történetietlenséget eredményező következményével – mindenekelőtt gyakorlati politikusként közelített a politika és a történelem magyarországi és világtörténelmi jelentőségű eseményeihez. Ennek megfelelően a Széchenyi eszmerendszerének szerves részét alkotó sajátos történetfelfogás elsősorban a világ jelenségeinek értelmezéséhez nyújthatott támpontokat, illetve a közvélemény számára készült megnyilatkozásokban főként a konkrét szituációkhoz tapadó politikai érvek eszmeileg széles skálán mozgó alátámasztását szolgálta.

Ezek alapján joggal merülhet fel a kérdés, hogy a napló, vagy az egész életmű segítségével vajon mennyiben igazolható Széchenyi megnyilatkozásaiban ennek a történetszemléletnek a folytonossága, egységessége és eszmerendszert is meghatározó szerepe? Vagyis beszélhetünk-e arról, és ha igen, akkor milyen értelemben, hogy Széchenyi megszilárduló eszmerendszerében a kor főbb szellemi áramlataival, történeti eszméivel kölcsönhatásban a magyar nemzetre és átalakulására vonatkozóan is létezik egy koherens történetfelfogás, amelynek segítségével a gróf a múlt történéseit, a jelen feladatait és a jövő lehetőségeit vizsgálni és magyarázni szándékozta? Mindezt továbbgondolva arra is választ kell keresnünk, hogy ez a sajátos és minduntalan visszatérő történetszemléleti frazeológia – ahogy ezt a reformkorban többen is Széchenyi szemére vetették – csupán a gróf megnyilatkozásaiban a lényeget elfedni szándékozó, állandósult és elkoptatott szófordulatnak, agyonhasznált gondolatkliséknek számított, vagy az eszmerendszeren belül valóban egy olyan speciális szemléleti panelt, egy mércéül szolgáló tényleges viszonyulási pontot jelentett, amely a közvélemény meggyőzésén túl képes volt Széchenyi politikai értékvilágát is bizonyos fokig szervezni? A jelenség ilyetén komplexitása inspirált arra, hogy Széchenyi történetszemléletét, annak nyelvi-retorikai megjelenési formáit és szerepkörét a reformkor politikai értékvilágának eszmei alapösszefüggései, illetve egy konkrét vitahelyzet kapcsán vizsgáljam. Elemzéseimben a gróf történeti eszméinek rekonstrukciós vizsgálatából kiindulva főként azokra a kérdésekre kerestem a választ, hogy Széchenyi eszmerendszerében, politikai értékvilágában milyen funkcióval rendelkezett, s mennyire mutatott zárt, következetes „rendszert” ez a történetszemlélet, illetve, hogy ez a sajátos gondolati panelekre és fogalmi készletre épülő szemlélet milyen módon illeszkedett a reformkori politikai diskurzus menetébe.

[11] Talán elég itt csupán Széchenyi 1820-as évekbeli olvasmányélményeire utalnom, amelyek között a felvilágosodás és a romantika legjelentősebb „történetfilozófusainak” művei is megtalálhatók. Széchenyi ismerte és többségében olvasta is többek között Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Herder, Bentham, Mme Staël munkáit. Vö.: Angyal Dávid [1907] 9-11. p.; Viszota Gyula [1925, 1926, 1932]; Bártfai Szabó László [1923].

I. 3. Munkafogalmak, definíciók

Több mint három évtizeddel ezelőtt, az 1970-es évek elején, Széchenyi eszmerendszerének egyik legjelentősebb kutatója a gróf gondolkodásának fenomenológiai elemzése során – döntően ma is elfogadható definíciók segítségével – Széchenyi eszmerendszerét olyan értékekre alapozódó, nagyfokú állandósággal rendelkező eszmei-etikai komplexumként definiálta, amely szerves kapcsolatban van megalkotójának politikai gondolatrendszerével, s döntő jelentőséggel bír az egyén konkrét politikai cselekvéseinek motívumait illetően is.[12] Gergely András a „rendszer" jelleg kihangsúlyozásával nyilvánvalóan Széchenyi gondolatainak kohéziós erejére, szerkesztettségére és immanens következetességére kívánt utalni, még abban az esetben is, ha a kialakult eszmerendszert *„bizonyos határok között, az alapelvek változatlansága mellett, további módosulásokra és alkalmazkodásra képes"*-nek tartotta.[13] Gergely, aki Széchenyi eszméinek megformálódásának és strukturálódásának vizsgálatát tekintette fő célkitűzésének, úgy látta, hogy az eszmerendszer és a többnyire aktualitások mentén mozgó politikai gondolkodás – bár szerves összefüggés feltételezhető közöttük – nem tekinthetők teljes mértékben azonos jelenségnek.[14] Az eszmerendszer, valamint a cselekedetek (s tegyük hozzá: a megnyilatkozások) vonatkozásában, bár létezhet bizonyos összefüggés, de az eszmék, és az általánosságban vett cselekedetek közötti viszony megragadhatósága rendkívül nehéz. Szerzőnk ezért úgy ítélte meg, hogy eszmerendszerről csak akkor lehet beszélni, ha *„egy azt magának valló személyiség a döntő helyzetekben ennek alapján cselekszik, vagy – az ellenkező esetben – azt rövid időn belül módosítja"*.[15]

Mint látható, Gergely Andrásnak a vizsgálati tér kijelölésére szolgáló definíciói alapvetően hasonló előfeltételezésekre épülnek, mint az általános eszmetörténeti munkák kiindulópontjainál tapasztalhatjuk. Azonban úgy tűnik, mintha Széchenyi történeti eszméinek, történetszemléleti megfontolásainak sajátosságai bizonyos szempontból éppen ennek a koncepciónak az alapvetését repesztenék széjjel. A munka zárógondolatai között maga a szerző is megjegyezte, hogy *„Széchenyi egész tevékenységét lehetetlen eszmerendszeréből megértenünk. Széchenyi ugyanis nem volt mindig következetes."*. S bár maguk az eszmék – megformáltságukban és jelentőségükben – egy egész történelmi korszak kimagasló szellemi termékei, a gondolatokból pontosan a szisztematikus kifejtés, azaz a „rendszerezettség" hiányzik.[16] Gergely úgy látta, hogy Széchenyi *„értékrendszere"* már a megformálódás, de különösen az „alkalmazás" során sokat

---

[12] A definíció: *„Eszmerendszer alatt a továbbiakban azt a filozófiai vagy etikai, vallásos, stb. – más szóval értékekre alapozó – gondolatkomplexumot értjük, amelyet a társadalomban tájékozódni kívánó személyiség önmaga vagy többek számára tudatosan kialakít, s amely egyéni vagy kollektív cselekvéseiben iránytűül szolgál."* S hogy még világosabb legyen a meghatározás, a szerző zárójelben hozzátette: *„Az eszmerendszert tehát az értékrendszer szinonimájának tartjuk, s utóbbi használatáról az „értékfilozófia" egészen más jellegű fogalma kényszerít lemondani."*. Gergely András [1972] 8. p.

[13] Uo. 9. p.

[14] *„Az eszmerendszer politikai cselekvés esetén – így Széchenyinél is – szerves kapcsolatban áll, de nem azonos a politikai gondolatrendszerrel, amely a konkrét politikai cselekvés céljait és eszközeit foglalja egységbe. E szerves kapcsolat nem feltétlenül tudatosul, az egyén a politikai koncepciót gyakran eszmerendszeréből dedukáltnak gondolja, a valóságos összefüggés viszont gyakran fordított."* Gergely András [1972] 8. p.

[15] Uo. 9. p.

[16] Uo. 174-175. p.

módosul, sőt *„torzul”;* hiszen a gróf *„politikai rendszere az eszmei alapok mellett* [minduntalan] *számot vet a valóságos tényezőkkel is”*.[17] Ennek tükrében úgy tűnik, hogy Széchenyinél az *„eszmerendszer és a politikai rendszer csupán az általa életre hívott gazdasági, társadalmi intézmények egész sorának eszmei megalapozására szolgál”*, s hogy valójában *„egyedül a kialakult eszmerendszer ismeretében nem mondhatunk el mindent Széchenyiről”*.[18] Az iménti megállapítások általánosságban természetesen a gróf történeti eszméivel kapcsolatban is elmondhatók. A gróf történetszemléletének vizsgálata azonban ettől a koncepciótól bizonyos szempontból eltérő fogalmi meghatározást igényel. Széchenyi műveivel kapcsolatban nagyon szembeötlőnek tűnik, hogy a közvélemény számára készült megnyilatkozásokban első pillantásra is lépten-nyomon egy rendkívül erős eszmei világ, egy látszólag szilárd és következetes gondolati rendszer körvonalazódik. Csakhogy ez a „rendszer” – visszautalva a bevezető gondolatokra – paradox módon nem minden esetben mutat rendszerességet, rendszerezettséget és kifejtettséget. Különösen igaz ez az erősen „helyzetfüggő” történetszemléleti argumentációra. Ezért merülhet fel a kérdés, hogy vajon nem táplálunk-e Széchenyi eszmerendszerének kifejtettségével, korabeli „hatásával”, szisztematikus voltával kapcsolatban túlzott várakozásokat abban az esetben, ha eszmerendszerének tagolódását – szemben a Gergely András munkájában alkalmazott megközelítésmóddal – nem keletkezésében és struktúrájában, hanem egyik gyakorta változó, illékony alkotóeleme által kívánjuk megvilágítani? Ha ugyanis az eszmerendszer immanens történetszemléleti megfontolásait vizsgáljuk, minduntalan abba a dilemmába botlunk, hogy vajon tényleg előfeltételezhetjük-e Széchenyi történeti eszméinek linearitását, megnyilatkozásainak ideológiai megalapozottságát anélkül, hogy gondolkodásának – miként tette azt a dualizmus történetírása – zökkenőktől, tévutaktól mentes következetességet tulajdoníthassunk, s hogy aztán eszméinek megvalósulása mentén értékelhessük életpályáját? Nyilvánvaló, hogy ez az út – ahogy Gergely András is utalt rá – nem járható, hiszen miként az „eszmerendszertől”, úgy a történetszemlélet egészétől sem tagadhatjuk el a változás, a módosulás, az aktualizálás lehetőségét.

Ennek ellenére eszmeiség és megnyilatkozások, elvek és érvek között Széchenyi történetszemléletének vizsgálata során is szükséges, hogy bizonyos fokú kapcsolatot feltételezzünk, s ehhez a gondolatok koherenciája, egymásra épültsége kapcsán érvényesnek látszik a „rendszer” kifejezés. Tekintettel arra, hogy a megnyilatkozásokban megragadható történetszemléleti megfontolások, úgy látszik, az eszmerendszer nagyobb halmazából nyerik eszmei-gondolati támpontjaikat, s az eszmei értékmezők jelentik az ilyen jellegű, politikai dimenzióval rendelkező érvek zsinórmértékét, a kifejezés alkalmazása jelen esetben is indokoltnak látszik. De mivel úgy tűnik, hogy az eszmerendszer részét képező történetszemléleti megfontolásokról, s az ezek által megalapozott, politikai jelentésmezővel bíró érvekről, mint funkcionalitással rendelkező megnyilatkozásokról mindig csak valamihez képest (pl. politikai ellenfelek eltérő koncepciói, politikai önmeghatározás), illetve valaminek tükrében (korabeli eszmei-politikai diskurzus, politikai „beszédmód”) beszélhetünk, s merthogy ez a vonatkozási mező valamennyi alkalommal a nyelv által közvetített, elkerülhetetlennek tartom az eszmerendszer kifejezés szemantikai tartalmának bizonyos fokú kiegészítését. Mint láttuk, „eszmerendszer” alatt Gergely András – a kifejezés funkcionalitását kiemelve – egyfajta

[17] Uo. 174. p. (Beszúrás tőlem: F.T.)
[18] Uo.

„értékrendszert", tájékozódási pontot, kompaszt értett. Ahhoz, hogy ennek a *„terminus technicus"*-nak a jelentés-összefüggéseiben a történetszemléleti megfontolásoknak is helyet biztosítsunk, a definíciót indokoltnak tűnik többek között a „fogalomtár", a „szókészlet", a „beszédmód", illetve a „gondolatkomplexum", a „szemléletmód" és az „érvanyag" kifejezésekkel is kiegészíteni. Hiszen ahhoz, hogy Széchenyinek a különböző típusú és célú megnyilatkozásaiban visszatükröződő eszmeiségével, gondolkodásával, világnézetével kapcsolatban a történetszemléleti megfontolásokra támaszkodó érvanyagot is széles körben vizsgálhassuk, valójában nem Széchenyi eszmerendszerét, vagy egészen pontosan nem teljes eszmerendszerét kell rekonstruálnunk és elemeznünk. Ehhez a dolgozat méretei nem is biztosítanának megfelelően széles keretet. De az is belátható, hogy Széchenyi történeti eszméi önnön elszigeteltségükben, illetve az eszmerendszerben betöltött pozíciójuk figyelmen kívül hagyásával nem értelmezhetők kellően pontosan és teljes egészében. Az elszórt és az egész életművön keresztülhúzódó történetszemléleti megnyilatkozások komplex jelentésrétegei és funkcionalitásuk ennél csak egy tágabb és sokrétűbb kontextusban tárhatók fel.

Miként arra Reinhardt Koselleck tanulmányai az utóbbi évtizedben ráirányították a figyelmet, az újkori történelem időfelfogásában és a gyorsuló ütemű változásokat leíró alapfogalmainak szemantikájában bekövetkező szemléletváltozás alapvetően jellemzi a modernitás útjára lépő társadalmak politikához fűződő megváltozott viszonyát is.[19] Az a történelemformáló személyiség, aki a 19. század elején hivatásszerű politikusként felvállalta a világ menetébe történő beavatkozás erkölcsi felelősségét, szükségszerűen szembetalálta magát a múlt, a jelen és a jövő történetfilozófiai problémájával is. A „történelemformálás" feladata, vagyis az ismeretlenbe nyúló jövő lehetséges felépítésének, közeli megvalósításának odaadó meggyőződése – különösen a felvilágosodás által befolyásolhatónak, alakíthatónak vélt történelem fogalmának megjelenése óta – komoly tervszerűséget, szemléleti megalapozottságot és programot igényelt attól, aki a „nemzetteremtés", a „népnevelés", vagy a gazdasági és társadalmi haladás útját kívánta előkészíteni. S míg korábban a történetfilozófia és a jövőformálás igénye nem hatotta át belsőleg a világról, illetve a nemzeti jövőről alkotott kép kidolgozását, a modernitás és a világméretekben felgyorsuló átalakulások látványa szinte természetszerűleg követelte a történetfilozófiai perspektívák, a múlt- és jövőértelmezések, illetve prognózisok életre hívását.[20] A dolgok belső elrendezése, az elvi megalapozás természetesen nem járt automatikusan azzal az igénnyel, hogy a „homo politicus" explicit módon tárja történetfilozófiai rendszerét a közvélemény elé, jóllehet ilyen szándék nem egy tapasztalható a reformkori magyar politikai elit közgondolkodásában is. Tökéletes, mindazonáltal korántsem egyedüli példa erre a fiatal Kossuth azon történetírói-történetfilozófiai kísérlete, amelyben a történelem menetébe tevőlegesen beavatkozni szándékozó, hivatását kereső, kezdő politikus átfogó képet kívánt adni az európai nemzetek történelméről.[21] S ha túl sok esetben nem is kínálkozott lehetőség arra, hogy a gyakran

[19] Koselleck, Reinhardt [2003] 17-118. p.
[20] Az újkori „időfelfogás", a modernség történetértelmezése és a történelemfilozófia diszciplína kialakulásának eszmei összefüggéseiről vö.: Koselleck, Reinhardt [2003] 17-41. p.; 41-74. p. (Különösen: 69-73. p.)
[21] Kossuth történeti-történetbölcseleti töredéke, nem egy későbbi politikustársához hasonlóan szépírói és történetírói ambíciók meglétéről is tanúskodik a pályakezdő esetében. Kossuth történetírói-történetfilozófiai ambíciója, s azon törekvése, hogy a történelem menetébe tevőlegesen beavatkozni szándékozó, hivatását kereső „státuszférfiként" kijelölje, pontosítsa és „rendezze" viszonyát a nemzet múltjával és a történelem jelenségével kapcsolatban, egyáltalán nem egyedi, elszigetelt jelenség a reformkori politikai elit tagjainak körében. A kortársak közt jelentkező történetfilozófiai-történetszemléleti érdeklődés megjelenésére jellemző, hogy többek között Kölcsey és Pulszky is önálló írások formájában adta közre ez irányú eszmefuttatásait. Kossuth egyetemes történeti munkájának töredékei In.:

tájékozódási pontok nélküli „gyakorló politikusok" rendszerezetten kifejtsék történeti eszméiket a kor művelt olvasóközönségének, a korszak során kibontakozó társadalomátalakulási viták számtalan alkalmat teremtettek arra, hogy az eltérő koncepciók megalapozását szolgáló történetszemléleti megfontolásokra támaszkodó érvek napvilágra kerüljenek.[22] A reformkor politikai önmeghatározásait és vitáit óhatatlanul áthatja annak a viszonyulásnak a kifejeződése, ami a történelmi múlt, az aktuális jelen, illetve a nemzeti jövőkép és annak javasolt megvalósítása kapcsán a nemzeti közösség számára a legkülönfélébb megnyilatkozásokban megfogalmazódik. Ha másként nem is, de a nemzeti lét és a nemzeti jövő meghatározása során a politikai gondolkodásban gyakorlatilag megkerülhetetlen feladattá vált egyfajta történetszemléleti önreflexió kimunkálása is. S ha a korabeli politikai közbeszéd nem is igényelte minduntalan e szemléleti evidenciák úton-útfélen történő hangoztatását, liberális oldalról a megváltoztatni szándékozott múlttól való elhatárolódás, a továbblépésre kényszerítő, de megőrzendőt is tartalmazó jelen formálása, valamint az elkerülhetetlen megrázkódtatásokkal járó átalakulás révén megteremteni szándékozott jövő felvázolása, míg a konzervatív erők számára az állagőrzés, a változásmentesség fenntartásának igazolása nagyban megkövetelte az alapfogalmak meghatározását és tisztázását. Vagyis a jövő megértése és a perspektívaadás érdekében a múlt, a jelen és az elkövetkező közt – a folytonosság, vagy épp a diszkontinuitás melletti érvelés okán – szemléleti kapcsolatot kellett létesíteni.

„Nincs hát tiszta öröm e világon, minden a múlt fájdalmas emlékétől, a jövendő félelmétől, a jelen félreértésétől zavaros?" – vetette fel a „történetfilozófiai" távlatokat nyitó kérdést a fiatal és szerelmes Széchenyi.[23] S ha mindebből számunkra most csupán a felvetődő probléma, a múlt, a jelen és a jövő felvillanó kapcsolata az, ami lényeges, akkor is fontos felismerésről szólhatunk, hiszen jelzi, mutatja, hogy a helyét kereső fiatalember gondolkodásában ott rejlik a történetszemléleti érzék és a történetiség élménye iránti nyitottság is. Mint mondják, elvek nélkül nehezen képzelhető el konzekvens politika, de a 19. század óta elvi alapon álló politika nehezen képzelhető el bizonyos fokú *történetszemléleti* megalapozottság nélkül.

Széchenyi történetszemléleti megfontolásokat tartlmazó megnyilatkozásainak egzakt körülhatárolását azonban nem könnyíti meg a jelenség szakirodalomban tapasztalható fogalmi elrendezetlensége. A Széchenyi-historiográfia másfél évszázados történetében ugyanis nem találhatunk egységes sémát arra nézve, miként definiáljuk, és milyen gondolati halmazba helyezzük el a gróf ilyen jellegű elgondolásait. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy maga Széchenyi a *történetszemlélet*, vagy a *történelemszemlélet* kifejezést még nem is használta, így jelen esetben bizonyos szempontból egy modern kifejezésnek a korábbi időkre történő

KLÖM VI. köt. 117-118. p.; Kölcsey Ferenc: *„Nemzeti hagyományok"* és *„Történetnyomozás"* című munkái In.: Kölcsey válogatott művei [1975] 252-282. p., ill. 567-576. p.; Pulszky Ferenc [1838]. A reformkori politikai elit történetfilozófiai érdeklődésével kapcsolatban vö.: Benkő Samu [1994]; Várkonyi Ágnes R. [1973] I. köt. 178-182. p. Kölcsey idézett műveinek történetbölcseleti és ismeretelméleti összefüggéseivel kapcsolatban: Varga Pál, S. [1999] 283-306. p.

[22] A reformkori közvélemény értelmezésével kapcsolatban vö.: Gergely András-Veliky János [1974]; Pajkossy Gábor [1991]; Veliky János [1988].

[23] SZIN I. köt. 1819. júl. 27. 664. p. (A továbbiakban a fordítást, amennyiben azt a kötet tartalmazza, a legteljesebb magyar nyelvű napló, a Napló [1978] c. munka alapján, zárójelben közlöm. Ha a bejegyzés magyar nyelvű fordítását a fenti munka nem tartalmazza, az esetleg létező magyar nyelvű fordítást külön jelzem. Hogyha a naplóidézetnek nincs irodalmi szintű magyar fordítása, a szövegrészt saját fordításomban közlöm.) (Napló [1978] 133. p.) Itt szeretném rögzíteni, hogy dolgozatomban Széchenyi nyomtatásban megjelent megnyilatkozásait – bár tudom, ez sok esetben nehezítheti a szövegolvasást – eredeti nyelvi és nyomdai formájában, emendálás nélkül közlöm.

visszavetítéséről beszélhetünk.[24] S bár a Széchenyi-szövegekben néhány alkalommal találkozhatunk *„a múlt philosophiája”* fordulattal, ebből még egyáltalán nem következtethetünk arra – ahogy tette ezt hibásan a dualizmus történetírása –, hogy a gróf eszmeiségét egy bölcseletileg megalapozott, konzekvens és univerzális történetfilozófiai rendszer hatotta volna át.[25] Egy azonban ennek ellenére is biztosnak tűnik: Széchenyi gondolati-fogalmi készlete képes volt különbséget tenni *„a múlt idők rajzai”*, *„a világ, a nemzetek évrajzai”*, illetve az *„idők folyama”,* az *„idő eshetőségi”*, s az *„idők Szelleme”* kifejezésekkel jelölt jelenségek, azaz a legfeljebb tapasztalatokat nyújtó, de már megváltoztathatatlan *„res gestae”*, illetve az alakítható, megismerendő jelen és jövő, másszóval a történelmi ismeret és a történelemformálás, a múlt percepciója és a történeti önreflexió gondolati dimenziói között. *„A lefolyt idők kiestek hatalmunkbul, és még Isten sem birja visszaidézni azokat […]; míg a jelen- meg a jövőre, ha nincsenek is ezek éppen kezünkben, felette erősen hathatunk […]. […] Pillantsunk azért a jelenre, ámde a legközelebb lefolyt időkre is annyiban, a mennyiben azok szoros összeköttetésben vannak a mai napokkal, valamint a holnap megint ezek szülöttje.”* – szólt a *Politikai Programm Töredékek* többször is megismételt, természetesen erősen helyzetfüggő politikai hitvallása.[26] Ennek a gondolati distinkciónak a jelenléte – mutatva az általam is alkalmazni kívánt kifejezés indokoltságát – azt sejteti, hogy Széchenyi *múltszemlélete*, illetve egyfajta jövőképet is magában rejtő *történetfelfogása* – bár gyakran egymáshoz közel eső eszmékből táplálkoznak – mégiscsak elkülönülő realitásként vannak jelen a gróf eszmeiségében.[27] Munkám során – a kérdést praktikus szempontok alapján jelentősen leegyszerűsítve – Széchenyi ilyen jellegű megnyilatkozásait a *történetszemlélet* gyűjtőfogalommal kívánom megragadni.[28] Vizsgálataim folyamán ezzel a

[24] Bár Széchenyi reformkori megnyilatkozásaiban jelentős számban találkozhatunk a „história”, a „múlt” a „történelem” szavakkal, a történet-, vagy történelemszemlélet kifejezés – lévén későbbi eredetű – nem szerepel a gróf fogalmi készletében. A „történetszemlélet”-hez szóalakban és jelentésben közel álló „történetfilozófia” kifejezésnek pedig azok a korabeli alakjai szerepelnek, amelyeket inkább a múltszemlélet szűkebb jelentéskörébe illeszthetünk: pl. *„a múlt philosophiája”*, *„az emberi események összpontosított philosophiája”*, stb. Vö.: Széchenyi CD [2001].

[25] Ezt már csak a „rendszeralkotó mű” hiánya miatt sem mondhatjuk Széchenyiről. Széchenyi egyébként számtalanszor és más szókapcsolatokban is használja a *„philosophia”* kifejezést, de annak aktuális jelentése általában inkább a dogok helyzetét, állapotát, általános jellegét, lényegi vonásait hivatott körülírni. Vö.: Széchenyi CD [2001]. Másfelől Széchenyi ismert konkrét történetfilozófiai munkákat is. 1824 nyarán beszerzés céljával összeállított egy könyvlistát, amelyben Herder (*„La Philosophie de l’histoire par Herder”*) történetfilozófiai műve is szerepelt. Vö.: SZIN II. köt. 1824. aug. 04. 511-512. p.

[26] Politikai Programm Töredékek 739-740. p. (A Széchenyi válogatás [1991] az idézet első mondatát csak töredékesen közölte. Vö.: Széchenyi válogatás [1991] 185. p.)

[27] Természetesen egyetértek azzal a „házi védésen” elhangzott észrevétellel, hogy amennyiben Széchenyi történeti eszméit a jövő irányából vetném vizsgálat alá, akkor a gróf ilyen jellegű megnyilatkozásait lehetne „haladásfilozófiaként” is értelmezni. De mivel Széchenyi „jövőre hangolt” politikusként alapvetően „jövőre irányuló” történetszemlélettel rendelkezett, célszerűnek tartottam az „univerzálisabb” fogalomnak tűnő „történetszemlélet” kifejezésnél maradni.

[28] A reformkori politikai közbeszéd fogalmi készletében maga a *történelem* és *történész* szóalakok sem számítottak túlontúl régi kifejezéseknek, a múlt eseményeit magyarázó és értelmező, s a korszak folyamán önállósodó diszciplínát – minden bizonnyal a görög-latin eredetű *história* kifejezés fokozatos felcserélésével – pedig csak ebben a korban kezdték el *történetfilozófia* formában használni. Kölcsey 1833-as *Történetnyomozás* című történetfilozófiai írásában *„a história filozófiájá”*-ról tett még említést. Vö.: Kölcsey válogatott művei [1975] 567-576. p.; Történeti-etimológiai szótár [1967] III. köt. 974. p. Czuczor-Fogarasi [1862-74] VI. köt. 442-445. p. A későbbi értelmezők nyilván más-más megfontolások alapján alakították ki Széchenyi történeti eszméinek megragadására és leírására szolgáló definícióikat, jóllehet a *történetszemlélet* kifejezés megfelelő szakmai elrendezését – mint azt korábban már jeleztem – a dualizmus kori történetírásban sem találhatjuk meg. Az akkori szerzők ugyanis Széchenyi történetfelfogása kapcsán általában továbbra is *„történetphilosophiá”*-ról beszéltek, de a meghatározás tartalma és kontextusa voltaképpen nem fejezte ki pontosan a Széchenyi történetfelfogásában rejlő összetett gondolati tartalmakat és jelentéseket. A történetfilozófia kifejezés korabeli alkalmazásának korlátait mutatja, hogy Beöthy Zsolt Széchenyi organikus nemzetfelfogása kapcsán mennyire általánosan használta a szóalakot: Széchenyit „a *történetphilosophiában egy akkor divatozó elmélet kapja meg”* […], amely „*Egész történetphilosophiai felfogásának gerinczévé lesz.”*. Beöthy Zsolt [1912] 36. p. (Beszúrás tőlem: F.T.) Másfelől a *történetfilozófia* kifejezés alkalmazása – jóllehet tudományos leírásának általános tartalma döntően megfelel a történetszemlélet kifejezés körülírására is – ma már azért is megkérdőjelezhető, mert a jelenkori

„munkafogalommal” kívánom összefoglalóan jellemezni Széchenyi múlttal, jelennel és jövővel kapcsolatos elképzeléseit, a nemzet, a haladás és a társadalmi-politikai átalakulás kérdéseihez fűződő, s történeti dimenziókba vezető elgondolásait, valamint azt az ehhez kapcsolódó sajátos terminológiát, illetve fogalmi-nyelvi politikai argumentációt, amely döntő részben e megfontolásokból nyerte közvetett és közvetlen indokait.

I. 4. Konkrét feladatok

A dolgozatban alkalmazott metodikai technikák kijelölése során tehát figyelembe kellett venni, hogy Széchenyi történetszemléleti megfontolásokat tartalmazó megnyilatkozásai a különböző szöveghelyeken általában más és más intenzitással, valamint gyakorta eltérő funkcióval bukkannak elő. A jelenség összetett voltából és „hullámzó” megjelenéséből adódóan a kitűzött feladat eredményes megvalósítása ennek okán több módszertani eljárás ötvözésével tűnt kivitelezhetőnek. Figyelembe véve, hogy a kutatási módszereknek sok szempontból igazodniuk kell a vizsgálni kívánt jelenség sajátosságaihoz, a témához való hozzáférés, s a gróf történeti eszméinek, illetve a hozzá kapcsolódó politikai argumentációnak a pontosabb megismerése érdekében tudatosan vállaltam fel a „metodikai többszólamúság” kockázatait.

---

olvasóban ok nélkül azt a látszatot keltheti, hogy Széchenyi nemcsak politikus, államférfi, „reformátor”, hanem historikus és történetfilozófus is volt egyszerre, jóllehet Kemény Zsigmond 1851-es életrajza már rámutatott arra a tényre, hogy a gróf a nemzeti történelem kérdéseit gyakran igencsak önkényesen és „történetietlenül” értékelte. Vö.: Kautz Gyula [1868] 279-285. p.; Beöthy Zsolt [1912] 36. p.; ill. Kemény Zsigmond [1851/a] 246. p. Igazságtalanok lennénk, ha nem mutatnánk rá arra a tényre, hogy a 20. század eleji Széchenyi-historiográfiában is megtalálhatók a Széchenyi történetszemléletét a mai olvasatban már pontosabban leíró kifejezések. Angyal Dávid az első olyan Széchenyi-értelmező aki – a más történetíróknál is tapasztalható kiforratlan használat ellenére – *„történeti rendszert”*, illetve *„általános történeti eszméket”*, vagyis a történelem eseményeinek egyszerű percepcióján és a múlt értelmezésén túlmutató, s a politikai elvekkel is összefüggésbe hozható, egységes történeti szemléletmódot feltételezett a gróf gondolkodásában. Kautz Gyula Széchenyi és Kossuth polémiájának kialakulásával kapcsolatban megjegyezte, hogy a két politikus között – sok egyéb mellett *„életnézlet, történet- és államfelfogás tekintetében is”* különbség figyelhető meg, *„a melyből az egyik is, a másik is kiindul, és sátusférfiúi működésében erőt, irányt és lelkesedést merít”*. Itt a történetfelfogás kifejezés mellett a szemléletmód argumentatív jellege is kifejezésre jut. Vö.: Kautz Gyula [1905/c] 1-2. p. Angyal Dávidnál ugyancsak megtalálható a *„történetfilozófiai rendszer”* kifejezés, de annak filozófiai szegmentuma a szellemi előképekre támaszkodó ideológiai megalapozottságot, illetve a szerkesztettség jellemzőit hivatott kidomborítani. Vö.: *„Széchenyi politikai taktikáját történetphilosophiája nélkül is megérthetjük s igazolhatjuk. De ez a történeti rendszer, éppen mivel maga Széchenyi oly szorosnak képzelte annak kapcsolatát politikájával, nem lehet mellékes jelentőségű Széchenyi megértésére.”* Angyal Dávid [1907] 18. p. Meghatározásának újszerűsége, hogy abban a történeti vonatkozásnak érezhetően nem a kifejtett és strukturált filozófiai, hanem az általános szemléleti jellege erősödik fel. Gergely András Széchenyi *„világtörténeti felfogásá”*-nak elemzése kapcsán gyűjtötte egybe a gróf történeti eszméinek legfontosabb értékdimenzióit, s *történetszemlélet*-ként definiálta Széchenyinek a múlt eseményeihez fűződő viszonyát. Gergely András [1972] 70. p., 77. p. Ugyanezt, a mai értelmezést már zavaró többértelműséget láthatjuk visszatükröződni az elmúlt évtizedek Kossuth-historiográfiájában is. Szabad György egyik munkájában *„Kossuth polgári demokratikussá fejlődő történelemszemlélete liberális fogantatásá”*-ról tett említést, míg Benkő Samu tanulmánya Kossuth *történetfilozófiájának* sajátosságait elemezte, jóllehet mindkét szerző – közel azonos jelentésben – az általa használt kifejezés legszélesebb jelentésmezőjét kívánta megjeleníteni. Vö.: Szabad György [1975] 555. p.; Benkő Samu [1994] 214-219. p. Talán itt érdemes még megjegyeznem, hogy a Széchenyi történeti eszméinek leírása kapcsán még szóba jöhető *„történetelmélet”* kifejezés használatát – csakúgy, mint a *történetfilozófia* szó esetében – azért nem érezhetjük indokoltnak, mert Széchenyi – jóllehet „rendszerben gondolkodik” – azért a kifejezés szigorúan tudományos értelmében mégsem „rendszeralkotó”, illetve nem magyarázó elmélet készítője. Széchenyi történetszemléletével kapcsolatban – lévén gyakorlati politikusról szó – azt érezhetjük, hogy bár beszélhetünk elméleti megalapozottságról, s így előképekről is, az elmélet valójában az argumentatív funkció és a gyakorlati megfontolások hátterében tapintható ki. A *történetszemlélet* kifejezés alkalmazásával egy olyan munkafogalmat kívánok bevezetni, ami az elemzések során képes megkülönböztetni, de egyben integrálni is Széchenyi megnyilatkozásaiban a különböző idősíkok dimenzióit, s ezáltal kiindulópontja lehet a konkrét politikai szituációkban megjelenő argumentációs szerep vizsgálatának. A *„történetszemléleti argumentum”* jelentéssűrítő szóösszetétellel pedig mindenekelőtt a poltikai érvek eszmei-történetszemléleti megalapozottságát, illetve ennek a sajátos történetfelfogásnak, valamint az érvek világának mély gondolati kapcsolatát szeretném érzékeltetni.

A legmegfelelőbb kiindulópontnak Széchenyi történeti eszméinek – a szakirodalom korábbi eredményeitől részben átfogóbb, részben eltérő irányú – rekonstrukciós vizsgálata mutatkozott. Ennek során – historiográfiai észrevételek révén folyamatosan reflektálva a tekintélyes méretű, jóllehet a gróf történeti eszméivel gyakran csak „utalásszerűen" foglalkozó Széchenyi-irodalom eredményeire – külön teret szenteltem Széchenyi nemzetszemlélete és haladás-koncepciója összefüggéseinek elemzésére. E fogalmak időben változó kapcsolatrendszere ugyanis előfeltevéseim szerint fontos jelzéseket szolgáltathat a gróf történetszemléletének szerepkörével kapcsolatban is. Mindezek mellett a történeti eszmék eszmerendszerben betöltött szerepének feltárása, az eszmetörténeti rekonstrukciós vizsgálatokon túl, elképzelhetetlennek tűnt egyfajta történetelméleti és történetfilozófiai kitekintés nélkül. S bár a dolgozat korábbi verzióiban (döntően az eszmetörténeti, a hermeneutikai és a fogalomtörténeti szakirodalom eredményeire támaszkodva) nagy szerepet szántam egy ilyen jellegű bevezetésnek, a munka végső fázisában – a jegyzetapparátus utalásain kívül – le kellett mondanom az előtanulmányokban megfogalmazott következtetések teljes körű ismertetéséről. Ugyancsak a téma sajátosságaiból következően fontos feladatnak mutatkozott a Széchenyi műveiben minduntalan ismétlődő történetszemléleti érvanyag alapfogalmainak elemző feltárása. Ezáltal a gróf történetszemléletének eszmerendszerbeli kapcsolódási pontjai és alapösszefüggései mellett pontosabb képet nyerhetünk a jelenség szerepköréről is. A történetszemléleti „modell" szerkezetét és működését azonban célszerűnek tartottam – jóllehet a konkrét politikai szituációk elemzése számos izgalmas kérdést rejt magában – nem közvetlen politikai összefüggéseiben, hanem a reformkori közgondolkodás mércéje, értékkategóriái alapján egy tágabb kontextusban vizsgálni. Széchenyi történetszemléleti argumentációjának „működése", retorikai funkciója ugyanis a korabeli politikai diskurzusba ágyazott alapfogalmak reflexióiban, illetve a politikai érvek felerősödését hozó vitahelyzetben tűnt a legeredményesebben tanulmányozhatónak.

A vizsgálati tér kijelölése során figyelembe kellett venni, hogy a dolgozat közvetlen célkitűzési közé nem tartozott egy merőben új Széchenyi-értelmezés, vagy vita-interpretáció megkonstruálása, sőt – mint látni fogjuk – a vizsgálatok során maga a Széchenyi-Kossuth polémia is csak egy erősen meghatározott nézőpont függvényében vált lényegessé. Ezért munkám során nem kívántam részletekbe menően teret szentelni sem a Széchenyi-Kossuth vita keletkezéstörténetének, sokrétegzős motívumrendszerének bemutatására, sem pedig a polémia historiográfiai megjelenésének, szerzőnként és korszakonként gyakran igen széles sávokban változó értelmezési mezőjének elemzésére. Mindemellett szakmai szempontból indokoltnak tartottam, hogy a dolgozat elemző részeiben néhány speciális aspektusból kitekintést tegyek a Széchenyi-historiográfia és -biográfia egyéb, illetve önmagán túlmutató, célkitűzésem szempontjából módszertanilag és szakmailag fontosnak ítélt területeire is.[29] Mindemellett számításba kellett venni, hogy a Széchenyi-Kossuth vita keletkezését, szerteágazó motívumait illetően a Széchenyi-historiográfiában az elmúlt másfél évszázadban ugyancsak egy egész különálló irodalom keletkezett. A vita-irodalomban pedig kezdettől fogva nagy késztetés tapasztalható arra nézve, hogy a különféle értékvilággal rendelkező korszakok más és más mércéje, prekoncepciója szerint, egyfajta történelmi igazságosztó szerepbe bújva, az 1840-es évek

[29] Így pl. a polémia történetszemléleti nézőpontjainak kiszélesítése érdekében szükségesnek véltem, hogy – az egyébként aránytalanul szűkebb szakirodalom segítségével – külön fejezetben foglalkozzak Kossuth történeti eszméinek legfontosabb komponenseivel, illetve folyamatosan nyomon kövessem a vita további eszmei-politikai összetevőit is.

politikai-társadalmi átalakulásokról zajló polémiáját valamelyik fél javára eldöntsék.[30] Nyilvánvaló, hogy e szerep kockázatait dolgozatom a legkisebb mértékben sem vállalhatta fel. Mindezekre tekintettel, már a dolgozat elején fontosnak tartottam rögzíteni, hogy a Széchenyi történeti eszméinek kialakulását és funkcionalitását elemző vizsgálataim nem adhatják új keretét a vita korábbi értelmezéseinek, s nem jelenthetik a polémia „mindent elrendező" végső magyarázatát.[31] S ezért kell külön hangsúlyoznom, hogy munkám során Széchenyi történetszemléletének bemutatása, funkcionalitásának elemzése és értelmezése az elsődleges cél, így maga a Széchenyi-Kossuth vita – mint a történetszemléleti indoklással megerősített politikai érvek újraaktualizálódásának, és a szituáció jellegéből természetesen eredő felerősödésének koncentrált megjelenési területe – nem elsősorban az analízisek tárgyát, mint inkább eszközét, katalizáló hatásából származtatható technikai környezetét jelenti vizsgálataimnak.

A dolgozat szerkezetében ennek megfelelően jutott szerephez – a munka korlátai miatt elsősorban az 1840-es évek eleji szövegekre koncentrálva – a Széchenyi-Kossuth polémia történetszemléleti vonatkozásainak elemzése. A reformkor egyik legjelentősebb politikai konfrontációjában ugyanis, a közvélemény befolyásolási, megnyerési szándékával összefüggésben, az átalakulások tétjének felvetésével jelentős funkcióra tett szert a történetszemléleti megfontolásokra épülő argumentáció nyelvi-gondolati eszközrendszere is. S bár látnunk kell, a Széchenyi-Kossuth vita keletkezésének, újabb és újabb hullámainak számtalan társadalmi, politikai, szemléleti vetülete létezik, *A kelet népe* alapvetésének és Kossuth reflexiójának értelmezése kétséget kizáróvá teszi, hogy a két fél érvelésében meghatározó elemként van jelen a vitapartnerek eltérő történetszemlélete is. Ezért Széchenyi történetfelfogásának vizsgálatát – nem elsősorban a magyar történeti közgondolkodás feloldhatatlan ellentétekre épülő, sematizáló hagyományai, hanem a történetszemléleti megalapozottságú politikai argumentáció funkcionalitása következtében – elképzelhetetlennek tartottam Kossuth történetszemléletének párhuzamba állítása nélkül. Kettejük közvélemény előtt zajló vitája ugyanis kimeríthetetlen tárházát jelenti a politikai szituációkhoz kapcsolódó, s történeti dimenziókba vezető indoklásoknak is. Kossuth történeti eszméinek rekonstrukciós vizsgálata során tekintetbe kellett venni, hogy a magyar történetírás elmúlt másfél évszázadában a Kossuthot túlnyomórészt, mint politikust, „államférfit" és szónokot előtérbe állító historiográfia fő nyomvonala valójában alig, vagy csak igen érintőlegesen, főként más irányú kutatások hozadékaként tett meghatározó említést Kossuth eszmeiségére, illetve történetszemléletére vonatkozóan.[32] Kossuth eszmerendszerének vizsgálata kapcsán – a járatlan utak mellett – kalkulálni kellett azzal a körülménnyel is, hogy az ő „tudósítói", hírlapírói, gyakorlati reformpolitikusi, illetve kormányzói pályája alapvetően más gondolatkifejtési metodikát és

[30] Gondolhatunk itt a dualizmus kori, vagy a két háború közti történetírás konzervatív indíttatású elrajzolásaira, vagy az ezzel az értelmezéssel éles ellentétben álló, szélsőséges marxista megközelítésre. (Vö.: Gergely András [1991/a]; Gergely András [1998/b]; Spira György [1991]; Varga Zoltán [1963].)

[31] Ez okból véltem különösen lényegesnek, hogy a vita sokrétű értelmezési lehetőségét fenntartva, a polémia interpretációjára az általam vizsgálni kívánt szempont kizárólagosságát ne erőltessem rá.

[32] Kossuth eszmerendszerének, vagy történelemszemléletének, illetve ezek egy-egy részterületének feldolgozására vállalkozó monografikus igényű munka vonatkozásában – nyilvánvalóan részben a téma kimeríthetetlen és hatalmas volta miatt – a Kossuth-historiográfia és forráskiadás kiemelkedő eredményei ellenére, tulajdonképpen mind a mai napig adós történetírásunk. Vizsgálataim kiindulópontja ezért a politikai pályát bemutató (életrajzi-) munkák szakmailag kimagasló köteteinek egyes fejezetei, illetve néhány résztanulmány, szaktudományos cikk lehetett elsősorban. Ezek: Kosáry Domokos [2002]; Szabad György [1975]; Szabad György [1977]; Szabad György [2002/a]; Barta István [1966]; valamit Benkő Samu [1994]; Gergely András [1987] 288-308. p.; Veliky János [1995/a,b]; Velkey Ferenc [1992]; Velkey Ferenc [1993], Závodszky Géza [1994].

közvélemény-formáló meggyőzési erőt igényelt, mint amit egy rendszerezett, összefoglaló programmű megírása jelenthet. A „szerkesztő" történetszemléletével kapcsolatos rekonstrukciós vizsgálatok során számot kellett vetni Kossuth eszmerendszerének sajátosságaival, az egyébként szisztematikusan, s meghatározott logikát sugalló módon vissza-visszatérő történetszemléleti megfontolások elszórtságával, esetlegességével és „rendszerezetlenségével" is.[33] Kossuth, aki maga is úgy vélte, hogy a gyakorlati politikusnak nem elvont elméletek megalkotására kell elsősorban törekednie,[34] jóllehet önálló programalkotó műben nem foglalta össze eszmerendszerének fő célkitűzéseit, számos alkalommal kifejezésre juttatta – s ilyen lehetőséget kínált számára Széchenyi és a konzervatívok támadása is – az egyes konkrét korkérdések kapcsán kialakított álláspontjához fűződő történetszemléleti megfontolásait is.[35]

A konkrét feladatok során külön fejezetet kívántam szentelni Széchenyi *múltszemléletének* rekonstrukciójára, vagyis a nemzeti- és világtörténelemhez való speciális viszony feltárására; ugyanis véleményem szerint ez a szemléletmód az, ami elsősorban strukturálja, illetve bizonyos fokig táplálja a *történetszemlélet* érveit. Majd az argumentációs jelenség elszórt felbukkanása miatt Széchenyi történetszemléletének megnyilvánulásait célszerűnek tartottam azok fogalomhasználati, gondolati-szemléleti jelentésmezői szempontjából – egy-egy konkrét esettanulmány segítségével – megközelíteni. Ehhez szükségesnek mutatkozott a közvélemény előtt funkcionalitással rendelkező, s az ilyen megkötésekkel nem „terhelt", azonos tárgyú kijelentések kontextusát elkülöníteni. Ezeknek a distinkcióknak a megtétele lehetővé tette, hogy a fogalmak szemantikai alkotórészeit megkülönböztessem az akaratlanul toposszá, mechanikus frázissá vált, aktuális jelentéssel nem, csupán esetleges verbális funkcióval rendelkező gondolati panelektől. Ehhez részben fogalomtörténeti-gondolkodástörténeti rekonstrukciós-feltáró munkára, szövegkörnyezeti-szövegvizsgálati elemzésekre is szükség volt. Kiindulópontként ugyanis feltételeznem kellett, hogy a pályakép különböző szakaszaiban Széchenyi eszmerendszerének „alapfogalmai" (pl., nemzetiség, haladás, alkotmány, közbirodalom, stb.) bizonyos fokú állandóságuk ellenére – az átalakulások aktuális politikai szükségleteinek, vagy konkrét taktikai igényeknek megfelelően – árnyalatnyi jelentésváltozásokon, szemantikai módosulásokon mehetnek keresztül. Ezért a történetszemlélet építőelemeinek funkcionalitását egyrészt a „kifejlődés" során, másrészt a hozzájuk kapcsolódó politikai célú argumentáció fogalmi környezetében, harmadrészt pedig a polémia során tapasztalható „újraszerveződésükben" láttam célszerűnek megvizsgálni. Reményeim szerint így kaphatunk szakmailag is megbízható képet arról, hogy miként hatotta át, hogyan befolyásolta, mennyiben „szervezte" Széchenyi megnyilatkozásait és gondolkodását ez a történetszemlélet, s hogyan épültek be ezek a megfontolások a gróf politikai célú érveibe.

A Széchenyi-historiográfia legfontosabb eredményei és a gróf munkáinak „statisztikai" elemzése alapján tartottam kijelölhetőnek Széchenyi történetszemléletének azokat az „alapfogalmait", amelyeknek eszme- és gondolkodástörténeti rekonstrukciós vizsgálatával, illetve fogalomtörténeti elemzésével megragadhatónak véltem a történetszemléleti megfontolásokra

[33] Vö.: Fülöp Tamás [2003/b]
[34] Vö.: Závodszky Géza [1994] 195. p.
[35] A 20. századi forrásfeltáró munkáknak köszönhetően ma már nagy biztonsággal tudjuk rekonstruálni, hogy az igen határozott történetszemléleti megalapozottságú kossuthi argumentáció gondolatpaneljei milyen eszmei–szemléleti építőelemekre alapozódtak. A dolgozat logikája azonban arra késztetett, hogy az ide vágó historiográfiai előmunkálatok eredményeit ne önálló fejezetben, hanem a konkrét vizsgálatok során fejtsem ki.

alapozott politikai argumentáció belső szerkezetét és funkcionalitása.[36] A fogalmi metszetek meghatározásánál elsősorban olyan „gyűjtőfogalmak" kiválasztására volt szükség, amelyek nemcsak Széchenyi eszmerendszerében, de a korabeli politikai diskurzusban is jól körülírható jelentéskörrel, illetve határozott társadalmi-politikai irányultsággal rendelkeztek. Amennyiben Széchenyi történetszemléletének alapvető fogalmi készletét megpróbáljuk meghatározni, figyelembe kell venni, hogy eljárásunk során a múlt jelentésmezőjéből fogunk kiemelni és a jelen kontexusába áthelyezni olyan fogalmakat, amelyeknek szemantikája időközben jelentős mértékben megváltozhatott. Így nem csupán a fogalmak kijelölésénél, de a mai jelentéskör meghatározásánál is rendkívül körültekintően kell eljárni. Csupán az „alapfogalmak" széleskörű társadalmi-politikai jelentésösszefüggéseinek feltárása biztosíthatja, hogy a történetszemléleti gondolatpanelek mentén végzett szemantikai „mélyfúrások" eredményei összevethető és pontos, a politikai- és eszmei értékvilág egészére vonatkozó eredményeket is képesek legyenek felmutatni.[37] Ezért nem csupán a behatárolhatóság, hanem a többrétű vizsgálhatóság érdekében is fontosnak tartottam e fogalmak előfordulási gyakoriságát, illetve történeti kontextusát minden esetben figyelembe venni.

Úgy tűnik, hogy a konkrét előfordulások sűrűsége alapján Széchenyi történetszemléleti megfontolásainak statisztikai módszerekkel is igazolható alapfogalmait mindenekelőtt a *haladás*, a *nemzetiség* és az *alkotmányosság* kifejezésekben jelölhetjük meg.[38] Az egyes alkotóelemek szemantikai és fogalomtörténeti elemzésénél természetesen megpróbálom majd részletesen meghatározni a kifejezések jelentésmezőinek legteljesebb összetevőit, de elöljáróban szeretném röviden indokolni a fogalmak kiválasztásának szempontjait. A *haladás* szó a reformkori politikai diskurzus egyik legáltalánosabban elterjedt – bár normatív jelentésmezővel nem minden esetben rendelkező – kifejezése.[39] Jelentése – eltérően a fogalom mai szemantikai dimenzióitól – nem csupán a tökéletesedés, a perfekció, a fejlődés szinonimáira terjedt ki, hanem a technikai modernizáció, a gazdasági-társadalmi átalakulás, a kulturális gyarapodás kifejezésén túl a nemzetközi léptékű változásokhoz való igazodás, a múlttól való fizikai és átvitt értelmű eltávolodás kifejezője is lett egyben.[40] A haladás kifejezést tehát egy olyan gyűjtőfogalomnak kell tekintenünk, amelynek használata gyakori és általános, elterjedése és jelentéstartalma pedig annyira széleskörű és univerzális, hogy a korabeli politikai élet mindkét pólusa, a liberálisok (*„a haladás tábora"*) és a konzervatívok (*„a fontolva haladás tábora"*) is ennek a fogalomnak a

[36] Ahhoz, hogy vállalt feladatom ésszerű keretek között megvalósítható legyen, pragmatikus kiindulópontnak indokolt volt Széchenyi történetszemléletének alapfogalmait, elemi gondolati építőelemeit választani. A „gondolkodástörténet" módszertani eszköztára azonban nem képes kellő módon megragadni a történetszemléleti megalapozottságú argumentáció eszmerendszerbeli beágyazottságát és összefüggéseit. A jó megoldást ezért abban látom, hogy a leggyakrabban felbukkanó gondolati alapelemeknek, szemléleti paleknek a részleges történeti rekonstrukcióját, s fogalomtörténeti vizsgálatát a konkrét szituációkhoz tapadó megformálódás során kíséreljem meg végrehajtani. Ennek a vizsgálatnak, pedig bizonyos szempontból ötvöznie kell az eszmetörténeti, a gondolkodástörténeti és a fogalomtörténeti kutatások módszertani eredményeit és sajátosságait, s reflektálnia kell a politika- és társadalomtörténet ide vonatkozó megállapításaira is. A fogalomtörténet metodikai bázisával kapcsolatban Reinhardt Koselleck elméleti munkájára támaszkodtam. Vö.: Koselleck, Reinhardt [2003] 121-146. p.

[37] Vö.: Koselleck, Reinhardt [2003] 121-145. p. (Különösen: 134-135. p.)

[38] Ezt látszanak igazolni a Széchenyi életművének digitalizált verziójában végzett szó- és kifejezés-keresések, s a Széchenyi-Kossuth polémia dokumentumainak vizsgálata is. Az alapfogalmak kijelölésében sokat segített Gergely Andrásnak az eszmerendszer szerkezetét feltáró struktúravizsgálata is, melyben az általam kijelölt kifejezések valamennyije felbukkan. Vö.: Széchenyi CD [2001]; ill. Gergely András [1972] 148-176. p.

[39] Vö.: Fülöp Tamás [2003/a] 9-20. p.

[40] A kifejezés jelentésösszefüggéseihez az elmúlt fél évszázad során számos – ma már sok szempontból vitatott – tartalom is társult. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a 19. század első harmadában a *haladás* kifejezéssel megragadni kívánt társadalmi, gazdasági, művelődési, stb. tartalmak köre bizonyos szempontból többet és kevesebbet is jelentett, mint napjainkban.

segítségével definiálták önmagukat. Ezért lehet meghatározó, hogy Széchenyi megnyilatkozásaiban milyen konkrét szemantikai funkcióban és jelentésárnyalatokban bukkan elő a *haladás* kifejezése. Az *alkotmányosság* kérdésének fogalmi dimenziói a polgári átalakulás vonatkozásában az ősi magyar alkotmány „megreformálásának", kiterjesztésének, az egyéni és kollektív szabadság megteremtésének, illetve a független nemzetállami létnek, s a Habsburg birodalom egészéhez fűződő viszonynak a vetületeiben hordoznak sokrétű társadalmi és politikai jelentésmezőket.[41] Ezért felbukkanása és jelentéstartalma Széchenyi történeti eszméinek és politikai gondolkodásának számos vetületét lehet képes megvilágítani.[42] A *nemzetiség* kifejezésben Széchenyi történetszemléletének vonatkozásában a magyar nemzeti jelleg immanens tulajdonságai, a nemzeti sajátosságok (történelem, nyelv, kultúra, stb.) önreflexiója, a történelmi Magyarország soknemzetiségű voltának realitása, s a – Herder megjegyzése óta veszélyektől sem mentes – nemzeti jövőkép megformálása, illetve ezek kölcsönhatása egyszerre tükröződhet vissza.[43] Ráadásul a nemzeti sajátosságok kérdése a nemzetteremtés és a polgárosodás aspektusából, mint a politikai átalakulás központi problematikája, a liberális értékvilág egyik tematikai csomópontjává is vált.[44] A fogalmak felbukkanása és funkcionalitása alapján úgy tűnik, hogy a reformkor – mind a rendi-konzervatív iránnyal szembeni, mind a liberáis mozgalmon belüli – politikai vitáinak jelentős része a *haladás*, az *alkotmányosság* és a *nemzetiség* kifejezései köré szerveződnek. Természetesen jeleznem kell, hogy a fogalmak kijelölése és elhatárolása némi önkényességet mutat, hiszen Széchenyi és a korabeli közvélemény azokat egy lényegesen teljesebb „beszédkörnyezetben" alkalmazta, s talán kevésbé érezte volna azokat egymástól elkülöníthetőnek. Ezért is fordítottam külön figyelmet arra, hogy a fogalmak történeti elemzésénél a lehetséges kölcsönhatásokat lehetőség szerint jelezzem. Mindezek ellenére kérem, hogy e kifejezéseket egyelőre tekintsük olyan – Széchenyitől kölcsönvett – praktikus munkafogalmaknak, amelyek reményeim szerint a más típusú vizsgálatokhoz képest árnyaltabban és pontosabban lehetnek képesek visszaadni Széchenyi történetszemléleti alapokra támaszkodó politikai érvelésének belső szerkezetét és a korabeli köztudat befolyásolására, meggyőzésére irányuló funkcionalitását.

[41] Takáts József egy 1999-es tanulmányában hívta fel rá a figyelmet, hogy a 19. század eleji magyar politikai beszédmódot milyen jelentős mértékben hatotta át – politikai beállítottsághoz szigorú értelemben nem köthető módon – az „ősi" alkotmányra való hivatkozás. Vö.: Takáts József [1999] 227-229. p.

[42] S nem feledkezhetünk meg a kijelölt fogalmak egymással való kölcsönhatásáról sem, hiszen a „nemzetiség" a modern nemzet fogalmával összefüggésben nem csupán a nemzeti „haladás" egyfajta keretét, de – a népszuverenitás eszméjével kapcsolatban – az „alkotmány"-os átalakulás irányát is bizonyos fokig meghatároza.

[43] Jelezni kell, hogy a „nemzetiség" fogalma a mai nyelvhasználatban egy lényegesen szűkebb („nemzeti kisebbség") jelentésben él. Széchenyi és a 19. századi liberális közgondolkodás számára a „nemzetiség" elsősorban a magyar nemzet immanens, másoktól megkülönböztető sajátosságait fejezte ki, s a nyelvi, kulturális, történeti tradíciókkal rendelkező etnikai közösségtudat megjelenítését volt hivatott betölteni. Széchenyi nemzetfelfogásával kapcsolatban – eltekintve a gróf nemzetfelfogásának szerkezeti változásaitól – itt csupán röviden kívánom jelezni, hogy a gróf reformprogramjában megjelenő nemzetfogalom alapvetően különbözött a nemesi-rendi nemzetkoncepciótól. S hogy megkülönböztethesse a rendi-politikai tartalmú „magyar" („hungarus") kifejezésben rejlő, általa elutasítandó tartalmaktól, Széchenyi inkább a „magyar faj", „törzsökös magyarság" fordulatokkal élt. Széchenyi a „nemzetiség" kifejezést az elsők között – a nyelvi, kulturális, történelmi hagyományközösség megjelenítéséül szolgáló modern nemzetfogalom „előképeként" – valószínűleg a német romantika politikai terminológiájából honosította meg a magyar nyelvben. Látnunk kell azonban, hogy Széchenyi nemzetfelfogásában alapvetően két paradigma, a jogok kiterjesztésére épülő politikai és a nemzeti sajátosságokat megjelenítő kulturális nemzetfogalom keveredésével van dolgunk. Vö.: Bárány György [1993] 139-154. p.; Gergely András [1972] 77-79. p.; Péter László [1998] 60-85. p.; Schlett István [1996-1999] II/1. köt. 29-31. p., 81-120. p.; Szűcs Jenő [1984] 11-187. p.; 189-280. p.; Varga János [1982] 25-47. p.

[44] Schlett István [1996-1999] II/1. köt. 80. p.

Feltételezéseim szerint Széchenyi történetszemléletének alapfogalmai mély kapcsolódással rendelkeznek az „eszmerendszer" egyéb építőelemeivel, valamint az eszmeiség további értékkategóriáival is, s valószínű, hogy a reformkor politikai vitái által támasztott kihívások bizonyos változásokat eredményezhetnek a gróf érvelésének szemléleti-eszmei dimenzióiban is. Vizsgálataimat így az érvek konkrét szituációktól is függő változékonysága miatt a tradicionális eszmetörténeti-rekonstrukciós vizsgálatoktól részben eltérő megközelítésmód alapján láttam célszerűnek végrehajtani. Ahhoz, hogy pontosabb és árnyaltabb képet kaphassunk arról, hogy Széchenyi milyen történetszemléleti megalapozottságú indoklással látta el konkrét politikai lépéseit, s hogyan jutott érvényre megnyilatkozásaiban a célkitűzések eszmei indoklása, illetve a konkrét taktikai elképzelések során milyen normákat követett és kért számon a politikai élet szereplőin – egyszóval milyen alkotóelemekből állt össze és milyen formákban jutott érvényre a politikai cselekvés argumentációs mozzanata – a rekonstrukciós eszmetörténeti vizsgálatokat indokoltnak láttam néhány esetben fogalom- és gondolkodástörténeti, illetve szövegelemzési és szövegvizsgálati elemzésekkel is kiegészíteni.[45] Ehhez elengedhetetlenül szükségesnek véltem, hogy munkámat a történetszemléleti megfontolások vonatkozásában a források lehető legszélesebb körére alapozzam. A vizsgálataim során alkalmazott Széchenyi szövegek ezért a dolgozat következtetéseinek funkcionális alátámasztását, valamint a konkrét kontextusba illeszkedő történetszemléleti jelenségek reprezentációját egyszerre hivatottak szolgálni. Mindemellett a történetszemléleti összefüggéseket rejtő gondolatpanelek „helyzetfüggő" felbukkanása módszertanilag indokolttá tette, hogy a dolgozatban felhasznált Széchenyi-idézetek szigorú kronológiai egymásutánjától az elemzések során bizonyos fokig eltekintsek. A dolgozat szerkezetében ennek megfelelően a „szövegek" kapták a központi szerepet, s amennyire a munka belső logikája ezt lehetővé tette, hagytam a forrásokat önmagukért „beszélni". Vizsgálataimat Széchenyi történetszemléletének eszmei-gondolati rekonstrukciójából kiindulva – elsősorban módszertani és terjedelmi megfontolások miatt – egyelőre az 1840-es évek első feléből származó szövegek elemzésével kívántam lezárni. Ennek a kronológiai határnak az alkalmazását indokolja, hogy elemzéseimben a főszerepet Széchenyi jól kitapintható politikai kontextussal rendelkező – s a későbbiekben további megnyilatkozások bevonásával kiegészítendő – írásos „megszólalásai" kapták. A történetszemléleti megalapozottságú érvek előfeltevéseim szerint ugyanis a Széchenyi elképzeléseivel alapvetően azonos irányba tartó, de különböző megfontolások miatt ennek ellenére vitatott álláspontok bírálata során mutatják a legnagyobb

[45] Schlett István „politikai gondolkodástörténeti" összefoglalásának alapvetésében hasonló problémákra hívta fel a figyelmet. Vö.: Schlett István [1996-1999] I. köt. 3. p. A dolgozat célkitűzései és keretei nyilvánvalóan nem tennék lehetővé, hogy a szerkezetet történetelméleti-történetfilozófiai, vagy módszertani-ismeretelméleti fejtegetésekkel terheljem, ezért az ilyen jellegű előtanulmányok kapcsán az irodalomjegyzékben szereplő munkákra szeretném felhívni a figyelmet. Amennyiben ugyanis Széchenyi történeti eszméinek vizsgálata során nem csupán a különböző politikai ideológiák teoretikus manifesztálódását kívánjuk nyomon követni, hanem az egyes megnyilatkozásokban tetten érhető „alkalmazást" vesszük górcső alá, figyelembe kell vennünk az eszmék, a fogalmak változó társadalmi és politikai funkcióit, összetett jelentésrétegeit is. Erre hívta fel a figyelmet a fogalomtörténet módszertani meghatározása során Reinhardt Koselleck. Vö.: Koselleck, Reinhardt [2003] 130. p. A hermeneutikai, fogalom- és eszmetörténeti vizsgálatok módszertani megközelítése alapján, amikor egy-egy eszme, gondolat, vagy érv eszmetörténeti visszatükröződését, lenyomatának mineműségét próbáljuk megragadni, az eszméket – a jelenkor fogalmainak visszavetítésének elkerülésén túl – nem úgy kell elképzelnünk, mint amelyek más-más alakban testet öltő, de állandó jelentéssel rendelkező ideák lennének, hanem olyanoknak, amelyek akár egyénenként is tapasztalható változékonyságukban, formálódásukban a kor ideológiai viszonyaiban, nyelvi, kulturális kontextusaiban gyökereznek. Vö.: Bultmann, Rudolf [1990]; Bultmann, Rudolf [1994]; Gadamer, H-G. [1984]; Horkay Hörcher Ferenc [1997]; Huoranszki Ferenc [1992]; Kisantal Tamás-Szeberényi Gábor [2001]; Palmer, Richard E. [1998]; Pannenberg, Wolfhart [1990]; Ricoeur, Paul [1995]; Ricoeur, Paul [1998/a,b]; Ricoeur, Paul [2002]; Skinner, Quentin [1997]; Szécsi Gábor [1992]; Szondi, Peter [1996]; White, Hayden [1997]; ill. Gyáni Gábor [2000].

intenzitást. Az 1840-es évek polémiája, úgy tűnik, hogy mind az érvek mennyiségi felbukkanása, mind a korábbról származó szemléleti panelek újraaktualizálódása, mind pedig az argumentáció fogalmi készlete és jelentésváltozása szempontjából a történetszemléleti alapokra támaszkodó indoklás számottevő felerősödését eredményezte Széchenyi politikai megnyilatkozásaiban.[46] A munka előrehaladtával persze egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Széchenyi történeti eszméinek vizsgálata, számos politika-, eszme- és gondolkodástörténeti vetülete mellett, szakmai-módszertani összefüggések láncolatát is felszínre hozza. Így a még pontosabb, még árnyaltabb kép megrajzolása a későbbiekben a kutatások további kiterjesztését igényli.

I. 5. Széchenyi történetszemlélete és a történeti szakirodalom

„Mi szükség és mi érdem volna Széchenyi István gróf tanainak feszegetésében, mikor az utóbbi évtizedekben állandó témája, minden oldalról körülményesen megtekintett alakja volt éppen ő, Széchenyi, a nemzetvezér államférfiú? […] Társadalmunkat és sajtónkat korlátlanul használtuk fel valóságos Széchenyi-kultusz felépítésére, úgy, hogy most én könnyen tengerbe vizet hordó gyermeknek tartatnám, még mindig újat akarván Széchenyiről mondani." – fogalmazta meg Szekfű Gyula hét évtizeddel ezelőtt, a liberális történetírói hagyománnyal vitába szállva a *Három nemzedék* „Széchenyi-fejezetének" nyitógondolataiban.[47] A mára már több mint másfél évszázados múltra visszatekintő Széchenyi-historiográfia könyvtárnyi léptékű eredményeire pillantva még inkább jogosnak látszik a kérdés: vajon nem tűnik-e tengerbe vizet hordó balga gyermeknek az, aki Széchenyiről a 21. század elején még valami újat szeretne elmondani? A kérdés persze abból az aspektusból szinte banálisnak tűnik, hogy éppen Széchenyi „életműve" az egyik olyan területe a nemzeti múlt idolumainak, amely kapcsán napjainkra a magyar történelmi gondolkodás számtalan, olykor egymással is éles ellentétben álló módszertani irányzata vált megfigyelhetővé.[48] A napjainkra már jelentékeny hagyományokkal rendelkező Széchenyi-kutatás által alkalmazott többféle megközelítési mód jelenlétét és létjogosultságát azonban mi sem bizonyítja jobban, minthogy a Széchenyi-ábrázolás – az olykor korszakonként gyakran változó hivatalos igények ellenére is – mennyire szerteágazó gyökerekkel rendelkezik a magyar történetírói-történettudományi tradícióban. Gondoljunk csak arra, hogy a reformkorral és Széchenyi politikai pályájával kapcsolatban csupán az elmúlt évszázad során milyen sok, gyakran ideológiai sáncok mentén is tagolt interpretációs és módszertani irányzat megkülönböztetésére

[46] A történetszemléleti megalapozottságú érvanyag megragadásának – az általam preferált vita-helyzethez képest – természetesen más történeti, politikai dimenziói is léteznek. Egy későbbi vizsgálat során lényegesnek tartom, hogy Széchenyi történetszemléleti argumentcióját kifejezetten a kormányzati szerep megítélésével kapcsolatban is részletesebb elemzésnek vessem alá.

[47] Szekfű Gyula [1934] 9. p.

[48] Közel négy évtizeddel ezelőtt Spira György – egy objektívebb és tisztább Széchenyi-portré igényét megfogalmazva – már arról panaszkodott, hogy a gróf valós történelmi alakját mennyire eltorzította a történetírói hagyomány: *„Ezért látja a legtöbb ember egy évszázad buzgó erőfeszítéseinek eredményeként Széchenyi valaha eleven alakjának helyén is a nemes gróf szörnyűséges szobrát, amint – lábánál a Duna és a Tisza megzabolázott istenségeivel – végigtekint a magyar parlagon (miközben egyesek szerint a haza sorsán, mások szerint mindössze a magyar arisztokrácia jövőjén töprenkedik), s ökölbe szorított jobbját – már amennyire ezt egy szobor megteheti – ádázul rázza Kossuth felé, helyesebben: Kossuth szobra felé."*. Spira György [1966] 310. p. Ezért üzent hadat új értelmezésével azok ellen az *„elvetélt regényírók"*, képzelőerő nélküli *„aktamolyok"* és a *„történelem iránt érdeklődő", „jobboldali és ultrabaloldali politikusok"* értelmezése ellen, akik sematizált és aktualizált Széchenyi-portréikkal valójában csak sűrű homályba burkolták a gróf történelmi alakját.

nyílik lehetőség.[49] Mindez persze óhatatlanul azzal társult, hogy – az átlagosnál lényegesen bővebb (kritikai) forráskiadások és bibliográfiai segédanyagok mellett is – maga a Széchenyi-irodalom és a gróf eszmeiségének értelmezése az évek során fogalmi és koncepcionális szempontból igencsak terheltté és szövevényessé vált.[50] Miként azt a korábbi eszmetörténeti kutatások eredményei és a szakirodalom hézagos volta is jól jellemzi, Széchenyi történetszemléletének vizsgálata sok szempontból speciális megközelítési módok alkalmazását igényli a kutatóktól. Különösen indokolttá válik mindez egy olyan témával kapcsolatban, amelyre a tudományosság kritériumait gyakran nélkülözve – önkényes értelmezések sorát életre keltve – minduntalan rávetülnek a történeti közvélekedés historiográfiai sztereotípiái, elméleti kliséi is.

A historiográfiai előmunkálatok során figyelembe kellett venni hogy, a gróf történelemi eszméinek, történetszemléleti megalapozottságú, s politikai funkcionalitáshoz jutó megnyilatkozásainak vizsgálata – amennyiben a kérdést célkitűzésem szempontjából jelentősen leegyszerűsítem – alapvetően két karakterisztikus megjelenési irányt mutat a Széchenyi-historiográfiában. A történészek, szépírók és publicisták egy jelentősebb csoportja valamilyen életrajzi, politika-, eszme- vagy gondolkodástörténeti rekonstrukciós vizsgálat, esetleg egy sajátos módszertani megközelítés, vagy a gróf 1841 utáni, (látni vélt) ideológiai-politikai fordulatának értékelése, illetve bizonyos esetekben a Széchenyi-Kossuth vita értelmezése kapcsán tett utalásokat Széchenyi karakterisztikus történeti eszméinek sajátosságaira, gondolati építőelemeire.[51] Az ezen megközelítés során felmerülő jelzések – lévén nem a történetszemlélet elemzése e vizsgálatok közvetlen tárgya – elszórt, inkább utalásszerű, de gyakran nagyon találó, további kutatásokra motiváló hozadékai lehetnek az eredetileg más irányú elemzéseknek. A történetíróknak is csupán egy szűkebb csoportja az, amelyik kifejezetten Széchenyi történeti eszméit, vagy a múlt század elején még használatos, de ma már nehezen indokolható kifejezéssel

[49] A Széchenyi-historiográfia bemutatására, összefoglalására törekvő művek közül a következőkre támaszkodtam: Varga Zoltán [1963], Szentkirályi Elemér [1987], Gergely András [1991/a], Gergely András [1998/b], Spira György [1959]; Spira György [1966]; Spira György [1991], Lackó Mihály [1999], Széchenyi CD [2001]; Kosáry Domokos [1978]; Kosáry Domokos [2002]. Varga Zoltán nem annyira eszme- és tudománytörténeti, mint marxista ideológiai szempontokat szem előtt tartó munkája az 1851 és 1918 közötti Széchenyi-ábrázolás széleskörű gyűjteményes összegzését adja. Szentkirályi Elemér *„Kalauz Gróf Széchenyi István megismeréséhez"* című útmutatója Széchenyi műveinek és a rá vonatkozó irodalomnak – bár hiányosságoktól nem mentes – kiterjedt kollekciója. Gergely András és Spira György 1991-es alapos tanulmányai egy-egy történeti korszak Széchenyi-képét mutatják be, míg Lackó Mihály – egy sajnálatos módon torzóban maradt disszertáció részeként – Széchenyi lélektani és pszichiátriai ábrázolásának historiográfiáját dolgozta fel. A Széchenyi CD – minden tökéletlensége ellenére – Széchenyi műveinek és a Széchenyire vonatkozó irodalomnak máig legteljesebb digitalizált verziója. Bár Kosáry Domokos munkája az 1946-ban megjelent Kossuth-rajz felújított változata, az új kiadás áttekintő közbevetései mind a Széchenyi-, mind a Kossuth-historiográfia esetében hasznos adalékokat tartalmaznak, csakúgy, mint 1979-es előadásának bevezető megjegyzései. Munkámat az általános historiográfiai tájékozódás szempontjából R. Várkonyi Ágnes, Gunst Péter kötetei és Kosáry Domokos tanulmányai is segítették. R. Várkonyi Ágnes [1973], Gunst Péter [2000]; Kosáry Domokos [1978]; Kosáry Domokos [1982].

[50] A teljesség igénye nélkül a kitűnő kritikai forráskiadások tekintetében mindenekelőtt gondolnunk kell a két háború közötti, a Történelmi Társulat által megindított sorozatra, amely Széchenyi művei és hírlapi cikkei mellett naplóit is hozzáférhetővé tette a szélesebb kutatások számára. SZIN I-VI. köt.; Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] I-II. köt. A nagyobb lélegzetű kiadványok közt meg kell emlékeznünk Bártfai Szabó László forráskiadásáról, az 1978-as naplókiadásról és az 1991-es válogatás-kötetről is. Bártfai Szabó László [1943]; Napló [1978]; Széchenyi válogatás [1991] A forráskiadás legújabb eredményeiről szólva, pedig nem feledkezhetünk meg Széchenyi műveinek legteljesebb verziójáról, amely bár problémáktól korántsem mentes, de a gróf munkásságának legszélesebb körű digitalizált gyűjteményét adja közre. Széchenyi CD [2001]. Bibliográfiák vonatkozásában alapszintű szakmai tájékoztatást kínál a Szentkirályi-féle – nem teljes körű – irodalomgyűjtemény és a Széchenyi CD kiegészítő gyűjteménye. Szentkirályi Elemér [1987]. Kutatásaim egyik későbbi irányát a jelenlegi elemzésekbe be nem vont források (Széchenyi országgyűlési beszédei, levelei), s a még ki nem adott levéltári források körének szélesítése jelenti.

[51] Gondolok itt elsősorban az esszéíró Kemény Zsigmond, az irodalmár Beöthy Zsolt, a szépíró Németh László, s más nem kifejezetten szaktörténészek munkáira. Kemény Zsigmond [1851/a]; Beöthy Zsolt [1893]; Beöthy Zsolt [1912]; Németh László [1942]; Falk Miksa [1868].

élve a gróf „történetfilozófiáját” tették módszeres vizsgálat tárgyává.[52] Ezek a munkák szerény számuk és olykor határozottan érzékelhető koncepciózusságuk ellenére módszertani és eszmetörténeti eredményekkel is színesítették a folyamatosan gyarapodó Széchenyi-irodalmat. A konkrét elemzések megkezdése előtt számításba kellett azt is venni, hogy a szakirodalom Széchenyi történelmi eszméinek vizsgálatára irányuló törekvéseiben – nyilván más irányú vizsgálódásokhoz hasonlóan – gyakorta együtt szerepeltek a szakmaiság kritériumait másodlagosan kezelő, jóllehet számos érdekes és értékes problémafelvetést tartalmazó, de egy időtlen, saját korától elvonatkoztatott Széchenyi-kép megalkotására törekvő (kultusz-) irodalom, s a tudományos igénnyel fellépő, de saját történelmi kontextusából adódóan gyakran szemléleti és módszertani csapdákat is magában rejtő eszmetörténeti szakirodalom termékei.[53] Ráadásul ezek az autonóm megközelítések – s talán épp ebben kereshetjük az ágas-bogas Széchenyi-irodalom komplex feldolgozására vállalkozó szaktörténeti munka hiányának további nyomós okait is – saját történeti összefüggésrendszerükből és politikai környezetükből adódóan, nem egy esetben maguk is módszertani, történetszemléleti, vagy akár politikai viták generálói voltak.[54]

A tekintélyes méretű Széchenyi-historiográfiát áttekintve mégis jól kitapinthatóvá válik egy olyan tudományos igényű, szakmailag megbízható, filológiai és eszmetörténeti-rekonstrukciós vizsgálatokra épülő vonulat, amelynek eredményei a gróf történeti eszméinek elemzésében, jellegzetes összetevőinek, gondolati építőelemeinek feltárásában mind a mai napig meghatározónak bizonyultak. Ezek az erőfeszítések mind problémafelvetéseik, mind filológiai teljesítményük, mind pedig eszmetörténeti-rekonstrukciós vizsgálati következtetéseik révén joggal váltak elemi részévé a Széchenyi történeti eszméiről folytatott, időben tágabb, de mélységében mégis szűkebb történetírói diskurzusnak. E meghatározó munkák közül kiemelkednek Angyal Dávid úttörő kutatásai, amelyek nemcsak felhívták a figyelmet arra, hogy a gróf sajátos „történetfelfogása” milyen jelentős befolyással bírt Széchenyi eszmeiségére és politikai koncepciójára, hanem alapos filológiai kutatásai révén fény derült Széchenyi történetszemléletének legfontosabb gondolati építőelemeire és európai szellemi párhuzamaira is.[55] Angyal 1907-es tanulmányában elsőként mutatott rá tudományos módszerekkel arra, hogy Széchenyi politikai értékvilágát a haladásgondolat és a nemzetek életét az emberi életkor hasonlatossága alapján leíró romantikus-orgnikus szemlélet történetszemléleti problematikája rendkívül mélyen áthatotta. Eredményeit közel két évtizeddel később a *Hitel* kritikai kiadásához írt – s a két világháború közti Fontes-sorozat talán legimpozánsabb – előtanulmányában Iványi-Grünwald Béla fejlesztette tovább.[56] A *Hitel* eszmeiségének elemzése során – elsősorban Angyal kutatásaira támaszkodva – Iványi egyrészt meggyőzően mutatta ki Széchenyi haladáskoncepciójában az angol és francia felvilágosodás, az angolszász utilitarizmus, illetve a

[52] Vö.: Angyal Dávid [1907]; Kautz Gyula [1868];

[53] Gondolnunk kell itt mindenekelőtt a dualizmus-kori értelmezések közül Réz Mihály Széchenyi politikai következetességét az eszmerendszer változtathatatlansága árán is igazolni szándékozó munkáira, vagy Gaál Jenő – a dilettantizmus határát súroló – okfejtéseire, aki Széchenyi haladás-koncepciójában korát megelőző szociáldarvinista tanokat vélt felfedezni. Réz Mihály [1907/a,b]; Gaál Jenő [1902-03]; Gaál Jenő [1903]. De itt kell említést tenni a két háború közt napvilágot látott, Szekfű Gyula által megjeleníteni kívánt „konzervatív reformer” Széchenyi-képről is, amelyben a gróf eszmeisége és történetszemlélete egy történelmi valóságtól elszakított koncepció részévé vált. Szekfű Gyula [1934].

[54] Ezeknek a historiográfiai vitáknak a részletekbe menő feltárását – kivéve, ha azok egyben Széchenyi történelmi eszméinek megítélését is érintik, vagy arra reflektálnak – a munka eredeti célkitűzéseit szem előtt tartva, csak indokolt esetben végeztem el.

[55] Angyal Dávid [1907]

[56] Iványi-Grünwald Béla [1930]

keresztény tökéletesedés-tan érvanyagának jelenlétét, másrészt pedig tovább pontosította a gróf nemzetszemléletének európai gondolati párhuzamokra épülő romantikus-organikus alkotóelemeit. Munkám szempontjából Iványi elemzéseinek talán legfontosabb eredménye, hogy rámutatott arra, Széchenyi történetszemléletében az észelvi-racionalista és keresztény eszmei megalapozottsággal egyszerre rendelkező haladásgondolat, illetve a romantikus-organikus nemzetfelfogás egyfajta kölcsönhatásra lépett egymással. Ez a felismerés a gróf történeti eszméinek és politikai érveinek vizsgálatában számos új kutatási irány lehetőségét villantotta fel. Ezekre az előzménykre támaszkodva, három évtizeddel ezelőtt Gergely András Széchenyi eszmerendszerének rekonstrukciós vizsgálata során tett fontos megállapításokat a gróf történeti eszméinek vonatkozásában.[57] Gergely András eszmetörténeti-rekonstrukciós vizsgálatai fejtették fel Széchenyi történetszemléletének legfontosabb alapkategóriáit és a gróf eszmerendszerében betöltött szerepét. Tanulmányának kutatásaimhoz illeszkedő legfontosabb eredményei közt kell kiemelni a Széchenyi történeti eszméinek, s haladásgondolatának világtörténelmi és szubjektív aspektusaival, valamint a történetszemléleti megfontolások és az eszmerendszer mélyebb strukturájának összefüggéseivel kapcsolatos megállapításait. Gergely András munkájának a problémafelvetés és a rekonstrukció terén is megmutatkozó meghatározó jellegét mi sem bizonyítja jobban, minthogy az elmúlt évtizedekben napvilágot látott életrajzok és Széchenyi-értelmezések jelentős részben ezt a konstrukciót választották kiindulópontjuknak.[58] A témakör legutóbbi kutatási eredményei pedig elsősorban Széchenyi politikai önmeghatározására és a reformkor politikai értékvilágában való tájékozódására irányuló kutatások kapcsán láttak napvilágot.[59] Széchenyi írásait, megnyilatkozásait fellapozva szembeötlő, hogy főként rendkívül erős eszmei megkonstruáltságuk, kimért rendszerezettségük, s nem utolsósorban a gróf által lépten-nyomon sugallt szigorú egymásra épültségük, következetességük miatt szinte felkínálják magukat, hogy szövegelemző és -értelmező vizsgálatoknak vessük alá őket. Úgy tűnik, hogy a Széchenyi történetszemléleti megfontolásainak elemzéséhez szükséges gondolati-eszmei rekonstrukciós vizsgálatokat jól kiegészíthetik – a legújabb Széchenyi-irodalomban is már számottevő eredményekkel rendekező – gondolkodástörténeti és szövegvizsgálati kutatások.[60]

A gróf történeti eszméinek első rendszeres kutatója, Angyal Dávid úgy látta, hogy *„Széchenyi politikai taktikáját történetphilosophiája nélkül is megérthetjük s igazolhatjuk. De ez a történeti rendszer, éppen mivel maga Széchenyi oly szorosnak képzelte annak kapcsolatát politikájával, nem lehet mellékes jelentőségű Széchenyi megértésére. […] Kétségtelen tehát, hogy e rendszer folytonos és eleven életet élt Széchenyi belső világában, mert lelkének legmélyebb forrásából táplálkozott.”*.[61] Szerzőnk ezért szentelt külön tanulmányt annak vizsgálatára, hogy Széchenyi eszmerendszerében és politikai megnyilatkozásaiban miként jelent meg és jutott érvényre a gróf sajátos „történetértelmezése”. Ez az egy évszázaddal későbbi kutatás – egy új

[57] Gergely András [1972]
[58] Számos tanulmány mellett gondolok itt elsősorban Csorba László kitűnő életrajzára, aki a gróf eszmeiségének megrajzolása során döntően a Gergely-féle koncepciót vette kiindulópontnak. Csorba László [1991]. A másik érdekesség, hogy Gergely András eszmetörténeti rekonstrukciós vizsgálata irodalmár-berkekben sem maradt visszhangtalan. Vö.: Szegedy-Maszák Mihály [1972] 753-758. p.; Kulin Ferec [1972] 150-164. p.
[59] Velkey Ferenc [1997/a,b]; Velkey Ferenc [1999]; Velkey Ferenc [2001]; Velkey Ferenc [2002]; Velkey Ferenc [2003]; Velkey Ferenc [2004].
[60] Gondolok itt ismételten Velkey Ferenc iránymutató elemzéseire. (Lásd: Irodalomjegyzék.)
[61] Angyal Dávid [1907] 18. p.

történeti kontextus autonóm kérdésfeltevéseivel – az Angyal által megindított történetírói dialógusba kíván becsatlakozni.

II. Vizsgálatok Széchenyi történetszemléletének értékvilágában

II. 1. Múlt és jövő. A magyar nemzet életkorának meghatározása és funkciója Széchenyi érveiben

Kemény Zsigmond báró – Széchenyi kortárs „historikusa", s a „legnagyobb magyar" eszmeiségének egyik legtekintélyesebb ismerője – életrajzi munkájában a gróf magyar történelemmel kapcsolatos vélekedéseihez a következő megjegyzést fűzte: Széchenyi *„a históriát megkicsinyíté, hogy a múltról elvett súlyt a jövendőre vesse, s hogy a koporsóról az életre, a tettek nyomozásáról a tettek végrehajtására fordítsa a közfigyelmet"*.[1] Tulajdonképpen az első nyilvános formájában a *Hitel* című Széchenyi műben megjelenő sajátos múltértelmezés az, ami az esszéista Kemény kifinomult érdeklődését láthatóan felkeltette, s amit végül is nagyon valóságszerűen úgy fogalmazott meg, hogy a gróf voltaképp a jövő érdekében fordult el a nemzeti múlttól, s a történelmi hagyományok tudatos leértékelésével lényegében a jelen feladataira kívánta a közvélemény figyelmét fordítani. S bár Kemény a kijelentéshez nem fűzött bővebb magyarázatot, történetírónk eszmefuttatásának úgy tűnik, van egy másik olvasata is. Ebben az odavetett mondatban annak sejtetése is benne lappang, hogy Széchenyi a nemzeti múltat sajátos történetszemléletén keresztül egyáltalán nem konvencionális és elvárható formában, hanem „nemzetteremtő" (s tegyük hozzá: történelemformáló) szándékainak megfelelően értelmezte át, s fogalmazta újra: *„Soha eszme nagyobb benyomást nem tőn a kedélyekre, mint Széchenyinek következő állítása: sokan azt mondják: 'a magyar volt', én azt hiszem: 'a magyar lesz'."* – vallotta Kemény.[2] De vajon mit jelentett Széchenyi gondolkodásában az a *história*, amit szántszándékkal *„megkicsinyített"*, s hogyan *„vette el a súlyt"* a nemzeti múltról a jövő érdekében? Vagyis: Széchenyi a jelen- és a jövőformálás igényével milyen módon kívánta értelmezni és történetszemléleti megalapozottságú érveléséhez „utilizálni" a magyarság múltját és a történetiség folyamatát? Ezekre a kérdésekre keressük a válaszokat ebben a fejezetben.

Arra a tényre, hogy mennyire nem vágott egybe Széchenyi és az általános korabeli közvélemény múltértelmezése, már a 19. század végén Beöthy Zsolt *„Széchenyi és a magyar költészet"* című tanulmányában ráirányította a figyelmet. Beöthy felvetése szerint Széchenyinek a nemzeti múltat, s a történelmi nagyságot vitató, sőt nemegyszer elutasító múltértelmezése tulajdonképpen éles ellentétet mutatott nemcsak a históriai nagyságra egyfajta nosztalgiával tekintő egykori nemesi történelemszemlélettel, de a nemzeti költészet, s a történelmi eposz elmúlt dicsőséget fürkésző romantikus szemléleti világával is.[3] Beöthy egy 1912-es tanulmányában Keményhez hasonlóan maga is úgy látta, hogy Széchenyi *„A nagy jövő munkás hitében kész megtagadni multunk nagy emlékeit: ifjú nemzet vagyunk, hirdeti; a mi mögöttünk van, csak*

[1] Kemény Zsigmond [1851/a] 246. p. Kemény Zsigmond 1849 utáni történelmi esszéiben a Széchenyi-értelmezés hosszú évtizedeken át meghatározó gondolati kliséit fektette le. S bár Kemény távolról sem tekinthető a legautentikusabb Széchenyi-historiográfusnak, élénk kifejezésmódja, olykor rendkívül találó megjegyzései támpontokat jelenthetnek a későbbi kutatások számára is. Vö.: Varga Zoltán [1963] 9-28. p.; Gergely András [1991/a] 900-902. p.

[2] Uo.

[3] Beöthy Zsolt [1893] 63-68. p.

előkészület […]”.[4] Ezzel szemben – vallotta Beöthy – a gróf fiatalkorának költői (Berzsenyi, Kölcsey, Kisfaludy, Vörösmarty) által közvetített nemzetkép – amelyből csupán *„olykor-olykor hangzott ki a jobb jövő reménye”* – mindenekelőtt a *„nemzeti süllyedés szégyen”*-érzetét, s *„a romlás melancholikus borúját”* közvetítette.[5] *„Romlásnak indúlt hajdan erős magyar!/Nem látod, Árpád vére miként fajúl?/Nem látod a bosszús egeknek/Ostorozó kezeit hazádon?//Sok századoknak vérzivatarjai közt/Rongált Budának tornyai állanak,/Ámbár ezerszer vak tüzedben/Véreidet, magadat tiportad.”* – írta Berzsenyi *„A magyarokhoz”* című költeményének 1796 körüli első változatában.[6] A költő fenti sorait olvasva Beöthy problémafelvetése nagyon is indokoltnak tűnik. Kölcsey, aki a *Nemzeti hagyományok* lényegi elemeinek vizsgálata során a magyar történelem nemzeti poézist ihlető hőskorát kereste, életének egy szakaszában maga is úgy vélte, hogy *„Mennél inkább elhidegszik a jelenlét, annál hátrább vonulnak a régibb kor tündérképei, s a poézis, mely a forróbb élettel együtt ébredt és járt, lassanként elvonja magát az életkörtől.”*.[7] Az olyan korszakban született költő, amikor *„a hőskor határai észrevétlenül eltűnnek”*, s *„midőn az őtet körülvevő élettől elvonul”, „lángkebellel […], de kitisztultabb fejjel s gazdagabb ismeretekkel, […] természetesen egy jobbat, szebbet, belsőjével rokonabbat keresni kénszerítetteik.”*.[8] Szerencsésnek és boldognak mondhatja magát az a költő, aki *„ezen jobbat, szebbet s rokonabbat saját hazájának régiségében felleli!”*.[9] *„Mert a nemzeti poézis* – írta 1826-os munkájában – *a nemzeti történet körében kezdi pályáját, s a lírának később feltámadó s individuális érzelmeket tárgyazó zengése is csak ott lehet hazaivá, hol az a nemzeti történet régibb múzsájától kölcsönöz sajátságot, s személyes érzeményeit a nemzeti hagyomány és nemzeti megnemesített életkör nimbuszán keresztül súgároztatja.”*.[10] A történetbölcselettel is foglalkozó Kölcsey hagyományértelmezése döntően a szerény, s gyakorta inkább megteremtésre váró nemzeti múltfelfogásból vette fundamentumát, s munkáját áthatotta annak tudata, hogy a nemzeti történelem nélkül nemzeti hagyomány és nemzeti közösség sem képzelhető el.[11] Ezért is érezhetjük azt, hogy a 19. század eleji romantikus nemzeti líra egyik legfontosabb törekvése éppen a hiányzó nemzeti hagyományok „kipótolása” és megteremtése volt. Úgy tűnik azonban, hogy Széchenyi múltértelmezése és történelemfelfogása a romantikus nemzeti líra szemléletével javarészt átellenesen fogalmazódott meg. Persze a kérdést túlontúl leegyszerűsítenénk, ha a Beöthy által kissé mesterségesen szétválasztott két szemléletmód múltértelmezésének eltérőségében csupán az örök értékek platonista hitétől átjárt költői lélek, a romantikus „múlteremtési” szándék, illetve a gyakorlatias politikusmentalitás különböző következtetéseit látnánk.[12]

Hogy Széchenyi voltaképp miként jutott arra a megállapításra, hogy a magyar nemzet tulajdonképpen nem is rendelkezik említésre érdemes történelmi nagysággal, azt az eszmerendszer részleges rekonstrukciójával kísérelhetjük meg nyomon követni. Csakhogy a

[4] Beöthy Zsolt [1912] 36. p.
[5] Beöthy Zsolt [1893] 39. p.
[6] Berzsenyi Dániel: Kesergés. In.: Berzsenyi Dániel Művei [1994] 7-9. p. Széchenyi nemcsak hogy ismerte, de a *Világ* című művében – éppen a nemzet öregségével-fiatalságával kapcsolatos történetszemléleti eszmefuttatások során – idézte is Berzsenyi *„A magyarokhoz”* című költeményének utolsó versszakát. Vö.: Világ 74. p.
[7] Kölcsey válogatott művei [1975] 256-257. p.
[8] Uo. 257. p.
[9] Uo. 257. p.
[10] Uo. 258. p.
[11] Vö.: Szegedy-Maszák Mihály [1999] 31-43. p.; Varga Pál, S. [1994] 65-68. p.
[12] Az *„örök értékek platonistának mondható rögeszméje”* kifejezést Szegedy-Maszák Mihálytól kölcsönöztem. Vö.: Szegedy-Maszák Mihály [1999] 33. p.

kiindulópont megválasztása nem tűnik egyszerű feladatnak. Ugyanis a *Hitel* Kemény Zsigmond által szabadon idézett, s napjainkra toposszá csontosodott optimista zárógondolatainak – *„Sokan azt gondolják: Magyarország – volt; – én azt szeretném hinni: lesz!”*[13] – a fiatal Széchenyi gondolkodásában aligha bukkannánk nyomaira. Ugyanis a naplóban található bejegyzések egyremásra arról tanúskodnak, hogy Széchenyi az 1820-as évek elején a magyarságot egy kivénhedt, elgyengült, haldokló nemzetnek látta: *„Hazám haldoklása miatt szenvedek! Minden tünet egy haldoklóra vall. Semmi egészség, sehol fiatalság!”, „Minden azt mondja nekem, hogy Magyarország halott.”, „Minden nap jobban látom: Magyarország halott!”, „Magyarország merőben halott.”* – lehetne csokorba gyűjteni az idézeteket az 1820-as évek végéről.[14] Azon talán lehet vitatkozni, hogy ez a nemzet létével kapcsolatos általános búskomorság – nem egy esetben közvetlenül az aktuális szerelmi bánat hangjai mellett – mennyiben tekinthető Széchenyi ambivalens, hullámzó kedélyállapota kivetülésének, s vajon ezek a nyomasztó gondolatok mennyiben befolyásolták a gróf apatikus lelki világát: *„Borzalmas hangulatban vagyok –, Magyarország halott.”, „Néhány nap távolságra Magyarországtól, és már nem is sejtik, hogy mi a világon vagyunk. La Hongrie est morte –! [Magyarország halott!] – minden fáradozásom hiábavaló –!!! – Ismét a legmélyebb apátiába estem. Fájdalmat nem érzek, nem vagyok boldogtalan, – de minden a világon közömbös nekem. – Nagy vágyakozás Cr[escence] iránt. – Tőle távol minden szürkének és visszataszítónak tűnik föl nekem!”* – írta naplójába gyakorlatilag ugyanazon fordulattal, s szinte egy hónapon belül 1829 nyarán.[15] A fejlődésképtelenség látszatát keltő nemzeti állapotrajz és a külső világ rezdüléseire különösen érzékenyen reagáló személység kapcsolata szinte megkérdőjelezhetetlen, hiszen a depressziós pillanatok naplóbejegyzései nem egy alkalommal futnak bele a nemzet halott, kivénhedt voltát elvitathatatlan módon hírdető következtetésekbe. *„De az, ami hajszol és mozgat, voltaképp nem is az érdeklődés valami iránt, – hanem az, hogy magam és gondolataim elől meneküljek, mert ha a téboly egyszer elragad, főbe lövöm magam. – Eszelős szerelem: a forrás, melyből minden cselekedetem fakad. Ez engem gyakran a Legmagasabbhoz lendít fel, és Cr[escence]-t egy angyal tisztaságával imádom, gyakran – [– – –]; gyakran azt hiszem, megőrülök. – Egészében a lét teher, irtózat nekem – és úgy érzem, elemésztődöm, aminek még örülök is. –Minden, amit elkezdek, sóhajtozás közben, erőltetve valósul meg. És ami Magyarországot illeti, napról napra határozottabban érzem, hogy teljesen halott, s hogy én és a hozzám hasonlók ár ellen úsznak – s végezetül meg kell fulladniok. Egészségem is egészen szánalmas. Teljes felbomlásban szenvedek. Megvallom, rettegek a jövendőtől.”* – írta naplójába 1828. nyarán.[16] Abban azonban nincs jogunk kételkedni, hogy ez a szemlélet a pályakép egy konkrét szakaszában nagyon is erőteljesen és rendszeresen visszatérő motívumként van jelen a gróf gondolkodásában.[17] Ez a látszólagos ellentmondás joggal bizonytalaníthatja el Széchenyi értelmezőit: vajon miként lehet azt a *Hitel*ben is visszatükröződő bizakodó nemzeti jövőképet felvázolni, s az eljövendőt elvi meggyőződéssel formálni, ha a nemzettől a változás, a szebb jövő lehetőségét annak halott, öreg volta miatt elvitatjuk?

[13] Hitel 270. p.
[14] SZIN III. köt. 1827. aug. 28. 175. p.; 1827. dec. 3. 183. p.; 1827. dec. 31. 187. p. 1828. aug. 26. (Napló [1978] 523-530. p.)
[15] SZIN III. köt. 1829. jún. 19. 319. p.; 1829. júl. 22. 326. p.
[16] SZIN III. köt. 1828. aug. 03. 236. p. (Napló [1978] 560. p.)
[17] Az elmúlt évtizedekben más felvetések is rámutattak arra, hogy Széchenyi e borúlátó szemlélete a pálya több szakaszában is felbukkan. Vö.: Kulin Ferenc [1972].

Ezeknek a történetszemléleti jelenségeknek a magyarázata régóta foglalkoztatja a Széchenyi-kutatókat. Kilenc évtizeddel ezelőtt Angyal Dávid, Széchenyi történeti eszméinek egyik legjelentősebb kutatója a *Századok* hasábjain egy rövid közlemény formájában örömmel tette közzé legújabb kutatási eredményeit, miszerint filológiai vizsgálatai során megtalálta, hogy Széchenyi közvetlenül honnan merítette a magyar nemzet életkorával kapcsolatos elképzeléseit.[18] Korábbi tanulmányaira utalva kifejtette, arra a meggyőződésre jutott, hogy Széchenyi, aki *„már 1820 óta aggodalmasan vizsgálta a magyar nemzet állapotát, mert szerette volna megállapítani, milyen életkorban van a magyar nemzet, vajon elég fiatal-e még arra, hogy felújuljon ereje, vagy teljesen elvénhedt-e már”* valójában már *„a Hitel megírása előtt megnyugodott abban, hogy a magyar nemzet még elég fiatal”*.[19] Rövid érvelésében kitért még arra is, hogy véleménye szerint Széchenyi nemzeti életkor-meghatározási kísérleteinek nem Bentham – ahogy azt Kemény Zsigmond is pontatlanul sugalmazta – a forrása, hanem a számos gondolati és kifejezésmódbeli azonosságot is mutató, s általa felkutatott mű a tényleges kútfője.[20] A Széchenyi naplók tüzetes elemzésével Angyal Dávid korabeli vélekedését ma már nem oszthatjuk maradéktalanul. A napló ugyanis azt mutatja, hogy Széchenyi a *Hitel* megírása után is nem egyszer látta úgy, hogy *„La Hongrie est complétement morte! [Magyarország tökéletesen halott!]… Minden a rothadásra mutat!”*.[21]

De Angyal megállapításaiban későbbi kutatásaim szempontjából két dolog mindenképpen figyelemreméltó. Az egyik, hogy ezek a filológiai elemzések is kimutatták, hogy Széchenyi történeti eszméiben milyen nagy jelentősége van a nemzeti életkor meghatározásának. A másik, a pontatlan datálás ellenére, hogy a *Hitel* megjelenése körüli időkben Angyal feltételezése szerint is határozott változás figyelhető meg a nemzet életkorának meghatározását illetően a gróf 1820-as évekbeli megnyilatkozásaihoz képest. Ennek pedig, feltételezéseim szerint, mélyebb eszmerendszerbeli és történetszemléleti okai lehetnek. Ha alaposabban áttekintjük az ilyen jellegű bejegyzések naplóbeli felbukkanását, láthatjuk, hogy a gondolatok megjelenésének és fokozatos visszaszorulásának időintervalluma nagyon is „beszédessé” válik. A Magyarország vénségére, kiéltségére, halálára utaló kifejezések tulajdonképpen akkor kezdenek el Széchenyi gondolati világában egyre gyakrabban megjelenni, amikor a gróf elkezdi saját „hazáját” gyakorlati úton is megismerni, s elkezd ráeszmélni – a romantikus-organikus nemzetszemlélet tükrén át – „magyarságtudatára”. Ennek a bizonytalan és tisztázatlan vonzalomnak, a „valahová tartozás” vágyának első hangfoszlányait az 1818-1819-es keleti utazás során készült naplójegyzetekben lelhetjük fel.[22] *„Rodostóban több magyar sírja található, többek között Rákóczi, Bercsényi ect. ect.”* – írta egy rövidke bejegyzéssel naplójába Széchenyi a Boszporusz felé vezető úton, Rodostó mellett.[23] Csakhogy ez a túlontúl szűkszavú bejegyzés a magyar vonatkozású történelmi emlékhely mellett egyelőre Széchenyi ekkor még hézagos magyar történelmi ismereteit és

[18] Angyal Dávid [1913] 465-466. p.
[19] Uo. 465. p.
[20] *Csaplovics, Johann: Gemälde von Ungern. I-II. Pest, 1829.* Az említett kötet Széchenyi könyvtárának címjegyzékében is szerepelt. Vö.: Bártfai Szabó László [1923] 30. p. (211. tétel)
[21] SZIN IV. köt. 1830. ápr. 12. 34. p. (Napló [1978] 635. p.)
[22] Vö.: Fülöp Tamás [2002] 37-55. p.
[23] SZIN I. köt. 1818. szept. 19. 343. p. Az eredeti bejegyzés azt is mutatja, hogy Széchenyi a nevek pontos formáját sem ismerte: „In Rodosto sind die Grabmäler mehrerer Ungarn, unter andern die des Rakotzy – Bercsényi etc. etc. – ”. (A fordítás: Széchenyi keleti utazása [1999]: 40. p.)

önmagában sem tisztázott nemzeti hovatartozását villanthatta fel.[24] A tíz hónapos keleti út elején még jól kivehető, hogy Széchenyiben keveredtek az osztrák „birodalmi tudat" és a magyarság – eleinte főként kuriózumként megélt – értékei. A távoli tájakon azonban néhány vidék, némely hangulat önkéntelenül is felkeltette benne a magyarsághoz tartozás – érzelmekhez, élményekhez tapadó – emlékképét, amiből aztán a haza szeretetének érzése és megismerésének igénye egyaránt kisarjadhatott: *„Újra meg újra eszembe jutott a csesmei csatorna, és a Balatonra emlékeztetett. A Mimas a Badacsonyra hasonlít. De minden nagyobb, és az egészet mintha más színek világítanák meg. Szegény kis hazám, gondoltam, bizony csúnyácska vagy. Persze nem ismerlek eléggé, de majd megnézlek, mert gyengéden szeretlek, földed és beképzelt lakóid ellenére. […] Mégiscsak az a legkedvesebb, ami a miénk. És mégiscsak annak az országnak a levegője a legjobb, amelybe beleszülettünk, ahol gyermekkorunkat töltöttük, és legdrágább az a nő, akit ifjan szerettünk. Utazunk szerte a világban, megkedvelünk mindent, amivel találkozunk, de végül mégis mind visszatérünk a régi hazába, a régi kedveshez."*.[25] Mint azt az idézet is alátámasztja, Széchenyi múltszemlélete látszólag ezer szállal kapcsolódik, s nehezen eldarabolható egységet alkot nemzetfelfogásával. A személyes élményeket rejtő napló tanúsága szerint a *haza*, a *hazafi* kifejezések használata – egyelőre német nyelven, majd 1825 végétől mind gyakrabban magyarul is – és a hazaszeretet fogalmának csírái tehát csupán az 1810-es évek legvégén kezdenek el megjelenni a gróf naplóbeli gondolatvilágában.[26]

Széchenyi múltértelmezésének vizsgálata szempontjából is érdekesnek tűnik, hogy a nemzeti kötődés érzésének kialakulása és az „osztrák birodalmi tudat" feloldódása főleg az utazások során, s a legtöbb esetben a más országokkal történő összehasonlítás pillanataiban erősödött fel.[27] *„Felhevült 's rendetlen képzelet e vagy a' tavasz életkornak szóval ki nem fejezhető édes vágya? nem tudom: de azon álom; 'egy nagy 's dicső nemzethez tartozni', szivem legtitkosb hurjait édeni harmoniában ringatá mindenkor. Illyesekkel kérkedni nem mertem, sőt titokban tartám inkább; mert nagyobb kin alig van […] mint: hideg visszavonulással 's zárt kebellel találkozni a' haza szeretettül lángoló tárt szivnek. Marathon mezein, Phile hasadási közt én is legédesbeket álmodtam 's milly kicsinynek, milly szüknek lelém hazámat! A' rothadás szaga ébreszte fel, 's összezsugorodott mellembe temetém el szivem kinjait. Lelkem olly bágyadt volt!"* – írta a keleti utazásra visszaemlékezve a *Világ* hazaszeretetről és nemzeti kötődésről elmélkedő soraiban.[28] Széchenyi történetszemléletében a különböző nemzetekkel végzett összevetés – mind a történelmi tapasztalatokat, mind a korabeli fejlettség meghatározását illetően – több mint egy gondolati játék, s annak funkcióját a magyar nemzet kifejlesztésének metódusára, ütemére vonatkozó koncepció kimunkálásában lelhetjük meg. Széchenyi ugyanis bizonyos szempontból

[24] Széchenyi, amikor Nikomédiában járt, minden bizonnyal arról sem tudott, hogy 1699 után oda internálták és ott temették el Thököly Imrét és Zrínyi Ilonát.
[25] SZIN I. köt. 1818. dec. 4. 461. p. (A fordítás: Széchenyi keleti utazása [1999] 114-115. p.)
[26] Vö. Az Erényszövetség magyar nyelvű „alapdokumentumát". SZIN II. köt. 1825. nov. 27. 653-654. p. (Napló [1978] 428. p.) A hazaszeretet érzésével kapcsolatban: *„November 5-én és 6-án vizslákkal vadásztam. Én egyedül, Esterházy V[incével]. Megállapítottuk, hogy a magyarok a németektől elkülönülnek, bármennyire felülemelkedtek légyen is mindkét nép előítéletein. A vér bizony különböző, s végül az ember semmit sem szeret úgy, mint a hazáját és honfitársait."* SZIN I. köt. 1820. nov. 06. 79. p. (Napló [1978] 180. p.)
[27] Vö.: *„Jókor reggel Potsdamba. Nekem rendkívül tetszett. […] Sok-sok palotát és kívánatos házat – megnéztem – […]– Ezután nyomorultul ebédeltünk a Remeténél – beteg lettem – csüggedt, életunt. A magyar ostobaságra és szegénységre gondoltam – Cr[escence] képe folyton előttem […– – –]. Magyarország nagyságára minden kilátásom eltűnt – reményeim letörtek. – Szívemben keserűnek, görcsösnek éreztem magam."* SZIN III. köt. 1829. júl. 26. 328. p. (Napló [1978] 601. p.)
[28] Világ 74. p.

azt fedezhette fel a civilizáció, a kultúra, vagy az alkotmányos átalakulás szempontjából a nyugat-európai országok „állapotrajzában", amit Magyarországgal kapcsolatban minden szélesebb látókörrel rendelkező „reformer" indokoltan hiányolhatott. Joggal merülhetett fel a magyar nemzet vénségének, jövőre való képtelenségének tudata a lényegesen fejlettebb nemzetek láttán: *„Úgy találom, Franciaország „túl van a krízisen". Nagyobb biztonságot érzek itt, mint bárhol másutt. Irigység, égő irigység ennyi nagyság láttán. Magyarország halott! – – Én tisztességgel fáradozom… Ám nem éri meg a fáradságot!"* – írta naplójába 1834. január 6-án, a Francia Tudományos Akadémia ülésén tett párizsi látogatás alkalmával.[29] S ahogy 1819-ben a távoli Kis-Ázsiában megígérte, Európa bebarangolása után, vette a fáradságot, hogy az ekkor még számára ismeretlen Magyarországot és lakóit is megismerje.[30] Paradoxnak tűnik, de Széchenyi sok szempontból jóval később ismerte meg saját „hazáját", mint Európát. Az otthoni valóság percepciójára alkalmat ugyan kínált az egyre kevésbé vágyott katonai szolgálat, de a személyes élmények is bizony gyakorta lesújtóak voltak: *„Oly kevés műveltség és oly kevés természetes adottság és erő. – E kettő közül egynek lennie kell: vagy ész vagy erő. Debrecenben hozzám jöttek svadronom tisztjei, és a kapitány úgy csókolt meg, mint egy bajadér, és így szólított: „ÉDES BRUDERKÁM!" Mucsa. Unalom."*.[31] Nem csodálkozhatunk azon, ha a Nyugat-Európáról Magyarországra fordított tekintetet bántotta a szellemi és gazdasági elmaradottságban visszatükröződő különbség: *„Úgy rémlik, mintha semmi szellem – semmi magyarság nem volna már az országban. – Le pays est mort – [Halott az ország.]"*.[32] A nemzet öregségének, elaggottságának tudatát az országban látottakon túl 1821. júliusában egy idős erdélyi nemessel folytatott személyes beszélgetés is tovább erősíthette: *„Délután Marosújváron Mikes gr[óf]nál, kinek háza és udvara és magatartása olyan, amilyen 100 vagy 200 esztendőnek előtte lehetett mindenütt Magyarországon. Sokat beszéltünk politikáról. Egy ifjú hetvenkedő reformról, kormányról, alkotmányról, stb. – olyan nevetséges egyoldalúsággal és szenvedélyességgel beszélt, hogy a fickót szívesen elnáspágoltam volna, ha nem félek, hogy a házigazdának valami atyafia, vagy éppenséggel a fia. Az öreg Mikes bámulatba ejtett e szentencia mély igazával – A MI LEG NAGYOBB HIBÁNK ÉS SZERENTSÉTLENSÉGÜNK AZ, HOGY MÁR NAGYON VÉN MAGYARORSZÁG!"* – írta a saját gondolataival nagyban egybecsengő következtetést naplójába erdélyi utazása során.[33]

Az ország és a nemzet elaggott, haldokló voltára utaló naplóbejegyzések azonban az 1820-as évek végétől kezdve egyre több esetlegességet mutatnak. Egyrészt a naplószövegek tanúsága szerint az 1830-as évek során a nemzet elaggott, haldokló voltával kapcsolatos feljegyzések fokozatosan háttérbe szorultak, vagy más jelentésösszefüggésbe kerültek a gróf eszméi között. A bejegyzések ilyetén megritkulásának okait keresve, nincs indokunk azt feltételezni, hogy Széchenyi időközben végérvényesen letett volna a nemzethalál víziójáról, hiszen a napló titkos magányában nem egy alkalommal bukkant még fel a gyászos gondolat: *„Meg vagyok győződve,*

[29] SZIN IV. köt. 1834. jan. 06. 443. p. (Napló [1978] 757. p.)
[30] Széchenyi az 1820-as évekre kortárs osztályosaihoz képest már világot látott, tapasztalt utazónak számított. Borzalmakat, nélkülözést, fáradtságot tűrve még katonaként járta be a napóleoni háborúk alatt a kontinens nyugati részét, a német államokat, Csehországot, Franciaországot, Észak- és Közép-Itáliát, Nápolyt és környékét, majd 1815 és 1816 őszén életre szóló élményeket szerzett első két angliai útja során. 1818-1819-es keleti utazása pedig egy méretében, szervezettségében és céljaiban minden korábbi útjától eltérő valódi „tanulmányút" volt. Vö.: Fülöp Tamás [2002] 42-43. p.
[31] SZIN II. köt. 1820. júl. 24. 53-54. p. (Napló [1978] 168. p.)
[32] SZIN IV. köt. 1832. dec. 19. 359. p. (Napló [1978] 731. p.)
[33] SZIN II. köt. 1821. júl. 28. 197. p. (Napló [1978] 228. p.)

hogy Magyarország kimúlt –. Gonddal és bánattal tölti el a szívemet, hogy egy halott nemzethez tartozom. – Meddő minden igyekezetem. – Olykor egészen elgyöngülök.".[34] Sőt, a nemzethalál réme az 1840-es évek küzdelmes éveiben, bár alapvetően más szempontok alapján, de ismét számtalanszor hatalmába kerítette a grófot.[35] Ez a nagyfokú esetlegesség arra enged következtetni, hogy Széchenyi gondolkodásában a nemzet öreg, elaggott, vagy halott voltára utaló bejegyzéseknek valójában nem egy pontos és konkrét állapotrajz meghatározása volt a feladata. Úgy tűnik, hogy a nemzethalál vissza-visszatérő víziójával kapcsolatosan egy helyzetfüggő, s pillanatnyi benyomásoknak is kiszolgáltatott, de nem rendszeresen végiggondolt, hanem sokkal inkább a célmeghatározó és feladatkijelölő érveléssel összefüggő, s az élmények szintjén megfogalmazódó jelenségre kell gondolnunk. Az ilyen jellegű bejegyzések konkrétumokhoz fűződő fluktuációja pedig arra utal, hogy az aktuális helyzetértékelésben bekövetkező esetleges változások bizonyos módosításra késztethették a gróf borúlátó körülményértékelését. Mindezeket végiggondolva joggal merül fel a kérdés, hogy Széchenyi vajon milyen történetszemléleti megalapozottságú gondolatok révén jutott – egyfajta szemléleti változások eredményeként – néhány évvel később arra a következtetésre programkifejtő és -pontosító művei lapjain, hogy *„a Magyar egy erőtül pezsgő fiatal nép, melly csudálatos magasságra emelheti magát, s minden lehet"*?[36]

A napló alapján annak egyik okát, hogy Széchenyi gondolkodásában szinte folyamatosan fel-felbukkant a nemzet öregségét és halálát bizonygató szóhasználat, részint abban találhatjuk meg, hogy a gróf csak sokévi helykeresés és belső vívódás után lelte meg valódi „életcélját", s fogalmazta meg „nemzetteremtő" hivatását.[37] A bejegyzések közt ugyanis csupán az 1820-as évek derekán jelentek meg a célok elrendeződésére utaló bejegyzések: *„Komolyan elhatároztam [---] Magamat teljesen országomnak áldozom."*.[38] S miként arra Széchenyi eszmerendszerének kutatói nagyon pontosan rámutattak, a helykeresés bizonytalanságai közt a romantikus szerelem és a barátság élménye volt az, ami végül is utat mutatott a „nemzetszolgálat" irányába.[39] Távolról sem tarthatjuk véletlennek, hogy az 1820-as évek „hivatáskereső" naplófordulatai az optimistább nemzeti állapotrajz megjelenésével párhuzamosan bukkantak elő: *„Miből tudja meg az ember, hogy egy ország, vagy inkább a lakosai, vagy egy város: fiatal? – Ez bizony nehéz. Az orvos rendelhet-e orvosságot egy betegnek, akinek nem ismeri életkorát, még ha betegségét ismeri is?! –*

[34] SZIN IV. köt. 1832. máj. 04. 262-263. p. (Napló [1978] 708. p.)

[35] Az 1848-as fordulat újra az esetleges nemzethalál rémét vetítette a gróf lelki szemei elé: *„Nyugodtan és édesen alszom! Nem remélek immár semmit; Magyarország haldoklik! Isten akarta így! Lehet, hogy a magyar faj javíthatatlan, nem nemesíthető?!"* SZIN VI. köt. 1848. márc. 25. (Napló [1978] 1216. p.)

[36] Világ I. lap

[37] *„Továbbszolgálni, megházasodni, utazni: melyiket a három közül?"* – tette fel a kérdést önmagának a közel harmincesztendős „fiatalember". SZIN II. köt. 1820. nov. 21. 85. p. (Napló [1978] 180. p.) *„Tulajdonképp még nem tudom, mit tegyek. – Ingadozom: szolgálni, vagy nem szolgálni, – mint Hamlet élet és halál között. Magamnak is nevetséges leszek. – Vajon nem valamely elfojtott dicsvágy rejlik a lelkemben?"* – írta egy évvel később is Naplójába. SZIN II. köt. 1821. nov. 14. 220. p. (Napló [1978] 240. p.) *„Szolgálhat az ember, ha magyar? Vagy mindent tűrni, elviselni; fizetni, szolgálni."* – kereste útját még 1823. tavaszán is. SZIN II. köt. 1823. ápr. 09. 352-353. p. (Napló [1978] 291. p.)

[38] SZIN III. köt. 1826. jún. 20. 76. p. (Napló [1978] 477. p.) Vö.: *„Szeretek egy tisztességes asszonyt angyali tisztasággal –, azon fáradozom, hogy lelkemet arra irányítsam, ami szép, nemes, erényes. Magamat, vagyonomat, virrasztásaimat a köz, a hazám javára áldozom, – és szinte senki sem ért meg, egy egész nemzetben.]"*. SZIN III. köt. 1826. jún. 06. 65. p. (Napló [1978] 473. p.) Az ilyen bejegyzések 1820-as évekbeli megszaporodására Gergely András hívta fel a figyelmet. Vö.: Gergely András [1972] 64. p.

[39] Vö.: Gergely András [1972] 46-50. p., ill. 63-64. p.; Velkey Ferenc [1996]. *„Cr[escence]-hoz visszaküldöm a medaillont, melyet megtekintésre ő küldött nekem, – és egy harmadik személytől kell megkapnom az ő halála után – s rajta ez a felirat: Csak nemesedés és Magyarország üdve / Légyen a cél, mely minket egyesít – és aztán – Ha minden inog / Marad a hit."* SZIN III. 1829. dec. 08. 370. p. (Napló [1978] 621. p.)

Avagy egy 4 éves gyermek, egy 35 éves férfi, és egy 80 éves aggastyán egyformán kezelendő? Pest nékem minden tekintetben fejlődőnek tűnik fel – Padova ellenben halott városnak. Pesten minden vállalkozás sikerülhet és sikerülni fog – Padovában egy sem. – Hathat-é az orvosság, ahol nincsenek életszellemek? Bensőm napról napra nyugodtabb lesz: Végre világosan látom hivatásom. Eszméimnek, terveimnek ide-oda ingadozása lassanként megszűnik – és egész életem biztos, határozott, állandó irányba lendül. A filozófia templárius keresztjét nem a mentémen, sem a kabátomon akarom viselni, hanem a szívemben. Életem legyen a hazámnak, legyen az emberiségnek szentelve!" – írta 1826. november 16-án, a „képviseleti szisztéma" bizonyosan bekövetkező győzelmét hírdető eszmefuttatás egyik zárógondolataként naplójába Széchenyi.[40] Úgy tűnik, hogy a nemzetek fejlődőképességének attributumait fürkéző gróf a fejlettség jellemzőivel ekkor még távolról sem rendelkező Pestet e pillanatban a történelmi hagyományaival lényegesen nagyobb múltra visszatekintő Padovával szemben egy sokkalta dinamikusabb és fejlődőképesebb városnak kívánta tekinteni.[41] Széchenyi aktuális helyzetértékelésében az az igazán érdekes, hogy tudjuk, a gróf egy fél évtizeddel korábban a várost egyáltalán nem egy fejlődőképes településnek látta: *„Pest egészében egy beteg ifjúhoz hasonlítható, mely tovább növekszik anélkül, hogy meggyógyulna, vagy megerősödnék."* – írta átutazóban 1820. júliusában.[42]

Mindezek mellett a komor kép fenntartásában minden bizonnyal szerepet játszott az a tény is, hogy az ország vélt állapotának megjelenítése és Széchenyi lelki-fizikai hogyléte között a napló diszkrét világában végig egyfajta kölcsönhatást lehet felfedezni: *„[…] betegen, bágyadtan, életuntan keltem föl. Magyarországot visszavonhatlanul holtnak látom."*.[43] *1836. aug. 14. „Nagyjából megint egészen jól. Ám bensőm összetörve. – P[álffy] F[idél] a kancellár. A Főherceg nem ír nékem, Ghika sem – Milos pök reám – nincs népszerűségem… kezem-lábam megkötözve. [– – –] Magyarország halott, s valahány balgaságom, mikbe a 24-es és 25-ös esztendők előtt kezdettem, világosan áll előttem! 'Aludni, nem gondolkodni, nem lenni' – ez az, mire vágyom. – Mindenben csalódottnak érzem magam. Azt hittem, szerencsém és sikerem kell, hogy legyen mindenképpen – s most – másként történik."* – írta a pillanatnyi élmények hatása alatt 1836 nyarán a nyilvánosság elől elzárt napló lapjain.[44] Annak eldöntése gyakorlatilag lehetetlen – s nem is tekintem feladatomnak –, hogy vajon a lélek, a kedélyvilág hullámzása vetül-e rá erősebben a nemzet állapotának „kórképére", vagy a pillanatnyi benyomások hatnak ki a gróf pszichikai-fizikai helyzetére. A két jelenség kölcsönhatása viszont megkérdőjelezhetetlen. Ezzel együtt

[40] SZIN III. köt. 1826. nov. 16. 102. p. (Napló [1978] 493. p.)

[41] Nem feledkezhetünk meg arról, hogy Széchenyi 1826. őszén kezdte meg a pesti kaszinó és a lóversenyek megszervezését, s 1827. augusztusában – követve Crescenciát – helyezte át állndó lakhelyét Bécsből Pestre. A Pest fiatalságával kapcsolatos érvelés *A kelet népé*ben is felbukkan: *„Pest a jövendőnek, a fiatalságnak városa"*. A kelet népe 327. p.

[42] SZIN II. köt. 1820. júl. 16. 49. p. (Napló [1978] 166. p.)

[43] SZIN IV. köt. 1834. szept. 06. 492. p. (Napló [1978] 770. p.) Vö.: *„Érzem minden eremben: 'Nem vagyok mindennapi, közönséges ember, de teljességgel elhibáztam az életemet' –, Most az élén állok a magyarországi morális reformációnak. Csak nagy szerepet tudnék játszani, közömböset nem, – azt azonban nem fogom eljátszani, mert nincs szerencsém és Magyarország halott – s így meg kell halnom. Avagy más szavakkal: 'Benső becsem alapján nem tudok középszerű szerepet játszani –; ám diszkreditált mivoltom, vagyis voltaképpen a szétforgácsolt, eltékozolt múltam és Magyarország rothadó állapota nem engedik meg ragyogó szerepet játszhatnom, és így meg fogok halni – ami egyáltalában nem érint kellemetlenül, sőt egyenesen kívánom – – csak a fájdalmat tűröm nehezen. Továbbá sok más apróság is ugyanerre mutat. Például a kastélyom. „Ki fog halni, össze fog omlani – így kell történnie, elkerülhetetlennek tűnik föl előttem – de ha élek, nem hal ki, nem omlik össze, vagy máshová építtetik fel – következésképp meg kell halnom. Inkább ma, mint holnap. Szégyenlek Magyarországon lenni! –"* SZIN IV. köt. 1831. szept. 07. 210-211. p. (Napló [1978] 693. p.)

[44] SZIN V. köt. 1836. aug. 14. (Napló [1978] 822. p.)

azonban azt is le kell szögezni, hogy a közvélemény számára készült feladatmegjelölő és programadó megnyilatkozásokban nyomát sem találhatjuk az ilyen kétkedő és pesszimista hangvételnek. Egy biztosnak tűnik: az 1830-as években a nemzetet sirató naplóbejegyzések felbukkanása – elsősorban a lelki-fizikai állapot ingadozásához kapcsolódva – lényegesen esetlegesebbé és hangsúlytalanabbá válik, mint a korábbi években. Ráadásul nem hagyható figyelmen kívül, hogy a komor gondolatok átmenetinél tartósabb visszaszorulásának időszaka és Széchenyi eszmerendszerének megszilárdulási folyamata az 1820-as évek végén és az 1830-as évek elején nagymértékben egybeesett.[45] Mintha az életcél, a hivatás rögzítése, s a jövőfelvázolás szándéka a nemzetre vetett állapotfelmérő pillantás látószögét is megváltoztatta volna. Hiszen az 1820-as évek végén a derűsebb, optimistább kép felvázolásának igénye pontosan összevágott azzal a periódussal, amikor Széchenyi konkretizálta és pontosította célkitűzéseit és feladatait, s amikor gondolatai összesűrűsödnek egy határozott célú reformprogrammá. E két jelenség kölcsönhatásának első kétségbevonhatatlan jeleit a napló 1820-as évek végéről származó bejegyzéseiben, míg nyilvános manifesztálódását a *Hitel* sokat citált utolsó mondataiban láthatjuk meg.[46]

Ahogy arra több elemző is rámutatott már, a jótékony változás szükségességének és lehetőségének felismerése, illetve a pozitív átalakulás optimista hite az, ami a *Hitel* zárógondolataiban kifejezésre jutott. Ebben pedig – ahogy Kemény Zsigmond is utalt rá – egy rendkívül erős jövő felé orientálódás figyelhető meg. A magyarság jövőképességének kinyilatkoztatása viszont logikailag igencsak nehezen lett volna összeegyeztethető a nemzet vénségének előfeltételezésével. Vagyis figyelembe kell vennünk, hogy annak kimondásával *„Magyarország nem volt, hanem lesz”*, Széchenyi pesszimisztikus nemzeti állapotrajza és borús helyzetértékelése eszmei síkon bionyos szempontból felülvizsgálatra szorult. Széchenyi történetszemlélete, amidőn a cél (*„anyaföldünk felemelése 's boldogítása”*[47]) pontos meghatározásával teljes egészében a jövő felé fordult, kifejezésvilágában és szóhasználatában már nem támaszkodhatott egy olyan kiindulópontra, amelyben a magyarság egy öreg, haldokló nemzet képében tűnik elő. Hiszen – a gróf szavaival szólva – a nemzet *„holttestére”* mégsem lehet épkézláb nemzeti jövőt építeni. Angyal Dávid, a gróf történeti eszméinek kutatója úgy látta, hogy *„Széchenyi elmélete a nemzet ifjúságáról a Hitel megírásakor nem volt rögtönzés”*, s bár a kételyek gyakran elragadták, *„biztos támasza már ekkor is volt hitének”*, hisz *„különben nem fogott volna a nemzeti reformhoz”*.[48] Ebben a nemzet fiatalságáról vallott meggyőződésben – vélte szerzőnk – Széchenyi *„igazi nagy és talán legerősebb támasza az [ő] történetphilosophiai rendszer[e]”* volt.[49] Egy tehát biztosnak tűnik: a *Hitel* zárómondatai – bármennyire is a közvéleménynek szóltak – azzal, hogy célt és utat kívántak mutatni, s egyfajta perspektívát akartak kínálni, voltaképp a nemzet elaggott, kivénhedt voltával kapcsolatos belső vívódásokat is diszkreditálták. Széchenyi azáltal, hogy programadó művében a kortársak előtt egy szebb nemzeti

[45] Gergely András elemzése mutatott rá arra, hogy az eszmerendszer kialakulása, letisztulása és megszilárdulása ugyancsak erre az időszakra tehető. Vö.: Gergely András [1972] 148-149. p.
[46] Ebből az aspektusból válik igazán beszédessé az 1826. november 16-i naplóbejegyzés odavetett mondata: *„Pest nékem minden tekintetben fejlődőnek tűnik fel – Padova ellenben halott városnak. Pesten minden vállalkozás sikerülhet és sikerülni fog – Padovában egy sem.”*, amely nem mellesleg közvetlenül a *„Bensőm napról napra nyugodtabb lesz. Végre világosan látom hivatásom […] Életem legyen a hazámnak, legyen az emberiségnek szentelve!”* gondolatok környezetében helyezkedik el. SZIN III. köt. 1826. nov. 16. 102. p. (Napló [1978] 493. p.)
[47] Világ 367. p.
[48] Angyal Dávid [1907] 23. p.
[49] Uo.

jövő lehetőségét villantotta fel, valósággal rákényszerült arra, hogy korábbi – a napló belső világában megjelenő – állapotrajzát revideálva, történetszemléleti megfontolásokkal felvértezett argumentációját is ennek az optimista jövőképnek a szolgálatába állítsa. S bár ez a folyamat magától értetődően nem a nyilvánosság előtt zajlott, a lelki világ és a kifelé irányuló megnyilatkozások összehasonlításából tudjuk, hogy a programadó művekben a nemzet állapotát leíró kifejezésmódban egy finom, de határozott változás figyelhető meg a naplók rejtett, pesszimistább ábrázolásmódjához képest. Széchenyi a programadó művek visszatekintő értelmezéseiben már úgy értékelte a nemzet állapotát, hogy a magyar egy olyan fiatal nép, amely a halálos álomból felébredt, s az életbe visszatért. *„Csak kevés év előtt, mellyek alig tesznek egy két emberélet-hosszat, a' lassu, de mindennapi elmagyaratlanodás, ha szabad ugy mondani 'elnemzetlenülés végpontjára látszott juttatni a' Magyar létét. Valamint egyéb kisebb nemzetségek hatalmasbak által nyelettek el, ugy látszott a' magyar sajátság külső értelmesség súlya által örökre elolvadni. A' Nemzet mély álomba merült nagyobb része nem is sejdíté, hogy majd majd ki leszen törülve a' Nemzetek sorábul; idegen bölcselkedők elhunyandását jövendölék; sokan keserű aggodalommal, mellynek kinzó fulánkját nyelv tökéletesen ki nem fejezé még soha, érzék Nemzetök közel végét. És igy vonaglott 's haldoklott a' Haza több lassu 's terhes esztendőkig; mig végre honfiak szeretete 's egyetértése megengesztelé az Istenek régi haragját; 's ők egy szebb hajnal-sejdítésre ébreszték fel a' Magyart."*.[50]

1831-ben Széchenyi tehát úgy értékelte, hogy a magyar nemzet néhány évtizeddel korábban – s ebbe, ha tágabban értelmezzük, tulajdonképpen a gróf fiatalkori tapasztalatai is „belefértek" – még a halálhoz hasonlatos állapotában létezett, s csupán az elmúlt időszakban mutatott határozottabb életjeleket. „Alkalmi historikusunk" a lassú öneszmélés, a „feltámadás" időpontját – közel sem minden ok nélkül – az 1790 körüli esztendőkre keltezte: *„A' halál 's élet közt vivódott Nemzet ujra lehelni, 's a' honfiakat remény-sugár kezdé melegítni. Elhajíták magokrul idegen Nemzetiség bélyegit 's hosszu Önfeledés után a' természet szent utjára visszatértek, 's ismét Magyarok kezdének lenni. Emlékezzünk 1790-dik 's az előtti időkre! Van e, ki nem értene? Élt megint a' Nemzet és nőtt azóta, 's mind inkább erősödött. Gyönyörű átgondolni közel sírvermétül mint lépett vissza élők közé; a' gyenge, a' bágyadt mint diadalmaskodott ellenségin, ifjuságának 's belső erejének milly jeleit mutatá, midőn maga magát rontani mindig hiába igyekezvén, uj életre lobbant, a' hogy kíméletlenebbűl tapodni kezdék; – tekintsünk vissza!"*.[51] A gróf visszatekintő értelmezése szerint a magyarság ekkor mutatta először világos jelét annak, hogy az *„elmagyaratlanodás"* és *„elnemzetlenülés"* útjáról a nemzeti öntudatra ébredés pályájára lép.

A *Világ* helymeghatározó és önértelmező sorai rendkívül pontosan adják vissza, mi játszódhatott le Széchenyi gondolkodásában, amíg a pesszimista, s magyarságot sirató borús nemzeti állapotrajztól eljutott a nemzet fiatalságának és jövőképességének felismeréséig. *„S midőn a' hon minden elemeit mély halálnak látszó, önfelejtett elmerülésben találám 's olly néma volt körültem minden, vérzett keblem egy darabig 's így fohászkodván fel 'haj! boldogabb létre lenne tán méltó a' Magyar, 's nemesbre tán én a' halálra vált nemzet szerencsétlen tagja' a' haza sirboltjától könnyező szemekkel szakadtam el, 's valamint a' halandók gondolkozó 's hazátlan része, ugy én is egy álmetaphysika gátatlan térein keresém az én-állitottam lelki függetlenség*

[50] Világ XVIII-XIX. lap
[51] Uo.

alapját. […] Illy általmészet, mellynek ragálya hazátlanok közt olly veszedelmes engem is egészen elfogott, 's lelkem minden rugóságát, minden erejét lebilincsezé munkássági köröm olly szük – izlésem szerint olly izetlen volt – 's bár mindig sejtém, de magamban tisztán ki nem mondám […] hogy végre, ha az örömek minden iskolái tárva állnak előttünk már, férfi korunkban szivösztöninket semmi nem tölthetibé, mint hazánk, vagy ha ez nincs, az emberiség hasznára 's boldogságára czélzó munkálkodásink.".[52] Ez a célt, feladatot és kihívást kereső elhivatottságtudat sűrűsödött össze a nemzet felemelésének és kifejlesztésének világtörténelmi jelentőségű – a „születéshez csatolt", s a *„Mindenlét szebb 's tökéletesb egybehangzása végett"* munkálkodó – haza iránti szolgálat kötelességtudatában. Majd így folytatta a gondolatokat: *„Másokhoz csatolni magamat látszott legjózanabbnak, 's csak szaporán összehozott a' barátság angyala olly rokon keblü honfiakkal, kikben királyhoz 's hazához hivség éppen olly tisztán ége mint bennem, 's kiknek tehetségeik az enyimeket sokkal tulhaladák. Hazánk eldarabolt, 's így olly mély álomban dermedező gyenge létét úgy láták 's olly keserűn érzék, 's olly nehezen tudák türni mint én; 's így a' hon halál- vagy élet-symptomáit 's azon módokat kezdénk vizsgálgatni, mellyek által a' közönséget szolgálhatnók, 's azon nagy gondolat […] t. i. honunkat ájultságából életre visszahozni, büszke önérzéssel mondhatom, elfért szívünkben."*.[53] Széchenyi tehát a haza iránti szolgálat vágyával kezdte el – barátaival együtt – fürkészni *„a' hon halál- vagy élet-symptomáit"*, mégpedig azzal a céllal, hogy a nemzetfejlesztés konkrét feladatait pontosan meghatározhassa. Így jutott a gróf a programadó művekben arra a következtetésre – ahogy a *Hunniá*ban ezt ismételten megerősítette –, hogy a nemzet részben az önmaga által előidézett halálos álapotból az életbe visszatért: *„Nem fogja hinni, nem-nem fogja hihetni az utókor! Halálos álomba merülten majd ki vala törülve már a nemzetek sorából a Magyar. Buta önfeledésben lábaival tapodta, a mi emberek közt legszentebb, – s szinte csak ez vala életének jele. Virradni kezd egy szebb hajnal, uj lelkesedés ébred, gyúl a honszeretet égi tüze, s feltámad hamvaibul az egész emberiség diszére egy nemzet, mely ezer viszontagsági közt soha, még soha nem fejtheté ki magát férfiúi korra. Ó, kinek nincs hazája, nincs honi bölcsője, nem értheti, mily kín, mily öröm, mily tébolyodásig kimagyarázhatlan érzés: imádni a hazát, azt mind mélyebb s mélyebbre sülyedni, s végkép élet nélkül meredve látni; s lenni viszont tanuja, mint ébred! mint fordul az élet felé vissza! – Igy tére sirhantjául nemzetünk ismét az élők közé."*.[54]

Ezek a mondatok is egyértelműen azt igazolják, hogy a *Hitel* megjelenése után – a nyilvánosság előtt a programadás és a jövőfelvázolás szándéka miatt egyébként sem vállalható – pesszimisztikus állapotrajzra utaló fordulatok nem csupán a verbalitás, de a gondolkodás mélyebb rétegében is funkcióját vesztette. Sőt, az új értelmezés szerint – mintegy ellentétes előjellel – a gróf Magyarországot és népét nem elaggott, illetve haldokló nemzetnek, hanem álmából felébredő fiatal népnek tekintette. A politikai közvélemény számára írt Széchenyi-szövegek történetszemléleti megalapozottságú érvelésében a magyarság már egyértelműen egy olyan fiatal és erőtől pezsgő népként jelent meg, amely keblében hordja a jövő lehetőségét, hiszen még „minden lehet": *„A' magyar egy gyermek nép, most semmi, de minden lehet, mert lelki 's testi erő rejtezik fiatal keblében."* – szólt a *Világ* bűvös vasládáját felnyitó, s a benne lévő papírost olvasó

[52] Uo. 74-75. p.
[53] Uo. 76-77. p.
[54] Hunnia 2-3. p.

„idők Szelleme” Széchenyi titokzatos álmából.[55] Az 1820-as évek során határozott irányt vevő, de továbbra is többször változó helyzetértékelés arra utalt, hogy a történetszemléleti megalapozottságú jövőkép szempontjából a nemzet életkorának meghatározása a politikai érvek világában számottevő funkcionalitásra tett szert. A realitások és a remények persze olykor mást sugalmaztak: a gróf a nemzet fiatalságával kapcsolatos hitéről nemcsak a közvéleményt próbálta folyamatosan meggyőzni, de úgy tűnt, mintha ebbéli vélekedésében időközönként önmagát is meg kellett volna erősítenie. Erre utal a jövő érdekében vállalt „nézőpontváltást” ismét megerősítő alábbi gondolatmenet a tételes reformok kidolgozására írott könyvben, a *Stádium*ban: *„El kell tökéletesen hinnünk továbbá, hogy férfi korunkat soha nem értük el még 's nagyok még soha nem valánk; mert ha elértük volna már legfényesb pontunkat 's egykor valóban nagy Nemzet lettünk volna, akkor nem emelkedhetnénk 's nagyok sem lehetnénk soha többé, minthogy semmi, se nemzet, sem ember sem egyéb kétszer soha nem élt; 's igy éppen azért, mert némi nagysági pillanatok már több század előtt villanának honunkon keresztül, ha azok culminatiónk pontjai lettek volna, most bár akarnók bár nem, már közel állnánk a' koporsóhoz – – ; 's ekép ha valóban keresztül éltük vala nemzetiségünk életét, minden iparkodásunk ezután csak gyáva fáradozás lenne, 's mi józanabbul tennénk, minden szorgalom és előre törekedés helyett nemzetiségünkön egyenesen feladni, honi dolgainkba többé nem avatkozni, mint pályavégzők, egy pár évi csendes élet 's rólunk való gondoskodásért esedezni, némi élethosszabbító szerekkel éldegélni 's végóránkat csendesen várva bé, veszteg üldögélni.”*.[56] A gondolatsor kezdőmondatában szereplő imperatívusz (*„El kell tökéletesen hinnünk…”*) egyrészt a meggyőződés megingathatatlanságát, másrészt a meggyőzés feladatát volt hivatott betölteni. Ugyanis ha Széchenyi korábbi – a közvélemény előtt csak a gróf közvetett utalásaiból ismert – állapotrajzát követve abból indulnánk ki, hogy a magyar nemzet már a múltban elérte élete csúcspontját, s a jelenkorban már a hanyatlás állapotában van, akkor a reformkor nemzedéke gyakorlatilag tétlenül üldögélve várhatná be a mindenképpen bekövetkező nemzeti végórát. Csakhogy ez az előfeltevés – ismerte be programadó művében a gróf maga is – nemzeti jövő helyett csupán bénító tétlenségbe, fásult közönyösségbe torkollna: *„mert ha ugy is jól van minden, és semmi convulsióktul* [görcsös vonaglásoktól] *vagy elnyomatástul félnünk nem kell, akkor maradjunk a' réginél; ha Mohácsnál valóban meghalt már nemzetünk; akkor feküdjünk mi is szép elszánással (!) – mellyhez egyébiránt semmi sem kell mint apathia* [nemtörődömség]*, vis inertiae* [tehetetlenség] *és restség – nemzeti sirgödrünkbe”*.[57] Ennek a premisszának az elfogadásával azonban eltorlaszolnánk a jövő előtti utat is, s egyszer és mindenkorra lezárnánk annak a kérdésnek még az elméleti lehetőségét is, hogy *„milly módokhoz kelljen tehát nyulni egy szép, bátorságos és dicső jövendő-készítésre”*?[58] Nem nehéz belátnunk, hogy erre a történetszemléleti kiindulópontra egy épkézláb reformprogram nem alapozhatta érveit. Hiszen *„A' szüz földben, a' fiatal emberben, a' serdülő nemzetben minden megfoganzik, – azokban, mellyek erejeket elvesztették, és már az élet határa végén vannak, – minden hervad.”* – vallotta a *Lovakrul* című munkájában.[59]

Ahhoz, hogy pontosabban megérthessük Széchenyi gondolkodásában miként játszódott le ez a változás, vegyük szemügyre azt a közvélemény elől a napló homályába burkolódzó logikát,

[55] Világ 103. p.
[56] Stádium 9. p.
[57] Uo. 10. p. (Beszúrások tőlem: F.T.)
[58] Uo.
[59] Lovakrul

amely szerint Széchenyi megindokolta önmaga számára a magyar nemzet elaggott, halott voltát. *„Egy haldokló országban már a szerelem sem él, s ugyan miért legyenek az embernek gyermekei egy paralitikus országban?”; „Hogy Magyarország már elérte a zenitjét, és egy hullócsillag sorsában osztozik (mely méghozzá rendkívüli módon sohasem tündökölt), a következőkből szűröm le: a Magyarországra beköltözött idegen népek száma minden évben növekszik; az ősi magyar törzs közeledik a meddőséghez. A nemesség morálisan és fizikailag beteg. A házasság szentségét, a családatya méltóságát még hírből sem ismerik, etc. etc.”; „Nincsen jó magyar társaság: Magyarország hanyatlásának és gyengeségének ismertető jele!”; „Mindenfelé sivatagot, pusztaságot látok. A magyar nemzetiség lefelé sodródik. Én az ár ellen úszom. Meg fogok fulladni; c’est naturel. [Ez természetes.]”; „Úgy rémlik, mintha semmi szellem – semmi magyarság nem volna már az országban. – Le pays est mort – [Halott az ország.]”; „Minden elaggott korra vall. Még maga a nyelv is. Mégis, ha azt, ami még rejlik benne, apránként felfedezem: lelkemen reménysugár cikázik át, úgy érzem, egyszer még teljes életet kell nyernie! Virulhat-é azonban a nyelv, anélkül, hogy a nép is ne viruljon? – A nyelv a népet magával ragadja.”* – írta naplójába a vizsgált években.[60] Széchenyi tehát az ország gazdasági helyzete, lakóinak szellemi-erkölcsi körülményei, a magyar nyelv állapota – vagyis elsődleges benyomásai, s a külső jegyek – alapján vélte úgy, hogy a magyar nemzet hanyatló, elagott és haldoklik. Ezért következtethetünk arra, hogy a programadó művekben kinyilatkoztatott nemzetfiatalság gondolata nem elsősorban valamiféle később megtalált, s az ifjúság tényére utaló külső attributumoknak köszönhette létét, hanem a grófnak – a hivatás megszilárdulásával és a nyilvánosság elé lépésével összefüggő – megváltozott, s optimistább helyzetértékeléséből vette eredetét. Azzal, hogy Széchenyi célt kívánt mutatni, s jövőképet akart adni a magyarság számára, ki kellett mondania, hogy a magyar nem egy elaggott nép, hanem fiatal, *„amely még minden lehet”*. Az iménti naplóbejegyzések alapján úgy tűnik, a gróf éppen azon – a későbbiekben „kiművelt emberfő”-ként, „központosulás”-ként, „elmesúrlódás”-ként, „haladás”-ként, „nemzetiség”-ként, stb. definiált, s a gazdasági-társadalmi fejlődés részét képező – értékeknek a hiányából következtetett a nemzet elaggott voltára, amelyek egy másik aspektusból a jövő lehetőségének garanciái és a nemzetteremtő szándék konkrét céljai is egyben. A történetszemléleti logika aspektusából a nemzetvénség látszatát keltő tapasztalati kiindulópontok tehát arra utalnak, hogy a gróf olyat várt el a nemzeti jelentől, amit csak a megvalósított jövő teremthetett meg. A magánjellegű, illetve nyilvános megnyilatkozásokban eltérő módon megállapított nemzetéletkor, valamint a nemzet öregségének vagy fiatalságának – a lelki világgal is szorosan összefüggő – kritériumfeltételei, s azok ingadozásai pedig arra engednek következtetni, hogy a gróf történetszemléletében az ifjúság vagy vénség kérdése elsősorban retorikus-argumentációs feladatot látott el. Azzal, hogy Széchenyi a közvélemény számára készült megnyilatkozásaiban érezhetően tartózkodott a nemzet vénségének kinyilvánításától, s határozottan deklarálta annak fiatalságát, tulajdonképpen helyére kerül a logikai rend: a nemzet tehetetlen és haldokló teste, vagyis a múlt, nem elnyeli és feltartóztatja a jövőt, hanem lendületet ad és mozgásba hozza a jelent. Nem a múlt és a jövő meddő fürkészése, hanem a jelen helyes értelmezése adhatja meg a jövő kérdéseire az adekvát választ: *„Míg más nemzetek a’ jelenben látszanak élni, ’s jellemzetük megelégedés és jó kedv,*

[60] SZIN II. köt. 1820. jún. 06. (Napló [1978] 163. p.); 1821. ápr. 28. 156. p. (Napló [1978] 209. p.); SZIN III. köt. 1827. ápr. 11. 146. p.; 1828. jún. 06. 210. p.(Napló [1978] 511. p., 544. p.); 1832. dec. 19. 359. p. (Napló [1978] 731. p.); SZIN III. köt. 1827. aug. 29. 175. p. (Napló [1978] 523. p.)

mintha már elérték volna a' nagy természetbeni állásukat, osztályrészüknek már birtokában volnának; a' magyar – kinek egész létét olly sötét titok fedi – vagy nem remél többé semmit, 's a' multban hiszi örökre eltemetve hir- 's nevét, vagy a' nagy idők' folyamától vár lelki sebeire írt, 's néha de csak átfutó csillámként, a' messze jövendőben sejti nemzeti fényét, 's látja megnyilni egét.".[61] Széchenyi érvei szerint, ami elmúlt, az már egyébként sem alakítható, a jövő pedig csak egy olyan lehetőség, ami a jelenben gyökerezik. Talán ezért is érezhetjük olyan találónak Falk Miksa ide vonatkozó megjegyzését: *„Széchenyi megvetette a multat, a magyar ember egyedüli büszkeségét, s egyuttal oly jövőt ígért neki, milyenről addig senki nem is álmodott; kigunyolta a nemzet fájdalmát, hanem egyszersmind merész reményeket költött az ország romjain, melynek romlásához már minden szem hozzá szokott; s aztán ennek áraul nagy elhatározást követelt, melytől már minden sziv elszokott. […] mind ezért szikrányi pietast sem táplált keblében a nemzet multja iránt."*.[62] A múlt tehát – vélte Falk, követve Kemény Zsigmond okfejtését – Széchenyi előretekintésében nem érdemelt kegyelmet, vagy szánakozást. A hangsúlyt ebben a konstellációban nyilvánvalóan a múltról a jövő felé tett eszmei mozzanatban fedezhetjük fel, s ebben az értelemben valóban elfogadhatjuk Angyal Dávid – Kemény Zsigmond megállapításaira támaszkodó – okfejtését, aki úgy vélte, hogy *„nem volt semmi ellentmondás Széchenyinek abban a diagnosisában, hogy a nemzet vén és fiatal volt egyszersmind"*.[63] De hogy láthassuk, Széchenyi miként mozgósította történetszemléletének további komponenseit a nemzet fiatalságának és jövőképességének bizonyításához, vessünk még egy pillantást arra, hogy a gróf érvelésében milyen szerepet töltött be a nemzeti múlt és a magyarság történelme.

II.2. A nemzeti múlt értékelése és szerepe Széchenyi érveiben

Kemény Zsigmond – az esszéírókra jellemző kötetlenebb, de nagy kifejezőerővel rendelkező – egyik eszmefuttatásában úgy látta, hogy Széchenyinek a *Hitel*ben megjelenő jellegzetes történelemszemlélete voltaképpen készakarva *„hadat izent az egész múltnak"*.[64] De ebben a hadüzenetben – mutatott rá Kemény – nem pusztán a nemzet történelme, hanem a nemzeti múltra nosztalgiával visszatekintő nemesi történetértelmezés is benne foglaltatott: *„[…] a Hitel megjelenésekori közvélemény kétség alá sem hozta, hogy a magyar dicsősége a múltban van, híre Mohácsnál elenyészett, a nemzeti nagyság az életbül a história régi lapjaira költözött, s most már mi mint nemzet a télre hajló kor hideg, ködös és egészségtelen végnapjait éljük; szerencsések, midőn a régi századokra visszaandaloghatunk, boldogok, midőn a szűk jelenből a leélt idők emlékei közé menekülheténk."*.[65] Kemény, aki kortársként nagyon pontosan érthette ennek a hamis nosztalgiára épülő szemléletnek a lényegét, arra a megállapításra jutott, hogy Széchenyi *„ezen enerváló s a lélek ruganyosságát megtörő nézet ellen tiltakozva"* a nemzeti múltban tudatosan nem akart valódi dicsőséget látni, a nemzet jelenében pedig nem volt hajlandó, csak fiatalságot észrevenni. Szerzőnk olyan tényeket állapít meg, méghozzá – véleményem szerint – nem is

[61] A kelet népe 216. p.
[62] Falk Miksa [1868] 50-51. p.
[63] Angyal Dávid [1907] 22. p.
[64] Kemény Zsigmond [1851/a] 245-246. p.
[65] Kemény Zsigmond [1851/a] 246. p.

teljesen megalapozatlanul, amelyek szerint Széchenyi vállalta annak kockázatát, hogy szembeszegüljön a hagyományos nosztalgikus nemesi múltértelmezéssel. De hogy pontosabban felmérhessük Széchenyi múltértelmezésének sajátosságait, kíséreljük meg végigjárni a Kemény által jelzett gondolatok útvonalát.

Széchenyiről persze korántsem állítható, hogy egyáltalán nem érdekelte Magyarország, vagy más nemzetek történelme, s hogy semmilyen fogékonyságot nem mutatott a múlt, a história iránt. 1820. decemberében, diószegi állomásozása során elvégzendő feladatai, megvalósítandó tervei közt ott szerepelt Magyarország történelmének megismerése is: *„Diószegen fogom: 1. Görögországi utazásomat összeállítani és rendezni. 2. A kérdést, hogy a lélek tökéletessége a világi okossággal mennyire függ össze, kidolgozni és befejezni. 3. A lótenyésztésről írni. 4. Észrevételek a portyázó hadviselésről és az előőrsszolgálatról. 5. Teljes reformok Ausztriában. 6. Nevelési-terv. 7. Regényemet befejezni és 8. Childe Haroldot lefordítani. 5 hónapra való munka. Emellett Homéroszt akarom olvasni, s magamat egészen Magyarország történelmének és Magyarország törvényeinek szentelni.”*.[66] Mint látható, a képlékeny célok és szerteágazó teendők közt viszonylag korán feltűnt – a családi tradíciókat követve – a nemzeti múlt iránti érdeklődés. De a bejegyzésben elsőszámú feladatként megjelölt görögországi élménybeszámolóval kapcsolatban azt is megjegyezhetjük, hogy Széchenyi 1818-1819-es, a *„volt birodalmak”* földjére vezető keleti utazása a szűknek érzett konvencionális világból való menekülésen túl általánosságban egy rendkívül erős, romantikus múlt felé fordulást is magában rejtett. Nem véletlen, hogy Széchenyit még egy évvel a hazatérés után is foglalkoztatta a keleti útról készítendő – később végül mégiscsak elfeledett – könyv anyaga.

Ha egy pillantást vetünk Széchenyi romantikus tanulmányútjának eszmei-történetszemléleti jelentőségére, látnunk kell, hogy a nemzetek karakterével és a történetiség élményével kapcsolatos személyes tapasztalatok, olvasmányélmények a keleti utazás során szervezték határozott formába Széchenyi történeti eszméinek és nemzetfelfogásának szemléleti alapjait. A gondolatok formálódása részben a múlt relikviái, részben a történelem megismerése útján zajlott, persze korántsem úgy, mint azt napjainkban képzelnénk. Széchenyinek ugyanis minduntalan tapasztalnia kellett, hogy Görögországban csakúgy, mint Kis-Ázsiában, nem várták kövezett utak, kiásott és helyreállított emlékek, s miként minden 19. század eleji utazót, őt is – régészeti feltárások híján – jobbára düledezett romok, elfeledett emlékhelyek fogadták. Ezért a gróf és útitársai utazásuk során elsősorban a jobb és kevésbé pontos útleírásokra, a helyi lakosok bizonytalan ismereteire, s a gyakorta pontatlan hagyományokra voltak kénytelenek hagyatkozni. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy Széchenyi tulajdonképpen mit is keresett, mi után zarándokolt ezekre a távoli, kényelmetlenségektől terhes, veszélyektől, betegségektől hemzsegő vidékekre, ha az ott látható emlékek és a történelem egykori nagy színterei feltáratlanságuk miatt jóformán alig nyújthattak esztétikumot, s nemigen szolgálhattak nagy felfedezésekkel egy avatatlan vándor számára?[67]

A vonzódás okait részben a helyzetével elégedetlen, csalódott, szerelmes, romantikus lélek feltartóztathatatlan elvágyódásában, részben az egzotikum és a hírnév utáni sóvárgásban, nem utolsó sorban pedig a múlt, a történelmi hősök iránti érdeklődésben lelhetjük fel. A komplex hatások ellenére úgy tűnt, hogy Széchenyi nem mutatott a kelleténél nagyobb elfogultságot a

[66] SZIN II. köt. 1820. dec. 03. 91-92. p. (Napló [1978] 182. p.)
[67] Ezt a kérdést vetette fel a gróf művelődését vizsgálva Padányi Viktor is. Vö.: Padányi Viktor [1943] 112. p.

hajdani nagyság iránt, s bár tisztelte, s csodálta azokat, nem becsülte túl és a maguk valóságában látta az ókori emlékek értékeit. Már elindulásakor sem voltak túlzott elvárásai az utazással kapcsolatban, s azt is örömmel fogadta, hogy laikusként olyan helyeken járhat, ahol mások még nem, és lelkesedéssel töltötte el, hogy fizikai közelségben érezheti magához a múltat.[68] A múlt iránti romantikus lelkesedés mellett mindig megjelent a kritika is, s Görögország emlékhelyeit járva többször tett említést a romok, az ókori események helyszíneinek egyszerűségéről, parányiságáról.[69] Csodálattal figyelte a görögség két évezreddel előbbi alkotásait, de mögöttük nem csupán a letűnt világot, hanem az embert és a jövő szellemét is fürkészte.[70] Az utazás során a múlt és annak közvetlen tapasztalása, megidézése önmagában is olyan értékké vált, amely egy romantikus szerelmesnek az elmúlás földjére vágyódásán túl Széchenyi gondolkodásában a későbbiekre nézve is meghatározó elemeket hozott. Konstantinápoly felé, még Kis-Ázsiában, egyik apjához írt levelében Széchenyi így nyilatkozott arról a kettősségről, amely egy elmúlt, letűnt világ kapcsán a jelenben élő későbbi utazó lelkében felpendül az ókor emlékeinek láttán: *„Miként egy népgyűlésen könnyen föllelkesedik az ember, s a kiállt sok fáradalom után a háborúban keményen és önmagán felülkerekedve teljesíti kötelességét, éppen úgy gondoljuk otthon, a meleg kályha mellett a trójai síkot szépnek, az Olympos-t fenségesnek. Azonban ha odaérünk, az illúziók eltűnnek, s végül azt is a maga valóságában látja az ember! Úgy gondolom, hogy a haszon mégsem csekély, mert csak az van a helyzet magaslatán, ahol magam is lenni szeretnék, aki boldogságát a való életben, s nem csupán a látszólagos jóban, a csalóka szépben keresi.”*.[71] Az ókor dicsőséges emlékeit felkereső, az elmúlt, lehanyatlott birodalmakat bebarangoló fiatal gróf – távol az otthontól és távol a megszokott életformától – az olvasmányélményeken túl valószínűleg ekkor szembesült először a maga teljességében a történelem, a történetiség, illetve a benne rejlő elmúlás és hanyatlás valóságával. A látott és olvasott élményekben megelevenedő múlt, a görög hősök, államférfiak, tudósok élete nemcsak népszerű társalkodási témát, de megannyi életpéldát, azonosulási lehetőséget is kínált a

[68] Így írt erről nagyon plasztikusan – kifejezetten az élmények összegyűjtésére, s a későbbi kiadás céljából nyitott naplójába – utazása legelején: *„A tudós örvend Görögország és Egyiptom felé, hogy e nevezetes országok történetét – ott utazván újfent átlapozhatja és az ódon romokon, már rég letűnt időknek – egy oly korára emlékezhet – melyben az emberek olyanok voltak, mint amilyenek most sajnos – már nem – fél ugyan a betegségektől, fáradtságtól – és az ég tudja, hogy még mi mindentől – ám reméli – hogyha egyszer visszatér mindazt, amit kibányászott, és megfigyelt – vagy akár amit Pausaniasban vagy Clarke-ben hibásnak talált – kijavítja, róluk az irodalmi világot tudósítja – a többit pedig rendezi, összerakja – és némelyek majd irigylik – kik ott, ahol ő, nem voltak, s csak per traditionem beszélhetnek arról, amit ő saját szemével látott! Alapjában véve egy profán számára sem kellemetlen emlék, hogy a Parnassust, az Olympost saját szemével látta – legkevésbbé sem gondolnám.”*. SZIN I. köt. 1818. júl. 20. 243-244. p. (A fordítás: Bóka László [1943] 67-74. p.)

[69] *„Sparta romjai nagy kiterjedésűek, de sok-sok kövön és a tisztán felismerhető formában fennmaradt színházon és hyppodromon kívül nem látni mást. Az [valószínűleg: Eurotas] a város északi oldalán folyik, és teljesen jelentéktelen, még a mi Rábánkhoz sem hasonlítható. Nem volt valami nagy művészet a spártai lányok részéről, hogy át tudták úszni ezt a folyót. Az sem volt valami nagy dolog, hogy az ifjak egész télen meztelenül jöttek-mentek, mert elképzelni sem tudjuk, milyen enyhe itt a levegő. Egy török villa, amelyet ciprusok vesznek körül, igen csinos látvány, és éles kontrasztot alkot a spartai romokkal szemben!”* – írta ottjártakor. SZIN I. köt. 1819. febr. 11. 521. p. (A fordítás: Széchenyi keleti utazása [1999] 151-152. p.)

[70] Vö.: SZIN I. köt. 1818. dec. 31. 479-480. p. Utazása során Széchenyi rendszeresen feljegyezte a török és görög nép hibáit, jellemző tulajdonságait, nemzeti karakterét, s gyakran jutott arra a megállapításra, hogy a múlt dicsősége a jelenben nem feltétlenül tükröződik vissza. A görögöket általánosságban az ókori ősökhöz képest a sok évszázados török uralom alatt elnyomott, erkölcseiben megnyomorodott embereknek tartotta, s érdekes, hogy a görög nemzeti mozgalom bizonyára már ott lappangó energiáiból a gróf 1819 elején szinte semmit sem vett észre. SZIN I. köt. 1819. jan. 5. 485-488. p. Vö.: Csorba László [1991] 42. p.

[71] A szövegrészt saját fordításomban közlöm. Gróf Széchenyi István levele apjához Konstantinápoly, 1818. szept. 21. In.: Széchenyi levelei szülőihez [1896] 198-211. p.

tapasztalatra vágyó ifjú számára a hazatérés utáni időkre.[72] Maga a keleti utazás – a pillanatnyi élményeken túl – voltaképp a megérkezés, ha kicsit szemléletesebben akarunk fogalmazni: a múltból a jelenbe való visszatérés hatásával egészítette ki a szellemi tapasztalatok sorát.

Ezt igazolja, hogy Széchenyi gondolkodásában a keleti utazás szemléletformáló élményanyaga rendkívül elevenen élt tovább a későbbiekben is. De az utazás során meginduló, majd a feladatkeresés éveiben kiteljesedő történetszemléleti változások igazából csak a programadás során nyerték el valódi jelentőségüket. A *Világ* egyik – logikai lendülete és romantikus lüktetése miatt megszakítás nélkül közölt – önreflexiós gondolatfüzére nagyon karakterisztikusan adta vissza ezt a folyamatot: *„Több esztendő előtt Athenében a' Theseus templuma oszlopihoz támaszkodva, mély gondolatokba valék merülve, 's midőn a' jelen 's jövendő előlem visszavonula, csak a' multban éltem; 's ezen önfeledés sokáig tartott, mert a' képzelet legédesb képei varázslának a' hajdankor nagy emberei közé – körültem minden a' legmélyebb csend 's álomban fekvék, 's egy szép őszi nap vég sugári aranyzák a' körülti bérczek ormait. A' levegő legtisztább 's balzsami volt – – – és bennem milly keser-édes, és remény 's kétség érzelmi gerjedeztek akkor, 's keblemet milly édesen kinzó vágyak tölték bé, azt ki nem magyarázhatom, és azon érzést csak azok ismérhetik, kik hosszas elválás után lelkök ideálját megint feltalálják, 's édeni öröm közt kénytelenek tapasztalni, hogy az egykor értök hiven lángoló sziv – – – – elhidegült; – vagy azon hazafiak ismérhetik csak, kik hajdan szabad honokbul, mellyet imádnak, a' nép vakheve által számkivetve, visszatértökre rabszolgaságban lelik azt! – –'S ezen eleinte olly édes, később olly kinos álmombul egy fiatal, egészség- 's bájteli görög leány megjelente ébreszte fel! 'S nem fogom felejthetni soha, lelkemen mi villana akkor keresztül, 's milly haloványoknak látszottak a' görög remek márvány oszlopi, a' báj-fiatalság virító képviselője mellett! – 'S bennem örökre változhatlanul el volt határozva, hogy a' mult a' halál, jelen 's jövő az élet; 's igy az élő embernek nem a' multban, hanem a' jelen 's jövendőben van igazi helye."*.[73] A programadó művek közt talán ebben a személyes hangvételű önvallomásban tapintható ki leginkább az a jövő felé tett szemléleti elmozdulás, amit az 1830-as évek elején a naplóbejegyzések alapján is körvonalazódni láttunk. Széchenyi itt – a görögországi utazás élményanyagára támaszkodva – a közvélemény nyilvánossága előtt fejezte ki annak a történetszemléleti posztulátumnak a lényegét, amit egész későbbi pályáján kiindulópontjának tekintett. Ebben viszont egyértelműen annak a múltból a jelen és a jövő irányába tett történetszemléleti hangsúlyeltolódásnak a megnyilvánulása figyelhető meg, amire Kemény Zsigmond hivatkozott műve is rámutatott már. A *„volt birodalmak"* földjén tett utazás nyilván ennek a látásmódnak a kialakítására volt intenzív és katalizáló hatással. Az elmúlt világ ilyen szemléletes megidézése, az elmúlás érzésének és a fiatal lány szépségének kontrasztja, illetve a szubjektív hangnem hihetetlenül kifejezővé tette a Széchenyi múltértelmezésében lejátszódó változást. Ennek a gondolkodásmódnak a perspektívájában kellett megfogalmazódnia a magyar nemzet jövőjének is.

---

[72] Közel három hónappal hazatérése után a Rasumofsky hercegéknél tett látogatás során Széchenyiben már nem csupán az úti élmények elevensége, de a letűnt korok nagysága és az Osztrák Birodalom jelene közötti disszonancia is felbukkant. *„Az a szerencsém, hogy a görög s a római történelem eseményeinek idézésénél – melyek ama kor hírére és dicsőségére emlékeztetnek bennünket, – mindig a lelkesedés tetőfokára jutok, s így oly sokat beszéltem Szókratész rendíthetetlen erényéről és Ariszteidész megvásárolhatatlan becsületéről, hogy egy időre az Osztrák Birodalom nyomorúságát annyira elfelejtettem, hogy a szolgálatban, mellyel hazájának minden férfiú tartozik, bőséges kárpótlást találtam a megelégedésért és nyugalomért, amelyet szép álmaim eltűntével erőszakosan elvettek tőlem. Régóta nem voltam ily boldog s elégedett – –"* SZIN I. köt. 1819. aug. 11. 686. p. (Napló [1978] 145. p.)

[73] Világ 221-222. p.

Mint láthattuk, a programadás igényének megfelelően Széchenyi műveiben az 1830-as évek elején – a gróf organikus nemzetszemléletére támaszkodva – a nemzet fiatalságának erőteljes hangsúlyozása jelent meg. Ebben a cselekvésre késztető és jövőre hangolt gondolkodásmódban a múlt és a jövő értékviszonyai alapvetően megváltoztak, s az érdeklődés egyértelműen a múltvizsgálat felől a jövőkémlelés irányába mozdult*: „[…] nincs annyi gondom tudni valaha mik voltunk de inkább átnézni, idővel mik lehetünk s mik leendünk. A Mult elesett hatalmunkbul, a Jövendőnek urai vagyunk.”*.[74] Széchenyi történetszemléleti alapokkal rendelkező argumentációjában a jövőformálás lehetőségét és szükségét is belső szerkezetébe foglaló nemzeti fiatalság gondolatának az elfogadása és kinyilatkoztatása tulajdonképpen törvényszerűen maga után vonta a nemzeti múlt, a történelmi hagyományok devalvációját, sőt, bizonyos fokú tagadását is. Így jelenik meg a programadó művek múltértelmezésében a magyarság történelmi tradícióinak megvetése és lekicsinylése: *„A mi hazánkban olly nagyság mellyet siratni lehetne, még nem volt. S hála az egeknek, hogy nem volt! mert így még lehet!”*.[75] Széchenyi tehát annak érdekében – ahogy ezt Kemény Zsigmond is rendkívül pontosan felismerte –, hogy a közvélemény tekintetét a múltról a jövő felé irányítsa, s hogy a nemzet fiatalságát és jövőképességét igazolja, szembeszállva a kor konvencionális múltszemléletével, nyilvánosan és határozottan tagadni kezdte Magyarország régi dicsőségét, s történelmi hagyományait. Vajon Széchenyi valóban mit sem érzékelt a magyar történelem – költők által megénekelt, s elsiratott – dicsőséges évszázadaiból? Vagy egyszerűen nem voltak pontos ismeretei a nemzeti múltról? Úgy hiszem, hogy a tények segítségével a kérdésekben rejlő válaszok egyike sem támasztható alá, ugyanis véleményem szerint másról és többről van itt szó, mint a múlt egyszerű elutasítása.[76] De hogy eldönthessük, vajon mit tudott kezdeni, s mire jutott Széchenyi történetfelfogása azzal a nemesi történelemszemléletben és közvélekedésben gyökerező axiómával, miszerint a *„históriai jog”* a nemzeti lét fundamentuma, s a nemzeti múlt és dicsőség egyben a nemzet létének és önbecsülésének kizárólagos bizonyítéka, vizsgáljuk tovább a gróf általános múltértelmezését.

A századelő pozitivista gondolkodásmódja – Széchenyivel kapcsolatos elfogultsága ellenére is – látszólag nagyon sok mindent megértett a gróf e sajátos szemléletmódjából. Pauler Ákos Széchenyinek ezt az *„antihistorismusát”* így értékelte: *„nemcsak azért ellenszenves előtte a történeti multon való merengés s annak oktalan dicsőítése, mert a cselekvés embere, ki újat akarván alkotni, szükségképpen kell hogy romboljon […]. [S] ez [az] elfordulás a multtól nem a történet megértésére való képtelenség következménye, hanem öntudatos program […]”*.[77] Pauler kevéssé cizellált megjegyzésében tulajdonképpen annak felismerését láthatjuk, hogy Széchenyi korántsem történetbúvárként, hanem jövőt készítő reformerként, rendkívül képlékenyen kezelte saját nemzete történelmét. S hogy a még alakítható jelen érdekében Széchenyi milyen határozott múltszemlélet alapján fordított hátat a már változtathatatlan múltat képviselő dicső ősöknek? Íme: *„[…] mi a’ régiek viszongási említésével se kinozzuk magunkat – mert Multat Isten se varázsolhat vissza többé – hanem használjuk a Jelent ugy mint a’ sors forgatja ’s engedi. A’ hajdankor élői*

[74] Hitel 270. p.
[75] Hitel XIV. lap
[76] Széchenyi barátaival, munkatársaival nyilván Magyarország történelméről és a nemzeti múlt nagy alakjairól is eszméket cserélt. Egy ilyen beszélgetést rögzített nagyon is sokatmondó formában a napló 1821 őszén: *„Wessel[ényi] és Liebenb[erg] veszekednek: voltaképp ki ártott többet Magyarországnak? Az egyik Corvin Mátyást, a másik József császárt mondja, és így tovább. Én: „AZ AZ AUSTRIAI MONARCHIÁNAK ÉS MAGYAR ORSZÁGNAK HIBÁJA, HOGY AZ ISTEN A HARAGJÁBA KAPTSOLTA ÖSSZE […].”*. SZIN II. köt. 1821. okt. 20. (Napló [1978] 238. p.)
[77] Pauler Ákos [1914] 78-79. p. (Beszúrás tőlem: F.T.)

pedig szenderegjenek 's aludjanak nyugottan, rágalmazni őket nem kívánom; mert hálá! szivesb, szelidebb 's reméllem, tartósb barátság szelleme köt minket most élőket össze, miután velek együtt a' vadság egyéb kisérőivel elhunyt 's temettetett! Dicsérni azonban őket, mint sokan azért, mert előbb futották emberi pályájokat le mint mi, nem tudom.".[78] A nemzeti múlt ilyetén tudatos leértékelése a gróf történeti eszméit látszólag ahistorikus területekre sodorja, de ez a történetietlennek tűnő gondolkodásmód elsősorban nem a múlt ismeretének hiányát, vagy hibáit mutatja, hanem arra utal, hogy Széchenyi nem objektivitásra törekvő krónikásként, hanem sajátos céllal, mégpedig történetszemléletének igazolására formálja, alakítja ilyenné a nemzeti múltat. Vagyis Széchenyi – ahogy Angyal Dávid mondta – amikor célzatosan kipróbálta *„általános történeti eszméinek alkalmazhatóságát a magyar történetre"*, akkor voltaképp nem annak lehetünk tanúi – miként azt Németh László véleményem szerint tévesen gondolta –, hogy a gróf *„a magyar 'lesz'-t azért mondhatta ki olyan könnyen, mert a 'voltot' kevéssé ismerte"*, hanem annak, hogy a *Hitel* írója nem a csalóka, ábrándos és eltorzított, s a nemesi történelemszemlélet révén ezer szállal a jelenhez láncolt „volt"-ra kívánta alapozni a nemzeti jövőt.[79] Jövőképében ugyanis nem a múlt mintaadása, hanem a jelen lehetőségeiben gyökerező cselekvés lesz a mozgatóerő: *„Vélekedjen a' multrul kiki, mint ismeri honévrajzink velejét. Itt hasztalan 's egyébiránt lehetetlen is mai körülményink közt azon okokat mind rendre kinyomozni 's világra hozni, mellyek következésében csak ott állunk 19-ik században, a' hol állunk! – – – Elég ha mai álladalmunk határi közt mi ujabb 's nemesb század fiai, eleink példáját nem követvén vagy szerencsésbek lévén mint ők, kezet fogunk, vállat vetünk, 's elszánt akaratunk által, mellynek előbb utóbb semmi a' világon ellent nem állhat, Hunniát a' hatalmasb Országok sorába emeljük."*.[80] Egyszóval, Széchenyi ezzel a jelen által képviselt múltat érintő, rendkívül éles és kihívó szembeszegüléssel – a kortársi előítéleteken túl – voltaképp a jövőformálás szempontjából hasznavehetetlen múltban gyökerező egész jelenlegi valósággal is szembehelyezkedett. Úgy tűnt, hogy a gróf számára a nemzet múltja és részben jelene nem tartalmazta a jövő felépítéséhez szükséges vezérmotívumokat, ezért Széchenyi érvelésének csupán a múlt bizonyos darabjaira volt szüksége. Ennek megfelelően kezdett el „válogatni" a nemzet „évrajzainak" fejezetei között. A *Világ* perspektívaadó gondolataiban így jelent meg ez a látszólag nyakatekert, ám a fentebb vázoltak alapján mégiscsak logikusnak tűnő történetszemléleti alapokra támaszkodó argumentáció: *„A multban nemzeti Nagyságot, legalább olyant, mellyen a magyar tul ne emelkedhetnék […] nem találunk […]"*, de *„E […] meggyőződés a helyett, hogy elszomorított volna, inkább felvidámított […] : hála az egeknek, úgy látszik még fiatal Nemzet vagyunk, nekünk még nem fénylik a mult, ellenben más nemzeteknek nincs jövendőjük;-- kik szerencsésebbek?"*.[81] Ne bánkódjunk hát azon – szólt kortársaihoz a hagyományos múltfelfogást bírálva, de önmagát is biztatva Széchenyi –, hogy Magyarországon kevés olyan történelmi emlék van, ami a nemzet egykori nagyságát mutatná, hiszen mindez azt bizonyítja, hogy a magyar nemzet még fiatal, s

[78] Világ XIX. lap
[79] Angyal Dávid [1907] 24-25. p., ill. Németh László [1942] 388. p.
[80] Világ XVII. lap
[81] Világ 77-78. p. Így érvelt – valóban nem vérbeli történészként – a történelmi emlékek hiányával kapcsolatban: Magyarországon nemzeti dicsőséget és nagyságot azért nem találhatunk, *„mert a' mult Nagyságnak kőemlékek 's roppant épületek romjai egyedüli tanúji; minden egyebek, mint könyvek- mestermüvek, közhasznu találmányok az idő által elenyésznek, nevezetes építmények hijával pedig, mellyek századokon hatnak keresztül, egy nagy nemzet vagy fejdelem sem volt még; de hazánkban ollyasokat nem lel senki. Azon néhány felleg- vagy mocsárvár, sőt még az annyiszor magasztalt Visegrád maradék falai is, költői képzelet nélkül – melly ugyan a' debreczeni pusztákra is varázsolhat spanyol kastélyt – nem mutatnak egyébre, mint kis Urakra és szegény Királyokra."*. Uo.

önmagában hordja a jövő kifejlődésnek a lehetőségét. A fénytelen múlt és a dicstelen jelen – dinamizálva Széchenyi történetszemléletét – voltaképp a változás szükségességét harsogja: *„Már mi Magyarok mikor voltunk olly igen érettek, hogy egy kissé még jobban megérnünk nem lehetett volna? ugyan mikor? Szent László idejében, vagy midőn Mátyás hires könyvtára még álla's Visegrád egész fényében? Vagy midőn az ország összesereglett Rendei Mária Theresia Királyjok védelmére igaz magyar 'szabad ember 's hiv jobbágy érzésével kardot rántottak, 's a' sebes hirnél is elébb Berlinbe termett hős Hadik 's a' t. Bármilly édesen melegítse is ezek emlékezete lelkeinket, csak egy szebb jövendőnek maradnak szép előjelei 's villám csillanatú jelenési, 's állandóbb és szelidebb világosságot igérnek. Haladjunk!"* – fogalmazta meg a *Hitel*ben.[82]

Az a látszólagos ellentmondás, amely alapvetően a gróf magyar történeti eszméinek történetietlenségéből ered, a korábbi Széchenyi-kutatók érdeklődését is felkeltette már. Főbb vonalaiban ma is elfogadhatónak tűnik Angyal Dávid ezzel kapcsolatos megállapítása, aki így értékelte ezt a jelenséget: Széchenyi *„Magyar történeti eszméinek az a sajátsága, hogy nem inductió útján, azaz nem a magyar történet szemléletéből keletkeztek"*.[83] Véleménye szerint az, hogy a gróf más aspektusból és más előfeltevések alapján közelített a magyar nemzeti múlt értékeléséhez, igazán *„feltűnővé vált akkor, midőn Széchenyi általános ítéletét a nemzet múltjáról a részletek fejtegetésével akarta támogatni."*.[84] S bár Angyal nem futtatta tovább a megállapításból eredő következtetéseket, felismeréséből is kiütközik, hogy Széchenyi magyar történelemmel kapcsolatos kijelentései egy történetszemléleti koncepció szerves, argumentatív funkciókkal felruházott részét alkották. Ez az 1830-as évek eleji művekben megmutatkozó, s nemzeti távlatokat nyitó történelemszemlélet arról tanúskodik, hogy Széchenyi megértette a történelem folytonosságának elvét, a múltat azonban sohasem önmagáért, hanem annak jövővel kapcsolatos példaadó jellegéért volt csak hajlandó tisztelni. Múltszemléletében a nemzeti történelemtől való elforduláson túl egy sokkal általánosabb, ugyancsak a jövő formálásának igényéből eredeztethető múlttól való eltávolodás figyelhető meg. Így írt erről a *Világ* egyik, *„Az Ó és az Új"* című, elnevezésével is beszédes fejezetben: *„Sok veszett el a' régiekkel, nem tagadhatni, de korántsem annyi, a' mennyit festeni 's hirdetni szokott az ábrándozók rendetlen képzete. Hanem az emberi gyengeség a' multat 's régit mindig nagyobb fénybe szokta állítni, mint a' jelent 's jövendőt; mert a' gyengeség, többre hatni 's nagyobbat véghezvinni képes nem lévén, reminiscentiákhoz ragaszkodik: midőn az erő tettek után szomjadoz. 'S az, a' mit Horatius az aggkorurul bölcsen mond, hogy t. i. 'laudator temporis acti's a' t. a' gyengékre is igen felillik, kik Montesquieu szerint "a' mult századokat mostaniakká akarják varázsolni untalan." Minden kornak van érdeme, 's ki tagadhatja, hogy a' jelenkor a' régiek tudományira alapitá minden további előmentét, úgy mint a' régiek a' még régiebbekre az övékét, 's a' mai idő a' jövendő századoknak lesz legbizonyosb alapja."*.[85] Talán nem járunk messze az igazságtól, ha ezekben a gondolatokban a felvilágosodás, a racionalizmus és az utilitarista tanok európai léptékű múlttól való elfordulási szándékát véljük megjelenni. Hogy Széchenyit a történelmi múlt értékének kérdése mélyen és sokat foglalkoztatta, azt nem csupán a napló, vagy a programadó művek gondolatmenete erősíti meg. Széchenyinek a múlt értéktelenségével kapcsolatos meggyőződéseit – bár a gondolatok pontos eredőjét ilyen szempontból szinte lehetetlen megállapítani – minden

[82] Hitel 31-32. p.
[83] Angyal Dávid [1907] 24. p.
[84] Uo.
[85] Világ 223-224. p.

bizonnyal kölcsönösen táplálta a Wesselényivel való eszmetársi barátság is.[86] A *Balítéletekről* című Wesselényi-mű alapvetése a hamis előítéletek, a „balítéletek" ellen megindított ideológiai támadás során ugyanis szintén a múlt iránti csalárd nosztalgia kritikájából nyerte eredetét. Így érvelt Wesselényi: *„Sokan, miért ragaszkodnak a régihez annyira, ezt adják okúl: 'tisztelni a régit, mondják, kötelesség, - tartozunk megbecsülni, fentartani a mit eleinktől mintegy hagyományban kaptunk.' Ezen állítás szinét, s lehet forrását is, azon gyengéd érzéstől veszi, mellyel szüléink s elhunyt más kedveseink becses emlékét olly örömest tiszteljük s örökítjük […] de ez csak az érzés gyengéd körében s csak a személyek iránti hiv vonszodásra nézve illő, nem pedig társasági életünkben, hol polgári tartozás a jelen- s jövő-kor iránt szoros kötelességeket szab; ezek tevésre szólítók, s nem szabad azokat a multkor iránti tartozásnak, melly tisztelendő ugyan, de csak érzésben áll, feláldozni. […] A mit a jelenből kedvelünk, s nem akarjuk, hogy attól majd vagy nekünk vagy az utánunk jövőknek meg kelljen válni, léptessük azt mindig az örökké haladó idő nyomdokaiba, s ne ragaszkodjunk vak szeretettel a régihez vagy meglévőhöz, mert éppen ezen makacs vonszódás okozza, hogy a meglévő régivé s avulttá válik […]. A meglévőre, ha az újító előhaladás intésit követi, nincs az enyészet átka kimondva."*.[87] Hasonlóan Széchenyihez, a *Balítéletek* szerzője – a jövő előkészítésének cselekvésre ösztönző szándékával – ugyancsak arra a meggyőződésre jutott, hogy a magyar nemzeti történelem az egyik legékesebb bizonyítéka annak, hogy *„a tökéletesülésre meghívott emberhez mennyire nem illő"* a letűnt, idejétmúlt dolgokhoz való ragaszkodás, s hogy a magyarságnak éppen kétes értékű történelmi dicsősége miatt jóval kevesebb oka van a történelmi múltra hivatkoznia, mint más nemzeteknek: *„valóban kevés okunk van a régit magasztalni, sokkal kevesebb, mint több más nemzeteknek – és hogy nekünk szükségesebb, mint majd minden más nemzetnek a régitől eltávozni"*.[88] Szinte meghökkentő az az eszmei, logikai és kifejezésmódbeli azonosság, amellyel Wesselényi a nemzeti múlt értéktelenségét és a nemzet fiatalságát Széchenyivel párhuzamosan próbálta meg igazolni. Úgy tűnik, a magyar nemzet múltja a polgári jövő megteremtésének aspektusából nem csupán a világot látott bécsi magyar mágnás, de az erdélyi arisztokrata nézőpontjából is értéktelennek és hasznavehetetlennek tűnt: *„Ki a múlt időket s hazánk régi nemzeti s polgári éltét tisztán isméri, s nem tekint ábrándozó szemmel azokra, nem hiszem, hogy a mostani helyett a múlt korban s években szeretne élni. Hol azon időszak, melly a magyarnak fényes, - vagy boldog, - vagy gazdag, - vagy mívelt kora lett volna?"*.[89] A hitványnak tűnő nemzeti múlt – ismerte el a liberális ellenzék eszmei vezetőjévé előlépett politikus – persze gyakran megtéveszthette a felszínes szemlélőt: *„gyakran aggott alakban jelent meg a még ifjúi erős korát is el nem ért"* nemzet. Ám mindebből – hasonlóan, bár kevésbé körülményesen, mint Széchenyi – Wesselényi ugyancsak arra a következtetésre jutott, hogy *„Nem élte még át fiatal éveit, nem érte el férfi esztendeit* [a magyar]. *Mindez még előtte van. Józan eszétől s ettől vezérlendő erős akaratától függ, ezt nem sokára s teljes erőben érni el."*.[90] Az okfejtés logikai menete a jövőformálás szempontjából mindkét változatban teljesen ésszerűnek mutatkozik, hiszen *„a filozófia templárius lovagjait"*, vagyis a nemzeti reformátorok csapatát, avagy a történelem és a politika világának szereplőit a szebb, a múltnál és jelennél tökéletesebb jövő, s az azért való munkálkodás ösztönzi szűntelen belső

[86] Vö.: Velkey Ferenc [1996] 79-99. p.
[87] Balítéletekről 11-12. p.
[88] Uo. 13. p.
[89] Uo. 13. p.
[90] Uo. 15. p. (Beszúrás tőlem: F.T.)

jobbításra és áldozatkész külső cselekvésekre. S ebből az aspektusból valóban nagyon találónak tűnnek Németh László emelkedett szavai, melyek szerint Széchenyi *„a múlt teljesítményeit a jövőben véghezvihetőkhöz képest semminek érzi, úgyhogy emlékezete helyett szinte akaratában hordja a történelmet”*.[91] A „reformátornak” tehát ahhoz, hogy a jövő irányába fordítsa a nemzet tekintetét, ki kellett mondania, hogy a magyarságnak nincs valódi, siratható múltja. A jövő „megidézése” és felvázolása Széchenyi programadó írásaiban szükségszerűen megváltoztatta a múltba vetett pillantás látószögét.[92] Ebben a visszatekintésben a nemzeti múlt nem azért tűnhetett oly parányinak, mert sohasem létezett, hanem mert Széchenyi a jövőt kívánta más dimenzióban láttatni. Úgy vélte, hogy a nemzet jövője csak a haladás útján valósítható meg, de a nemzetek csak az életkor egy kivételes szakaszában, a fiatalság állapotában képesek a haladásra és a tökéletesedésre. Ehhez pedig – szemben a romantikus nemesi múltszemlélettel – a nemzet fiatalságát és jövőképességét kellett a lehető legtöbb argumentummal igazolni.

Ebben a kontextusban a nemzeti múlt elsősorban a jövőért való cselekvés felhívását rejti magában. Történelmi ismeretei és sajátos múltszemlélete alapján Széchenyi így fogalmazta meg a nemzet pillanatnyi állapotát a *Hitel*ben: *„A’ Magyarnak Vezérek alatti volta: születése; sz. lstván, szent László ideje: gyermekkora. I-ső Lajos ’s Mátyás alatti: serdülő ideje. Mária Theresia alatti fiatalsága. Mi vagyunk férfiai. A’ jövendő lesz emberikora; – ’s csak tőlünk függ eszközleni, hogy valaha egésség szine fényledezzen e nemes tekintetén, ’s szép fehér szakál lengjen e számos esztendőkig a’ vén Magyar ajkai körül, vagy hervadás, halvány kép ’s életunalom legyen nemzetünk véghatára; ’s csak mi hatalmunkban áll olly pályát járni, hogy valaha az öreg Magyar öröm szívdobogással nézhessen vissza férfikorára, ’s ne legyen arra kárhoztatva, a’ mire sok halandó – hogy rája nagyobb áldás nem szállhat ‘elfelejthetésnél’.”*.[93] Az idézetben szereplő lebegtetett kronológiai tagolás is megerősíti, hogy Széchenyi a nemzet életkorának – csupán spekulatív eszközökkel igazolható – meghatározására támaszkodva a múlt felől a jelen felé haladva, s a jövőben bekövetkező öregség eljutva kívánta felépíteni a nemzet felemelésére irányuló akciótervét.

A nemzet tehát – vonta le végső következtetéseit a *Hitel* írója – nem haldokló és elaggott, de nem is teljes egészében kifejlődött még. Fiatal és erőtől pezsgő ugyan, de jövője csupán egy lehetőség. Életkora teszi lehetővé átalakíthatóságát, ám ez jelöli ki a változások sajátos metódusát, s ez adja a folyamat – a világtörténelmi tökéletesedés összefüggésrendszerébe állított – felelősségteljes voltát is. *„Az embernek kora, temperamentuma ’s testalkotása határozza el kirekesztőleg mikép, ’s mivel kelljen neki élni; […] sajátság ’s civilisatiói magasság jelelheti ki némi határzottsággal azon kormánynemet – regiment – melly nemzetekre nézve leghasznosb.”* – vallotta a *Stádium*ban.[94] S miként az embereknél az életkor és a külső-belső adottságok döntik el a nevelés metódusát, addig a nemzeteknél a nemzeti sajátosság, a kulturális színvonal, s az életkor határozhatja meg a lehetséges államformát, illetve a nemzetfejlesztő stratégia miként jét. A fiatalság következésképpen lehetőség és felelősség is egyben, hiszen egy fiatal nemzet – miként az az organikus nemzetszemlélet analógiái alapján a gyermekeknél is előfordulhat – életkorából adódóan akár betegségek áldozatává lehet, vagy sorsát nem beteljesítve, koravénné válhat. A *Stádium* bevezetésében így értékelte a nemzet pillanatnyi állapotát: *„[…] mi élők most, sok század*

[91] Németh László [1939-1941] 374. p.
[92] Vö.: Koselleck, Reinhardt [2003] 87. p.
[93] Hitel 197. p.
[94] Stádium 26. p.

lefolyta után, azt tapasztaljuk, hogy létünk talpkőnélküli, 's azon veszélyben vagyunk, hogy annyit igérő fiatalságunkbul, minden férfiodás nélkül, unalmas kis ingadozások közt – mellyek más nemzeteknek ha nem kerüli el figyelmöket, csak szánakozását gerjesztik – , egyenest egy becstelen 's megvetésre méltó agg korra jussunk".[95] Ennek a problematikának az adott igazán nagy jelentőséget Széchenyi eszmeiségében, hogy a gróf az 1840-es évek elején sem látta még eldöntöttnek azt a kérdést, hogy Magyarország további sorsa az élet, vagy a halál felé billen: *„halál és élet közti ponton látom állni a' hazát,"* – írta *A kelet népé*ben.[96] Azzal, hogy a *nemzetfiatalság* kinyilatkoztatása ellenére Széchenyi megnyilatkozásaiban a későbbiekben is fennmaradt a *nemzethalál* lehetősége – vagy ahogy írta a *Hunniá*ban: a *„Magyarnak élet és halál közti sorsa"* – a közvélemény számára készített Széchenyi-féle helyzetértékelésekben tulajdonképpen az aktuális politikai kérdésekhez kapcsolódó *veszélyérzet* kapott erőteljesebb argumentatív hangsúlyt. Az 1840-es évek vitiratai arról tanúskodnak, hogy a gróf történetszemléleti megalapozottságú politikai érveiben éppen a nemzet fiatalságára hivatkozva fogalmazódott meg a dinamikusabb átalakulás lehetőségével szembeni kritika. Be kell látnunk – vallota Széchenyi az 1840-es évek elején is – a magyarságnak világtörténelmi jelentőségű hivatása van, csakhogy még mindig nem dőlt el a nemzet jövője: *„nemzeti létünk körül tudomásunk ma csak az, hogy nemzetünk él, s hihetőleg élni fog; tovább semmi"* – írta *A kelet népé*ben.[97]

Láthattuk, kezdettől fogva akadtak olyan értelmezések, amelyek Széchenyi ingadozásokat mutató állapotrajzában és múltszemléletében megpróbáltak valamiféle következetlenséget, vagy lelki instabilitásra utaló jeleket kimutatni. Az utóbbi évtizedek kutatói közül Gergely András hívta fel a figyelmet arra, hogy Széchenyi bizonytalannak tűnő helyzetértékeléseiben nem holmi inkonzekvenciát kell keresnünk, hiszen a gróf voltaképpen a nemzet múltja vonatkozásában is történetszemlélete világtörténeti nézőpontjának deduktív következtetéseit alkalmazta, amelyek mögött egyértelműen a történeti eszmék gyakorlati argumentációs funkcióinak – változó feltételekhez igazított – rendeltetésszerű megnyilvánulása tapintható ki.[98] Széchenyi történetszemléleti megalapozottságú érveiben a nemzet fiatalságának vagy öregségének kérdése nem egy konkrét állapotrajz felvázolása, hanem a magyarság jövőképességének bizonyítása szempontjából vált lényegessé. A fiatalság vagy öregség megállapításának ebben a gondolatmenetben nincsenek, és nem is lehetnek pontos kritériumfeltételei. Ugyanis a nemzeti fiatalság eszméje – láthatjuk majd más nemzetek példái alapján – a gróf érveiben mindenekelőtt politikai funkcionalitást kapott. Széchenyi megváltozott helyzete, reformátori hivatása, illetve a programadás szándékából eredő erős jövőorientáció együttesen teremtették meg az eszmei feltételét annak, hogy a *Hitel*, a *Világ* és a *Stádium* szerzője meggyőződésesen mondhassa ki: *„olly fiatal nép mint a' Magyar, hazafiui egyességgel csudákat müvelhet"*.[99] S ezekben a gondolatokban egy olyan történetszemléleti alapokra támaszkodó eszmei struktúra keletkezésének lehetünk tanúi, amely nem csupán a nemzeti jövőkép megfogalmazásához volt képes alapvető rendezőelveket adni, de a reformátori pálya későbbi szakaszaiban is érveket tudott szolgáltatni a politika aktuális kihívásaira adott válaszok megfogalmazásához.

[95] Stádium 4-5. p.
[96] A kelet népe 272. p.
[97] A kelet népe 211-217. p.
[98] Gergely András [1972] 77-79. p.
[99] Világ 351. p.

Tapasztalhattuk, hogy a programadó művekben feltárulkozó múltszemlélet rengeteg szállal kötődik a gróf haladásértelmezéséhez és nemzetfelfogásához. Mielőtt azonban vizsgálatnak vetnénk alá Széchenyi történetszemléletének további értékkategóriáit, meg kell még néznünk azt is, hogy a perspektívaadásra vállalkozó történeti eszmékben milyen mintákra, előképekre alapozódhatott a nemzet jövőképe. A kérdés alapvetően úgy vetődik fel, hogy amennyiben a devalválódott nemzeti múlt és a problémáktól terhes jelen nem feltétlenül alkalmas arra, hogy mintaadó kiindulópont lehessen, miből és hogyan meríthet példát a magyarság, s a reformpolitika ahhoz, hogy az átalakulás krízisén az ország lehetőség szerint sikeresen és akadálymentesen vergődjön keresztül? Más szavakkal: Magyarország milyen elméleti modellek segítségével és miféle gyakorlati tapasztalatok adaptációjával kapcsolódhat be eredményesen a haladás és a tökéletesedés világméretű menetébe, s a más nemzetek fejlődéséből levonható tapasztalatokban milyen összehasonlítási példák találhatók a magyar nemzet fiatalságának bizonyítására?!

II.3. Példaadás és jövőkép: a más nemzetektől nyert tapasztalatok jelentősége

„Gondolatok: Az emberek túlontúl tudatlanok… ez a legnagyobb szerencsétlenség. Nem tudnak semmit a történelemről. Mert mit ér az, ha tudom, hogy István után Péter – Kálmán után Abafy – – és melyik prímás n° 1 vagy 2." „A történelem nüánszait kell tudni, a filozófiáját. Magyarországra nézve csak jó volna, ha a törvényhozó testület – a forradalom lelkét – és angliai és franciaországi reformokat bensőleg ismerné és értené – mind a feudális szisztémából, vagyis barbarizmusból való átmenetet a jelenkori viszonyok és civilizáció terére." – írta 1832 őszén bírálattal és kritikával átitatott észrevételeit naplójába.[100] A *„történelem nüánszai"*-nak ismerete a bejegyzés kontextusa alapján lényegében egyet jelentett a múlt eseményeinek célirányos és szelektív „felhasználásával". Azt tudni a történelemből, s más országok történetéből, ami fontos, ami példát kínál a *jelenkor viszonyainak* megértéséhez, problémáinak megoldásához és a *jövő* megvalósításához – ez a múltnak az üzenete a jelen felé, s ez az, amit a *történelem filozófiájá*-nak tekintett Széchenyi. Elsősorban a jelenkor és a jövő kihívásai azok, amik a történelem *„nüánszainak"*, finom árnyalatainak, összefüggéseinek ismeretére és aktív, cselekvő felhasználására ösztönöznek, rejtik magukban a fenti gondolatok. S bár a múlt ismerete és tanulságainak kamatoztatása szinte valamennyi politikus dédelgetett álma lehetne, ne felejtsük el, hogy mindez törvényszerűen magában rejtette a történelem egyedi, autonóm értelmezését is. Tekintsük át, Széchenyi elméleti koncepciója szerint más nemzetek jelene, pillanatnyi állapota milyen tanulságokkal szolgálhat Magyarország megreformálásához, s hogyan lehet a múlt tapasztalatait és a többi ország példáját a politikai praxisban felhasználni!

Mint az a fenti idézetből is kitűnik, Széchenyi történetszemléleti megfontolásokkal felvértezett argumentációja elméleti lehetőséget kínált arra, hogy a történelem példákat szolgáltathasson a nemzeti átalakuláshoz, s azt sugallta, hogy a más nemzetek ballépéseiből, hibáiból leszűrt tapasztalatok segítséget nyújthatnak a változásokkal együtt járó nehézségek, esetleges forradalmak elkerüléséhez: *„Összehasonlítások által legjózanabb elmélkedni."* –

[100] SZIN IV. köt. 1832. okt. 23. 331. p. (Napló [1978] 724. p.)

mutatott rá a komparatív gondolkodás előnyeire a *Hitel*ben.[101] A politikai tevékenység során a történelmi tapasztalatok tehát bizonyos feltételek mellett segíthetik a jelen formálását is, s a fejlettebb országok példái a nemzeti sajátosságok figyelembevétele mellett analógiát nyújthatnak a nemzeti haladás mikéntjéhez is. A *Hitel* szerzője jól láthatóan hitt abban, hogy amennyiben gondos vizsgálattal, s szorgalommal fordulunk a dolog szellemiségéhez *„a' nemzetek növését, kifejlődését 's éltek hosszát is néminemü igazsággal előre* [lehet] *jövendölhetni"*.[102] Széchenyi a közvélemény előtt nagyon gyakran hivatkozott műveiben a *„múlt századok tapasztalásainak haszonvételé"*-re, a *„Századok"* és az *„idősb' nemzetek tapasztalási"*-nak kamatoztatására. Az átalakulások elkerülhetetlenségét hangsúlyozó történetszemléleti argumentáció szerkezetében a múlt példáinak aktív felhasználása, más nemzetek tapasztalatainak jelenbe emelése azt a reményt sugározhatta, hogy a magyarságnak a tökéletesség eléréséhez nem kell mindent elölről kezdenie, s a „nemzetteremtés" rögös útján nem kell veszélyes kimenetelű kísérletekbe bonyolódnia. *„[…] minekünk nem kell, ha eszünk hasznát akarjuk venni, mind ezeket A-nál kezdenünk 's experimentumok által időt vesztenünk 's végre magunkat éppen azon crisisekbe kevernünk, mellyektül annyira rettegünk 's méltán – hanem inkább más nemzetek tapasztalásit – melly próbák világiak 's az egész emberiség sajáti – kell hasznunkra fordítnunk"* – írta a *Hitel* zárógondolataiban.[103] Tulajdonképpen ezzel a koncepcióval nagymértékben összecsengett a nemzet életkorának meghatározása: végtére is a nemzet fiatalsága, járatlansága – miként az az egyes embereknél és az egész emberiségnél is megfigyelhető – nélkülözhetetlenné tette az „idősebb, éltesebb nemzetek" tapasztalatainak átvételét.[104] Ha a reformkori politikai diskurzus világában kicsit szélesebb körben is széttekintünk, könnyen észrevehetjük, hogy a liberális reformellenzék társadalomátalakítási programjának argumentációját mélyen áthatotta az idegen nemzetek tapasztalatainak átvehetőségével kapcsolatos optimista hit. A változtatások szükségességét felismerő szabadelvű elit a legkülönfélébb korkérdések megválaszolásához hívta segítségül a fejlett nemzetek történelmi példázatait, melyeket a magyar országgyűlés törvényalkotó munkája során kívántak a gyakorlatban is kamatoztatni.[105] A liberális nemesség vezető politikusainak megnyilatkozásai azt jelzik, hogy a szabadelvű tábor tagjai általában meggyőződésesen hittek abban, hogy a magyar társadalom és gazdaság modernizációját az emberiség közkincsének számító tapasztalatok átvételével fel lehet gyorsítani, s biztonságosabb pályára lehet állítani. Széchenyi – Bentham alapján és Deákhoz hasonlóan – egyenesen úgy látta,

[101] Hitel 39. p.
[102] Világ 108. p.
[103] Világ 260. p.
[104] Széchenyi tulajdonképpen ugyanezt a fogalmi készletet alkalmazta érvei és gondolatai megalapozására a az 1840-es évek derekán a közlekedésügyi reformjavaslat bevezetőjében is: *„Hosszu álmaink […] után ugy látszik: elvégre ‚tennünk' is kellene valami nagyobbszerűt már, ha a nemzetek sorából disztelenül kisodordatni nem akarunk. Fajtánk csudálatosan fentartotta magát, de most bizonyosan bukik, vagy hosszu sorvadásnak indul, ha – mielőtt késő volna – a meddő vitatkozások vágásibul kibontakozva a tények mezejére nem áll. Szebb jövendőnket a tett azonban még koránsem biztositja – s e körül ne csaljuk magunkat – ha az efféle felszines egyoldalu, vagy épen éretlen. Nekünk magyaroknak, rémitő hátramaradásink közt régibb nemzetek tapasztalásait felkincselve, organicus, egybenfüggő, az egész hazát egyiránt érdeklő eljárásra van szükségünk."*. Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről 292. p.
[105] *„[…] kötelessége minden törvényhozónak idegen nemzetek tapasztalásaira is figyelmeznie, s ha önhazájában oly hiányokat lát, melyeknek pótlására célszerű institúciók léteznek más országokban, általvenni az idegen institúciót is, és azt a honnak egyéb institúció[i]val összeolvasztva, nemzetivé tenni. Hiszen az ész és a tapasztalás közkincse az emberiségnek, s hol azon egyes ember, hol azon nemzet, mely büszke önhittséggel elmondhassa magáról hogy idegen észre és idegen tapasztalásra soha nem szorult? […] Hol állana korunkba az emberiség kifejlődése, és a művelődés, hol állanának a nemzetek institúciói, ha jót és hasznost egyik a másiktól át nem vett volna."* – érvelt Deák Ferenc a magyar büntetőjogi reform és az esküdtszék intézménye mellett 1843 márciusában. Deák Ferenc: Különvélemény az esküdtszék mellett. Pest, 1843. márc. 15. In.: Deák Ferenc válogatott politikai írások és beszédek [2001] I. köt. 381. p.

hogy a törvények megváltoztatásának szükségességét éppen a más nemzetek fejlődéséből leszűrhető tapasztalatok igazolják: *„Semmi sem fogja szembetünőbben előnkbe állitani'a'törvények idő 's körülállások szerint, közegyetértéssel 's közakarattal intézendő némellykori változtatásának vagy eltörlésének hasznát, sőt szükségét, mint midőn nem önmagunk, de más nemzetek kifejlődését tekintjük."*. Hiszen ha megnézzük, hogy *„[…] miben van Persia, Marokko 's milly magasan áll Pensylvania, Britannia?"*, látnunk kell, hogy a különbség oka részben abban található meg, hogy *„Az Amerikai szövetséges országokban sok törvényhez nyilván az van csatolva, hogy körülállásokhoz képest időjártával a' törvény is javíttassék."*.[106]

A korabeli megnyilatkozásokban szereplő külföld-hivatkozások azt mutatják, hogy a liberálisok értékvilágában az 1830-as évektől a civilizáció és műveltség attribútumait magukon viselő, s a politikai érvekben pozitív mintakép formájában feltűnő országok létszáma jelentősen kibővült.[107] A magyar szabadelvűek korábban az antik görög-római kultúrát, illetve a felvilágosodás francia műveltségét magába foglaló eszmei horizontja ezekben az években az új jövőképet megtestesítő nemzetek sorával bővült. A civilizációs vívmányaikkal, gazdasági felemelkedésükkel mintaképül szolgáltató nyugat-európai országok mellett új elemként jelent meg Észak-Amerika, s az alkotmányosság szinonimái közt a magától értetődően magasztalt Anglia mellett mind nagyobb szerepet kapott az Egyesült Államok, Belgium és az 1830 utáni Franciaország is.[108] Ezeknek a kulturális és társadalomszerveződési mintákat szolgáltató országoknak a magyarországi közvélemény szélesebb rétegeivel való megismertetése nem elsősorban a mechanikus mintakövetés, vagy kritikátlan adaptáció igényével történt, hanem a hazai viszonyok elmaradottságának felismertetésén és érzékletesebbé tételén túl a fejlődés lehetséges útjainak kijelölését is szolgálta.[109] Mindezzel párhuzamosan a politikai közbeszédet egyre inkább áthatották a kultúrát, a műveltséget, a gazdasági fejlődést és az ideálisnak vélt politikai berendezkedést szimbolizáló országokra történő utalások.

S hogy Széchenyi milyen logikai panelek segítségével kívánta érvelésébe beépíteni a más nemzetek jelenkorából nyerhető tapasztalatok erejét? Ennek a meggyőzést szolgáló technikának a módszertani kidolgozását már a *Lovakrul* című munkában is megtalálhatjuk.[110] Széchenyi ebben a magyar közönség számára írt első nagyobb lélegzetű művében saját igazának beláttatását a következő racionálisnak tűnő okfejtés támogatásával szándékozott elérni: *„Kérdésbe fogom venni a' mult, jelenvaló és jövendő idők összeköttetéseit és egybefolyásait. Belátó és feltaláló erőm szerént azon gyökérokokat fogom kifejteni, mellyekbül a' Rossz elterjedett - ugy azon forrásokat felkeresni, mellyekbül a' hasznos következéseknek folyni kell. És ezt jobbára más nemzeteknél fogom keresni 's régi tapasztalásaikat hasznunkra fordítani; - minden más segéd eszközöket is fogok használni, mellyek a' tárgy felvilágosítására némünémüképpen segítségül lehetnek; ugy hogy az minémüsége szerént minden részeleteiben, a' mennyire lehet, kifejtődhessék."*.[111] Ezekben a ma már kissé nehézkesnek tűnő gondolatfüzérekben annak a történetszemléleti megalapozottságú, a múlt, a jelen és a jövő egybekapcsolására törekvő érvelésnek lehetünk tanúi, amelyet Széchenyi későbbi műveiben is előszeretettel alkalmazott. E szerint a logika szerint a

[106] Hitel 199. p. A *Hitel*ben kimutatható Bentham-hatással kapcsolatban vö.: Angyal Dávid [1907] 10-13. p.; Iványi-Grünwald Béla [1930] 107-110. p. Szegedy-Maszák Mihály [1991] 9-12. p.
[107] Vö.: Dénes Iván Zoltán [1993] 141-142. p.
[108] Az Amerika-motívum reformkori politikai szerepéről vö.: Závodszky Géza [1992].
[109] Uo. 143. p.
[110] Vö.: Gergely András [1972] 67-68. p.
[111] Lovakrul 10. p.

múlt, mint a hasznos ismeretek gyűjteménye és a tapasztalatok tárháza, praktikus kiindulópontja lehet az elkövetkező és megvalósításra váró szebb, tökéletesebb, okszerűbb jövendőnek, s mivel Magyarország életkora és fejletlensége miatt nem rendelkezik még ezekkel a tapasztalatokkal, a mintaadás szempontjából a külföldi példákat kell előtérbe állítani. Más nemzetek tapasztalata tehát a jövő előkészítésének lehet egyik alapanyaga. A kérdés csak az, hogy mely nemzetek kifejlődése jöhet „prototípus" gyanánt számításba?

Széchenyi programadó művei közül talán a Dessewffy Józseffel folytatott polémia hevében fogant, s ezért igen erős felvilágosító szándékkal és meggyőzőerővel rendelkező *Világ*ban bukkan elő legsűrűbben a külföldi példákra történő hivatkozás. A *Casino* című fejezetben a gróf oldalakon keresztülfutó történelmi példák garmadájával kísérelte meg bebizonyítani, hogy a nemzetek fejlődésére nem elsősorban a *„geographiai helyzet"*, vagy az éghajlat van mindent eldöntő befolyással, hanem *„az emberi halhatatlan lélek s annak legfőbb széke 'az emberi agyvelő'"*, amely egyedül képes arra, hogy *„a nemzeteket legmagasabb civilisatioi fokra"* emelje, *„semmi egyéb!"*.[112] Messziről indított érvelésében Széchenyi a Casino „elméleti" jelentőségét és reformkoncepciójában betöltött szerepét külföldi országok – jelen esetünkben Hollandia és Törökország – összehasonlításával próbálta részletesen kifejteni. Ezekben a gondolatokban a különböző nemzetek fejlettségüknek vagy elmaradottságuknak megfelelően olyan pozitív, illetve negatív példák gyanánt jelentek meg, amelyek előremutató mintaképül vagy keserű tanulságul szolgálhatnak a magyar nemzet számára is. A Széchenyi történetszemléleti argumentációjában szereplő külföldi példa tehát azáltal, hogy megjelenített, megidézett egy olyan világot, ami a korabeli közvéleményben viszonylag egységes, elfogadható vagy elutasítandó értékmezőt jelölt, a politikai rendeltetésű megnyilatkozásokban számottevő funkcionalitásra tett szert. A meggyőzés során hivatkozott példakép befogadók általi akceptálása, illetve elutasítása ugyanis – a dialektikus gondolkodásmód szabályai szerint – többé-kevésbé egyet jelentett a minta által képviselt értékek követésére, illetve elvetésére rávezető beláttatási folyamattal.

Egyik legfontosabb vállalkozása, a Lánchíd megvalósítása során Széchenyi tulajdonképpen a gyakorlatban alkalmazta az itt megfogalmazódó elméletet. 1832 őszén munkatársával Angliába utazott, hogy az ott megalkotott hidak tanulmányozásával tapasztalatokat szerezzen a Pest és Buda közt létesítendő állóhíd felépítéséhez. Így számoltak be erről Andrássy Györggyel – az átlagosnál kissé terjengősebben, de célunk szempontjából annál plasztikusabban – a hídegyesület tagjainak: *„Régiebbek tapasztalásival élni, a' helyett, hogy elégséges ebeli tudomány nélkül idehaza theoriázgassunk, 's jó szándéku képzelgésink által magunkat eltántoríttatni engedjük, célirányosbat individualis tehetségünk szerint nem tehetünk, mint egyenesen, 's mennyire lehete, idővesztés nélkül, Britanniába utaznunk. Már miért oda 's nem másuvá? legyen szabad magyaráznunk: részint azért „mert ott a' mechanika általjában legjobban ki van fejtve már; részint mert ott e' tekintetben sokkal több végrehajtottat 's felállítottat láthatni,*

[112] Világ 337-339. p. Mint tapasztalható, Széchenyi ebben az esetben – jóllehet általánosságban maga is bizonyos mértékben elfogadta – egy más dimenzióba emelte azt a felvilágosodás gondolkodói által hangoztatott elvet, miszerint a földrajzi helyzet meghatározó erővel bír az állami berendezkedés, s a kormányzati forma vonatkozásában is. A Széchenyi által olvasott Rousseau pl. – Montesquieure hivatkozva – a „Társadalmi szerződés" III. könyvének VIII. fejezetében külön teret szentelt annak vizsgálatára, hogy az „éghajlat", vagy az „égöv" milyen módon képes befolyásolni egy-egy ország kormányformáját. Rousseau, Jean-Jaques [1955] 197-205. p. A korszak egyik jellegzetes történetfelfogását visszatükrözve, Hegel a világtörténet filozófiájáról tartott előadásaiban az államok fejlődésével kapcsolatban ugyancsak meghatározó erőt tulajdonított az éghajlatnak. Hegel, G. W. F. [1966] 148-157. p.

's ha ez nem elég meggyőzésre 's győződésre, kézzel is foghatni, mint Európának minden országiban összeleg, – de legfőkép azért, mert olly közel fekszik azon országhoz, vagy inkább olly szoros kapcsolatban van vele, mellynek éghajlatával 's némi más physikai körülményivel is valamellyes hasonlatu Magyarország, t. i. a' szövetséges amerikaival; oda mennünk pedig mostanság, ha tán egyéb nem is, eltiltott országgyülésünk, mellyre vissza sieténk. Néhány hónapi, 's ekép felette rövid időnk lehető legjobb használására tehát Britanniát választánk nyomozásink mezejéül legelsőben is.".[113] A hídegyesületi jelentés hosszú idézetének kiválasztása közel sem minden ok nélküli. Abban ugyanis a külföldi tapasztalatok átvételének logikai-argumentációs megalapozásán túl a legjelentősebb mintaadó országok többé-kevésbé teljes kollekciója is megtalálható.

A jártasságok és ismeretek átvétele természetesen nem jelent egyet a vak utánzással, a példákat minden esetben a helyzet- és körülményismeret tükrében lehet csak alkalmazni, vélte: *„Mi mások utánzásában minden veszélytül menttek vagyunk mert hatalmunkban áll mások századi tapasztalásit sajátinkká tenni. Ehez, mint már mondám 's még százszor mondani szeretném, szükséges 'helyezetünk 's körülményink tökéletes ismérete, tudomány mind hazánkrul mind külföldrül 's végre a' józan összehasonlításbul szerkeztetett systemák életbe – hozása."*.[114] Az „érettebb", fejlettebb, belső konvulziókon és véres forradalmakon átvergődött országok olykor viharos történelme azt az elméleti lehetőséget kínálta tehát a magyarság számára, hogy könnyebben, gyorsabban és zökkenőktől mentesebben érheti el célját a polgárosodás és nemzetteremtés útján. Így fogalmazta ezt meg Széchenyi az 1830-as évek közepén: *„És most […] szólitom a nemzet lelkesb részét fel: ‚Ne mulaszsza az Istenért el más nemzeteknek vérrel nyert tapasztalását honunk javára lehető legnagyobb haszonra forditni, nehogy mindazon javitás és kifejtés, melyet mind nemzetünk kora s mibenléte, mind az emberiség haladása legsürgetőbben, sőt legelkerülhetlenebbül megkiván, honunkban is hosszu nyomorusági iskolának drágán vásárlott gyümölcse legyen, de Hunniában az ész és nyert tapasztalás után irányzott bölcseség intézze mindazt el, mit régibb nemzetek részint világos példának nem volta miatt, nem eszközölhettek oly egyenes és sima utakon, mint a milyeneken mi haladhatunk, mint kiknek a számtalan példa előttünk van; […]* [Azok a] *javitások és ujjászerkesztések, melyek a polgári szabadság elmulhatlan sarkalati, a legszebb békesség s legmélyebb köznyugalom áldásai közt eszközöltethetnek mai időkben, […]* [mivel a] *most fejledező nemzeteknek nem szükség azon általános tüzbe lobbanniok, mely régibb nemzetek ujjászületését kisérte. És ez azon elsőség, melylyel a jelenkor, a mindig növekedő tökéletességnek félre nem érthető jelei szerint, határtalanul felmúlja a multkort."*.[115] Más nemzetek múltja tehát elsősorban azért kapott jelentőséget Széchenyi történetszemléletében, mert a különböző országok históriájából levont tapasztalatok alkotó figyelembevételével elméletileg elkerülhetővé vált az átalakulás várható krízise: *„[…]nézzük a' külföldet – vérpatakokkal vásároltatott meg náluk mind az, mit nekünk, ha hiába nem folytak le előttünk az emberi kifejlésnek minden eseményei, ingyen kellene, ingyen lehetne, kimondhatlanul szebb alakokban sajátunkká tenni."*[116]

Ezekből a gondolatokból mindenekelőtt az a 18. századi történetfilozófia és a liberalizmus eszméje által sugalmazott bizakodó jövőkép sugárzik elő, amely a haladás útján kibontakozó

[113] Hídegyesületi jelentés [1833].
[114] Világ 155-156. p.
[115] Hunnia 236-238. p. (Beszúrás tőlem: F.T.)
[116] A kelet népe 232. p.

„eljövendőt" a múlt tapasztalatainak átvételével vélte könnyebben és gyorsabban megvalósíthatónak.[117] S a filozofikusnak tűnő gondolatok ellenére ne feledkezzünk meg arról a gyakorlatias szempontról se, hogy egy politikai aspektusból okszerű jövőkép a reformkori közvélemény heterogén értékvilága számára bizonyos fokú minimális derűlátás nélkül meggyőző és elfogadtatható módon még csak fel sem vázolható. Vagyis Széchenyinél a tapasztalat-átvétel lehetőségével és a konfliktuscsökkentés reményével kapcsolatos hit a történetszemléleti argumentáció hangsúlyos részévé vált, s abban számottevő funkcionalitást kapott. S ennek a szerepnek a valódi jelentősége az 1840-es évek vitái során a grófnak a forradalmat mindenképpen elkerülni igyekvő állásfoglalásában domborodott ki.[118] Látnunk kell, hogy a különböző nemzetek összehasonlításának nem csupán a tapasztalatok átvételét illetően van jelentősége; az egybevetés egyszersmind kiindulópont a történetszemléleti megalapozottságú feladat-meghatározásban is. De vajon mely nemzetek képesek mintákat nyújtani a magyar gazdasági, társadalmi és politikai átalakulásokhoz, kiknek a múltbeli és jelenkori példái lehetnek tanulságosak a nemzet kifejlesztése szempontjából? A „múlt birodalmaival" részben foglalkoztunk már, vessünk hát egy pillantást a követendő példákat nyújtó „jövő" országaira.

II.3.1. Esettanulmány I.: A „fiatal" Amerika képe Széchenyi történetszemléletében

„Anglia alkotmánya, Amerika fiatalsága, Franciaország helyzete a szegény öreg Ausztriát agyon fogja nyomni – és a mérleg serpenyőjét sehol sem lehet egyszinten tartani. […] Anglia, Franciaország fiatal – Ausztria öreg. […] Kinek-kinek ismernie kell a korát, s ki-ki éljen a maga életrendje szerint." – adta egy „tudós" és egy „bölcselő" szájába a fenti eszmefuttatást képzeletbeli belső monológjában 1825. nyarán Széchenyi.[119] A világokat látott, sokat olvasott, de hivatását még mindig kereső, bár már harmincas éveit taposó gróf sommás megjegyzései bizonyára nem arattak volna osztatlan lelkesedést az osztrák császárság kormányzóiban, ha a napló titkos homályából idejekorán napvilágra kerülnek.[120] Az utókor számára mégis különös jelentősége van ennek a hosszabb törlések és kivágások környezetében található, s a nagyhatalmak státuszáról elmélkedő naplóbejegyzésnek. E sorok világosan rámutatnak arra, hogy Széchenyinek az 1830-as évekre kialakuló politikai értékrendszerében és a hozzá kapcsolódó történetszemléleti megalapozottságú érvelésében Nyugat-Európa, valamint Amerika képe sajátos és különleges szerepet kapott.

De vajon mi alapján szűrte le látszólag teljesen megalapozatlan következtetéseit Széchenyi? Hiszen az talán mindenféle mélyebb történelmi ismeret nélkül is kijelenthető, hogy

[117] A történeti idő felfogásával kapcsolatban vö.: Koselleck, Reinhardt [2003] 41-73. p. Széchenyi egyik legkiemelkedőbb marxista historikusa, Barta István úgy látta – a dogmatikus szélsőbaloldali szemlélettel vitatkozva –, hogy Széchenyi *„Igazi liberális volt azonban abban is, hogy a múlt polgári forradalmainak tapasztalatait éppen a forradalom elkerülése, a lassú, zökkenőktől mentes fejlődés biztosítására akarta felhasználni."* Vö.: MTA [1960] 268. p.

[118] A korabeli liberális reformerek tulajdonképpen egyként utasították el egy véres forradalom lehetőségét. Vö.: Veliky János [1991]. A Széchenyi-historiográfiában a 20. század közepe óta számottevő hagyománya van a *„forradalom helyett reform"* elméletnek. Vö.: Barta István [1966]; Spira György [1964].

[119] SZIN II. köt. 1825. aug. 17. 589. p. (Napló [1978] 387. p.)

[120] Egyes vélemények szerint Széchenyi katonai karrierjének megakadását és mellőzöttségének okát is egy hasonló megjegyzésének tulajdoníthatjuk. Vö.: Ács Tibor [1994] 73-74. p.

ezek a megállapítások egyáltalán nem az országok tényleges „életkora", vagy pillanatnyi hatalmi-politikai helyzete alapján születtek. Az életkorral kapcsolatos okfejtés indokoltsága egyedül Észak-Amerika esetében lenne igazolható, de hogy Anglia, vagy Franciaország történelme – lévén a gróf véleménye szerint fiatalabb országokról szó – kevésbé messzire nyúlna vissza, mint Ausztriáé, az több szempontból sem tűnik tartható álláspontnak. A napló azt bizonyítja, hogy a grófot hosszú hónapok óta foglalkoztatta már az a kérdés, hogy *„Ausztria túlságos fiatal, vagy túlságos öreg?"*, jóllehet a birodalom nagyhatalmi helyzetét – a felerősödő alkotmányos mozgalmak ellenére – a Szent Szövetség fennálló rendszerében ekkor még nagyon is kevesen merték volna vitatni.[121] S ne feledkezzünk meg arról, hogy közel egy évvel korábban Széchenyi még úgy ítélte meg, hogy Anglia és Franciaország – szemben Amerikával – a nemzetek kifejlett korában van: *„Az emberiség érett korában van Franciaország, Anglia. Itt ama nemes lelkesedést minden nagy, nemes és önzetlen dologért immár nem láthatja az ember – azt a szép rajongást mindenkinek jólétéért – gőgtől, hírvágytól, becsvágytól zavartalanul – többé nem találjuk. A napi érdek, és minden cselekvés fő mozgatója: valóságok, nyereség, előny, hatalom."*.[122] Kicsit mintha összekuszálódnának ezekben a megjegyzésekben a vénségi-fiatalsági analógiák, s a látszat azt tükrözi – mintha Kossuth *Feleletének* életkor-analógiával kapcsolatos kritikáját olvasnánk *A kelet népe-vita* idejéből –, hogy Széchenyi távolról sem alkalmazta következetesen a nemzetek életkorának kategóriáit. A gróf iménti értékítélete alapján úgy tűnik, hogy a fiatalság és öregség kritériumai a nemzetközi összehasonlítások alkalmával is azt a történetietlen „következetlenséget" hordozzák magukban, amit a magyar nemzet életkorának megállapítása kapcsán már tapasztalhattunk. Úgy vélem, a valóságban azonban egészen másról van szó.

Az előbbi idézet szerint *„Anglia alkotmánya"*, *„Amerika fiatalsága"*, illetve *„Franciaország helyzete"* az, ami a *„szegény öreg Ausztriát"* képes lehet *„agyonnyomni"*. A bejegyzés logikája szerint a fiatalnak titulált országok bizonyos szempontból olyan többlettel rendelkeznek, amellyel „az öregnek számító" Ausztria nem. Ausztria tehát nem a tényleges történelmi „életkor" alapján, hanem azért tűnik öregnek, mert nem képes felmutatni olyan ismertetőjegyeket, amelyek Széchenyi gondolkodásában a fiatalság elengedhetetlen attributumai. Az összehasonlításban szereplő országok mindenekelőtt olyan civilizációs, gazdasági, politikai és kulturális fölénnyel rendelkeznek az „öreg Ausztriához" képest, amelyek révén az ifjúság tüneteit felmutatni képtelen országot akár meg is tudják semmisíteni. Egy ilyen, a fejlettebb külföldi országok tükrében – s különösen Amerika, Anglia és Franciaország fejlődőképességével párhuzamba állításával – végzett összehasonlításban Ausztria vénsége kiváltképpen a birodalom korszerűtlen politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedésében, törvényhozási rendszerében, igazgatási, adminisztrációs szisztémájában, kulturális, szellemi elmaradottágában domborodhatott ki. Vagyis a Habsburg Birodalom az összehasolításban szereplő többi országgal szemben nem bírt alkotmánnyal, dinamikus gazdasági fejlődéssel, kedvező földrajzi fekvéssel, s a többi fiatalságra jellemző ismérvvel. Magyarország tehát– továbbfuttatva a gondolatok menetét – Széchenyi véleménye szerint az 1820-as évek közepén egy elaggott országhoz csatolva, idejétmúlt szisztémában élte minden szempontból megrekedt életét, bizonyos rendi-alkotmányos keretek

[121] SZIN II. köt. 1825. jan. 26. 527. p. (Napló [1978] 354. p.) (A Napló [1978] a bejegyzés dátumát valószínűleg hibásan 1825. febr. 11-re datálta. A Viszota-féle naplókiadás a szöveget egyértelműen az 1825. jan. 26-i bejegyzés részeként közli. S hogy a kérdésnek mekkora jelentőséget tulajdonított Széchenyi, jelzi, hogy a fiatalságra és öregségre utaló gondolatot a gróf kétszer aláhúzta.) Vö.: SZIN II. köt. 527. p. (jegyzet).
[122] SZIN II. köt. 1824. máj. 22. 493-494. p. (Napló [1978] 343. p.)

között, de valós állami függetlenség, effektív konstitucionális jogosítvány, belkormányzati autonómia és a társadalmi-gazdasái fejlődés lehetősége nélkül.

A nemzetek életkor alapján történő besorolása ebből az aspektusból nem holmi rugalmatlan halmazhatárokat alkalmazó mechanikus osztályozásnak, s nem is csupán a külső jegyek alapján levont inkonzekvens következtetésnek mutatkozik, hanem egy politikai funkcionalitással rendelkező helyzetértékelésnek tűnik. A fiatalság, vagy érettség kritériumaival rendelkező országok saját példájukkal ugyanis olyan mintaértékű analógiákat szolgáltathattak a Magyarország alkotmányos átalakításáért és társadalmi-gazdasági fejlődéséért munkálkodni szándékozó politikus számára, amelyek nemcsak elméleti kiindulópontjai, de gyakorlati modelljei is lehettek a nemzetfejlesztő stratégiának. A Széchenyi-historiográfia korábbi eredményei már pontosan rámutattak arra a tényre, hogy a gróf stabilizálódó eszmeiségében az utazások, a személyes tapasztalatok és az olvasmányok révén az 1820-as évek közepére egy igencsak széleskörű és korszerű Európa-kép alakult ki.[123] 1825 végéig Széchenyi már háromszor fordult meg Angliában, katonai szolgálata alatt, a napóleoni háborúk idején bejárta Németország és Franciaország jelentős részét, követként és katonaként is megfordult Itáliában, 1818-19-ben közel egyéves keleti utazást tett, majd 1825. nyarán – X. Károly unalmasnak talált koronázási ünnepségét követően –, gazdasági tanulmányúton beutazta Franciaországot és Észak-Itáliát. Az utazások során készült – az organikus nemzetszemlélet eszmei hátterét sejtető – hosszú összehasonlító elemzések és az egyes nemzetek jellemzésével kapcsolatos tömör, frappáns naplóbejgyzések arra engednek következtetni, hogy Széchenyi a napóleoni háborúk lezárulta után is folyamatosan figyelemmel kísérte az európai hatalmi politikát és a kontinens országainak fejlődését, s gyakran merített példákat más nemzetek múltjából és jelenéből.[124] Ezekben az értékelésekben pedig, az egyes országok jellemzésére előszeretettel alkalmazta a korszak romantikus írói által is oly szívesen használt, s a nemzetek életét az emberi nem életszakaszaival leíró organikus nemzetfelfogás fordulatait. Ha áttekintjük a fiatalság és érettség jellegzetességeit magukon hordozó nemzetek Széchenyi által adott jellemzését, láthatjuk, hogy a nemzetfiatalság legfontosabb ismertetőjegyei elsősorban az ország politikai berendezkedésében, gazdasági fejlődésében, civilizációs haladásában, nagy történelemformáló személyiségeinek felbukkanásában, lakóinak öntudatosságában, szorgalmában mutatkoznak meg. Anglia, Franciaország és Amerika tehát az adott pillanatban olyan kritériumokkal rendelkeznek, amelyek kiemelik őket a többi nemzet sorából, s gazdasági és társadalmi fejlődésben, politikai berendezkedésben, közösségi intézményekben, kereskedelmi és gazdálkodási gyakorlatban elért eredményeik praktikus kiindulópontját képezhetik Magyarország átalakításának is.[125] Így

[123] Ennek megformálását sok esetben a személyes tapasztalatok, utazások mellett korabeli útleírások, kommentárok, újságok is segítették. A Széchenyi életrajzok és a Viszota-féle naplókiadás köteteinek bevezetői részletes képet adnak a gróf utazásairól és korabeli olvasmányairól. Vö.: Csorba László [1991]; Friedreich István [1914-15]; ill. Viszota Gyula [1925], Viszota Gyula [1926].

[124] Az 1815. végi közel 4 hónapos franciaországi és angliai utazás során készült naplórészletek a nemzetek összehasonlításának számtalan példáját tartalmazzák. SZIN I. köt. 1815. szept. 09. – 1816. jan. 2. 131-173. p. (Napló [1978] 53-66. p.) A másik példa a görög szabadságharccal kapcsolatos bejegyzés: *„Az Österreichischer Beobachter nyomán (június 15.) ítélve, a törökök oldalán fogunk harcolni a görögök ellen. Igaz ez? És ilyen vállalkozás hozhat-e áldást? Nem veszít Ausztria végképp a közvéleményben? Angliában? Franciaországban, Spanyolországban és minden igazságszerető emberben? – Vagy alább fogják adni, és a törököket végül mégis kiűzik Európából?”*. SZIN II. köt. 1821. jún. 21. 166. p. (Napló [1978] 214. p.)

[125] A gróf számára Franciaország erejét – a napóleoni háborúk mérhetetlen áldozatai ellenére is – jól példázta az a beszélgetés, melyet Párizsba érkezésekor egy kocsijavító műhelynél folytatott. Bizonyára megfordult fejében a magyar parasztok nyomorúsága és saját birtokainak jövedelmezőségi korlátja, amikor egy francia büszkén újságolta neki, hogy országában senki sincs, aki ne volna képes dupla annyi adót fizetni, mint amennyit jelenleg fizet. Ez a szunnyadó

fogalmazódott ez meg például Angliával kapcsolatban: *„Ma könnyen vádolják anglomaniával az embert. Itéletem szerint lehetetlen Britanniában egyet 's mást meg nem szeretni, 's az, ki maga utazza be azon országot 's nem ugy itél róla, mint rövid–látásu szép vidékrül, süket hangrul, nőtelen házasságrul, 's ki határábul alig bujt ki az egész világrul, valamelly ki nem magyarázható belső édes érzéssel fogja ott látni a' törvényelőtti egyenlőséget, a' nemzeti szellem, közlélek, publicitás és sajtószabadság által való csudálatos kifejlést 's felemelkedést; örömmel fogja szemlélni egész vidékek álomképhez hasonló virulását, az emberiség jusai lehető legnagyobb szentségét, – és szánakozással fogja hallani mind azon gyenge 's ügyetlen megtámadásokat, mellyekkel a' gyáva mer szembe szállni olly nagy nemzettel, melly jóllehet minden csudái mellett is sok olly hiányokat mutat elő, mellyek csak azt bizonyitják, 'hogy halandók hijába törekednek tökéletest elérni 's hogy bár mi nagyon közelitsenek is ahoz, még se lábolhatnak soha ki a' középszerüségbül egészen."*.[126] Ráadásul Angliát és Franciaországot a gróf – ellentétben legtöbb politikus kortársával – többször is beutazta, s a saját szemével is látta, ezért közvetlen élményekre támaszkodó hivatkozásai valóban életszerűek lehettek.[127]

„Gondolatok: „Magna Charta és Aranybulla a kereszteshadjáratok következményeképpen úgyszólván egyazon agyból születtek. Anglia fokozatos kifejlődése révén tökéletes… Hogyan áll Magyarország, ahol annyi minden hátramaradt. Meg kell vizsgálni és össze kell hasonlítani a kettő mechanikáját és fokozatos kifejlődését – hogy Angliából a jót mindjárt befogadhassuk – nem pedig véres válság árán – […]." – írt 1832-ben naplójába.[128] Széchenyi programadó műveiben nagyon gyakran élt az ilyen jellegű történelmi „tanítómesék" érvanyagával.[129] Ezek a különböző nemzetektől gondosan összeválogatott – s a megteremteni szándékozott nemzeti jövővel nagymértékben egybeeső – példák lehetnek tehát a Magyarország számára is követendő minták.[130] S így a nemzeti fiatalság kritériuma a nemzetközi összevetések alkalmával is csupán nézőpont és értelmezés kérdésének tűnt; a történetszemléleti megalapozottságú érvelésben a formális

---

erőkről és önbizalomról árulkodó kijelentés a látottak disszonanciája ellenére Széchenyit arról győzte meg, hogy egy ilyen országban *„Minden emelkedőben van! Még Franciaország is aligha érte el a maga tetőfokát."*. SZIN II. köt. 1825. május 16. 541. p. (Napló [1978] 363. p.)

[126] Hitel 115-116. p.

[127] Elég csupán a kaszinó, a lótenyésztés, vagy a Lánchíd jelképerejű példáit említenünk. A *Világ* lótenyésztéssel kapcsolatos érvelése általánosan is jellemzi a gróf ez irányú szemléletét: *„Britanniában a' lótenyésztés tudománya már kész, nálunk pedig még nem kész, 's igy a' ki hazájába józanul szerelmes, a' honi lónevelés végett nem fog idehaza theoriázgatni, próbálgatni 's a' t., hanem ezen mesterséget 's tudományt ott tenni sajátjává, hol az századi idő 's ezernyi tapasztalás által meglehetős tökéletességig ki van már fejtve, azaz Angliában."*. Világ 493. p.

[128] SZIN IV. köt. 1832. okt. 15. 315-316. p. (Napló [1978] 721. p.) (Széchenyi az Aranybullát eredetileg *„Aurea Bulla"*-ként írta.)

[129] A gróf az angol példán keresztül azt is be akarta bizonyítani, hogy a szigetország jelenlegi állapota egyáltalán nem a véletlen műve, vagy a tétlenség gyümölcse. Hivatkozásaiban gyakorta feltűntek azok az évszázadok is, amikor még Albion közel sem tartott ott, mint a 19. század elején: *„Óriásként állott a büszke Spanyol egykor Angliának ellenében, ezt mindenben felülhaladó; s midőn legnagyobb öszhangzásba hozta II. Fülöp erős akaratja, már uralkodása hajnalában a félszigetet, még akkor Anglia ezer vélemények s irányzatok egybecsapásitól forrva forrott; és az akkori álbölcs – kinek oly számtalan ivadéka szállott ránk – a Spanyolban hihetőleg egészséges és erős, az Angolban viszont felette beteg s magában bomlandó nemzetet látott. Alig folyt le a zsarnok fél kormányideje, s már felülmúlta a szabadság talpkövén emelkedett Britannia az egy embertől függő sötét hont, s most kérkedve áll egyik a csillagok felé, a másik porban hever."*. Hunnia 208-209. p.

[130] Az egyes országok sajátos történelme azonban tartalmazhatott olyan összetevőket is, amelyekkel Széchenyi az összevetés alkalmval tudatosan nem kívánt foglalkozni. Gallia példája – miként az a konzervatívok egyértelműen elutasító véleményében is tapasztalható – a maga jakobinusok és Napóleon közt szélsőséges kilengéseket mutató történelmével a korabeli közvélemény számára ambivalens élményt nyújtott. Ennek tükrében nem meglepő, hogy Széchenyi az 1840-es évek politikai vitairataiban – a Pesti Hírlap modorát és taktikáját bírálva – egy magyarországi forradalom lehetőségét döntően a francia forradalmi események, illetve az ellenzékiek törekvéseinek hamis analógiáiból következtette ki. Anglia nyugodtabb, kiegyensúlyozottabb fejlődése kevésbé rosszízű képmást jelenített meg, s a gróf szerint a történeti valóság is azt igazolta, hogy *„Az angolok mindenben felülmúlják a franciákat; majmolni fogják őket. – Ez az ő századuk. […]"*.SZIN II. köt. 1822. ápr. 10. 281. p. (Feleselő Naplók [1986] 165. p.)

besoroláson túlmutató feladata egészen más talajon gyökerezett. Ezeknek a mintáknak a politikai érvek világában betöltött szerepe különösképpen az amerikai példázatban mutatkozott meg. Amerikánál ugyanis sajátos módon egybeesett a nemzet „történelmi életkora" és a fiatalság kritériumainak halmaza. Vizsgáljuk meg részletesen ennek a képnek a funkcionalitását Széchenyi és a korabeli olitikai diskurzus argumentációjában!

„[…] az Egyesült Államok olyan alapokon nyugszik, mely a Római Birodalom alapköveihez hasonlítható […] Amerikában mindent valami szokatlan és mostanáig ismeretlen nagyságban és méretben kezdtek el. […] Minden eddig tapasztaltnál és látottnál gyorsabb a ritmus, melyben a tökéletesség felé sietnek. Eszméik és dolgaik szemlélete, melyekkel felnőnek, egyensúlyban vannak minden többi dologgal a környezetükben: és az embernek álmélkodva kell hallgatni őket, hogy mindent mily óriás méretekben kezdenek el." – írta keleti utazásáról visszatérve Cataniában 1819. április közepén.[131] A „volt birodalmak", Görögország, Róma emlékei közt, s az elmúlás földjén keresztülvezető kilenc hónapos „tanulmányút" tulajdonképpen egy újabb, a jövő országának számító amerikai utazás szándékával ért véget.[132] Nem csupán a keleti utazás során tapasztalt élmények egyfajta összegzésének, hanem a gróf lelki, gondolkodásbeli átalakulásának határozott jelének kell tekintenünk azt a közvetlenül hazatérése előtt naplójába írt, s minden szavában sokat mondó megjegyzését, amiben hihetetlenül tisztán bukkant elő az Amerika által megtestesített jövő felé fordulás szándéka: *„Egy utazás az Egyesült Államokba – ha a női nemnek örökre búcsút akarok mondani – a non plus ultrája vágyaimnak. – A volt birodalmak, Egyiptom, Görögország, Róma – de a leendő birodalom számunkra Amerika."*.[133] Az ország a maga több aspektusból is megragadható „fiatalságával", vagyis politikai berendezkedésével, civilizációs, gazdasági fejlődésével különösen a már elenyészett, letűnt birodalmakon keresztülvezető 1819-es keleti úton nagyította fel – az organikus nemzetfelfogás lencséjén át – a Széchenyi történetszemléletében megfogalmazódó mintaképet.[134] A „volt" birodalmai – Egyiptom, Görögország és Róma – mellett az alig néhány évtizedes múltra visszatekintő *„vereinigte Staaten"* valóban annak a romlatlanságtól mentes leendő birodalomnak az alakját körvonalazhatta, ahol *„mindent valami szokatlan és mostanáig ismeretlen nagyságban és méretben kezdtek el"*.[135] Az amerikai példázat politikai-eszmei funkcionalitását látszik igazolni az a tény is, hogy az Újvilág nem csupán politikai berendezkedésével, civilizációs, gazdasági, kulturális eredményeivel sugárzott követendő példákat a gróf számára. A Széchenyi által „világformáló" nagy történelmi szereplőnek tartott politikusok sorában Napóleon, Byron és Bolivar mellett minden alkalommal ott találjuk Washington és Franklin eszményképpé váló nevét is.[136] A „világalakító" történelemformáló személyiségek jelenléte a gróf organikus

[131] A bejegyzés pontos dátuma nem állapítható meg. SZIN I. köt. 1819. ápr. 09. után 589-591. p. (Napló [1978] 108-109. p.)
[132] Urbán Aladár [1994] 119-129. p.
[133] SZIN I. köt. 1819. május 09. 612. p. (Napló [1978] 118. p.) (Széchenyi aláhúzással emelte ki az utolsó gondolatot.)
[134] Vö.: Urbán Aladár [1994] 119. p. Talán itt érdemes utalni arra, hogy a 19. század eleji közgondolkodás számára Amerika és a fiatalság eszmei megfeleltetése közel sem volt ismeretlen gondolati kapcsolat. Hegel, a korabeli német idealista filozófia egyik legnagyobb hatású képviselője a világtörtént filozófiájáról szóló előadásának „Újvilág" című fejezetében Amerikát – mint nem kész, s fogytékosságai ellenére a jövőbeli kifejlődés lehetőségét magában hordozó országot – „a jövő országá"-nak nevezte. Vö.: Hegel, G. W. F. [1966] 166. p.
[135] SZIN I. köt. 1819. ápr. 09. után. 590. p. (Napló [1978] 108. p.)
[136] *„Világalakítók az emberek közt azok, akik a népek szokásaiban, erkölcsi, és vallási nézeteiben, életmódjában és ízlésében válságot és katasztrófát idéznek elő. – Amióta én élek, a következő világalakítókat tartom számon: Napóleon, Rossini, Congreve, Lord Byron, a gőzgépek megjobbítója, Washington, a Szent Szövetség."* SZIN III. köt. 1824. márc. 21. (Napló [1978] 337. p.) *„Az én életemben világalakítók: Bonaparte, Washington, Franklin, Pitt, Byron, Goethe, Bolivar."* SZIN III. köt. 1824. jún. 30. (Napló [1978] 347. p.) Vö.: Gál István [1972] 39-41. p.

nemzetfelfogása szerint ugyancsak az adott ország fiatalságát igazolta: *„A nemzetekben, ha szabad őket az emberekhez hasonlítanunk, négy életkort látunk. A gyermekkorban és az ifjúkorban bontakoznak ki a legszebb, legnemesebb tulajdonságok […] úgy, ahogyan Amerikában Washington, Franklin, Bolivar, Iturbide St. Martin etc. szólnak tételem igaza mellett."* – írta naplójába Mme Staël „Németország"-át újraolvasva.[137] Vagyis Amerika nem csupán külső jegyei, vagy rövid történelme alapján tűnt fiatal nemzetnek, hanem abból az aspektusból is, hogy képes önmagából a világ menetét befolyásoló nagy történelemalakító személyiségeket „kitermelni". Ez a képesség pedig az adott ország szellemi, gazdasági és erkölcsi felkészültségét látszott bizonyítani.

A gróf Amerikával kapcsolatos megnyilatkozásaiban természetesen ott érezhetjük a francia és német romantika Újvilág iránti lelkesedését, s bennük megtalálhatjuk az organikus nemzetfelfogás életkor-tipológiáját is.[138] Széchenyi véleménye szerint az Egyesült Államok példája még az oly fejlett angolok számára is rejteget követendő mintát, ugyanis az amerikaiaknak *„Olyan fogalmuk van a függetlenségről, hogy nem képesek felfogni, miként vegyenek át szabályokat és mintaképeket, hisz még húsz esztendeje sincs, hogy a világon vannak! Ezt az országot az ember viruló gyermeknek nevezheti!"*.[139] Annak dacára, hogy szándékai ellenére – jóllehet a napló tanúsága szerint 1821-től többször is nagyon komolyan foglalkozott a gondolattal[140] – a szükséges úti okmányok hiányában Széchenyi sohasem jutott el Amerikába, könyvek és folyóiratok segítségével rendszeresen nyomon követte az ország történéseit, s kitörő lelkesedéssel fogadta és *„legkedvesebb kincsei közé számlálta"* az első Amerikáról készült magyar nyelvű útleírás tiszteletpéldányát, melyet annak szerzőjétől, Bölöni Farkas Sándortól kapott 1834-ben.[141]

Persze Amerika nemcsak a fiatalság kritériumai miatt gyakorolt mágikus vonzerőt a grófra. Egy utazás a szinte elképzelhetetlenül távolinak tűnő kontinensre, a gyakran önmagával vívódó léleknek is egyfajta menekülési utat, s egyben a korábbi, csalódásokkal, kudarcokkal terhelt élethelyzetből való romantikus kivonulást is jelenthetett.[142] Széchenyi olykor gyakorlati tapasztalatok nélkül is könnyen mondott általánosító értékítéletet egy-egy nemzetről és lakóiról. S ha már az országok és népek összehasonlításáról beszéltünk, nem szabad elhallgatni, hogy a gróf Anglia és Amerika egybevetésénél a tengerentúliak karakterét kevésbé becsülte, mint az angolok jellemét. 1832 őszén, negyedik angliai útján – reflektálva az amerikaiak iránti önnön

[137] SZIN III. köt. 1824. máj. 22. (Napló [1978] 343. p.)
[138] Vö.: Závodszky Géza [1993]
[139] Uo. 109. p.
[140] Még 1831-ben is azt írta naplójába: *„Az a hő vágyam támadt, hogy idén szeptemberben elutazzak Amerikába."* SZIN IV. köt. 1831. ápr. 04. 186-187. p. (Napló [1978] 685. p.)
[141] Gróf Széchenyi István levele Farkas Sándorhoz Orsova, 1834. szeptember 10. In.: Széchenyi levelei I. köt. 498-499. p. Széchenyi az amerikai példát a Tisza- és Duna-szabályozástól a balatoni gőzhajózáson át, a közlekedésfejlesztési reformjavaslatig lépten-nyomon alkalmazta gyakorlati vállalkozásainak eszmei támogatásaként. Ezek között bukkant elő hivatkozás gyanánt a forrásként használt *„Utazás Észak-Amerikában"* című kötet: *„Valljon forgatta-e a' nyájas Olvasó Farkas Sándor Amerikai Utazását? Ha nem, sokat vesztett; de pótolja ki 's olvassa. Vajmi sok hasznost találand benne, 's többek közt azt is, hogy illyféle vállalatokra még az Egyesült Amerikában is az országlás hat, Amerikában, hol az egyesülési szellem már annyira kifejtve van. – Dunánk hajózhatása a' tengerig roppant nyereség lesz az Egészre, és kevés idő mulva, de csak közvetve***.".** Néhány szó a Dunahajózás körül. (V. közlemény. In.: Társalkodó 1834. 78. sz.) Vö.: Závodszky Géza [1992] 148-149. p.
[142] Nem véletlen, hogy az amerikai utazással kapcsolatos bejegyzések gyakran szerepelnek az aktuális szerelmi és társasági kudarcok, karrierproblémák közvetlen gondolati környezetében. *„Personne ne veut de moi, et personne ne se soucie de moi. – [Senki sem kér belőlem, és senki sem törődik velem.] Minden kortársamat valamiféle célba érve látom, valami rangban a világban – az én terveim és vágyaim szerteporlanak a levegőben. – Amerika. […]"* SZIN II. köt. 1821. okt. 08. 209-210. p. (Napló [1978] 236. p.) Vö.: Németh László [1942] 412. p.; Urbán Aladár [1994] 120. p.

elfogultságára is – a következő bejegyzést tette naplójába: *„Fra. Ogden amerikai konzulhoz. Nagyon előzékenyen fogadott. Az amerikaiak képzeletemben sokkalta megnyerőbbek, mint a valóságban. Nyílt, tiszta lénye csak némely angolnak van. Az amerikai éppoly „slampos", mint mi és a franciák etc. etc. Igazán finom és jól nevelt csak egy angol lehet! Fölmentünk egy amerikai személyszállító hajóra; miután hosszasan beszéltem vele a híd dolgában. – Ezek a hajók csodálatosak. Körülbelül 600 tonna. Közönséges átkelés oda (New York) 35 nap, vissza 25 nap. 35 font sterlingbe kerül oda, 30-ba vissza, teljes ellátással. Még jegük is van. Egy kabinban két ágy van – – egyik a másik fölött. Ha az egészet kiveszi az ember, másfélszeres árat fizet. […]"*. A Széchenyire oly jellemző, vázlatos és lüktető bejegyzés strukturálisan két jól elkülöníthető elemre bomlik: az első részben a belső és külső önreflexió, míg a másodikban a gyakorlatias-pragmatikus nézőpont kapta a főszerepet. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a tengerjáró alapos megtekintéséből arra következtetünk, hogy Széchenyi bizony egy lehetséges utazás alig titkolt szándékával vette tüzetesen szemügyre a hajó által kínált lehetőségeket. A fenti idézetek – az elvágyódáson túl – jól bizonyítják, hogy Széchenyi gondolkodásában az Egyesült Államok példája olyan meghatározó szerepet foglalt el, amelyhez gyakorlati vállalkozásai során és műszaki elképzeléseinek megvalósításakor is előszeretettel fordult.[143] Az 1830-as években Széchenyi azonban már távolról sem a kivonulás, hanem mindinkább a tapasztalatszerzés, az empirikus tanulmányozás céljával kívánta felkeresni a távoli kontinens északi köztársaságát.[144]

Az amerikai példa korabeli politikai diskurzusban betöltött szerepét mi sem jelzi jobban, minthogy annak mozgósító, figyelemfelkeltő energiáit nemcsak Széchenyi, de csaknem az egész liberális politikai elit előszeretettel alkalmazta megnyilatkozásaiban. A 18. század vége óta a magyarországi átalakulások szükségességének felismerői, szinte az első pillanattól kezdve, figyelemmel kísérték az *„éjszak-amerikai szövetséges tartományok"* történetét; s a 19. század első harmadában a fiatal liberális nemzedék – köszönhetően mindenekelőtt Bölöni Farkas útikönyvének – már viszonylag könnyen hozzájuthatott az Amerikával kapcsolatos pontosabb, s szabadelvű értelmezésben tálalt ismeretekhez.[145] Az 1832-es országgyűlésen már az Egyesült Államok példája a reformerek egyik legtöbbet hangoztatott, konkrét mintákat is felvonultató argumentációs bázisává vált.[146] Az Egyesült Államok iránt tapasztalható felfokozott hazai érdeklődés egyik legfontosabb mozgatóereje – a romantikus Amerika-kultusztól függetlenül – mindenekelőtt az a hit volt, miszerint a mélyreható társadalmi átalakulások előtt álló magyar nemzet számára az Amerikában megvalósított, s működőképesnek tűnő polgári demokratikus politikai berendezkedés analógiákat szolgáltathat a magyar feudalizmus átalakításához is.[147] Vagyis az Újvilág példája a gyakorlatban is bebizonyította, hogy egy új társadalmi szerződés alapján felépített alkotmányos rendszer képes lehet minden ember számára a természetes, és ezért elidegeníthetetlen jogokat biztosítani.[148] Ezt láthatta a közvélemény beigazolódni Bölöni – akadémiai nagydíjjal kitüntetett, s népszerűsége miatt egy év múlva újra megjelentetett, majd

[143] Ezt mutatja Széchenyi és az idézetben is felbukkanó liverpooli amerikai konzul, Ogden barátsága is, akitől a gróf több alkalommal is tanácsokat kért – az amerikai és a magyarországi éghajlati viszonyok hasonlósága okán – a hídépítés kapcsán. Závodszky Géza [1992] 128. p.
[144] Urbán Aladár [1994] 120-121. p.
[145] Erre hívta fel a figyelmet: Gál István [1972] 32-35. p.; Szabad György [1975] 551-552. p. Vö.: Bölöni Farkas Sándor [1834]; Haraszthy Ágoston [1844].
[146] Szabad György [1975] 552. p.
[147] Vö.: Képes György [1997].
[148] Erre hívta fel a figyelmet Závodszky Géza tanulmánya. Vö.: Závodszky Géza [1993]

betiltott – útibeszámolójából is.[149] Hogy jobban megérthessük Széchenyi történetszemléleti érvelésében az amerikai példa funkcióját, vessünk egy kicsit alaposabb pillantást arra, hogy milyen szerepet töltött be az USA eszményképe a korabeli politikai párbeszédben.

II.3.1.1. Az Amerika-kép jelentősége és szerepe a reformkori politikai diskurzusban

„Az amerikai egyesült statusok neve sokak előtt, mint az igéret honáé, bájos fényben áll, melly minden árnyékfolttól mentve van; ideálképen tünik fel, melly – minthogy ideál – helyzethez, körülményekhez kötve nincs. Mások ellenben ez irányban minden sympathiát felforgató vágyakkal kötnek egybe, 's a' félszeg ócsárlók epés szélmalomharczukban nem kevesbbé nevetségesek, mint a' félszeg magasztalók. – Im! itt van Tocqueville 's benne elfogulatlan hű rajza a' félszegül sokat magasztalt, félszegül sokat ócsárlott állapotoknak, és e' rajzban számtalan és fontos kérdések feloldása. – Örüljünk, hogy már illy müveket is édes honi nyelvünkön olvashatunk." – írta Fábián Gábor Tocqueville-fordításának megjelenésekor a *Pesti Hírlap Fővárosi újdonságok* című rovata, 1841. szeptemberében.[150] Frankenburg Adolf kritikus megjegyzése valószínűleg nagy pontossággal tükrözte vissza a korabeli olvasóközönség polarizált véleményét, s világosan utalt arra, hogy milyen jelentős argumentációs erővel rendelkezett Amerika idealizált képe a reformkori közvélekedésben. A magyar társadalomban élő Amerika-kép, s a hozzá fűződő viszonyulás a kor tudatvilágának egyik jellegzetes attribútuma is, ezért tűnik úgy, hogy az amerikai példa funkciójának vizsgálata közelebb vezethet bennünket a korabeli politikai orientációk, s így Széchenyi történetszemléleti alapokra épülő argumentumainak körülhatárolásához is.

Miként arra már több elemzés is rámutatott, a reformkori közvéleményben kialakuló Amerika-képet az 1830-as évek közepétől mind több könyv és időszaki sajtótermék színesítette, táplálta.[151] A korszak szemléletformáló kiadványának Bölöni Farkas Sándor két kiadást is megért, magyar nyelvű útibeszámolója számított.[152] Az erdélyi utazó könyvéből a művelt magyar közönség nem csupán az Egyesült Államok politikai és társadalmi berendezkedéséről kaphatott átfogó képet, de elsőként ebben a kötetben olvashatta anyanyelvén a Függetlenségi Nyilatkozat és az egyik tagállam, New Hampshire konstitúciójának fordítását is.[153] A szerző nem titkolt szimpátiával mutatta be a természeti jogra és társadalmi szerződésre alapozott demokratikus államszerveződés gyakorlati működését, kiemelve, hogy az amerikai alkotmány szerint *„minden ember egyformán szabadnak és függetlennek születik"*, s hogy *„minden embernek bizonyos*

---

[149] Az amerikai demokrácia iránti rokonszenv kialakulásában nagy szerepet játszott Bölöni Farkas Sándor könyve. Kiadatását 1834-ben az erdélyi cenzúra hagyta jóvá, de a könyvet a második megjelenéstől eltiltották. Ennek ellenére a kötet széles körben és magyar nyelven nyújthatott ismereteket az USA társadalmi-politikai berendezkedéséről. Vö.: Mikó Imre bevezetése az 1975-ös kiadás elején. In.: Bölöni Farkas Sándor [1834] 5-25. p.; Urbán Aladár [1994] 122-123. p.; Závodszky Géza [1993]

[150] Pesti Hírlap 1841. szept. 19. (74. sz.) „*Tocqueville Elek nagyhirű munkája: „A' democratia Amerikában", magyar forditásban Fábián Gábortól, elvégre megjelent. Két kötet, 50 iv, ára 4 pengő frt, terjedelméhez képest valóban igen olcsó."* – szólt a korabeli hírdetés. Uo. Urbán Aladár véleménye szerint a fordítás megjelentetését – Bölöni Farkas lelkes és elfogult műve után – a könyv kritikai álláspontja miatt a cenzúra nem akadályozta meg. Vö.: Urbán Aladár [1994] 123. p.; Tocqueville Elek [1841-43]; Vikol Katalin [1981] 73-79. p.

[151] Gál István [1972] 32-36. p.; Szabad György [1975] 552. p.; Závodszky Géza [1992].

[152] Závodszky Géza [1992] 130-151. p.

[153] Bölöni Farkas Sándor [1834] 139-153. p. Vö.: Urbán Aladár [1994] 123. p.

természeti, saját és vele született jussai vannak".[154] Az USA politikai berendezkedése és gazdasági fejlődése iránt megnövekedett érdeklődést a korabeli sajtó is megpróbálta kielégíteni: az időszaki kiadványok egyre nagyobb számban és egyre változatosabb témakörből közöltek híreket a Tengerentúlról. Az információk bővülő körét tovább mélyítette egy bácskai kisnemes, Haraszthy Ágoston útikönyve is, mely a kivándorlók, letelepülők számára kínált bőséges gyakorlati felvilágosítást.[155] Az *Athenaeum*, a *Tudománytár* egyre több elemző, értékelő cikket jelentetett meg a témával kapcsolatban, majd a liberális *Pesti Hírlap* hasábjain rendszeressé váltak az Egyesült Államok mindennapjairól, társadalmi, gazdasági, bel- és külpolitikai életéről tudósító híradások.[156] Az 1840-es évek során nemcsak a közvélemény Egyesült Államokkal kapcsolatos ismeretanyagának mélysége és mennyisége ment keresztül számottevő gyarapodáson, hanem a politikai vitákban is mind gyakrabban bukkant elő az *„Éjszak Amerikai Egyesült Státusok"* példájára történő hivatkozás.

Történészeink figyelmét évtizedekkel ezelőtt felkeltette már az a jelenség, hogy az 1832-36-os országgyűlés vitáiban – legyen azokban a vallásszabadságról, a jogkiterjesztésről, vagy az igazságszolgáltatás reformjáról szó – lépten-nyomon az amerikai példa felbukkanásával találkozhatunk.[157] A jelenség eszmei funkcióját az elszórt megjelenésen túl már kissé pontosabban jelezte Beöthy Ödön bihari követ vallásszabadsággal kapcsolatos, az 1833. május 21-i kerületi ülésen elhangzott, s egy nagyobb történelmi áttekintésbe csomagolt hivatkozása: *„Hasonlitsuk végre Éjszak Americát, a szabadságnak ezen hazáját ösze, ugyan azon világ rész déli tartományival, amott teljes mértékben divatozik a legszélesebb vallásbeli szabadság, s kevés évek alatt milly óriási virágzásra emelkedett, itt ellenben korlátozva van az, s mily hátra maradt a nemzeti előmenetel."*.[158] Az Amerika-motívum elterjedtségét és funkcióját egyszerre igazolja Vásárhelyi Jánosnak, Csanád megye követének ugyancsak a vallásszabadsággal kapcsolatos felszólalása, aki – az *Országgyűlési Tudósítások* tanúsága szerint – a bihari követ hivatkozását szinte szó szerint elővéve, még ugyanazon ülésen *„példába hozá hogy a vallásbeli szabadságnak nem létte okozá azt is, hogy egy világ rész kiviván szabadságát, 60 évek alatt példátlan sebes haladással a virágzásnak magas fokára jutott. Kövessük ezt, s ha 10 millio polgártársaink egyesülnek, hazánk szabadsága biztositva lesz"*.[159] Beöthy egy későbbi, 1834. december 30-án, az országos ülésen elmondott beszédének gondolatmenete tovább finomítja az Amerika-kép liberális szabadságértelmezésben játszott szerepét. A szónoki kérdésben a követ azoknak a konzervatív képviselőknek az érveit akarta hatástalanítani, akik a magyar jobbágyokat a jogkiterjesztésre és az általános szabadságjogokra még éretlennek tartották: *„Valjon midőn Éjszak Americában a*

[154] Bölöni Farkas Sándor [1834] 139. p.
[155] Haraszthy Ágoston [1844] 1-2. köt. Vö.: Urbán Aladár [1994] 124-125. p.; Závodszky Géza [1992] 230-238. p. Haraszthy beszámolóját Széchenyi maga is olvasta, s könyvtárában a kötet első kiadása megtalálható. Bártfai Szabó László [1923] 44. p.
[156] A *Tudománytár* 1836-os, XII. kötetében jelent meg Bajza József – elsősorban külföldi folyóiratok publikációira támaszkodó – statisztikai adatokkal is alátámasztott országismereti elemzése. Bajza József [1836] 20-98. p. Vö.: Urbán Aladár [1994] 123-124. p.
[157] Vö.: Szabad György [1975] 552-553. p. Kossuth *„ablegatus absentium"*-ként is megkülönböztetett érdeklődéssel hallgatta, s az *Országgyűlési Tudósítások*ban lelkesülten le is közölte a szabadság és az amerikai demokrácia kiemelkedő eredményeire hivatkozó képviselői megnyilatkozásokat. Figyelmét nem kerülte el, hogy a reformellenzéki Somssich Miklós az egyik kerületi ülésen *„a halhatatlan Éjszak Americai szabad alkotmány historiájára"* hivatkozott, míg Balogh János barsi követnek a lengyelek szabadsága melletti érvelésében az *„isteni igazgatással bíró Éjszak-America"* bukkant elő. KLÖM II. köt. 663. p.; KLÖM IV. köt. 316. p. (1834. febr. 15. kerületi ülés, 1835. március 31. április 2. kerületi ülés)
[158] KLÖM I. köt. 397. p.
[159] KLÖM I. köt. 406. p.

boldogitó szabadság fáklyáját kitüzték, minden ember a miveltség magas fokán állott e már? S mivel nem állott, veszedelmet hozott e a szabadság s törvényelőtti egyenlőség? Vagy midőn a franczia törvényhozó gyülekezet törvényeit alkotá s kimondá, hogy minden ember a törvények egyenlő oltalmára számolhat, nem élt annak jó voltával egyiránt a vogezi szénégető s a parisi elegant? Törvény, T[ekintetes] RR, csak törvény teszi, csak törvény teheti a nemzeteket szabadságra éretté, s csak a szabadság, a józan szabadság boldoggá […].”.[160] A tiszta és világos fogalmazásmódban a liberális ellenzék nemzetteremtő szándéka, szabadságfelfogása, illetve ezeknek az eszméknek a gyakorlati élet területéről vett, amerikai és francia példákkal történő szemléletes alátámasztási igénye jutott kifejezésre.

A hivatkozásokat lehetne tovább sorolni, de ne gondoljuk, hogy csupán a reformerők megnyilatkozásaiban szerepelt az Egyesült Államok parabolája. A konzervatív szónokok, bár lényegesen kevesebbszer, de maguk is igénybe vették a hasonlatot, csakhogy az ő frazeológiájukban természetszerűen egészen más céllal és előjellel került alkalmazásra a tengerentúli fejlődés példája. A szabadságjogok kiterjesztésétől az arisztokrácia pozícióit féltő De la Motte gróf 1834. novemberében az országos ülésen az örökváltság tárgyához kapcsolódóan a következő kijelentést tette: *„Azt mondják ugyan 'nem szününk meg szabadok lenni, bár a népet is részesitjük a szabadságban.' De mit ér nekem, (ugymond a szónok!) mit ér nekem a szabadság, ha minden ember szabad? Aristocratia nélkül boldog ország nem is létezhet, sőt észak Americát kivéve, aristocratia nélkül szabad országot nem is mutat a historia. America pedig még nagyon fiatal, például nem szolgálhat.”*.[161] Az elhíresült gondolatokban visszatükröződő konzervatív értékvilágon túl ennek a kijelentésnek vagy egy másik jellegzetessége is. De la Motte gróf utolsó mondatainak okfejtése arra enged következtetni, hogy a haladásellenes tábor az ellenzék által minduntalan hangoztatott amerikai példa argumentációs erejét próbálta meg tompítani. Érvelésével – arra hivatkozva, hogy Amerika még túlontúl fiatal, ezért nem szolgálhat példaképül – voltaképp a liberálisok amerikai párhuzamának változtatásra ösztönző politikai töltetű energiáit kívánta megtörni.

Kompaktsága miatt egyetlen példa erejéig érdemes még a hagyományos konzervatív álláspont Amerika-értelmezésénél elidőznünk. 1836. május 2-án befejezte munkáját az első reformországgyűlés, a követek visszatértek küldő megyéjükbe, hogy beszámoljanak a diéta eredményeiről, Kossuth pedig a funkcióját vesztett *Országgyűlési Tudósítások* helyett nyáron megkezdte a *Törvényhatósági Tudósítások* kéziratos terjesztését. S annak ellenére, hogy a politikai viták fóruma szűkebb területre szorult, hisz a korábbi országosról most megyei szintre váltott át, a diétán tapasztalt amerikai példa iránti érdeklődés olyan mély gyökereket eresztett a közvéleményben, hogy az arra történő hivatkozás a megyegyűléseken számottevő módon továbbra sem csökkent. Szepes vármegye fórumán 1836 őszén Zsedényi Ede is megtartotta követi beszámolóját. A *Törvényhatósági Tudósítások* híradása szerint a konzervatív képviselő ebben *„politikai vallástételének”* is hangot adott, amely így szólt: *„Zsedényi Edvárd […], visszatekintett az országgyűlésre olly szellemben, minőben követi pályáját futotta. Többek között sajnálkozását nyilatkoztatta, hogy minden iparkodásai ellenére olly úrbéri törvényeket kényteleníttetett hazahozni, mellyek küldőinek helybenhagyásával nem dicsekedhetnek, s […]* [amelyek] *azon szellemnek foganatja, mellyel országunk állását mostani formájából nemsoká ki fogják vetkeztetni*

[160] KLÖM IV. köt. 90. p. (1834. dec. 30., országos ülés)
[161] KLÖM III. köt. 719. p. (1834. nov. 10., országos ülés)

azok, kik az aristokratiai rendszert megbontani igyekeznek. Ezen szellemtől némelyek a nemzetek valódi szabadságát s boldogságát várják; mások ellenben visszarettennek tőle, mint olly kísértettől, melly Európát a legnagyobb veszéllyel s a közrend fölháborításával fenyegeti. Hol legyen e két vélemény között az elhatározó igazság? azt vizsgálni nem akarja; de Szepes követe a fennálló aristokratiai rendszerben hazánknak, s ennek boldogságával legszorosabban öszekötött királyi székünknek fő támaszát szemlélvén, azt az úgynevezett liberalismus, és abból folyó excentricus indítványok ellen mindíg védeni törekedett, azon tartományok példájára hivatkozván, mellyek, amióta alkotmányunkat vagy egyszerre változtatni, vagy más formába önteni akarják, a polgári csendet vissza nem nyerhetik. Példázgatásában Amerikát is fölhozta, északi köztársaságát azon szemrehányással illetvén: hogy a közrend föltartása végett igenis megszorító rendszabályokra szorult; többi tartományait pedig azzal vádolván: hogy jóllehet demokratikus kormány által igazgattatnak, éppen azért a polgárok sem életi, sem vagyoni biztossággal nem bírnak. És így azon felekezet elveihez vallotta magát, melly a conservatív nevet viseli.".[162] Mint tudjuk, Zsedényi Ede „áldozatos" munkájáért megkapta jól megérdemelt kormányhivatalát. A korabeli kommentár – a történések hivatalos részén túl – a követi beszámolóban felbukkanó hagyományos konzervatív értékek (arisztokráciai rendszer fenntartása, földesúri tulajdon sérthetetlensége, stb.) mellett fontosnak tartotta kiemelni a liberalizmus felforgató eszméire, s az eszmék negatív hatásait megtestesítő Amerikára történő hivatkozásokat. A beszédben a liberálisok által oly sokat emlegetett Amerika, s annak demokratikus *„északi köztársasága"* – ahol a polgároknak voltaképp nincs sem személyes, sem vagyoni biztonsága – mint a liberális eszmék egyik bölcsője, s mint áldozata jelent meg. A másodlagos forrásból is jól kivehető, hogy a megnyilatkozás súlypontos részét a demokratikus eszmék cáfolata és az Amerika-kép bírálata adja. A beszámolóban Zsedényi amerikai *„példázgatása"* tehát olyan politikai funkciót kapott, amelynek elsődleges célja a példázatban megtestesülő liberális elvek kritikája és elutasítása volt. A demokratikus Amerika precedense a konzervatív olvasat szerint ugyanis azt mutatta, hogy ott – éppen a demokratikus felforgatás következtében – az emberek a törvények ellenére sincsenek biztonságban. Jellemző, hogy a *Tudósítások* kommentárja szerint a követ kifejezetten az Egyesült Államok példájának ellenpontjaként fogalmazta meg önnön politikai konfesszióját is. Az elhatárolódást és az önmeghatározást a mondat kezdőfelütése egyszerre biztosította: *„És így* – mármint az *„északi köztársaság"* hibás elvekre épített demokratikus berendezkedésével átellenben – *azon felekezet elveihez vallotta magát, melly a conservatív nevet viseli."*.[163] A szepesi követnek a *Tudósítások* interpretációjában még inkább kihangsúlyozódó Amerika-ellenes álláspontja pontosan azt a gondolkodásmódot tükrözte, amit a *Fővárosi újdonságok* hírhozója nagyon találóan úgy aposztrofált, mint amelyben automatikusan minden Amerikával kapcsolatos *„sympathia felforgató vágyakkal köt[tetik] egybe"*.[164] De *„a' félszeg ócsárlók epés szélmalomharcza"* ezzel még korántsem ért véget. Az egységesülő konzervatív erők a politikai viták éleződése során további aspektusokkal bővítették a liberális ellenzék eszményképei ellen megindított támadásaikat.

A fenti idézetek is azt igazolják, hogy az 1840-es évek elején zászlót bontó *fontolva haladók* tábora a maga jellegzetes politikai értékrendjére támaszkodva egy sajátos nézőpontjából

[162] KLÖM VI. köt. 795-796. p. (Beszúrás tőlem: F.T.)
[163] Uo. (Beszúrás tőlem: F.T.)
[164] A szó szerinti idézetet lásd fentebb.

tekintett a külföldi, s így az amerikai példára is.[165] Jól érzékelhető tartózkodásuk egyik oka nyilvánvalóan az lehetett, hogy a társadalmi változások indokoltságát megkérdőjelező, s az állagőrző, biztonságos mozdulatlanság patrónusaiként fellépő konzervatívok politikai argumentációs bázisuk kidolgozása során nem sok hasznát vehették egy olyan dinamikus, fejlődésre ösztönző mintaképnek, mint az Egyesült Államoké. De a konzervatív érvek között nemcsak ezért számított „tabunak" Amerika félve irigyelt példája. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy az újkonzervatívok megszerveződése bizonyos szempontból a liberális kihívásra adott válasznak tekinthető, akkor joggal feltételezhetjük, hogy a politikum világában a *„fontolva haladók"* némiképp arra kényszerültek, hogy a reformellenzék már létező argumentációs sablonjaival ellentétben fogalmazzák meg önnön értékvilágukat.[166] Okfejtésünk helyessége esetén logikusnak tűnik, hogy számukra az egyedül helyes cél – miként az De la Motte gróf felvetésében is megmutatkozik – az amerikai példa érvénytelenségének bebizonyítása, illetve lehetőség szerinti kompromittálása lehetett. Ezért is találkozhatunk publicisztikájukban minduntalan azzal a törekvéssel, hogy Amerika és Nyugat-Európa fejlődésének ne a haladás irányába mutató pozitívumait, hanem elsősorban kritizálható árnyoldalait mutassák fel. A liberális ellenzék példázatainak lejáratásában a konzervatív körök nem különösebben válogattak az eszközöket illetően. Az 1840-es évek országgyűlési- és sajtóvitáiban gyakorta szerfelett mesterkélt és álságos okoskodással próbálták meg kompromittálni a reformerők idealizált Amerika-képét. A konzervatív sajtó többfrontos támadása nem csupán az amerikai pénzügyi élet és bankrendszer problémáinak túlzott felnagyításával, de az amerikai életforma, gondolkodásmód lejáratásával is megpróbálta kihúzni a talajt a liberálisok érvei alól.[167] Ennek a hamis konzervatív logikának a bemutatására (s tegyük hozzá: megbélyegzésére) a *Pesti Hírlap* tudósításai – az objektivitásra törekvés mellett is – előszeretettel vállalkoztak. Kossuth *Hírlap*ja 1843. május 18-tól, a diéta megnyitásától tulajdonképpen átváltott rendszeres országgyűlési tudósításokba, s a szerkesztő megpróbált a lehető legrészletesebben beszámolni az országos és kerületi ülések munkájáról.[168] A *Hírlap* tanúsága szerint az 1843-44-es országgyűlésen az amerikai példa statisztikailag a sajtószabadság és az országgyűlési tudósítások vitáiban bukkant elő talán a legtöbbször.[169] A diéta sajtóügyi polémiáinak esettanulmányszerű kiemelése és elemzése – a kölcsönös cáfolatok egymásra vetítésével – segíthet meghatározni azt a különnemű történetszemléleti argumentációs „játékmezőt", amelyben az Amerika-hivatkozás eltérő funkciójának politikai vetületei megnyilvánulnak.

A május 29-i ülésen a kormányzat és a konzervatívok – sokévi eredménytelenséget előidéző – visszautasításai ellenére újból napirendre került az *„országgyűlési szabad hírlapok"*

[165] A konzervatívok eszmeiségével, értékvilágával kapcsolatban Dénes Iván Zoltán munkáira támaszkodtam. Vö.: Dénes Iván Zoltán [1979/a,b]; Dénes Iván Zoltán [1988]; Dénes Iván Zoltán [1989].
[166] Vö.: Dénes Iván Zoltán [1989] 15-27. p.
[167] Vö.: Závodszky Géza [1992] 206-209. p.
[168] Kossuth a lap programjában maga is úgy fogalmazott, hogy a Pesti Hírlap feladata a törvényhozás és a közvélemény előkészítése. Így írt a hírlap feladatáról az 1843-as országgyűlés megnyitása előtt: *„A' fontos időszak, mellynek e' mai nap kezdetét teszi, az időszaki sajtónak hivatásában is változást okoz, 's ha eddig a' véleménysurlódás volt talán főhivatása, most – ha és a' mennyire szabad leszen – e' fontos időszak chronographjává lennie, inkább a' hű historicusság válnék bizonynyal főbbik feladatává, mit ha teljesitnie szabad leszen, részünkről legalább a' polemicus rész egy időre alkalmasint háttérbe szorul."*. Pesti Hírlap 1843. máj. 14. 247. sz. Vö.: Kosáry Domokos [1979] 669. p.; 688-693. p.
[169] Vö.: Kossuth hírlapírói munkássága CD.

ügye.[170] Az ellenzék javaslatot tett a tárgyalások szövegeinek nyilvánosságra hozatalára és cenzúramentes kiadására. A királyi személynök – konzervatív szemszögből összefoglalva a törvényjavaslat kudarcának okait – úgy látta, hogy az *„orsz.gyülési ujság szüksége […] most még kevesbbé érezhető, mint ezelőtt”*, s őexcellenciája felszólította a rendeket, hogy hagyjanak fel ezzel a tárggyal.[171] Szerinte ugyanis *„ha a’ nyilvánosság organumai nagyon megszaporittatnak, majd kevesebb vevőjök lesz, ’s még a’ hiteles naplót is kevesebben olvasandják; miből végre az lehet, hogy ezen eget kivéve, a’ többi majd megbukik, ’s a’ dolgok még kevésbé lesznek nyilvánosak, mint ha a’ RR. a’ nyilvánosság mostani organumai mellett maradnának”*.[172] A liberális többség azonban nem engedte a téma elvetését: *„Maradjon, maradjon volt a’ felelt.”*. Erre a konzervatív tábor is szorosabbra zárta sorait: 7 megye, Horvátország, egy kerület, illetve 3 káptalan a fennforgó javaslat ellen foglalt állást. Érveikben az avítt törvényekre, a tényleges kérdéstől távol álló korabeli jelenségekre és a fennálló realitások megváltoztathatatlanságára történő hivatkozáson túl a konzervatív értékvilág hagyományos argumentációs sablonjai bukkantak fel.[173] Nem más ennek az alapja, mint az a hamis, megtévesztő logika, ami a rendre, a köznyugalomra és biztonságra, valamint a társadalom szélesebb rétegeinek tudatlanságára, illetve sajtószabadságra való éretlenségére próbált célozni. Az a gondolatmenet pedig, amely ezek érdekében a preventív cenzúra jótékony voltát és uralkodói előjogát kívánta igazolni, teljes egészében egybevágott a nemrég elhunyt konzervatív vezéregyéniség, Dessewffy Aurél sajtószabadsággal kapcsolatosan kialakított iránymutató állásfoglalásával.[174] *„Hol előleges vizsgálat nélküli ujságok léteznek, az ujságirók a’ népben csak békétlenséget, ingerültséget gerjesztenek, ’s a’ gyöngébb felfogásuak gondolkozásának olly irányt adnak, mellyet sem büntetés sem értelmesség nem képes többé józanirányba igazitani.”* – szólt Kossuth tolmácsolásában a konzervatív tábor érzékeny kifakadása.[175] Egyetlen megoldás van, hangzott a katolikus klérus religiózus érveinek támogatásával: *„Meg kell ezeket a’ statusnak előzni, az eredhető nagyobb roszak tekintetéből, ép ugy mint a’ rendőri ’s politialis rendelkezésekkel, tűzveszély, pestis, marhadög, méregárulás ellen óvakodik, ’s veszteglő-helyeket, éjjeli őröket, csőszöket, pásztorokat állit; ’s ha ezt mind jogszerűen teheti, miért idegenkednék a’ praeventiv censurától is? Hiszen ha egyszer a’ métely, a’ méreg elterjedett, sok sziveket megvesztegetett, mit használ akkor a’ büntetés? még inkább terjednének a’ gonosz tartalmu munkák ’s hirlapok, mert az emberi nem, gyarlóságánál fogva, hajlandóbb a’ 373roszra mint a’ jóra, kivált hol a’ vallásosság ’s erényesség nem szolgál alapul.”*.[176] Majd amikor már szinte valamennyi hagyományos

[170] 1836-ban az ellenzék már készített egy törvényjavaslatot az országgyűlési tudósítások nyomtatott változatának elkészítéséről, de a javaslat a főrendek ellenállásán akkor is és 1840-ben is megbukott. A konzervatívok az országgyűlési tudósítások ügyének tárgyalását úgy szándékozták lassítani, hogy azt az általános sajtótörvény javaslatával együtt akarták csak megtárgyalni.
[171] Pesti Hírlap 1843. jún. 04. 253. sz.
[172] Uo.
[173] Kossuth lapja így jelenítette meg a konzervatív erők indokait: *„Véleményök gyámokai röviden ezek voltak: Az orsz.gyülési hirlapoknak nem pártorganumoknak, hanem a’ nyilvánosság részrehajlatlan organumának kell lenniök. Ez előző censura nélkül el nem érhető. A’ sajtótörvények könnyen kikerülhetők; de még olly emberek is találkozhatnak, kik némi celebritas végett magokat a’ büntetésnek önként is alá vethetik. […] Az előző* [mármint: előzetes] *birálat nem is olly idegen a’ magyar közjogban, mint némellyek hinni szeretik, nyoma van annak az 1790: 26. és 67. t czikkekben ’s diplomatiai adatokban is, […] ’s a’ tudós társaságnak országosan helybehagyott szabályai közt; – ’s általában a’ censura a’ „Suprema inspectio Regia” jogához tartozik.”*. Uo.
[174] Dessewffy Aurél véleménye szerint a sajtó utólagos szabályozása, az esetleges sajtóperek rendszeressé válása a nyilvánosságot kiszámíthatatlanabbá teszi, mint az előzetes cenzúra. A megjelenés előtti cenzúrázás – érvelt – voltaképp az írók és az éretlen közvélemény érdekeit is szolgálja. Vö.: Dénes Iván Zoltán [1989] 50. p.
[175] Pesti Hírlap 1843. jún. 04. 253. sz.
[176] Uo.

konzervatív érv kifogyott a szónokok gondolati tárházából, előkerültek „a liberálisok Amerikáját" becsmérlő hivatkozások is: *„Mind ezt annyira igazolja a' tapasztalás; az előző birálattól ment sajtó annyi tömérdek bajt és nyavalyát okoz a' statusoknak, hogy a' hol egy ideig szabadnak engedtetett is, kénytelenek voltak korlátozásáról gondoskodni; ugy hogy tulajdonképen nincsen is sehol szabad sajtó; 's annak szabadsága mindenütt csak papiroson maradt, vagy talán Amerikában máskint van? Köszönjük az ollyan szabadságot, hol a' szegény négerek mellett irottakat a' nép eltépi, 's a' postákról erőszakkal elragadja."*.[177] Az országgyűlési sajtó ügyét a konzervatív taktika tudatosan emelte általánosabb szintre, hiszen a szabad sajtó egészével szemben megfogalmazható kritika jóval több „irracionális" érvet is képes volt felvonultatni. Az egyének lelki és szellemi életére gyakorolt befolyását féltő egyházi klérus a már jól bevált eszközökkel (a keresztény vallás kigúnyolása, a szeplőtelen erkölcs megtámadása, pestis, métely, marhadög, stb.) próbálta meg lejáratni a szabad sajtó híveit. A kor követelményeinek megfelelőbb és hatékonyabb érvelés azonban megkövetelte, hogy a konzervatívok politikai szóhasználatába olyan példázatok is bekerüljenek, amelyeket a szélesedő közvélemény jobban le tud fordítani a saját nyelvére, s ilyen eszköznek tűnt az Amerika ellenes fellépés is.[178]

Az élesedő vitában a konzervatív erők az egyik utolsó politikai eszközhöz fordultak: a szabad sajtó ellenes eszmefuttatás lezárásaként az ellenzéket mintegy végleg ledorongolva, az esetleges újabb kudarcért a javaslat támogatóit tették felelőssé: *„Aztán annyi előre látható: hogy praeventiva censura nélkül a' RR. kivánatából semmi sem lesz; pedig minő veszteség volna a' nemzetre, ha e' miatt az országgyűlési hirlap elmaradna. Minő lábon állana most literaturánk, ha mind azon tudós munkák 's jeles ujságlapok, mellyek honunkban előző birálat mellett jelentek meg, ki nem adattak volna, mivelhogy csak censura mellett láthattak volna napvilágot? – Aligha most hazánk képe Moldáviához vagy Szerbiához nem volna hasonló."*.[179] A tudósításban szinte kézzelfogható, hogy a szerkesztő miként próbált meg úrrá lenni felháborodásán, s hogyan kísérelt meg ennek ellenére az objektivitás talaján maradni.[180] Kossuth valószínűleg tisztában volt azzal, hogy olvasóközönsége külön kommentár nélkül is érti és érzi a szavak jelentését. A beszámoló rövid, szarkasztikus megjegyzése mindennél többet elárult a liberális álláspontról: *„Ezen okok ellenében a' szabad sajtót pártoló nagy többség czáfolatba nem igen ereszkedék."*.[181] S hogy a

[177] Uo.
[178] Rendkívül sokatmondó, hogy egy hónappal később, megint csak a szabad sajtóval kapcsolatban, a diéta konzervatív szárnya gyakorlatilag az előbbivel azonos módon érvelt az országgyűlési lap ellen. Így adta ezt vissza a Pesti Hírlap 1843. július 6-i száma: *„Zarka itélőmester […] felolvasván a' KK. és RR. üzenetét, 's t.javaslatát az országgyülési szabad hirlapokról: a' vélemények három részre oszlának. Az első a' KK. és RR. feliratában ajánlott orsz.gyülési hirlapot ohajtá. Második, és győztes, melly ezen tárgyat az általános sajtó szabadság kérdésétől külön választhatónak nem hivé, 's igy a' KK. és RRet felszólitatni határozá, hogy felfogván a' tárgyalás fonalát ott, hol az a' mult országgyülésen megszakadott, a' sajtó kérdését vegyék tárgyalásba 's javaslatukat közöljék a' főRRkel. Harmadik végre, melly egyenesen ellene nyilatkozott mind a' szabadsajtónak, mind az országgyülési szabad hirlapnak."*. A megosztott vélemények mögött jól elkülöníthető a reformellenzékiek, az ingadozók és a konzervatívok tábora. De számunkra most az önmagáért beszélő konzervatív vélemény érdemel megkülönböztetett figyelmet: *„A' harmadik véleményen lévők kijelenték, mikint a' sajtó körüli intézkedést a' kormány 's nem a' nemzet jogának tekintik, hogy a' sajtószabadság veszedelmes, 's valamint Amerikában aristocratia nincs, 's a' szabad sajtók hirdetik, hogy a' Misisippi mellett találtattak olly kutyák, mellyek a' négerek fogására nagyon alkalmatosak, ugy nálunk is – lennének kutyák, mellyek a' 9. és 7. pontu koronás urakat fognák meg. Továbbá a' szabad hirlapokra nézve először is megérintve, mikint azzal, ha valamelly egyes személy által szerkezendő országgyülési szabad ujság elfogadtatnék, a' naplószerkesztők 's biráló választmány lenne megsértve, megjegyzék, mikint ezen ujságoknak vagy azt kellene mondaniok, mit a' napló, vagy ellenkezőt, – ha igen, akkor felesleges, 's ha nem, akkor hűtelen."*. Azt hiszem, az előzőek tükrében nem szorul különösebb magyarázatra, hogy Kossuth miért vádolhatta joggal hamis logikával ezt az álláspontot. Pesti Hírlap 1843. júl. 06. 262. sz.
[179] Pesti Hírlap 1843. jún. 04. 253. sz.
[180] Az Országgyűlési Tudósítások keletkezéséről és Kossuth stílusáról vö.: Kosáry Domokos [2002] 117-153. p.
[181] Pesti Hírlap 1843. jún. 04. 253. sz.

tájékozatlanabb olvasók se higgyék azt, hogy a lap képes lehet azonosulni a felhozott érvekkel, hozzáfűzte: *„Egy megyei követ csupán csak annyit jegyze meg, hogy mind ezen előadásokat megczáfolni igen kevés fáradságba kerülne; ámde azokban uj semmi sincs, sem valami nyomatékosabb annál, a' mi már e' teremben több országgyüléseken a' szabad sajtó ellen unalomig elszavaltatott, 's kellőleg meg is czáfoltatott. A' ki mégis a' dologról magának bővebb tudomást szerezni ohajt, olvassa meg Constant Benjaminnak a' szabad sajtóról irott munkáját. – 'S igy elég ezuttal csak annyit mondania: hogy a' nemzetek évkönyveiben siralmasabbak azon lapok, mellyeken a' sajtó bilincselésének következményei feljegyezvék, mint mellyek a' szabad sajtó hatásáról tesznek jelentést, mert a' forradalmak előidézését nem a' szabad sajtó, hanem annak zsarnoki elnyomása eszközlé – ezt bizonyitják a' történetek."*.[182] A reformellenzéki érvelés a *„nemzetek évkönyveire"* – illetve az alkotmányos szabadság és képviseleti rendszer publicistájára – hivatkozva tulajdonképpen a múltból vett példák történelmi tanulságait hívta végső segítségül annak érdekében, hogy a maradiak *„unalomig elszavaltatott, 's kellőleg meg is czáfoltatott"* indokait végérvényesen megsemmisítsék. Úgy vélem, ez a közvetlen politikai atmoszférájából kiragadott szövegrészeket elemző kisebb fejezet is képes összefoglalóan jelezni, hogy milyen főbb gondolati panelek mentén szerveződtek, s hogyan váltak a reformkori politikai diskurzus argumentatív funkciókkal felvértezett alkotóelemeivé a konzervatívok Amerika-hivatkozásai. Láthatjuk, hogy az Amerika-példázatnak – csakúgy, mint a más nemzetek eseteire történő utalásoknak – a korabeli beszédkörnyezetben egy olyan jelentőségteljes argumentációs funkciója van, ami valamennyi fontos korkérdés értelmezéséhez megpróbál érveket szolgáltatni. Ez az argumentációs szerep, döntő részben arra a jellegzetes eszmei bázisra épült, amely a konzervatívok sajátos történetszemléleti alapokon nyugvó érvanyagából táplálkozott.

A konzervatív sajtó külföld-képe alapvetően másodlagos forrásokra, elsősorban a német hírlapokban megjelenő információkra épült, s abban főként a hazai politikai viták hivatkozásaiban gyakran szereplő országok, így a német, az angol és a francia események kaptak kitüntetett szerepet.[183] Ebben a képletben Anglia, a maga forrongásokat elkerülő organikus és arisztokratikus fejlődésével szolgáltatta a pozitív, míg a bűnös forradalmi-demokratikus tendenciákat mutató Franciaország a negatív példát. A konzervatív publicisztika külföldi példázatainak központi kliséjét az angol és francia fejlődés eltéréseinek önkényes értelmezése, s a demokratikus eszmények teljes elvetése jellemezte. Ennek tükrében nem nagyon csodálkozhatunk azon, hogy Amerika távoli és elérhetetlen világa elsősorban negatív vonatkozásaiban bukkant elő a Dessewffy Aurél iránymutatása alapján kisarjadó konzervatív publicisztikában.[184] A konzervatív „világkép" szerkezetében az Egyesült Államok viszonylag perifériális helyzetet foglalt el, s úgy tűnik, hogy a mintakép liberális érvelésben betöltött szerepének látványos megerősödése, illetve a hivatkozás politikai funkciójának megnövekedése késztette a haladásellenes tábort arra, hogy maguk is kialakítsák a témával kapcsolatos autonóm állásfoglalásukat. Az elszórt utalásokon túl a konzervatív sajtó vezérpublicistái közül Kállay Ferenc és Lipthay Sándor foglalkozott tételesen is a *Világ* és a *Nemzeti Újság* hasábjain a nyugat-európai és az amerikai fejlődés értelmezésével.[185] Kállay porosz történetírók munkáira támaszkodó, s alapvetően elmarasztaló interpretációja szerint

[182] Uo.
[183] Dénes Iván Zoltán [1989] 66-67. p. (A sajtótörténeti vonatkozások esetében Kosáry Domokos munkájára támaszkodtam Vö.: Kosáry Domokos [1979] 731-750. p.; 778-788. p.)
[184] Uo. 67. p.
[185] Dénes Iván Zoltán [1989] 89-105. p.

az észak-amerikai demokrácia – a felszínességgel, a szatócsszellemmel, az anyagi haszonleséssel, az irigységgel, a valódi érdem és érték hiányával, a pártoskodással – számtalan negatívumot rejtett magában.[186] Kállay egyenesen úgy látta, hogy Bölöni révén a magyar közéletben túlontúl pozitív, egyoldalú és torz kép alakult ki Amerikáról, amit a valóság egyáltalán nem támasztott alá, hiszen véleménye szerint az Egyesült Államok köztársasági államformája sokkal több problémát vetett fel, mint amennyit megoldott. A konzervatív publicisták organikus fejlődés elvét valló nemzetfelfogása, s arisztokratikus társadalomszemlélete egyébként is elképzelhetetlennek tartotta, s eleve kizárta a demokratikus állami berendezkedés valamennyi formáját. Jellemző erre a felfogásra, hogy még Anglia hallatlan gazdasági fejlődéséből nem a közlekedés, a kereskedelem, vagy az infrastruktúra dinamikus fejlődését, hanem elsősorban az ipari forradalommal együtt járó társadalmi feszültséget, a gazdasági problémákat, a pauperizmust, a munkásnegyedek világát, egyszóval a negatívumokat kívánták látni és láttatni. Ellenzéki oldalról nem kevés erőfeszítésbe tellett, hogy – cáfolva a fontolva haladók érveit – rámutassanak arra, az újonnan fellépő gazdasági-hitelezési válságok nem elsősorban a demokratikus politikai berendezkedésre vezethetők vissza: *„Az angol-amerikaiak megismerték a' nemzeti és egyéni hitel roppant hatalmát, és ez szolgált országukban a' vagyonnövekedésnek alapul. De a' szabadelmü europaiak csak a' hitel hatására, nem pedig egyszersmind okaira is figyelmezvén, a' democratiát tekinték azon irigylésre méltó jólét kútforrásának, mellyhez az amerikaiak olly könnyü áron jutottak. Az alkotmányos szabadság és jogok egyenlőségének ellenségei ellenben, a' helyett hogy ezen rendkivüli tüneményt, t. i. az olly rögtön emelkedett általános jólétet 's ennek okait, közelebb vizsgálatra méltatták volna, azzal gondolák az europai népek ellenszenvét az amerikai köztársaság ellen fölébreszthetni, ha az amerikai financialis crisisek káros következményeit egyenesen a' democratiának tulajdonitják. És igy mind a' két fél hiányosan fogta föl az amerikai köztársaság gazdálkodási rendszerét, 's mi csoda akkor, ha baljoslók csak a' crisisekre mutatgatnak!"* – írta a *Pesti Hírlap* hasábjain az az ifj. Szabó Pál, aki a Magyar Kereskedelmi Társaság szélhámos igazgatójaként „személyes példájával" egyébként igen sokat ártott a liberális politika hitelességének.[187]

A haladásellenes publicisztika természetesen más konkrét politikai ügyek esetében is hasonló módon próbálta meg lejáratni a liberális tábor közkedvelt Amerika-hivatkozásait.[188] De

[186] Kállay Ferenc: Északamerikai állapotok I-II. Nemzeti Újság 1845. okt. 21., 23. Vö.: Dénes Iván Zoltán [1989] 92-93. p. (Dénes Iván Zoltán kutatásai mutattak rá arra, hogy Kállay mindenekelőtt Friedrich Ludwig Georg von Raumer (1781-1873) porosz történetíró 1845-ös kétkötetes munkájára (*Die vereinigten Staaten von Nordamerika I-II. Leipzig, 1845.*) támaszkodott. Raumert 1858-ban a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választotta.)

[187] Ifj. Szabó Pál: Földbirtokra záloglevelekkel kölcsönző társaság. Pesti Hírlap 1843. júl. 27. (Ifj. Szabó Pál a Magyar Kereskedelmi Társaság élén súlyos veszteségeket okozott a részvényeseknek, s jellemző módon kötelezettségei elől először Párizsba, majd ottani újabb részvénycsalása után Amerikába szökött.)

[188] Hasonló esetnek lehetünk tanúi a megyei reform és a vármegyei autonómia ügyével kapcsolatban is. A konzervatívok – a kormányzati centralizáció elkötelezett híveiként – a megyei szerkezet demokratikus reformja mellett érvelő ellenzékieket, kiaknázva a liberális tábor ezirányú megosztottságát is, az amerikai mintájú föderalizmus vádjával illették. A megyei autonómia ellenzőivel vitatkozva a Pesti Hírlap a *„Megyei szerkezet"* című vezércikkben így próbálta meg ezeket a vádakat semlegesíteni: *„[…] szokásba veszik ezen politicai hitágazat ellenei, rémképeket állitani fel ijesztőkül; azt mondják: megyéink statutarius hatóságuk gyakorlatával egyenesen az éjszakamerikai foederalismus öble felé hajóznak!! – És ez ismét ügyesen gondolt tactica, mert monarchiában illy kilátással fenyegetőzni annyit tesz, mint a' hatalom minden féltékenységét felzúditani; és hasonlít azok tacticájához, kik a' porosz királyt a' hires városrendszer behozatalától azon ijesztgetéssel akarták visszariasztani, hogy az „respublicai institutio." – Azonban rém és rémités egyaránt hiú, 's az erőszakolt foederalismusi következtetés meg azon esetben sem birna a' valószinűség legkisebb árnyékával, hahogy a' megyék igazán szokatlanul terjeszkednének statutarius hatóságukkal. Nem állana pedig nem csak a' monarchiai és alkotmányunk szerinti elvnél fogva, melly a' királyi felség fölügyelői jogával a' törvény értelmében a' kellő súlyegyent örökké fentartandja, hanem azért sem, mert a' magyarországi megyék állása 's az amerikai foederalismus közt még ezen fölül egy minden hasonlatot lerontó lényeges*

mindezek ellenére, bármennyire is próbálta a konzervatív érvelés az Egyesült Államok példaértékét negligálni, a liberálisok számára Amerika rövid történelme sokkal többet jelentett, mint valamiféle általánosan lelkesítő eszmény. Való igaz, az Újvilág csupán arasznyinak tűnő múlttal rendelkezett a „Vén Kontinens" nemzeteihez képest, de kurta élete annál tömörebben tartalmazta azokat a konkrét tanulságokat, amelyeket a magyar polgári átalakulás megvalósításán munkálkodók politikai érveik megformálásához felhasználhattak. Ennek következtében az Egyesült Államok példája és a rá történő hivatkozás jövőképet kínáló orientációs erejének köszönhetően a reformellenzék társadalomátalakulási és gazdaságfejlesztési érveiben jelentős belpolitikai funkciót kapott. S ha az amerikai minta a magyarországi valósággal kalkuláló liberális argumentáció számára nem is mindenben nyújthatott ésszerű, tömegeket megnyerni képes kiindulópontot, a liberális szabadságjogok kiszélesítése, a vallási türelem, az oktatási és büntetőjogi reform, a közlekedésfejlesztés, vagy a gazdasági növekedés területén az Egyesült Államok példája kimeríthetetlen érvbázist szolgáltathatott a reformerők politikai megnyilatkozásaihoz.[189] Az amerikai példa elfogadása, s hazai megvalósításának elméleti támogatása, illetve annak a magyarországi körülmények közti alkalmazhatóságának elutasítása mentén kijelölhető ideológiai határvonalak tulajdonképpen egybeestek a politikai közélet liberális és konzervatív értékvilágának frontvonalaival.

Kossuth a *Pesti Hírlap* hasábjain maga is számos alkalommal vette elő az *„éjszak-amerikai egyesült státusok"* példáját. Számos kiváló elemzés mutatta már be, hogy a Pesti Hírlap eszmeisége milyen módon vetette fel és vitte nyilvánosság elé a magyar társadalom átalakulásának programját.[190] A *Hírlap* szellemisége, a szerkesztő politikai koncepciója, s benne liberális indíttatású Amerika-értelmezése nagymértékben egybevágott, illetve javarészt kifejezője lett a reformellenzék tagolt és képlékeny értékvilágának. A Kossuth publicisztikájában felbukkanó Amerika-kép részben a zempléni évek olvasmányokra, baráti eszmecserékre, vármegyei közéleti alapokra épülő szellemiségformáló örökségének, részben pedig autonóm politikai elgondolásai eredményének tekinthető.[191] Kossuth, a korabeli politikai nyelvhasználatban már korántsem ismeretlen Amerika-hivatkozásokat tehát többé-kevésbé készen kapta, de ő maga ezt mégsem valamiféle élettelen történelmi-politikai példatárnak, mechanikus szófordulatnak látta, hanem politikai funkcióval rendelkező aktív gondolati panelként alkalmazta is.[192] A fiatal ügyvéd

---

különbség van, az t. i., hogy Amerikában a' szövetséges törvényhozás az egyes statusok beligazgatásába egyáltalában nem avatkozhatik, 's csak az alkotmány által számára világosan fentartott ügyekre terjeszkedhetik: nálunk ellenben a' megyéknek bármelly statutuma is azon pillanatban elveszti minden erejét, mellyben a' törvényhozás azon tárgyról rendelkezik. – Ezt elég megemlíteni, hogy meggyőződjünk, mikint honunkban soha sem lehet alapos azon állítás, mintha statutumok utján a' törvényhozási centralisatio csak legtávolabbról is paralyzáltathatnék; 's ép ez oknál fogva volt lehetséges ekkorig is, hogy a' megyék a' közigazgatásnak olly ágait intézgették el statutumok utján, mellyek ha általános elméleti szempontból vétetnének föl, a' doctrinák szerint valószinűleg törvényhozás körére tartozóknak ítéltetnének.". Pesti Hírlap 1842. jan. 09. 107. sz.

[189] Urbán Aladár úgy látta, hogy a reformkor társadalomátalakító törekvéseiben az amerikai példa nem mindenben tűnt alkalmazhatónak, s kiemelte, hogy a megyerendszer reformja kapcsán a föderalizmus mintapéldányának számító USA emlegetése ezzel a témával egyáltalán nem esett egybe, s a centralista-municipalista vitában így az angol és francia példák hivatkozásai erősödnek fel. Úgy gondolom, hogy szerzőnk jól látta azt a tendenciát, hogy a reformellenzék korántsem homogén tábora eltérő módon ítélte meg a konkrét esetekben a példa alkalmazhatóságát. De véleményem szerint ez nem a hasonlat használhatatlanságát, hanem a liberálisok mintaválasztási igényességét, illetve az alkalmazott példák bizonyos fokú univerzalitását jelzik, s ez a tény csak megerősíti az Egyesült Államok példájának erős funkcionalitását. Vö.: Urbán Aladár [1994] 124. p.

[190] Csak a legfontosabb monográfiákra kívánok itt hivatkozni: Barta István [1966]; Kosáry Domokos [1979]; Kosáry Domokos [2002]; Szabad György [1977]; Szabad György [2002/a].

[191] A zempléni reformellenzék eszmevilágáról és Kossuthra gyakorolt hatásáról, olvasmányélményeiről vö.: Barta István [1966] 97-150. p. (Különösen 102, 108. p.)

[192] Szabad György [1975] 553. p.

naplójának részletei pontosan mutatják, hogy milyen mély gyökerekkel rendelkezett Kossuth eszmeiségében az Egyesült Államok képében körvonalazódó értékvilág.[193] Sőt, a letartóztatott Lovassy László ügyében írt védőbeszédében – a hatalom törvénytelen eljárása által felerősített gondolati környezetben – Kossuth az ókori történelmi példák mellett már a létező modern világot is segítségül hívta érvei alátámasztásához: *„De szív vonzalmaiért embert, ki tettel törvényt nem sértett, büntetni valóban nem lehet. Vagy talán minden idegen kormányzási rendszerek közt egyedül a republicanus institutiok azok, mellyeket jóknak hinni felségsértési bűn? Úgy a hajdani Róma s a hajdani görögök classicus írói, s nagyságuknak minden emlékezete törültessenek el hazánk kebléből, s nyílvános iskoláinkból; úgy szigeteljenek el bennünket a világtól, hogy ne bámulhassuk Éjszak Americának több mint óriási emelkedését, mert ezeknek szemlélete még igen sok kebleket fog, kivált a hévebbek s az ifjabbak közül bámulásra ragadni azon institutiók iránt, mellyek különböző árnyékolatokban annyi csudálásra méltót alkottak. És ki fogja őket emiatt bűnösöknek vallhatni, ha különben a fennálló alkotmány iránt hívek voltak, s a törvényt nem sértették?”*.[194]

Több érdekessége is van a védőbeszédben szerephez jutó történetszemléleti alapokra támaszkodó argumentációnak. Ezek közül az egyik legjellegzetesebb, hogy Kossuth érvei közt itt együtt látjuk szerepelni az ókori köztársaságok, illetve *„Éjszak Amerika”* példáját. Csupán a most befejeződő diéta időszakáig kell visszanyúlnunk, hogy utólag is megtapasztalhassuk, a gyakran terjengős-cirádás országgyűlési felszólalásokban miként bukkan elő egyre-másra az ókori hivatkozások sokasága. A művelt nemesség – politikai meggyőződéstől függetlenül – pro és contra szinte reflexszerűen, előszeretettel hivatkozott a görög és római klasszikusok műveire, vagy az athéni és római „respublikák” szokásjogára.[195] De a történeti felkészültséget fitogtató mechanikus citátumokon túl az ókori példáknak a reformországgyűléseken számottevő politikai funkciója is lett. A polgári átalakulást előmozdítani igyekvő törvényalkotói munka során az antik példák közt gyakran tűntek fel – a nyugat-európai empirikus minták mellett – a görög-római társadalomszerveződés, az antik magán- és közjog lehetséges „demokratikus” kiindulópontjai is.[196] Itt sem elsősorban a példa összemérhetőségére, hanem funkciójára szeretném a figyelmet felhívni.[197] Az ókor klasszikus példái ugyanis – a viták aktuális kívánalmainak megfelelően – az

[193] Kossuth naplójának részletei az ifjak elítéltetése körüli időszakból: *„Pedig amint boldognak hiszem America szövetséges statusait, hogy a törvény egységéből eredő érdekek egységében elég kapcsot találnak heterogén unitásokat is egy szép egészbe kapcsolni, úgy élek halok e hitben, hogy nyelv nélkül nem lesz a magyarnak nemzetisége, nemzetiség nélkül pedig nemcsak hogy magyar, de még nemzet sem lehetne a magyar.”*. KLÖM VI. köt. 583-584. p.

[194] KLÖM VI. köt. 534. p.

[195] Tette ezt gyakorta Széchenyi is, aki leginkább görögországi útja során tett szert antik műveltségére. Vö.: Borzsák István [1991] 933-939. p.

[196] Vö.: Mezey Barna [2000] 335-352. p.; Urbán Aladár [1981] 9-49. p. Nem mellékes, hogy Kossuth 1825-27 körül készített, befejezetlen egyetemes történeti munkája elsősorban Athén és *„a római szabad Köztársaság”* politikai berendezkedésének, törvényalkotásának, társadalmi viszonyainak részletes elemzésére és az ókori Róma nagyságának bemutatására épült. S talán nem rugaszkodunk el túlzott mértékben a valóságtól, ha azt feltételezzük, hogy a fiatal ügyvéd 1828 körüli görög-római szentenciákat, példázatokat tartalmazó jegyzeteiben – az általános műveltség fejlesztésén túl – a későbbi politikai érvek lehetséges alapanyagát véljük felfedezni. KLÖM VI. köt. 117-169. p.

[197] Az antikvitás példáinak funkcionalitását „éles helyzetben” mutatja a következő eset. Kossuth fogsága alatt saját védelmében az elfogatás törvénytelenségének bizonyítására az összes létező jogi érvet megpróbálta összegyűjteni. A szabadon bocsátását elutasító határozat ellen, mely *„a katonai hatalomnak polgári alkotmányunkba lett erőszakos beavatkozását bíróilag megerősíteni látszatik”* nem csupán a történelem példáit, vagy az Aranybullát, s Werbőczyt, de a római polgári jogot, sőt, *„a magyar Magna Chartával (Aranybulla) egyidős és egy természetű angol Magna Charta”*-t is igyekezett felhozni. Vö.: KLÖM VII. köt. 43. szöveg. 1838. február 27.–március 24. Kossuth hatodik szóváltása. a) Buda, 1838. február 27. Kossuth szóváltástervezete. b) Pest, 1838. március 24. Kossuth Benyovszky által benyújtott, hatodik szóváltása.

ellenzéki megnyilatkozásokban sem azonos módon jelentek meg.[198] A hol pozitív, hol negatív kontextusban felmerülő antikvitás azonban nem csupán elcsépeltsége, de az általa megjelenített világ távoli, letűnt volta miatt sem lehetett már kellőképp meggyőző a reformkor aktuális politikai érvelésben.[199] Ráadásul a hivatkozás érvényességét joggal vitathatta a klasszikus műveltségű pallérozottabb konzervatív nemesség akképp, hogy az antik világ demokráciái éppen életképtelenségük miatt pusztultak el. A konzervatív tábor által elsősorban pozitív előjellel alkalmazott klasszikus példa egyébként is túlontúl elhasznált klisének számított már a „republikanismustól" megfertőzött liberális közvélemény körében: *„A' görögök és rómaiak a' dicső példák, az állandó minták, mert azok nem háborgatnak többé bennünket communismusi irtóztató tanaikkal."* – szólt Nagy Károlynak a haladásellenes tábor ókor-hivatkozásait bíráló, s jó adag szarkazmussal átitatott interpretációja a *Pesti Hírlap Értekező* rovatának hasábjain.[200] A liberális érvelésben tehát egy olyan konkrét példázatra is szükség volt, amely államjogi berendezkedésével, a törvény előtti egyenlőség megvalósításával, s az általános szabadságjogok kiterjesztésével egy ténylegesen is működő, a gyakorlatban megvalósított modell erejével rendelkezik. A reformkor utolsó évtizedében Észak-Amerika példája a monarchikus és abszolutisztikus Habsburg Birodalom magyar szabadelvűinek azt sugallhatta, hogy a köztársasági államforma nem csupán elvont eszménykép, vagy vérgőzös, *„democraticus tendentiákat"* dédelgető fikció, hanem békés eszközökkel is megvalósítható, kipróbált és működőképes realitás. Mindezek mellett – s az említett könyvek, újsághírek is ezt éreztették – az Amerikai Egyesült Államok példája azért is kaphatott kitüntetett figyelmet a liberális érvelésben, mert abban az állami berendezkedés és a gazdasági-társadalmi fejlődés rendkívül szoros összefüggése, egymást erősítő kölcsönhatása is markánsan megmutatkozott.

A *Pesti Hírlap* által életre keltett közéleti nyilvánosság nagymértékben felerősítette az Egyesült Államok által képviselt politikai értékek argumentációs erejét, hiszen az *„éjszak-amerikai státuszok"* fejlődése az elfogultságtól mentes reformellenzék valamennyi tagja számára is példákat nyújthatott a magyar társadalmi átalakulás szinte minden fontos területével kapcsolatban. Kossuth hol a közvélemény meggyőzésének szándékával, hol a figyelemfelkeltés és irányadás céljával, hol pedig a konzervatív sajtóval vitatkozva alkalmazta az Egyesült Államok példájának argumentatív erejét. Legyen a téma a közlekedésfejlesztés, a vasútépítés, az ipartámogató politika, a büntetés-végrehajtási reform, vagy a köztehervisélés, a *„közszellem előkészítésén"* és a nyilvánosság megnyerésén munkálkodó *Hírlap* érvei közt minduntalan az

[198] Ha az 1832-36-os országgyűlés magyar nyelvvel kapcsolatos vitáit áttekintjük, láthatjuk, hogy Wesselényi, Kölcsey és a reformellenzék tagjainak álláspontja a latin holt nyelvvel kapcsolatban igencsak elutasító, míg a konzervatív főrendek és egyháziak éppen a latin 800 éves uralmára és ókori dicső eredetére hivatkoztak. A liberálisok a nemzeti nyelv kapcsán kialakított érveikben egyrészt a reformkorban használt latin és az ókori római nyelv különbségét próbálták meg bemutatni, másrészt a deák nyelv halott, életképtelen voltát bizonygatták. Példaként két, szinte azonos frazeológiára épülő érvelést szeretnék kiemelni: 1. *„A sors és ellenség csapásai közt elhúnyt Róma, áldásul hagyta nyelvének tudását s az által tudományait az őket követő erős nemzeteknek, de hogy élő nyelvök el mellőzésével a megholtnak majmolják szavát, ezen törekedést gyötrő kisértet gyanánt bocsájtotta ki véres sirjából hogy bosszút áljon azon vadnépeken kik őtet le tiporták."*. Wesselényi 1833. február 20-i beszéde In.: KLÖM I. köt. 182. p. A főrendek ülése A magyar nyelv kérdésének másodszori vitatása. Wesselényi és Széchenyi beszéde a magyar nyelv mellett. 2. *„Nagy nemzet volt ugyan minden tekintetben a római, ugy látszik mégis, hogy őtet az Isten a magyar nemzet bosszújára haragjában alkotta, mert miután már századok óta megszünt a világon uralkodni, holt nyelvével bennünket még most is tyrannizál!!"* – mondta Balogh János barsi követ. KLÖM V. köt. (1835. nov. 11., kerületi ülés)

[199] Érdemes megjegyeznünk, hogy a klasszikus műveltségű és költői lelkületű Kölcsey erkölcsi megfontolásokra épülő politikai beszédeiben a történeti példákra alapozott érvelésben továbbra is a görög-római tematika dominált. Vö.: Kölcsey válogatott művei [1975] 577-653. p.

[200] Pesti Hírlap 1842. 04. 10. 133. sz. (Nagy Károly [Csendes aláírással]: Levél-cyclus czím nélkül. IV. levél)

Amerika-hivatkozások nyomaira bukkanunk.[201] Mint a reformkori politikai elit többi szereplője számára, az Amerikai Egyesült Államok, eme *„fiatal óriás”* példája Kossuth cikkeiben is mind az átalakulások irányának, mind azok mikéntjének kijelölésében meghatározó argumentatív szerepet töltött be. Észak-Amerika, a reformkori liberális gondolkodás etalonjaként, a polgári átalakulás, az alkotmányosság, a nemzeti önrendelkezés, a helyi önkormányzati autonómia, a népszuverenitás és a nemzeti ipar megteremtése szempontjából megannyi hivatkozási alapot, elméleti kapcsolódási pontot kínált a szabadelvű politika meggyőzési-fogalmi eszköztárához. A közérthetőség és az életszerűség gyakorta megkívánta, hogy a szerkesztő érdekes aforizmákkal, frappáns szentenciákkal is kiszínezze, érdekfeszítőbbé, olvasmányosabbá tegye írásait. Egyik kedvelt, s a magyar ipar támogatása kapcsán többször is idézett történelmi példázata ugyancsak az Újvilághoz, s egyik leghíresebb államférfijához, Benjamin Franklinhoz kapcsolódik: *„Végre még azzal is biztatok magunkat, hogy hiszen még a’ virágzó Anglia sem lett egyszerre azzá a’ mi most. Kezdeni kell, hogy véghez érjünk. Eszünkbe jut itt egy kis történet a’ hires Franklin életéből. Őt, a’ philadelphiai szerény könyvnyomtatót, kiről irva van, hogy egektől a’ menyköveket, ’s a’ tyrannoktól a’ kormány pálczát elragadá, őt polgártársai az éjszakamerkai szabadság-háborút megelözött mozgalmak alatt biztosul Angliába küldötték. Éjszakamerika gyarmat vala, melly az anyaországot ellátta nyers termékekkel, ’s ezért kényszeritve volt minden kéz- és gyármüveket Angliatól vásárolni; mert hiszen az angol parlamentben […] nyiltan kimondatott, miképen Éjszakamerikának nem kell megengedni, hogy otthon csak egyetlen egy patkó szöget is készithessen. – A’ tisztes Franklin […] Angliába küldeték ’s az alsóház sorompói előtt több órákon át vallattatott az amerikai viszonyokról – Utósó kérdésül ezt tette fel neki az alsóház elnöke: Mibe helyezik az amerikaiak büszkeségüket? – És Franklin felelt: abba hogy ócska ruháikat mindaddig hordják, mig magok képesek lesznek magoknak ujakat késziteni. – Amerika e’ feleletet megértette, és szabaddá lön.”*.[202] A szöveg mélyebb filológiai elemzése nélkül is szembetűnő, hogy az idézetben szerephez jutó külföldi példa kettős funkcióval rendelkezik. A parabola egyik feladata, hogy a magyarországi viszonyok elmaradottságát meggyőző és figyelemfelhívó módon bizonyítsa. Másfelől az idézetben – az amerikaiak büszkeségére, bátorságára hivatkozva – jó adag optimizmus és bíztatás is tetten érhető: a fiatal és még gyönge lábakon álló *Éjszakamerika* a hatalmas és fejlett angoloknak is délcegen ellent mert mondani, s mert mindezt elszántan megtette, *„szabaddá lön”*. A kissé romantikus és szentimentális történet nyilván nem valóságtartamában hordozta valódi értékét. A szándékosan eltúlzott eset inkább az általa közvetített hittel, és reményt sugárzó energiájával töltötte be mozgósító szerepét. Azon korabeli hírlapolvasó pedig, akinek szemei előtt a metaforikus példa hatására nem sejlett föl Magyarország és Ausztria analógiája, s a Pesti Hírlapnak az önálló nemzeti ipar megteremtését

[201] A vasútépítés szükségességét Kossuth így bizonygatta 1841. nyarán: *„’Time is money’ – az idő pénz – mond az amerikai; és a’ kevés szavakban fekszik a’ varázserő, melylyel az egyesült statusoknak a’ magyarhoni népesség öszvegét számra csak igen kevessel haladó, de közel 24-szer nagyobb területen elszórt lakosai, alig 10 év alatt, a’ közlekedési eszközök mezején, müveket állitottak, mellyeknek nagyszerűsége előtt az ő világnak, csudamüvei törpe dolgokká sorvadnak.”*. Pesti Hírlap 1841. 06.19. 49. sz. (Pozsony–nagyszombati vasút.). Másfél hónappal később pedig így érvelt a Vasutak című vezércikkben: *„A’ közlekedési eszközöknek magány- és közjólétre befolyását mutogatni annyit tenne, mint azt bizonyitgatni, hogy a’ nap világit. […] Ismerjük Amerikának, Angliának, ismerjük az europai continensnek e’ részbeni mozgalmait, ’s a’ termékdús Magyarország még mindig a’ legkisebb elemi viszontagság által csaknem használhatlan állapotba jövő sáros, poros utaira van szorítva, ’s kereskedését és iparmozgalmát a’ legkártékonyabb akadályokkal látja küzdeni.”*. Pesti Hírlap 1841. 08.04. 62. sz.

[202] Pesti Hírlap 1842. 02. 03. 114. sz. Iparegyesület c. vezércikk

szorgalmazó álláspontja, az minden bizonnyal keveset értett meg a reformkori politikai közélet szóhasználatából és értékdimenzióiból.

Kossuth a legjelentősebb korkérdésekhez kapcsolódó állásfoglalását szinte valamennyi alkalommal megpróbálta több oldalról is logikus érvekkel alátámasztani, s az iménti példa is jól mutatja, hogy Kossuth reformkori politikai publicisztikáját és gazdaságpolitikai megnyilatkozásait miként hatotta át az Egyesült Államok példájára épülő történetszemléleti érvelés.[203] A meggyőzés erejét a természeti jogra, a hazai és külföldi történelmi tapasztalatokra történő hivatkozásokon túl retorikailag is jól kiegészítette Amerika, s a fejlettebb nemzetek példája. A példákból nyerhető összehasonlítások hol az *„arcpirító”*, szégyenletes magyar valóságot ábrázolták, hol pedig a magyar társadalmi átalakulás lehetséges útját vázolták fel. *„Ki az, a’ ki Angliában, Frankhonban ’s a’ szabad Amerikában adót nem fizet? a’ rabszolga, a’ béres cseléd és a’ koldus; a’ szegény, a’ kinek semmije sincs. Ki az, a’ ki nálunk adót nem fizet? megnevezés nélkül is mindenki tudja. – Arczpirító egy egyenvonal! És mellyik részen van a’ jog, fölemelt fővel nézni föl oda, a’ hol Astraea mérlegében a’ népek sorsa fölméretik?! – Amott a’ status a’ szolgától és koldustól adót nem kiván, mert nem adott neki semmit, a’ miért kivánhatna; nekünk az édes hon anyatejének tejszínét adá, ’s mi épen azért nem adózunk!”* – kiáltott fel a szerkesztő elkeseredetten a közteherviselés ügyét pártolva.[204] De az amerikai példaképnek a reformkori politikumban betöltött jelentős eszmei szerepét és politikai funkcióját mi sem bizonyítja jobban, minthogy az Egyesült Államokra történő hivatkozás a liberálisok érvelésében morális jelentést is kapott. A szabadságjogok kiszélesítésétől mereven elzárkózó konzervatívokkal szemben nyilván ezek az indokok hatástalanok maradtak, de az ingadozó és ambivalens közvélekedés megnyeréséhez a konkrétumok világában gyökerező erkölcsi példázatok nagy segítséget nyújthattak: *„a’ közszellem hervatag növény, hol a’ szabadságok utjában állnak a’ szabadságnak. Vessünk bár egy pillanatot Amerikára, mellyről Fábián „Tocqueville” hires müvéhez irott előszavában mondja, hogy politicai alkotmánya olly elemek által tartatik fen, mellyek nálunk nem fentartó, hanem felforgató elemeknek tekintetnek: mi lepi meg leginkább a’ figyelmezőt? a’ tisztelet, mellyel mindenki a’ törvény iránt viseltetik. E’ tünemény okát megfejteni épen nem nehéz; hiszen még Machiavelli is, midőn kebléből akaratja ellen a’ jobb embernek szózata kitör, nyiltan megvallja, hogy szabad statusokban a’ törvényhozás nem egyeseknek különös hasznát, hanem a’ közjót vevén czélzatul, az illy törvények iránti tisztelet igen sokaknak érdekében áll.”*.[205]

Mint az a liberális érvelésben jól kitapintható, a politikai célzatú megnyilatkozásokban szerephez jutó, s más nemzetek közállapotaira történő hivatkozások politikai funkcióját általánosságban a külhoni példák és a magyarországi viszonyok összehasonlításából származó helyzeti energiák biztosították. Kossuth és az ellenzéki publicisták úgy látták, hogy más nemzetek történelmének, gazdasági-társadalmi közállapotainak bemutatása nem csupán a politikumra fogékony olvasóközönség valóságismeretét bővítheti, de a hazai körülmények tükrében

[203] Szabad György is úgy látta, hogy *„Franklin hasonlata az ipar nélküli nemzetek kiszolgáltatottságáról, az amerikaiak áldozatvállalása a bojkottmozgalom sikeréért, a hazai iparfejlesztés kibontakoztatásáért mind érvvé vált Kossuth reformkori publicisztikájában, gazdaságpolitikai vonatkozású megnyilatkozásaiban.”*. Szabad György [1975] 556-557. p.

[204] Pesti Hírlap 1842. 04. 10. 133. sz. („Számvetés” című vezércikk) A Pesti Hírlap hasábjain sokáig gyűjtögethetnénk még a hasonló példákat, hiszen a büntetőjogi reform, a vallásszabadság, a közlekedésfejlesztés, vagy a gazdaságpolitika kérdései megannyi alkalmat kínáltak az amerikai minta citálására a haladás táborának érveiben. Így a büntetőjogi reform és az esküdtbíráskodás esetében is folyamatosan napirenden volt az amerikai példa. Vö.: Pesti Hírlap 1841. júl. 03. 53. sz.; Pesti Hírlap 1844. ápr. 25. 346. sz.; Pesti Hírlap 1844. júl. 04. 366. sz.

[205] Peti Hírlap 1841. szept. 15. 74. sz.

kimondva-kimondatlanul következtetések levonására, sőt változtatások végrehajtására is ösztönözheti a közvéleményt. Ezt a más nemzetekkel történő összevetésben rejlő erőforrásokat próbálta meg sajátos módon kiaknázni az Amerikát-járt, republikánus érzelmű és természettudományi végzettségű értelmiségi-publicista, Nagy Károly is, aki 1842. tavaszán indította útjára a *Pesti Hírlap Értekező* rovatában *Csendes* aláírással *„Levél-cyclus czím nélkül"* elnevezésű, 19 részből álló sorozatát.[206] A közelmúlt történelmi tapasztalatait összegző bevezetőjében a szerző a magyar nemzet elmaradottságát más nemzetek fejlődésével kísérelte meg még érzékletesebbé tenni. *„Épen félszázad folyt le, mióta országgyülésünk kimondá a' „haladás" szót, 's felhivá a' hazafiakat nézeteik és javaslataik közlésére: mikint gondolják, hogy a' nemzet jobbra alakuljon és régi társasági helyzetéből kilépvén, biztos uton mehessen azon kifejlődés elébe, melly a' civilisatio által a' népek törekvési czéljaul jelöltetett ki. Az időszak, mellyben a' felhivás történt, kétségkivül a' legnevezetesb az emberiség ujabb történetében. Éjszakamerika, az angol leggyönyörübb gyarmata, elszakadt az anyaországtól, és a' független néptöredék egy világrészt szabadita fel. Európát a' franczia forradalom hozá mozgásba, és sokban reményeket gerjesztett, mellyeket a' vén társaság kielégiteni képes nem vala. Félszázada már, midőn példátlan sebességgel haladott ama' társaság, irgalmatlanul kiirtván mind azt, mit ezerévi szokásai által természetébe ültetett."* – foglalta a magyar és nemzetközi események párhuzamba állításával keretbe az elmúlt öt évtized világtörténelmi jelentőségű eseményeit publicistánk. S bár helyzetelemzése magyar vonatkozású felütéssel kezdődik, benne Amerika és Franciaország példája játssza a főszerepet. Nagy Károly úgy vélte, hogy Amerika függetlensége, illetve a mindent felforgató, múltat eltörölni igyekvő, s erkölcsi válságot hozó forradalom tapasztalata az uralkodókra, s a népekre nézve is igen jelentős volt. A magyar azonban – ahogy ezt pillanatnyi állapota mutatja – mindebből semmit sem okult: *„A' félszázad lefolyt, azalatt népek enyésztek, uj népek alakultak, és a' magyar változatlanul fenmaradt régi szokásaival, régi intézményeivel; fenmaradt amaz országgyülési kimondat és annak későbbi gyakor viszonzása mellett és daczára, 's igy tulajdon akaratja ellen. […] A' meggyőződés ma erősebb lehet, mint lehetett 50 év előtt, mert a' szomszéd nemzetek fejlődése észrevehető, kitisztulta a' feudalismus hagyományaiból szembetünő, és majd-majd Ázsia népei is mind előnkbe állandnak társasági kifejlésökkel; közöttük a' roppant tömegű chinai már rég birván humanizáló intezményekkel, mellyektől mi ma még igen távol vagyunk."*.[207] Ez a hallatlanul nagy távolság, s kínos lemaradás pedig – sugallja szerzőnk okfejtése – leegyszerűsíti azt *„a' nemzeti kérdés[t]: 'haladjunk vagy ne haladjunk?'"*.[208] Hiszen ha már Ázsia népei és a kínaiak is több *„humanizáló intézménnyel"*, s jobb *„társasági kifejléssel"* rendelkeznek, mint mi, akkor hogyan lehet még azon vitatkozni, hogy Magyarországnak haladnia kell?!

A publicista azonban tisztában volt vele, hogy *„mégis lehetnek édes hazánkban számos atyánkfiai, kik előtt a' dolgok rózsaszínben jelennek meg, kik tehát a' haladás eszméjét beteg phantasiának tartják"*.[209] Ezért döntött úgy, hogy a mindent rózsaszínben látók, s a paralizáló nyugalom híveinek logikáját követve, megpróbálja szatirikus formában bebizonyítani, hogy Magyarországon minden rendben van úgy, ahogy van, s hogy a magyarnak semmi oka sincs más népekkel cserélnie. Ironikus összehasonlításában Európa példaadó nagy nemzetei közt a németek

[206] Pesti Hírlap 1842. ápr. 03. – júl.. 28. (1-19. levél) Vö.: Szinnyei József [1891-1914] IX. köt. 659-664. p.
[207] Pesti Hírlap 1842. ápr. 03. 131. sz. (I. levél)
[208] Uo.
[209] Pesti Hírlap 1842. ápr. 10. 133. sz. (III. levél)

egységes nemzetállamuk hiánya miatt, a franciák forradalmakkal tarkított háborgó történelmük okán nem jöhetnek számításba.[210] Míg a néptömegek éhezésével és a gabonavám kérdésével küszködő *„angollal nem cserélnénk különösen azért, mert igen sokat és erősen kellene dolgoznunk a' nélkül, hogy az éhenhalás lehetőségét semmivé tennők."*. S mivelhogy *„Ázsia és Afrika egyik népével sem cserélünk; mert a' mahomedanismus, confucismus, buddhismus, bramaismus és sintoismus nem birnak elégséges kecsekkel, hogy egykönnyen meginduljunk. Ujhollandia és Oceania még nem kaptak elég hirre, névre."*, maradt végezetül Amerika. De Amerikával kapcsolatban *„maholnap szorosabb névsorra lesz szükségünk"* – jegyezte meg tudósemberként és utazóként –, mint korábban, hiszen a fiatal kontinensnek Alaszkától Közép-Amerikáig már akkor számos állama létezett. S hogy pontosítsa utalását, így folytatta gondolatmenetét: *„Éjszakamerika egyesült statusinak lakosit, éjszakamerikaiaknak szoktuk nevezni rövidség kedveért, 's még sem cserélünk velök; ők* [ugyanis] *parasztok, csupa kereskedők, és a' pénzt igen nagyon szeretik, mit mi egész szívünkből gyűlölünk, mint valamelly nem valósulható ideát; az ő képzelt szabadságuk soká tartani nem fog, mert az effélét az ember csakhamar megunja, mint ezt a' minap egyik atyánkfia erősen megbizonyitotta, különösen status-bölcsességi sagacitással jelölvén ki, hogy mi actu ott megvan bármi jó legyen is, mit sem ér, mert nem fog tartani, azaz jobb volna ha most sem lenne. Mélyebb gondolkozót képzelni nem is lehet."* – fogalmazta meg egyúttal nyílt bírálatát a konzervatívok Amerika-ellenes érveivel kapcsolatban. S bár nemzeti öntudatot sértő, kendőzetlen cinizmusa miatt szerzőnknek szinte folyamatosan szabadkoznia kellett, a világ mértékadó nemzeteivel végzett összehasonlítást követően, nemzeti büszkeségtől aligha dagadó kebellel kellett megállapítania, hogy *„Átjárván tekénket* [értsd: földkerekségünket] *[…] eléggé meggyőződhettünk, hogy nincs miért és nincs kivel valamelly méltó cserét tennünk; igen, ha mindegyik adná mije van! ekkor beszélhetnénk együtt."*.[211] Kissé elidőztünk Nagy Károly csillagászati precizitással szerkesztett és vegyészi gúnnyal táplált, másfél évszázad távlatából is szórakoztató okfejtése körül. De úgy vélem, a fejezet összefoglalásaként nem volt hasztalan időtöltés annak gondolati rekonstrukciós vizsgálata, hogy a liberálisok más nemzetek példáit igénybe vevő hivatkozásaiban milyen történetszemléleti alapokra támaszkodott a haladás és a változtatás szükségszerűségét hirdető politikai argumentáció.

II.3.1.2. Az Amerika-kép szerepe Széchenyi érveiben

[210] A német nemzet azért nem jöhet számításba – szólt a szerző szatirikus álokoskodása –, mert *„igaz, ember a' talpán; kitalálta a' puskaport, az órát, több egyebet és a' kőnyomtatást; mély bölcselkedő, hasonlithatlan történet- és földiró, erős költő és minden, mi tetszik:, csak – nemzet nem, tengődik roppant elmetehetsége mellett, 's ha megunja magát, Mississippi partjára letelepedik"*. A franciák elsősorban zaklatott történelmük miatt nem alkalmasak a cserére: *„Volt idő, mellyben Francziaország nekünk tetszett, később megint nem tetszett, most pedig félünk tőle; mivel pedig a' szeretet és gyülölség mostoha testvérek, mit mindenki tud, ki csak kétszer volt is szerelmes, természetes, hogy ugyan azon okból gyülöljük most Galliát, mellyből szerettük egykor. Tagadhatlan hogy az a' tündöklő nemzet, kisérleteiben egy kissé szerencsétlen, mit eléggé csudálni nem lehet, mert a' párisi könyvtárban annyi a' kötet, mennyi lakosa van a' városnak, 's ha jól tudom, a' két helységnek népessége egyaránt nő; való, hogy legjelesb bölcseit egykor lenyakazta, később az országból kikergette, most egyszerűen börtönözi; de ez mitsem használ, mert forognia kell.". Szerzőnk ezért is látta úgy, hogy „Ha valaki a' Franczia nép történetét tanulná egyedül, 's abból huzna következtetést az emberi nemzet fejlődésére, azon tényt állitaná fel: hogy az emberiség rendeltetése egy nagyot ugrani, lassan-lassan visszacsuszni jó mélyre, ismét egyet ugrani ki a' sárból 's igy tovább."*. Pesti Hírlap 1842. ápr. 10. 133. sz. (III. levél)
[211] Uo.

Széchenyi jóllehet egy mások interpretációjából táplálkozó, de saját olvasmányélményei által folyamatosan karbantartott, s mindenképpen sajátságos Amerika-értelmezéssel kapcsolódott be a reformkori politikai diskurzus Újvilág-hivatkozásokkal is kiegészülő kifejezésvilágába. A más nemzetek példáin keresztül plasztikusabban megfogalmazható liberális jövőkép számára ugyanis – az utalások révén előhívott politikai értékmezők által – az Egyesült Államok példája kínálta az egyik legtisztább és leghatásosabb érvanyagot. A politikai közéletben mind gyakrabban felbukkanó hivatkozási forma – határozottan liberális arculattal – egyaránt megtalálható a gróf programadó műveiben és országgyűlési beszédeiben. Művei közül talán a *Hunnia* viseli magán leginkább – döntően Bölöni Farkas Sándor ez idő tájt olvasott könyvének köszönhetően – az Amerika-motívum hatásait.[212] S bár a kötet nem jutott el a reformkori közvéleményhez, abban az *„alig két embernemzedék után a szabadság sarkalatin üdvözült Amerika […] minden nemzetek fölött”* állva, kétséget kizáróan azokat az univerzális politikai, civilizációs és gazdasági értékeket volt képes felmutatni, amelyeket főbb komponenseiben a gróf szívesen látott volna a magyarországi átalakulások eredményeként is megvalósulni.[213] Az Amerika-példa jelentőségét Széchenyi elsősorban abban látta, hogy ott – a történelmi tapasztalatok, a *„sokszor próbált experimentumok”* alapján – a világtörténelemben látszólag először sikerült belső konvulziók nélkül az általános értelemben vett emberi szabadságot megteremteni: *„[…] csak a szövetséges Amerikának jutott azon teljes szerencse hagyományul – hanem egyszersmind azon ész is, jól használni e szerencsét – sokszor próbált experimentek után, és ekép példa és minta szerint, legkisebb belfelforrás nélkül rögtön józanul élni a szabadsággal; minek, mint látszik, nemcsak a szövetségre nézve van kiterjedt és tartós sikere, de az egész emberiségre is legüdvösségesb. És igy ránk Magyarokra is van legnagyobb hatása.”*.[214] Az idealizált kép ellenére Széchenyi tisztában volt azzal, hogy az Egyesült Államok és Magyarország jelene két eltérő realitást takar, s organikus nemzetfelfogása képes volt különbséget tenni a már megvalósított és a még kifejlesztésre váró világ között. Ezért úgy vélte, hogy bár az amerikai imágóban megtestesülő jövő Magyarország átalakulása szempontjából egy optimális kiindulópont lehet, az Újvilág gazdasági és társadalmi berendezkedésben elért vívmányai itthon csupán egy hosszadalmas és szerves fejlődési folyamat eredményeként valósulhatnak meg: *„Szövetséges Amerikában […] mindaz, mi leginkább érdekel, s irigységünk tárgya, csak felülépitmény, és ekép nincs ránk nézve még itt a nap, abban részesülhetnünk, s nem is viradhat ránk soha is, mig a türödelmesség és természeti jogoknak talpköve nálunk megvetve nincs; de felettünk azon nap már jó időtől fogva s szinte alkonyatra fordul 'eszközleni azt, minek Amerika leginkább köszönheti mostani állását, s mi semmi egyéb, mint más nemzetek tapasztalásinak ismerése s józan alkalmazása'.”*.[215] S amíg Magyarországon – a társadalmi-politikai átalakulás egyfajat előfeltételeként – *„a türödelmesség és természeti jogoknak talpköve nincs megvetve”*, addig a magyarság számára nem érkezik el az idő az amerikai példában megtestesülő berendezkedés megvalósítására.

Azzal, hogy Széchenyi bizonyos előfeltételeket támasztott a minta alkalmazhatóságával szemben, egyfajta távolságot is teremtett a kép és a képmás által megtestesített világ, vagyis Amerika és a magyarországi valóság között. Ebben a távolságtartásban – a személyes élmények hiányán túl – minden bizonnyal szerepet játszott a gróf romantikus-organikus nemzetfelfogása is,

[212] Závodszky Géza [1992] 149. p.
[213] Hunnia 209. p.
[214] Uo. 238-239. p.
[215] Uo. 241. p.

amely a népek karakterének fejlődését az életkor sajátosságain túl számos külső tényező által is meghatározottnak vélte. S miként az a *Hunnia*ban több alkalommal is megmutatkozik, Széchenyi az amerikai minta közvetlen átvételét a „korkülönbségen", a földrajzi helyzeten, s az előtörténeten túl azért sem tartotta lehetségesnek, mert úgy vélte, hogy a példakövetésnek és átvételnek is megvan a maga szigorú logikai és technikai menete. *„Ha a szövetséges Amerika egyéb példáit, helyzetünk és időkorunk nagy különbségi miatt tán nem is fogadhatjuk mindenben józanul el; nyelve, vallása és részeinek külön szerkezete körülti bölcs türödelmét mindazáltal bár ruháznók magunkra minél előbb. Ott nem gázol egyik a másiknak polgári sajátjában, nemzeti eredetiségében, emberi lelkében, de mindenki háboritlan éli élte napjait, békében veszi előditől s adja utódinak nemzeti mindenét át […]. Vegyük mindazon respublikai próbák theoriái helyett, melyekkel sokan köztünk már ma kivánnának Amerika ormaira lépni, inkább mindenek előtt Amerika türödelmességét például, melynek áldott alapjain mindinkább s idővel mindenre felerősödhetnénk."* – vallotta a *Hunnia*ban.[216] Vagyis Amerika jelenéből csupán a magyarság adott helyzetének (a nemzet életkorának, civilizációs állapotának) megfelelő eredményeket lehet kamatoztatni.

Ha a példázat eszmei-politikai funkcióit vesszük górcső alá, észre kell vennünk, hogy Széchenyi Amerika-értelmezése ugyan korántsem azonosítható a konzervatívok minden tekintetben elutasító álláspontjával, de bizonyos szempontból eltérést mutat a liberális tábor kritikától mentes vélekedésétől is. Az általános szabadságeszmény iránti lelkesedés, mint láttuk, Széchenyi Amerika-felfogásában is megtalálható, de a konkrét politikai szituációk függvényében a gróf Újvilág-hivatkozásai – mindenekelőtt a különböző társadalmi, gazdasági, illetve államberendezkedési kérdések vonatkozásában – megrostáltabbakká és árnyaltabbakká válnak. A gróf utalásaiban Amerika gazdasági-társadalmi fejlődésének rendszerint csak az az aspektusa tűnik elő, amely az adott helyzet függvényében az érvek politikai funkcióját „hozza működésbe". Urbán Aladár vizsgálatai hívták fel a figyelmet arra, hogy a *Hitel* külföld-utalásaiban az amerikai példák lényegesen kevesebb alkalommal fordultak elő, és egészen más típusú szerephez jutottak, mint az Angliára vonatkozó utalások.[217] Ráadásul Széchenyi az Egyesült Államok politikai berendezkedését ezekben a hivatkozásokban gyakorlatilag szóba sem hozta, s Amerika kapcsán elsősorban a vállalkozói szellemre, az innovációs képességre, a helyileg rendelkezésre álló tőkemennyiségre, a jó befektetési lehetőségekre és a közlekedés fejlődésére célzott.[218] Ebből az állami berendezkedés kérdéseinek taglalásával kapcsolatos óvakodásból nyilvánvalóan nem azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a grófot nem foglalkoztatta az Egyesült Államok demokratikus államformája, sőt sokkal inkább egy tudatos, s éppen hallgatásával nagyon is beszédessé váló jelenségre lehetünk figyelmesek. Mint tudjuk, Széchenyi folyamatosan nyomon követte és olvasmányaiból nagyon is jól ismerte az USA szövetségi államszerkezetének fejlődését, republikánus parlamentáris rendszerének működését, s az ország alkotmányát, illetve legjelentősebb – a „republikanizmus" ideológiáját megtestesítő – politikusait, Franklint, Washingtont.[219] Egyik, az 1832-36-os diéta főrendi tanácskozásain elmondott, s a vasútépítés

[216] Uo. 118-119. p.
[217] Urbán Aladár [1994] 121. p.
[218] Uo.
[219] Erről tanúskodnak naplóbejegyzései, olvasmányainak és könyvtárának jegyzékei. Vö.: Bártfai Szabó László [1923], ill. a SZIN II-III. köt. név és tárgymutatói. Vö.: *„Egy kis könyvet vettem Franklinról, Renouard ügyvéd állította össze. Ez az a könyv, melynek egész életemre a legnagyobb hatása lesz."* – írta Széchenyi 1825-ös franciaországi utazása során. SZIN II. köt. 1825. aug. 04. 753. p. (Napló [1978] 378. p.) A kötet: *Renouard, Charles Augustin: Mélanges de*

magyarországi törvényi feltételeinek megteremtésével kapcsolatos országgyűlési beszédéből világosan kiderül, hogy Széchenyi – bár a párhuzamból nyilván a magyar törvényalkotói rendszer fogyatékosságait emelte ki – összevethetőnek tartotta az angol és amerikai alkotmányos fejlődést a magyar rendi alkotmányosság irányadó jellemzőivel. Széchenyi javaslata ugyanis – interpretálta a beszédet Kossuth *Országgyűlési Tudósítása – „azon őszinte kivánatból indul, hogy vasútak valósággal létesüljenek, s ne csak egy theoriai czikkely szaporitsa különben is nagyon testes törvénykönyvünket. És miután a dolog elannyira uj, hogy bármi sokan szóljanak is hozzá, gyakorlatilag igen kevesek tudják felállitani a sarkelveket, másrészről az érdemes gróf ugy vélekedék, hogy alkotmányos állásunkra csakugyan szükség tekinteni, s igy más nemzetek példája (kivévén talán Angliát s Éjszak Americát) mintául nekünk nem egészen szolgálhat, […] mert Austriában korlátlan hatalmu kormány országol, nállunk ellenben korlátolt. – A két emlitett szabad alkotmányu Nemzeteknél nincs törvény a kisajátitásról, hanem minden illy egyes vállalat esete a törvényhozó hatalom elébe kerül. Nálunk azonban igen nagy különbség fekszik abban, hogy országgyülés csak háromévenként tartatik, a vasútak s átaljában jobb közösülési eszközök pedig, nem a jobblét hanem a legsürgetőbb szükség körébe tartoznak hazánkban, s e helyzetben 3 év vesztesége kipótolhatlan kár lehet[…].”*.[220] A felszólalás nemcsak azt példázza, hogy Széchenyi ebben az esetben is a külföldi példák argumentatív erejét kívánta felhasználni saját „osztályosai” meggyőzésére. Mindemellett azt is jelzi, hogy a gróf Anglia és „Éjszak Amerika” *„szabad alkotmányú”* országait lényegesen rugalmasabb, a kor követelményeinek jobban megfelelő törvényhozói testülettel rendelkezőnek tekintette, mint Ausztriát, ahol *„korlátlan hatalmú kormány országol”*, vagy mint Magyarországot, ahol bár „korlátozott” az uralkodó hatalma, de a törvényhozás a kor igényeinek megfelelő jogszabályokat nem tud gyorsan alkotni, mert csak háromévenként ülésezik.

Széchenyi programadó műveiben *„az amerikai szövetséges államok”* valóban olyan példaképként tűnik elő, amely képes a gazdasági-társadalmi kihívásoknak megfelelő dinamikus változtatásokra, mivel fejlődése jövőjét korlátozó hagyományok nélkül áll, s jelenkorát nem terhelik a múlt ködképei és hamis társadalmi beidegződései. *„[…] miért van, teszem például, az Amerikai szövetséges országokban olly sok ’s helyes vizi ’s földi közösülés* [közlekedés], *olly nagy szorgalom ’s eleven kereskedés? mert ott az értelmi suly nagy.”* – adja meg a választ a szónoki kérdésre a *Világ* írója.[221] Mindez pedig azért lehetséges, mert a tengerentúli államalakulatban *„a nemzeti értelem kifejlődése”* a lehető legmagasabb szintre jutott. A *Világ*ban azonban, amely a gróf önreflexiója szerint *„kissé időelőtti”* volt, a magyar valóság összehasonlító bemutatásán túl Amerika példázata nem kap mélyebb funkciót.[222] Úgy tűnik, hogy Széchenyi perspektívaadó műveiben az Amerika-hivatkozások alkalmazása során következtetései levonásával nem lépett tovább abba az irányba, amely a gazdasági fejlődés és a politikai berendezkedés, a polgári szabadság és az államforma kölcsönhatásait taglalná. Széchenyi tehát e művekben látszólag nem kívánta összekapcsolni – jóllehet tisztában volt vele – az amerikai példa által sugallt társadalmi-államberendezkedési kérdések és a gazdasági fejlődés problematikáját. A gróf, aki abban a

morale, d’economie et de politique, extraits des ouvrages de Benjamin Franklin, et précédés d’une notice sur sav ie. Paris, 1824. (A könyv 1853-as kiadása megtalálható Széchenyi könyvtárában is. Vö.: Bártfai Szabó László [1923] 39. p.) Gál István filológiai alapossággal gyűjtötte egybe Széchenyi Amerika-ismeretének forrásait. Vö.: Gál István [1972] 36-37. p.

[220] In.: KLÖM. V. köt. (1836. ápr. 06., a főrendek ülése)

[221] Világ 362. p. (Beszúrás tőlem: F.T.)

[222] A mű időelőttiségét Széchenyi a *Stádium*ban jelezte. Vö.: Stádium 14. p.

meggyőződésben élt, hogy a nemzetek az emberekhez hasonló életjellemzőkkel rendelkeznek, azt vallotta, hogy a magyarság még nem kellőképp érett e dilemmák megválaszolására. Ezért azt ajánlotta kortársainak, hogy *„mindazon respublikai próbák theoriái helyett, melyekkel sokan közülünk már ma kívánnának Amerika ormaira lépni”*, inkább a nemzeti sajátosságoknak és a nemzet életkorának jobban megfelelő motívumokat próbálják meg kamatoztatni az amerikai példából.[223]

A *Stádium*ban kifejteni szándékozott szisztematikus reformstratégia felvezetőjében éppen ennek az álláspontjának adott hangot: *„Az embernek kora, temperamentuma ’s testalkotása határozza el kirekesztőleg mikép, ’s mivel kelljen neki élni; […] sajátság ’s civilisatiói magasság jelelheti ki némi határzottsággal azon kormánynemet – regiment – melly nemzetekre nézve leghasznosb. Éppen azon egy ember teszem például felette consequens lenne, ki mint Török „egész mibenlétének gyökeres megváltoztatását” szomjuzná; mint Gallus „alkotmánya körül számtalan theoriai experimentálgatások” megszüntét; mint Angol „némi kis elsőségeknek megsemmisítését” ’s a’ t. Ellenben nyers eszü volna, ha mint Török sajtói szabadságra, mint Francia a’ pairek eltörültetésére, ’s mint Angol kirekesztőleg demokratikai alapokra állítná reformatiói systemája talpkövét. A’ dolgokat valódi fekvésében látó, itéletem szerint, mindig a’lakosok nagyobb részének értelmi sulya után szerintezi – conformálja – munkálódásit, ’s így néha őtet a’ török nép ultraradicalnak, az angol nép pedig hihetőleg ultratorynak tartaná – ámbár ő mindig csak egy – sem azoknak sajtói szabadságot mint legelsőt nem kivánna, kik közt csak minden századik tud olvasni – – ’s igy még valami praecedens is van t. i. az olvasás tanulása; sem azoknak pairnélküli alkotmányt, kik még az aristocratikai repraesentatio systemára sem értek tökéletesen meg, sem azoknak respublikai kormányt, kik minden elsőségik mellett, arra szükségkép megkivántató intelligentiával ’s abbul fakadó mérséklettel sem birnak még.”*.[224] Amint az az idézetből kiviláglik, Széchenyi gondolkodásába – az organikus nemzetszemlélet bázisából táplálkozva – szervesen beépült az az álláspont, amely a nemzetek éltkorának különböző politikai berendezkedést tartott megfelelőnek. E koncepció szerint a nemzetnek leginkább megfelelő államformát – az abszolutizmustól az alkotmányos monarchián át a respublikáig terjedő intervallumban – a nemzet értelmi súlya, aktuális cililizációs helyzete határozza meg. Miként az Széchenyi korábbi műveiből egyértelműen kiderül, a magyarság számára a legfontosabb feladatot a „közértelmesség” fejlesztésében jelölte meg, amiből viszont az következik, hogy a gróf a magyarokat az 1830-as, 40-es években pillanatnyilag éretlennek tartotta még az államforma bármiféle – a rendi alkotmányos kereteken túlmutató – időelőtti megváltoztatására.

De a *Stádium* szerzője ennél is továbblépett. Nem csupán a magyarokat, hanem magát az egész emberiséget, sőt *„a’ lefolyt századok legtöbb tapasztalásit fekincsező”* angolokat is egyelőre felkészületlennek tartotta a köztársasági államforma és a demokratikus berendezkedés intézményeinek általános bevezetésére. *„Elérik valaha a’ nemzetek az erkölcsiség ’s értelmességnek azon magasságát, bizom a’ perfectibilitas szellemében, midőn egy nemzeti familiának minden tagja a’ szerencse ’s dicsőség templomától egyenlő távolságra helyeztetve, abba mindegyik beléphet, ki belbecse által oda felemelkedhetik, ’s midőn némi alkotmány még egy pyramisnál erősebb golyóhoz lesz hasonló, melly, mint a’ csillagok milliard évekig bomlatlan forognak tengelyeik ’s napkaik körül, ugy fogja most tőlünk nem is sejditett boldogság és nagyság*

[223] Hunnia 118-119. p. Vö.: Závodszky Géza [1992] 149. p.
[224] Stádium 26. p.

fényében századokon keresztül háborítlan összehangzásban végre megdicsőült lényekhez közelebb emelni az agyag fiait. De milly messze áll az emberiség még ezen ponttul, midőn a' lefolyt századok bizonyitása szerint a' respublicák eddigi próbái – pedig semmi egyéb mint egyedül intelligentia hija miatt – mindig sikeretlenek valának; 's csak azért tartatának és tartatnak némi magokat 's másokat mystificáló okoskodók által szabad respublicáknak, mert az ezernyi heloták, romai rabszolgák 's amerikai szerecsenek égbe-kiáltása – – – – még nem hangzott elég erősen az emberiséget megvető embernek füleiben „hogy az iszonyu hazugság!" Milly messze, midőn még öreg Británniában – melly a' lefolyt századok legtöbb tapasztalásit kincsezte fel – 's igy még a' mai civilisatio focusában sem egészen bátor létü a' szabad vélekedés ! Mi emberek összeleg jövő magasságunknak csak egy igen alacsony lépcsőjén állunk még. – – 's hát még mi Magyarok – – – !".[225] A köztársasági államforma megteremtése tehát – vonta le következtetéseit az 1830-as évek elején Széchenyi – a történelmi tapasztalatok alapján mindeddig kudarcba fulladt. A „respublikához" ugyanis mindenekelőtt nemzeti intelligencia, „közértelmesség" szükségeltetik, de ahhoz, hogy az emberiség a jövőben alkalmassá váljon a köztársasági államformára, a most létező alkotmányoknak még *„századokon keresztül háborítlan összehangzásban"* kell forogniuk, hogy *„az agyag fiai"* közelebb emelkedhessenek a tökéletességhez. A fenti gondolatokban pedig a görög és római példák mellett megbújva ott láthatjuk *„a respublicák eddigi sikertelen próbái közt"* az amerikaiak rabszolgatartó *„köztársaságainak"* bírálatát is![226]

Mint az a fenti idézetből is kirajzolódik, Széchenyi történetszemléleti megalapozottságú argumentációjában Amerika nem elsősorban kiforratlanságokat rejtő, s a világtörténelemben pillanatnyilag egyedülülálló államformája, vagy az emberi szabadságjogok vonatkozásában anomáliákat mutató belső társadalomszerveződése, hanem döntően külső jegyekben megfogható, s inkább az általánosságok szintjén megragadható értékmezői alapján vált lényegessé. Széchenyi ugyanis az Egyesült Államokban nem a gyakorlatban megvalósított függetlenség és szabadság mintaállamát, hanem egy olyan országot látott, ahol az ésszerű gazdaság- és társadalomszervezés mintái, a polgári életforma, az ész, a technika, a szabad verseny diadala érvényesült és érvényesülhetett. Kicsit sarkosan úgy is fogalmazhatunk, hogy Széchenyinek érvelése szempontjából nem a demokrácia és a „respublika", vagy az oda vezető út „kellett" Amerikából, hanem a történelemformáló egyéniségek, a liberális gazdaságpolitika, a dinamikus közlekedésfejlődés, a vállalkozási és haszonszerzési szabadság, a racionális nemzeti haladás, a társadalmi igazságosság, az egyéni szabadság, s az okszerű tökéletesedés formájában megragadható mintakép. Magyarország vonatkozásában ez a komplex érvanyag úgy tölthette be valódi hivatását, hogy a fenti idézetben – a *„'s hát még mi Magyarok!"* odavetésével – Széchenyi kifejezetten hangsúlyozni kívánta: a köztársasági államformára jelen körülmények között a magyaroknál sokkalta fejlettebb nemzetek sem érettek még. Minden bizonnyal ebben találhatjuk meg annak indokait is, hogy a gróf Amerika-értelmezése és -hivatkozása egyedi, s a reformellenzék általános felfogásával nem mindenben egyező formát öltött. Széchenyi jól érzékelte, hogy a liberális közhangulatban, s elsősorban az országgyűlési ifjúság köreiben az amerikai példa elterjedt használata a republikánus gondolkodásmód térhódítását sejttette. Az 1830-as évek könyvei, szabadelvű országgyűlési beszédei a huszonévesekre gyakorolták a legnagyobb hatást, s a korabeli politikai közéletben a magyar jakobinus mozgalom és a francia

[225] Stádium 26-27. p.
[226] A parafrázisokat a fentebbi idézet alapján alkottam. (F.T.)

forradalom kataklizmája után ekkor vált ismét határozottabban érzékelhetővé egyfajta „republikánus" állásfoglalás.[227] Az amerikai példázat ilyetén „szélsőséges" alkalmazása a gróf politikai kifejezésvilága és reformkoncepciója számára azonban már elfogadhatatlan volt. A *Stádium* feladat-meghatározó és helyzetpontosító bevezetésében Széchenyi már nem csupán a haladásellenes konzervatívoktól, de a *„magyarhont éjszakamerikai kaptára vonni"* szándékozó túlzóktól is elhatárolta magát : *„Egyik azt hiszi bona fide „Árpád alkotmánya minden változás nélkül ránk jutott" – 's igy a' legkisebb előrelépést is, mellynek hirtelenségén még egy józan csiga sem bámulna, salto mortalenak taksálja; másik ellenben franczia, angol, sőt éjszakamerikai kaptára akarja rögtön huzni a' magyarhont, 's ekép minden nem tüstént szembetünő, de leggyökeresb javitást halálos apathiának nevez. Egyik mindent az időtül vár, 's minden alkalommal azt mormolja „még kora"; másik azt hiszi: elvitt az idő már mindent, 's ekép mindig „már késő t, már késő" kiált!"*.[228] Az érvek világában a két eltérő szemlélet közti „arany középutat" Széchenyi elsősorban önmaga autonóm értelmezésével kívánta kijelölni.

A gróf 1840-es évekbeli Amerika-hivatkozásai azt a látszatot keltik, mintha Széchenyi ezen érvek segítségével is azt a „köztes" állapotot kívánta volna elfoglalni, amit politikai helymeghatározásaiban ez idő tájt oly gyakran hangoztatott.[229] Már pusztán az a tény, hogy megtalálható, s mégpedig egyértelműen pozitív és liberális szinezetű mintakép formájában van jelen Széchenyi érveiben az amerikai példa, azt jelzi, hogy a gróf Újvilág-interpretációja nem mosható egybe a konzervatív értékvilágban körvonalazódó egyértelműen elutasító állásponttal. Sőt, mint azt a korábbi idézetekben láthattuk, az Egyesült Államokra történő hivatkozások Széchenyi liberális elköteleződésének legtisztább megnyilvánulásai közé tartoznak. De amikor a korabeli politikai szóhasználatban a citátumok mennyisége és a hozzá kapcsolódó változtatási szándék radikalizmusa érezhető módon megnövekedett az amerikai példa hivatkozásaiban, az a grófot már egyértelmű ellenszenvvel töltötte el. De azzal, hogy Széchenyi jól kitapinthatóan elhatárolódott az ellenzék „úton-útfélen" hivatkozásaitól, s elkezdte vitatni a példázat univerzális alkalmazhatóságát, valójában nem változtatta meg korábbi pozitív kicsengésű értelmezését. Kritikája csupán az aktuális belpolitikai helyzetből adódó, s az ellenzék értékvilágától való eltávolodással összefüggő hangsúlyeltolódás volt. Széchenyi ezzel a látszólag elszigetelt Amerika-értelmezéssel nem a reformellenzék Amerika-hivatkozásai által megidézett értékvilágától kívánt elhatárolódni, hanem az ellenzék érveit támadva, az általuk képviselt – s a magyarországi átalakulásokhoz kapcsolódó – politikai értékrend érvényességét próbálta meg cáfolni. Másfelől, a szelektíven alkalmazott amerikai példából Széchenyi saját maga reformkoncepciójának helyességét próbálta meg igazolni, amelynek egyik alapját az Ausztria és Magyarország között fennálló államjogi viszony, illetve Magyarország politikai berendezkedésének átmeneti megváltoztathatatlansága jelentette.[230] S amikor az 1840-es évek elején a magyar társadalomátalakulás miként jének és hogyanjának kérdése mind határozottabban és sürgetőbben merült fel, Széchenyi egyenesen vitába szállt az ellenzékiek Amerika-értelmezésével és -hivatkozásával.

[227] Vö.: Urbán Aladár [1994] 122. p. Sőt, irodalmár berkekben a klasszikus auktorok gondolkodásából származtatható „republikánus politikai nyelv" megjelenését már a 18. század végi magyar lírában, pl. Berzsenyi költészetében is kitapinthatónak vélik. Vö.: Takáts József [1999] 225-226. p.
[228] Stádium 14. p.
[229] Vö.: Velkey Ferenc [1999] 100-105. p.
[230] Vö.: Gergely András [1987] 182-201. p.; Gergely András [2000] 159-166. p.

A kelet népe terjengős okfejtései közt egyértelművé válik a gróf azon törekvése, hogy a reformellenzék és Kossuth politikai megnyilatkozásaiban a legfontosabb korkérdésekhez kapcsolódó, s mind jelentőségteljesebb szerephez jutó Amerika-példázatokat megkísérelje saját koncepciójának megfelelően kiigazítani. Az amerikai-hivatkozások túlzott szerepét mérséklendő, Széchenyi megpróbálta a közvélemény előtt az Egyesült Államok fejlődését – ha kell, a hibákat is kiemelve – saját politikai értékrendje alapján bemutatni és magyarázni: *„Pillantsunk az amerikai szövetség' népére. Valljon mi oka eddigelé sehol és soha nem tapasztalt, aránylag olly rövid idő alatti, bámulásra méltó előmenetelének? Mi oka, hogy minden hihetőséghez képest, ha úgy halad mint eddig, az emberiség' minden nemzetin túl fog emelkedni? Ne keressük messze ennek okát, […] és ennél fogva Ohio 's Missisipii 'sat. csak kevéssel ezelőtt örök vadonságban zsarnoklott vizeiben és efféle elsőségeiben; mert ha illyesekben keresnők az amerikai nép' előmenetelét, ugyan mikép tudnók magyarázni, hogy Amazon és Rio de la Plata vizei és déli Amerikának anyagi elsősége szintilly következményeket nem szültek; és álljunk inkább a' gyökérokhoz, melly nem egyéb, mint az, hogy az északamerikai nép, jobbadán angol ivadék létére, éppen azon tapintattal bír, éppen olly vágásban jár, mint az angol, és ekkép a' szívömledések és képzeleti bábok' tévutain nem igen kalandozik; de legtöbbnyire az értelem' körébül igazgatja magát, és abban még szülőjénél szerencsésb, hogy ennek tapasztalásit úgy szólván az aratásnál lelvén meg és tevén sajátjává, sok beszédü kisérletekkel, mint például mi magyarok, ki nem meríti idejét és erejét, de tüstént átveszi azt, mi jól működik és rendszerébe illik is; és az angolnál azon tekintetnél fogva is kedvezőbb helyzetü, mivel felfogván a' jobb tervet, még mielőtt világi lakhelye erős falakkal egészen fel volna építve, nem kénytelen előbb itt ott leszedni, lebontani egyet 's mást, hogy uj építéshez rögtön foghasson; de minden akadály nélkül, minden oldarul megfontolt, és ekkép minden szükségnek megfelelő dicső épületet emelhet tüstént, és bizonyosan olly dicső nemzetté válik, mint akármellyik a' világon – ha egyedül az értelemnek, minden szenvedelemtül, minden kurta számolástul ment körébül kormányozza magát; mit ha teend, csakhamar vége lesz a' rabáruság és rabszolgaság' iszonyatinak is szörnyeteg-gondolta Lycnh-törvényeivel, mik a' becsületes, és szívben ébredt 's főben józan embert annyi utálattal töltik el, mikép az amerikai néppel alig békéltethetik őt ki függetlenségi háborújában napvilágra tüntetett felemelkedése 's elszántsága, […] alig Franklinnak halandónál magasb értelmi köre, és alig még halhatatlan Washingotnnak polgárerényei is, és annál kevesebbé […] gőzhajói, vasútai és egyéb anyagi kifejtései – mikért ez angol sarjadékot bámulja a' híg koponya; mert illy teremtés felejti vagy nem is birja felfogni, hogy a legnagyobb külfény, ha bűnt rejt a' belső, nem bájol sőt ugy undorít, mint a' csalépségü féreg-rágta gyümölcs – és ezt, hazánk' Reményei, honunk jövendőjéért mélyen vessük szívünkbe – […] és azért csak úgy válhatik dicső nemzetté az amerikai, vagy jobban mondva, csak úgy fog az amerikai szövetség családilag elszakadó dicső nemzetek' bölcsőjévé lenni, mellyek még az angol nemzet' fényét is túlhaladandják, ha egyedül az értelemnek minden szenvedelem és minden kurta számolás nélküli körébül fogja kormányozni magát."*[231]

Hosszúra nyúlt idézetünk romantikus hullámzását a benne foglalt tartalmi mondanivaló nem engedte megszakítani. De hogy világosabban láthassuk a benne rejlő politikai üzenetet, bontsuk meg kissé a szöveg szerkezeti egységét. Széchenyi a gondolatkör elején megfogalmazott szónoki kérdésében Amerika nagyságának okaira hívta fel a figyelmet. Az Egyesült Államok

[231] A kelet népe 305-306. p.

dicsőséges felemelkedése megcáfolhatatlan tény, hiszen mindenki láthatja, Amerika *„ha úgy halad mint eddig, az emberiség' minden nemzetin túl fog emelkedni"*. De ennek a fejlődésnek az alapját másokkal ellentétben nem csupán topográfiai okokban, hanem az angol minta követésében jelölte meg. Vagyis Amerika – azon szerencsének köszönhetően, hogy „szülője" fejlődésének gyümölcseit *„az aratásnál lelvén meg és tevén sajátjává"* – nem elsősorban önmagának, hanem az angolok értelmi fejlettségének és mentalitásának köszönheti. Sőt, Széchenyi odáig ment, hogy az Egyesült Államokban tapasztalható hibák (pl., rabszolgaság) kijavítását is az angolok racionális gondolkodásával, értelmi fölényük hasznosításával vélte keresztülvihetőnek. Tudniillik Amerika liberálisok által túldicsőített fejlődése – pláne úgy, hogy egy óceán választja el az Óvilágtól – lehet csupán külső máz, csalóka délibáb, merthogy a valóságban *„csak úgy válhatik dicső nemzetté az amerikai, vagy jobban mondva, csak úgy fog az amerikai szövetség családilag elszakadó dicső nemzetek' bölcsőjévé lenni […] ha egyedül az értelemnek […] körébül fogja kormányozni magát."*.[232] Vagyis Amerika, bár külső jegyeiben csábító mintákat szolgáltat, még nem lehet igazi példa a magyar fejlődés számára, hiszen egyelőre maga sem tökéletesen kifejlődött államalakulat.[233] S bár mint *„angol ivadék"* korábbi sikereit döntően annak köszönheti, hogy *„az értelem körébül igazgatja magát"*, de a jövőre nézve bizonyos szempontból az amerikaiaknak is vissza kell térni az érzelmek és szenvedélyek köréből az értelem világába, mert csak így válhatnak valóban dicső nemzetté. A jövő tehát, csakúgy, mint a magyarság esetében, egyelőre homályba burkolózik, s csak az indulatoktól és érzelmektől mentes „hideg számítás" és józan ész segítségével válik megvalósíthatóvá. Amerika pedig csak úgy lehet valóban a „jövő országa", ha az ehhez szükséges feltételeket képes teljesíteni.

A kelet népe külföld-hivatkozásait áttekintve nagyon érdekesnek tűnik, hogy Széchenyi későbbi mintaközvetítő példaválasztásai a jövőt szimbolizáló Amerika helyett mindinkább a jelent megtestesítő Angliára fókuszálnak. Nézzük csak tovább a hatalmas gondolatfolyamokat! *„És ha a' civilisált világnak az utolsó 40, 50 év' lefolyta alatti eseményeit, irodalmának módosított jellemével, és azt, hogy mennyire hatott nép népre, 's mit sajátított egyik a' másiktul magára, ha mind ezen jeleneteket és lettdolgokat egy nagy összehangzó képben állítjuk magunk elé, és részletekbe el nem merűlve, csak az egészre, egyedül az általányos következményre tekintünk: tagadhatjuk-e, hogy csak azóta kezd Európa országlási tekintetben egy kissé okulni 's gyakorlatibb úton mozogni, és általában csak azóta kezd szárazföldi mind országlás- mind háztartásban okszerintibb alapokra állani, mióta az angol szellem gyakorolja hatását, vagy ha a' gyülöletes, de közönséges nevével akarjuk megnevezni a' dolgot, mióta, számos és éppen nem dicsérhető kinövéseivel, az anglomania lön közdivatú, szóval: mióta az emigratióval a' népekre ruházott franczai suprematia helyébe az angol felsőbbség lépett."*[234] A negyvenes évek központi művét átható történetszemléleti megalapozottságú argumentációban tehát az európai nemzetek számára – az amerikai „respublikai kísérletekkel" szemben – Anglia gazdasági sikerei, kulturális eredményei és *„országlási rendszere"* kínálta a leginkább megfelelő mintát. Úgy tűnt, hogy Széchenyi értékítéletében az angol fejlődés organikus jellege, az alkotmányos monarchia

[232] Uo. 306. p.
[233] Hasonló kritikai megfontolások ösztönözhették Vörösmarty Mihályt is, amikor az *„americai szövetséges statusok"* egy részének diszkriminatív oktatáspolitikáját bírálva – A kelet népe-vitához hozzászólva – kijelentette, hogy *„a szövetséges americai uradalom még sokkal ifjabb, hogysem példányul felállíttathassék"*. Vörösmarty Mihály [1841] 650-651. p.
[234] Uo. 307. p.

államformája jobban összeillett az elképzelt és megvalósítani szándékozott magyar jövendővel. Ráadásul a gróf példázata Anglia javára abból a szempontból is rejtett magában némi fölényt, hogy tulajdonképpen maguk az amerikaiak is az angoloktól „lesték el" a sikerek nyitját. Anglia *„felsőbbségének"*, gazdasági politikai fejlettségének *„gyökéroka"* pedig nem más, minthogy *„az angol […] többnyire az értelemnek és szoros számoknak határai közt"* mozog.[235] A *„hideg számító ész"* országának példája nemcsak megőrizte korábbi jelentőségét az argumentációban, de mintha a 40-es évek megváltozott belpolitikai viszonyai között a példázat jelentésösszefüggései a korábbi hivatkozásokhoz képest kiszélesedtek volna. Anglia nem csupán a gazdasági-társadalmi felemelkedés és a Magyarország számára üdvös politikai berendezkedés megtestesítője lett Széchenyi érveiben, de – a 40-es évek társadalomátalakulási vitájában – a felhevülésektől mentes kiegyensúlyozott, organikus fejlődés mintaképévé is vált. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha ezzel a gondolati folyamattal összefüggésbe hozzuk azt a tényt, hogy Széchenyi naplójában, az 1840-es években már nyomát sem találjuk a korábbi évtizedekben oly sűrűn felbukkanó amerikai utazási szándéknak.

Úgy tűnt, hogy ennek az angliai civilizációs példa irányába tett eszmei hangsúlyeltolásnak az argumentációs szerepe főként a magyarországi átalakulások sebeségével és minőségével kapcsolatban érvényesült. Az okszerűbb mintakövetés és példaválasztás igényével fellépő Széchenyi nemcsak az angol-amerikai példa mindenhatóságáról és kizárólagosságáról volt kénytelen bizonyos fokig lemondani, de folyamatosan hangsúlyoznia kellett, hogy ezen országok mai állapota és a magyar valóság közt fennálló szakadéknyi különbség az ott alkalmazott törvények, vagy felállított intézmények közvetlen hazai foganatosítása kiváltképp a nemzetek eltérő fejlettségi stádiuma miatt nem lehetséges.[236] *„Angliának, Amerikának példáját követni sokban jó, igen; mert valamint aranynyal gazdagítá meg az ó világot az uj világrész' felfedezése, úgy háramlik a' szárazföldre Amerikából és Britanniából aranynál becsesb kincs; és ekkép elkerülvén az uj világi aranynyal jött sok nyavalyát, mint nemkülönben az anglomaniával járó nem ritkai hóbortosságot, állítsunk nálunk is nem egy kisdedóvó-intézetet, nem egy nemzeti emléket, nem egy célirányos tömlöczöt, nem egy „hasznosokat" terjsztő társaságot; de ezeket csak akkor tegyük – és itt a' dolog' veleje – mikor ott állunk, hol angol és amerikai most áll; ma pedig – és ez a' dolognak még inkábbi veleje – azt tegyük, mit ők tettek akkor, mikor nemzeti állásukat teknitőleg körülbelül olly lépcsőn valának mint mi vagyunk ma, 's melly józan logikájuknál fogva oda is emelkedtek, hol fénylenek; midőn nem egy nép lépett le a' világi színpadrul, vagy azon csak alárendelt sőt egyedül szolga szerepeket játszik, 's csak azért, mert vagy semmi vagy visszás logikában lépett elő, 's többet akart mintsem bírt, vagy éppen semmit*

[235] Uo.

[236] Így fogalmazta ezt meg kritikusan és keserűen ugyancsak *A kelet népé*ben: *„Nem pártolom én ennélfogva[…] az anglomaniát, 's felette távul vagyok az angolt mint angolt kitüzni például, és akármilly maniát ajánlani; mert hiszen embert és nemzetet külön jelleménél fogva annyi árnyékoldalaival együtt egészben példaként kitűzni valóságos mania volna […]. Nem ajánlom tehát például az angolt; […] és ha kimutatni törekedem, miért áll az angol, jóllehet tán csak véletlen vagy bizonyos nemzeti tapintatnál fogva mozog rendszerint az értelmi körben, sokkal magasabban, mint a' német, mint a' gallus, ezt azért cselekszem, hogy kitüntessem: milly felsőbbséget szül nemzetre nézve már az is, ha tán csak szerencsésb tapintatnál fogva működik, országlási és általában rendtartási tekintetben, az értelem' körébül jobbadán, és ekkép tökéletesen kivilágoljék: milly felsőbbséget biztosítna még azon nemzet magának a' földtekén, melly nem hidegebb vérénél, számolóbb hajlamánál, nem valami vele született tapintatnál, […], de mint üdvre egyedül vezető és illyesnek közönségesen elismert elv szerint keringene, kormányzási, rendtartási, szóval: minden köztársasági működéseire nézve mindig és kirekesztőleg az értelem' körében, 's a' mindenható példájára, 's a' férfiúi kebel' ihletése 's a' keresztény vallás' utmutatása szerint, egyedül az értelem' körébül igazgatná magát."* A kelet népe 307-308. p.

sem akart és így legkisebbet sem bírt.".[237] A *Pesti Hírlap* problémafelvetéseit és történetszemléleti alapokra támaszkodó érveit átfutva könnyen beláthatjuk, hogy ezek a bírálatok elsősorban Kossuth és az ellenzék mintaválasztásának szóltak.[238]

Széchenyi társadalomátalakító reformstratégiája szerint ugyanis még nem jött el az ideje annak, hogy Magyarországon az amerikai és angol példáknak direkt módon megfelelő intézményeket hozzanak létre, s nagyfokú taktikai érzéketlenségnek tekintette, hogy a *Pesti Hírlap* olyan társadalmi institúciók felállítását követelte, amelyek az ő helyzetelemzése alapján még időelőttinek, sőt, felforgató jellegűnek minősültek. Ráadásul a liberálisok ezeknek a társadalomátalakulást felgyorsítani igyekvő kezdeményezéseknek az indoklását az angol és amerikai példák minduntalan hangoztatásával kívánták megtámogatni! Széchenyi e felvetésekre rendkívül indulatosan válaszolt: *„És ez mind Anglia mind Amerika' útmutatása szerint történik. Felséges! Boldog Isten, milly édes ámítások közt tartod mindig magyar teremtésedet! Csakhogy tán egyetlen egy angolnak és egyetlen egy amerikainak sem jutna eszébe, ki félig meddig belé van avatva a' nemzeti kifejlődés tactikájába, és tökéletesen bele van avatva a' magyarnak fejletlen létébe is, mi kettő competens itéletre egyiránt szükséges, egy illynek sem jutna mondom eszébe, ott kisdedóvó-intézeteket, nemzeti szobrokat, kényelmes tömlöczöket, useful knowledge-társaságokat javaslani, tervezni, és illyfélék által az ugy is felette gyér közerőt eldiribolni, elfecsérleni, hol a' felnőtteket, 's csakhamar minden felsőbbség' hegyibe növőket korlátozni, és kicsapongásiktul megóvni a' hazát, áll a' legsürgetőbb napi renden; hol a' 19-dik század' botrányára, 800 esztendős alkotmányán ülő vagy inkább alvó és egyes tagjai után ítélve, olly annyira elbizott nép szabadsági álomkórságának 's nyavalgó képzeletének örök rabja csak még sár-utaibul sem bír kigázolni soha, 's mint kacsa úgy ül, mint darú úgy áll émelygető mocsáriban 's undok por-sivatagin, 's még is mintha á la Nagy Sándor, áttört volna már a' Granicuson, nem ritkán uúf! kettépattanásig felfújta magát; hol a' becsületes embereknek nagy része dinnyével 's máléval él, hajót húz 's kuncsorog, 's hol csak most kezd szürkülni azon idő – 's erre vigyázzunk – mikor a' népet, mint súlyos nyavalyábul az életre visszafordulót, csak lassanként és a' legkényesb tapintattal szabad nyomorult mibenlétével megismertetni."*.[239] A *Hírlap* angol és amerikai példákra támaszkodó kezdeményezéseit Széchenyi tehát a magyar nemzet életkorához, fejlettségéhez képest időelőttinek ítélte. Kossuth nagyon pontosan értette a hivatkozások kritikáján keresztül megfogalmazódó politikai üzenetet. Talán mondanom sem kell, hogy az angol és amerikai példázatok alkalmazásával kapcsolatos Széchenyi-Kossuth „párbeszéd" *A kelet népé*re adott kossuthi *Feleletb*en nem csupán tovább folytatódott, de bizonyos értelemben még ki is szélesedett. A szerkesztő nemcsak arra hívta fel a figyelmet, hogy a nemes grófnak *„az angol sympathiák miatt nem jut eszébe, mikint az értelem-kormányozta angolok a' franczia revolutio drámáját másfél századdal előbb egész a' királygyilkolásig dühöngve végigjátszották"*, hanem az ellenzék indítványait olyan kezdeményezéseknek tartotta, amelyek szükségét a jelenkor keltette életre: *„Én azt gondolom, hogy az illy vállalatok nagy részben ujabb kor eszméi, miket tehát angol*

[237] Uo. 314. p.
[238] A börtönreform kapcsán felmerülő Amerika-hivatkozások Széchenyi-féle bírálatához vö.: Závodszky Géza [1992] 224-226. p.
[239] A kelet népe 314. p.

és amerikai hajdan nem ismerhetett, 's ha ismert volna, jelen törekvései természeténél fogva hinnem kell, hogy nem halasztott volna mára el.".[240]

A konkrét esettanulmány segítségével láthattuk, hogy különbségtétel és összehasonlítás aktív ismeretszerzése mélyítette el Nyugat-Európa és Amerika képét Széchenyinek az 1830-as évtizedre megszilárduló nemzetfelfogásában és történetszemléletében. S míg a tapasztaltak eleinte a rácsodálkozás naivitását hordozták magukon, a későbbiekben, a formálódó hivatástudat fényénél immár tudatos összehasonlítási alapot és politikai funkcióval rendelkező érveket képeztek gondolkodásában. Mint tapasztalhattuk, ezeket az összevetéseket – különösen az angliai és amerikai példát – Széchenyi előszeretettel alkalmazta programadó és feladatmegjelölő munkáiban, s ezek a reformkori politikai diskurzusban közismert hivatkozások a gróf poitikai megnyilatkozásaiban is számottevő argumentatív funkciót kaptak. A hazai valóság és a külföldi minták közt húzódó distinkciók megvonása nemcsak a valós helyzetismeretet segíthetett kialakítani, de ez a különbségtevő-összehasonlítás hozzájárult a pontos feladatmeghatározás előkészítéséhez is a nemzet felemeléséért a cselekvés mezejére lépő Széchenyi gondolkodásában. Ezért talán a közhelyszerű kép alapján úgy tűnhet, hogy Anglia, Amerika és Franciaország a maguk sajátos értékeivel és mintaszerűségükkel stabil és mozdíthatatlan pontot képeztek Széchenyi történetszemléletében. De ez a kép, mint megfigyelhettük, a politikai érvek szempontjából nem teljesen tartható. Az talán első pillanatra is feltűnik, hogy a nemzetekhez rendelt életkorok igencsak önkényesen választott jellemzői az adott országoknak, s közel sem egy valós időhatárt fognak közre. Érzékelhettük, hogy a napló az egyes országok esetében gyakran ingadozik abban, hogy melyik emberi életszakasszal írja le az adott nemzet állapotát.[241] De érdekes módon ugyanezt a váltakozó mozgást figyelhettük meg az összehasonlítás másik pólusán,

[240] A szerkesztő igencsak alapos és logikus bírálattal próbálta meg cáfolni a gróf angliai példázatainak politikai üzenetét. *„Felhozza Angliát, 's ellentétbe helyezi a' francziákat."* – mondja Kossuth, kritizálva Széchenyi azon állításait, miszerint az angolokat azért érdemes követni, mert fejlődésükben a józan értelem útján haladnak, míg a franciák az érzelmek által felkorbácsolt szenvedélyekkel minduntalan a forradalom csapdájába kerülnek. Majd így folytatja okfejtését: *„[…] kevésbé van szándékomban a' nemes gróf angol sympathiáiban gáncsoskodni, sőt ezen sympathiáit édes hazánkra nézve nagy szerencsének tartom; – csak azt akarnám némileg kitüntetni, hogy az angolnak általam is bámult nagyságát az értelem köréből kormányozás elve nem fejti meg, sem a' franciák állását az ellenkező. […] A' nemes gróf méltó iszonynyal fordul el a' franczia revolutio borzalmaitól, azt egészen a' szenvedély és érzelem tulcsapongásainak tulajdonitja, sőt annyira megy, hogy tért, időt, helyzetet, akaratot, dolgot, elveket és embereket és mindent felejtve, a' mi egy nemzet állapotjára befolyással lehet, saját békes polgártársait is illyesmiről gyanusitaná; azonban az angol sympathiák miatt nem jut eszébe, mikint az értelem-kormányozta angolok a' franczia revolutio drámáját másfél századdal előbb egész a' királygyilkolásig dühöngve végigjátszották […]és a' gróf mégis azt mondja, hogy a' franczia az érzelem körében forog, az angol ellenben jobbadán az értelem köréből kormányozza magát; pedig lám! ha általános állitását a' történetekre alkalmazzuk, ép' azon két eseménynél, melly az angol nemzet állapotjára a' leghatározóbb befolyással volt, a' nagy angolok épen csak ugy (ha tán nem jobban) forogtak az érzelem körében, mint a' franczák."*. Kossuth Lajos [1841] 475-476. p. Kossuth – érezve az ügy politikai jelentőségét – külön gondot fordított arra is, hogy megcáfolja Széchenyi azon állításait, amelyek a liberálisok társadalmi kezdeményezéseinek angol-amerikai hivatkozásait támadták. A szabadelvűek által létrehozni kívánt *„egyesületek nagy részénél Anglia, Amerika példáira is történvén az inditványozók által hivatkozás, a' nemes gróf azt kissé nevetségessé ügyekszik tenni, 's tanácsolja: ezeket csak akkor tegyük – és itt a' dolog veleje – mikor ott állunk, hol angol és amerikai most áll; ma pedig azt tegyük, mit ők tettek akkor, mikor nemzeti állásunkat tekintőleg körülbelül olly lépcsőn valának, mint mi vagyunk ma. – En azt gondolom, hogy az illy vállalatok nagy részben ujabb kor eszméi, miket tehát angol és amerikai hajdan nem ismerhetett, 's ha ismert volna, jelen törekvései természeténél fogva hinnem kell, hogy nem halasztott volna mára el; mert hiszen, például midőn egy ujabb „territorium"-nak az egyesült statusokhoz csatlakozása szóba jő, 's a' mérnökök, mint a' polgárisodás kengyelfutói, elmennek a' laktalan vadont részekre, vonalokra osztani, már akkor minden 16-ik czelöpöt, 's igy az egész roppant vadonnak 16-od részét a' népnevelés számára jelölik ki. Ez gondjainknak legelsőbbike. – Azonban ha meggondolja a' nemes gróf, mit tettek az angol és amerikai akkor, midőn nemzeti állásuk a' mostani miénkhez hasonlított: alig hiszem, hogy ahozi alkalmazásunkat tanácsolná."*. Kossuth Lajos [1841] 523. p.

[241] Vö.: Jó példa erre az organikus nemzetfelfogás egyik legteljesebb kifejtését tartalmazó (egyébként Staël bárónő *D'Allemagne* című munkájának újraolvasása közben) keletkezett 1824. május 22-i naplóbejegyzés, melyben gyermek és ifjúkorral ruházza föl Amerikát és érett férfikorral jellemzi Angliát és Franciaországot. SZIN II. köt. 1824. máj. 22. 493-494. p. (Napló [1978] 343. p.)

Magyarországgal kapcsolatban is, hisz láthattuk, hosszú évekre – és valódi hivatásának megtalálására – volt szüksége a grófnak ahhoz, hogy az 1820-as évek naplóbejegyzéseiben öregnek, kiéltnek és elaggottnak talált Magyarországról a *Hitel*ben és a *Világ*ban azt állapíthassa meg, hogy *„erőtül pezsgő fiatal nép”*.[242]

A gróf eme „történetietlen” történetszemléletre épülő argumentációja a külföldi példázatokat elsősorban a magyar nemzet életkorának és a nemzetfejlesztési stratégia mikéntjének meghatározására használta fel, s az Anglia és Amerika képmásaival leírható világ jórészt a magyar gazdaság és társadalom átalakulása előtt tornyosuló feladatokat jelenítette meg. Széchenyi romantikus-organikus nemzetfelfogása a gróf történetszemléletének azt az optimista hitet kölcsönözte, hogy más, fejlettebb nemzetek tapasztalatainak átvétele segíthet a jövő megteremtése előtt álló akadályok megrázkódtatások nélküli legyőzésében. Mindezek ellenére a gróf reformprogramja – döntően ugyancsak az organikus felfogásnak köszönhetően – nem ismerte el a példák kritikátlan adaptációjának és valóságtól elszakított mechanikus átvételének lehetőségét. Ennek a koncepciónak nagy szerep jutott Széchenyi politikai önmeghatározásának kimunkálásában is, hiszen a gróf érveiben megjelenő amerikai példázat esetében láthattuk, hogy ilyen irányú megnyilatkozásai a reformkori politikai orientációk közt valamennyi értelmezéstől eltérő, autonóm állásfoglalást hoztak létre. A külföldi mintaképek politikai funkciója egyrészt a nemzeti elmaradottság plasztikus ábrázolásában, illetve a haladásra, fejlődésre ösztökélő példák jövőformáló motívumainak energiáiban jutott érvényre. Másfelől a hivatkozásokban rejlő argumentációs mező komoly szerephez jutott a konkrét belpolitikai kérdések vonatkozásában is, s felbukkant a konzervatívoktól való elhatárolódás és a reformellenzék társadalomátalakítási elgondolásainak bírálata kapcsán is. Az elemzések során gyakorta feltűnővé vált, hogy a külföldi példázatokban megnyilvánuló argumentációs szerepkör nagyon sok szállal kapcsolódik a gróf nemzetszemléletéhez. S ezen nem is nagyon csodálkozhatunk, hiszen a példák érvényességét és alkalmazhatóságát mindenekelőtt a nemzetek életkora szabhatta meg. Széchenyi úgy vélte, hogy a külföldi példák alapján lehet a kórképet, a nemzet életkorát és az életkornak egyedül megfelelő gyógymódot meghatározni. Ezért is tapasztalhattuk azt, hogy a gróf történetszemléleti megalapozottságú érvelésében a külföldi minta és a nemzetek életkorának megállapítása elválaszthatatlan egységben jelent meg.

Törölt: ¶

[242] Világ I. lap

III. Nemzetiség és haladás. Széchenyi történetszemléletének alapfogalmai.

„Nemzetiség [és] életet emelő haladás" „[…] a magyar élet két fő és mellőzhetlen feltétele […]" – tömörítette a reformkori politikai szókincs talán két legfontosabb kulcsfogalmává a nemzet kifejlesztésében szerzett évtizedes „tapasztalatait" az 1840-es évek elején Széchenyi.[1] *Nemzetiség* és *haladás* egymás mellé rendelt fogalmai azt jelzik, hogy a gróf gondolati értékvilágában tudatosan kapcsolódnak egymáshoz a múltban gyökerező nemzeti sajátosságok és a jövőbeli kifejlődés lehetőségégének közkeletű, s a reformkori politikai diskurzus széles körben elterjedt kifejezései, de a két szó kölcsönhatása történetszemléleti megfontolások egész sorát is érzékelhetővé tesz a gróf gondolkodásában. Ezeknek a fogalmaknak az érezhetően paritásos viszonya egyben meghatározza a gróf történeti eszméinek legfontosabb alapelemeit, s a kifejezések együttes alkalmazása arra utal, hogy mindezek hátterében az organikus nemzetszemlélet és a haladás gondolatának sajátos kapcsolata rejtőzik. Ebben a fejezetben – a Széchenyi-historiográfia korábbi eredményei által kijelölt úton haladva – Széchenyi történetszemléleti „alapfogalmainak" rekonstrukciós vizsgálatát mindenekelőtt a politikai érvek aspektusából kívánom végrehajtani.

III.1. A nemzeti jelleg problematikájának történetszemléleti vetületei

„A nemzetekben, ha szabad őket az emberekhez hasonlítanunk, négy életkort látunk. A gyermekkorban és az ifjúkorban bontakoznak ki a legszebb, legnemesebb tulajdonságok – úgy, ahogyan a Római Birodalom és Görögország történelme vési emlékezetünkbe – úgy, ahogyan Amerikában Washington, Franklin, Bolivar, Iturbide St. Martin etc. szólnak tételem igaza mellett. Oroszországban Ostermann és Rosztopcsin a bizonyíték. Az emberiség érett korában van Franciaország, Anglia. Itt ama nemes lelkesedést minden nagy, nemes és önzetlen dologért immár nem láthatja az ember – azt a szép rajongást mindenkinek jólétéért – gőgtől, hírvágytól, becsvágytól zavartalanul – többé nem találjuk. A napi érdek, és minden cselekvés fő mozgatója: valóságok, nyereség, előny, hatalom. – Aggastyán korban vannak viszont ama népek, melyeknek ereiben a vér bágyadtan kering, s ahol az emberek azzal hencegnek, hogy csak magukkal törődnek, és az általános jólétre semmi gondjuk etc. […].".[2] Széchenyi a fenti eszmefuttatást 1824. májusában vetette papírra. A naplóidézet által szaggatottan közvetített gondolatok ellenére az iménti mondatok mögött egy rendkívül zárt, történetszemléleti megalapozottságú nemzetszemlélet körvonalai bukkannak elő. Ennek a nem csupán a napló zárt világában, de a gróf közvélemény számára készített megnyilatkozásaiban is megjelenő nemzetfelfogásnak a kidolgozását és a hozzá kapcsolódó kifejezésvilágnak a megformálását elsősorban az az organikus nemzetszemlélet segített kialakítani és megalapozni, amely a fiatalember megszilárduló

[1] Garat 128. p.
[2] SZIN II. köt. 1824. máj. 22. 493-494. p. (Napló [1978] 343. p.)

eszmeiségét szinte az első pillanattól kezdve áthatotta.[3] *„Nemzetek és emberek hasonlítanak egymáshoz: ami kicsiben minden emberben zajlik, nagyban is végbemegy, összességükben. Az ember gyermekkorában merő sötétségben halad, anélkül, hogy felfedezné léte okát. – Ugyanígy van ez a népekkel! Azután valamiféle, de még nagyon korlátolt fejlettségre jut. Ugyanígy van ez a nemzetekkel! Szép lassacskán egyszer csak elérkezik a kamaszkorba, – innen kerül az életbe, onnan a kiteljesedésre, vagy a pusztulásra. Így van ez velünk! – de azzal a különbséggel, hogy az egyetlen emberélet rövid, és szakaszai gyorsan leperegnek; egy nemzet létezésének évezredekig, szakaszainak évszázadokig kell tartaniok – egy nép kamaszkora például 300 évre is terjedhet. Nagyon szeretném legalább azt tudni, mi hányadik esztendőnkben járunk!”* – döbbent rá a látszólagos hasonlóságra, s kezdte el fürkészni saját „pátriájának” életkorát a számos európai országot bebarangoló fiatal gróf 1816-ban.[4] Széchenyi naplóbejegyzései és közvélemény számára készített megnyilatkozásai egyaránt azt mutatják, hogy a gróf történetszemléletében a nemzetek léte, vagy nemléte erősen átélt való, s az egyes nemzetek az emberekhez hasonló életfunkciókkal rendelkeznek: *„Egy nemzet éppen úgy keletkezik, ahogyan a gyermek születik: áthalad a serdülő, az ifjú-, a férfi-, az aggkoron és elsorvad végezetül. Egyetlen különbség egy nemzet és egy ember halála utáni állapot közt az, hogy az ember porhüvelyét férgek eszik meg, és létezni mindenestül megszűnik; egy nemzet földi maradványa azonban még sokáig tovább tengődik.”* – fogalmazta meg tapasztalatait az „elhunyt birodalmak” földjére vezető keleti utazásáról visszatérőben, Nápolyban.[5] A filológiai kutatások mára már pontosan kimutatták, hogy a nemzetek életét, fejlődését és működését az emberi nem életritmusára leképező életkor-analógia Széchenyinél a kor divatos eszmeáramlataként az európai romantikából nyerte eredetét.[6] Az analógiát a gróf minden valószínűség szerint közvetve attól a Mme de Staël francia írónőtől vette át, akinek eszmefuttatásai nagy hatást gyakoroltak az európai romantika kialakulására is.[7] Széchenyi eszmerendszerében ennek a mélyen átélt és nyíltan vallott életkor-analógiának rendkívül nagy szerep jutott a történetszemléleti argumentációban is.[8] Úgy tűnik, a gróf az 1820-as évek során nem véletlenül kezdte el firtatni a magyar nemzet életkorát, ugyanis – mint azt az előző fejezetekben megpróbáltam részletesen bemutatni – a nemzetek életkorának meghatározása, ez a látszólag történetietlen, meddő és öncélú definíció alapvetően befolyással lehet a nemzetfejlesztés koncepcionális kérdéseire is.

---

[3] Hanák Tibor [1991] 46. p.
[4] SZIN I. köt. 1816. márc. 17. 175-176. p. (Napló [1978] 67. p.)
[5] SZIN I. köt. 1819. máj. 20-25. 629. p. (Napló [1978] 118-119. p.)
[6] Angyal Dávid [1907] 4-9. p.; 59-61. p.; Angyal Dávid [1913]; Iványi Grünwald Béla [1930] 139-141. p.; Padányi Viktor [1943] 177-178. p.
[7] Ebből a szempontból is szerfölött beszédes, hogy Széchenyi naplói tulajdonképpen egy Staël idézettel kezdődnek, s az első hónap bejegyzéseinek tekintélyesebb részét a Staël művéből származó citátumok adják. Staël-Holstein, Marie Anne baronne de (1766-1817) *De l’Allemagne*, vagyis *Németországról* című könyvét Széchenyi 1814 nyarán olvasta. SZIN I. köt. 1814. július. 3-9. p. (A kötet: *Staël-Holstein, Marie Anne Germaine, baronne de: De l’Allemagne I-IV. Paris, 1820.*) Az első, 1810-es kiadást Napóleon parancsára elkobozták, s az írónőnek száműzetésbe kellett vonulnia. A könyv 1813-ban újra megjelent Londonban, majd 1820-ban Párizsban. A kötet – más Staël művek mellett – megtalálható Széchenyi könyvtárában is. (Vö.: Bártfai Szabó László [1923] 85. p. 1030-1033. tétel) Vö.: Angyal Dávid [1907] 4-8. p.; Viszota Gyula [1925] CXLVII-CLI. lap. (Vö.: A romantika [1965] 158-167. p.) Hanák Tibor 1991-es tanulmányában a perfekció és az organikus szemlélet e szerzőnél jelentkező kapcsolatára is felhívta a figyelmet. Vö.: Hanák Tibor [1991] 45-46. p.
[8] Padányi Viktor – elfogultságtól nem mentesen – Széchenyi kultúrálódási folyamatát elemezve egyenesen arra a megállapításra jutott, hogy *„Széchenyi* [nemzet] *bölcselete par excellence történetbölcselet.”*, mégpedig olyan egységes formában megjelenítve, amely a felvilágosodást, a romanticizmust és a nemzeti eszmét európában is egyedülálló módon egy nagy *„magyar történetfilozófiai szintézis”*-be volt képes integrálni. S ha Padányi okfejtésével nem is mindenben érthetünk egyet, látnunk kell, hogy a Széchenyi-historiográfiában a gróf nemzetfelfogásának és történetszemléletének szoros összefüggéseit már korábban is felismerték. Vö.: Padányi Viktor [1943] 161-183. p.

Széchenyi az organikus nemzetszemlélet fogalmi készletével és elméleti támogatásával jutott az 1820-as évek közepén-végén arra a meggyőződésre, hogy a magyar nemzet fiatal és erős, vagyis képes a haladásra, az elkövetkezőkben még kifejleszthető, s a gróf, döntően erre az organikus nemzetszemléletre építette fel reformprogramjának azt az elemét, amely szerint a nemzetek különböző életkorának megfelelően kell megválasztani az átalakulás sebességét és mélységét. Széchenyi tehát programadó műveiben is megerősítette, hogy a *„Nemzeteknek úgy vannak életlépcsői, mint embereknek […]”*.[9] A nemzet életkora következésképpen az a tényező, ami alapvetően meghatározza a nemzetfejlesztő stratégia mikéntjét és a haladás ütemét, hiszen *„régi népek fő vágya nem lehet gyermek népnek fő iránya, valamint az ifjúságtól pezsgő sem osztozhatik az érettebb, vagy túlérett kor hajlamaiban”* – írta *A kelet népé*ben.[10] Úgy tűnt, jelentős részben erre a gondolati előfeltételezésre épült Széchenyinek a magyarsággal kapcsolatos sajátos nemzetfelfogása, s ebből a premisszából sarjadt ki a nemzetfejlesztés eszközeihez és módszereihez fűződő jellegzetes reformkoncepciója.

„Mert ’lenni kell előbb ’s csak aztán lehet jóra, derékra, erényesre kifejleni.” – fogalmazta meg Széchenyi a *nemzeti jelleg* megőrzésének, kifejlesztésének és megteremtésének alapfeltételét a *Hitel* feladatmegjelölő gondolataiban.[11] Az elmúlt évtizedek eszmetörténeti kutatásai nagyon pontosan rámutattak már arra, hogy a *nemzetiség* fogalma, mint a nemzeti lét előfeltétele, s a más népek jellegzetességeivel össze nem téveszthető nemzeti karakter megtestesítője, Széchenyi eszmerendszerének egyik középponti értékkategóriáját jelentette.[12] A

[9] Világ VIII. lap.

[10] A kelet népe 213. p. Úgy gondolom, nem fogadható el maradéktalanul Iványi azon érvelése, amely Széchenyi *nemzetszemléletét* és *államszemléletét* is egyaránt organikus alapokra vélte visszavezethetőnek. Mert míg a források valóban azt igazolják, hogy a gróf nemzetszemlélete organikus gyökerekkel rendelkezik: *„A nemzetet Széchenyi hasonlata az élőlények osztályába sorozza. A nemzet tagjait a közlélek hatja át, miként az ember lényét is a lélek foglalja egységbe. Ez a közlélek a nemzeti szellem, mely a magyarság legnagyobb részében megvan. […] A faji energia pedig nem más, mint – áttérve a természeti szimbólumokról a spirituális síkra – a nemzeti szellem.”*, addig az állam működési rendszerét Széchenyi szinte valamennyi alkalommal mechanikus-fizikai hasonlatokkal írta le. (Vö.: Velkey Ferenc [1992] 233-241. p.) Iványi a gróf organikus nemzetszemléletéből arra a megállapításra jutott, hogy Széchenyi nemzeti politikája – mert mégsem azonosult a rendi konzervativizmus szélsőséges organikus felfogásával, s hitt a nemzeti szellem fejleszthetőségében, de elutasította a nemzetiség radikális eszközökkel, gyors ugrásokkal történő fejlesztését – a *„haladó konzervativizmus”*. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Iványi következtetései – a gróf nemzetszemléletének spiritualizálásával együtt – kísértetiesen hasonlítanak a Szekfű-féle *„konzervatív reformer”* koncepcióhoz. Vö.: Iványi Grünwald Béla [1930] 139-141. p.; Szekfű Gyula [1934] 7-55. p. (Vö.: Barany, Georg [1985] 507-509. p.; ill., Spira György [1991] 917. p.)

[11] Hitel 161. p.

[12] A gróf nemzettudatának – az osztrák „birodalmi tudattól”, a keleti utazás „patrióta” megnyilatkozásain át a nemzeti közösségvállalás kinyilatkoztatásáig tartó – megszilárdulása bizonyos fokig magán viselte a modern nemzetfogalom 19. század eleji kialakulásának „analógiáit”. Széchenyi a nemzeti sajátosságok létezésével a francia és német romantikus szerzők művei alapján igen korán megismerkedett. Az utazások során készített fiatalkori naplóbejegyzéseiben gyakran találkozhatunk a különböző népek jellegzetességeit értékelő megjegyzésekkel. Mindemellett jól látható, hogy Széchenyi politikai és kulturális közösségtudatot egyszerre megjelenítő nemzetfelfogása és a nemesi-rendi nacionalizmus „natio Hungarica” kifejezés köré szerveződő, előjogokra épülő politikai „natio”-fogalma között éles különbség van. A gróf „nemzetiség”-fogalma alapvető hasonlóságokat mutat az újkori nemzetfelfogás nyelvi, kulturális, történelmi integrációs erőkkel bíró jelentésdimenzióival. Széchenyi nemzetfelfogásában a nemzeti sajátosságokra (nyelvi, kulturális tradíciókra) épülő és a magyar államiság, alkotmányosság történeti jogára hivatkozó koncepció keveredése is megfigyelhető. Széchenyi fogalmi készlete – amelyben a *„nemzetiség”, „nemzet”, „törzsökös Magyar”, „országlakosok”, „nemzetségi sajátság”, „Magyarországban létező népségek”, „hazafisított lakos”*, stb. kifejezései egyaránt megtalálhatóak – azt tükrözi, hogy érvelésében a gróf számtalan jelentésárnyalat megkülönböztetésére tett kísérletet. Ezen összetett nemzetfogalomban jellegzetes módon a jogkiterjesztés és a politikai jogegyenlőség elvére épülő, politikai közösségtudatot kifejező francia típusú politikai nemzet és a német romantika kulturális, történelmi, nyelvi hagyományközösséget megjelenítő nemzet-értelmezését egyszerre megtalálhatjuk. A két paradigma kapcsolatának elemzése Széchenyi nemzetfogalmának teljesebb körű rekonstrukcióját igényelné, amelyre a dolgozat keretei miatt nem vállalkozhattam. Vö.: Angyal Dávid [1907]; Bárány György [1993] 139-154. p.; Dénes Iván Zoltán [1988]; Gergely András [1972]; Iványi-Grünwald Béla [1930]; Péter László [1998] 60-85. p.; Schlett István [1996-1999] II/1. köt. 29-31. p., 81-120. p.; Szűcs Jenő [1984] 11-187. p.; 189-280. p.; Varga János [1982] 25-47. p.

gróf eszmeiségében és politikai értékvilágában erre a magyarság immanens értékeit megjelenítő fogalomra épült a nemzet fejlődése, ebben gyökerezett a nemzeti lélek, s ebből sarjadt ki a magyarság jövője, illetve ebben a keretben zajlik a *haladás* világméretű folyamata.[13] A *nemzetiség* eszméje, mint az elkövetkezőben felemelésre, kifejlesztésre váró nemzeti sajátosság lényege, egyben egy rendkívül erős jövőorientációs alap is: olyan valami, ami a magyarság világtörténelmi szerepének betöltése érdekében még megteremtésre vár. *„Kell nemzetiség, mert csak ugy birhatja magát kiki jól, ha az marad, mivé Isten alkotá”* – szólt a gróf spirituális alapokra támaszkodó megállapítása.[14] A *Hitel* szubjektív, kissé homályos, de mindenképpen expresszív nemzetiség-meghatározása szerint a *nemzetiség* eszméje, mint valamiféle *„szent varázserő”*, *„Ha nemzeteket egyes személyekkel hasonlitunk össze, akkor […] nem egyéb, mint rokonok közti szeretet, barátság 's a' familiabeli becsület fentartását eszközlő ébredség; ha pedig mélyebben tekintjük […], akkor az emberi lény minden ereibe 's lelke legbelsőbb rejtekibe szőtt természeti tulajdon, mellyet az önbecs megsemmisedése nélkül szinte olly lehetetlen kiirtani, mint bizonyos, hogy a' sziv-kiszakittatása után világunkon többé élni nem lehet.”*.[15] A műben megjelenő – romantikus-organikus eszmei alapokra épülő – nemzetiségdefiníció ilyetén homályossága mindenekelőtt talán arra vezethető vissza, hogy a gróf az 1830-as évek elején a magyar *nemzetiséget* egy olyan részben készen kapott, múltból öröklött, bár jelentős mértékben fényét vesztett eszménynek tekintette, amely valódi lényegét tekintve még kifejlesztésre és megvalósításra vár.[16]

„És ugyan mi az a' nemzeti szellem, az a' sajátság? az már készen jön a' világra, mint valamelly állat? egyszerre sül mint a' zsemlye? vagy pedig már érett korban kezd tüstént lehelni 's élni, mint Pygmalion márványa? Avagy csak lassan ered, halkkal nő, nevekedik 's fejlődik ki?” – fürkészte a nemzeti jelleg kifejlesztésének univerzális ismérveit.[17] A *Hitel* gondolati szerkezete nagyon pontosan visszatükrözi, hogy a programadás igényével fellépő Széchenyi gondolatvilágában a *nemzetiség* eszméje tulajdonképpen a polgári átalakulással és a nemzetteremtéssel kapcsolatos valamennyi jövőbeli közösségi teendőnek kiindulópontjává vált.[18] *„De mibül támadhat a' nemzetiség, hogyan fejlődhetik ki erősebb – 's magasabban?”* – vetette fel, majd adta meg a választ a műben: *„[…] az ember főt legmélyebbre, arra a' középesülést, erre a' nemzetiséget, erre a' polgári erényt, 's ismét erre a' Hitelt tágosb értelemben”* – szólt a

[13] Úgy tűnik, Széchenyi történetszemléleti megalapozottságú érvelésében a több „nemzetfogalmat” is magában rejtő fogalmi készletből nem elsősorban a politikai értelemben vett közösségtudatot kifejező fogalom, hanem a „nemzetiség” fordulattal megkülönböztetett, s az egyes nemzetek sajátosságait, történelmi, kulturális összetartozástudatát megjelenítő változat dominál. (Itt: az egyes nemzetek sajátosságaik megőrzésével és kifejlesztésével járulhatnak hozzá a tökéletesedés egyetemes menetéhez.) Jelen esetben Széchenyi nemzetfogalmának rekonstrukciós vizsgálatától eltekintve, a történetszemlélet síkján a gróf nemzetfogalmának ez utóbbi változatát emeltem ki.

[14] Hitel 64. p.

[15] Hitel 163. p. Vö.: Gergely András [1972] 80. p.

[16] Széchenyi a nemzettel kapcsolatos érzelmeit először 1828-ban, a *Felsőmagyarországi Minervához* írt levelében tárta nyilvánosság elé. Itt a *Hitel*hez hasonló módon érvelt: *„A Hazafiúság, a Nemzetiség nem egyébb, mint a Hazához vonzó hív s egyenlően égő szeretet, és mindennek, az Ország előmenetelének, erejének, boldogságának leg- s legmélyebb talpköye; úgy mint a Hité nem egyéb, a legfőbb tökéletességhez való égő vágyásnál.”. Méltóságos Gróf Széchenyi István Úr Ő Nagyságának a Minerva Redactiójához küldött sorai.* In.: Felsőmagyarországi Minerva, 1828. szept. 1880-1885. p. (Közli: SZIN III. köt. 749-756. p. Idézett rész: 752. p.) Vö.: Gergely András [1972] 80. p.

[17] Hitel 31. p.

[18] Széchenyi „nemzetiség”-koncepciója ebből az aspektusból tulajdonképpen a francia felvilágosodás modern, a népszuverenitás legitimációs elvére épülő nemzetfogalmával mutat hasonlóságot. A „nemzetiség”, eltérően a feudális előjogokra épülő, szűkebb „nemzet”-fogalomtól Széchenyi gondolkodásában az ország határain belül élő valamennyi „polgár”, társadalmi pozíciótól független integrációját is jelentette. Péter László [1998] 60-85. p.; Varga János [1982] 25-47. p.

nemzeti felemelkedéshez szükséges tennivalók logikai sorrendje.[19] S mert a nemzeti jelleg, *„a' nemzetiség csak lassan és halkkal fejlik ki, nő és nevekedik"*, ezért *„mindenkinek, ki a' nemzet tagja, minden időben 's minden körülállásokban leg és legfőbb kötelessége, hogy annak előmenetelét 's javát, mennyire erejében áll előmozditni helyeztetéséhez képest törekedjen"*.[20] A fiatal, s kifejlesztésre váró nemzet fogalma tehát a közösség tagjai számára egy felhívást rejt magában: a nemzet tagjainak adott helyzetüknek és pozíciójuknak megfelelően hozzá kell járulniuk a nemzetteremtés feladatához. Ezt a kötelességérzetet támogatta a műben megjelenő valláserkölcsi alapokra támaszkodó érvelés is: *„a keresztény vallás zavaratlan forrásán megtisztult erkölcsi jó, ma legegésségesb mint leghosszabb életidőt igérő feneke a nemzétiségnek"*.[21]

Széchenyi az egyes nemzetek sajátosságait – melyek az adott nép intézményeiben, politikai berendezkedésében, stb. mutatkoznak meg – szentnek és sérthetetlennek tekintette, hite szerint a nemzeti jelleg ellen irányuló bármiféle akció a *nemzetiség*, s közvetve az egész nemzet halálát idézheti elő. Mindez azonban nem jelentheti a nemzet mozdulatlanságát, vagyis a szükségszerű változás lehetőségének mindennemű elvetését. *„Tagadhatatlan, hogy a' szellem és sajátság minden nemzet legsarkalatosb intézetire nézve szent, 's annak megsemmisitése a' nemzetiség halálát elmulhatatlanul sietteti, de ha kislelküleg makacson mindes javitást kirekeszt, a' legszebb, leghasznosb 's legszükségesb előmenetelnek lesz gátja, hijábavalóságokon 's szemfényvesztéseken alapul, 's annál veszedelmesb, mennél erősebben ragaszkodik hozzá a' sokaság."*.[22] Vagyis a nemzet életben maradásához elengedhetetlenül szükséges bizonyos, a kor követelményeinek megfelelő javítás és változtatás. A módosítás mértékét viszont – ahogy azt korábban láthattuk – minden esetben a nemzet állapota (életkora, fejlettsége) határozza meg. Széchenyi múltszemlélete alapján arra következtethetünk, hogy a gróf által lekicsinyelt nemzeti hagyományok, illetve a parányisága, jelentéktelensége miatt megvetett nemzeti történelem nem jelenthetett megfelelő kiindulópontot egy új típusú nemzeteszme megalkotásához. A *nemzetiség* megteremtését Széchenyi elsősorban tehát a jövő feladatának tekintette, hisz külföldi utazásai és magyarországi tapasztalatai – ahogy azt a korábbi fejezetekben már láthattuk – az 1820-as évek során leginkább arról győzték meg, hogy *„A magyar nemzetiség lefelé sodródik."*, vagyis a nemzet karaktere hanyatlóban van.[23] *„Nincsen jó magyar társaság"*, *„magyarul egyetlen dáma sem beszél"*, a nemesség műveletlen, az ország fejletlen, állapíthatta meg az 1820-as évek élményei alapján a gróf, s mindebből arra a következtetésre jutott, hogy a magyarság elvesztette önazonosságtudatát és nemzeti sajátosságait, s a kis népek sorsára jutva, el fog olvadni. *„Minden nap jobban látom, Herdernek igaza van, – a magyar nemzet nemsokára meg fog szűnni."* – utalt a herderi jóslat végzetes eshetőségeire.[24] Visszatekintve az elmúlt emberöltőkre, Széchenyi – hasonlóan liberális kortársaihoz – tényleges veszélyként értékelte *„a lassú, de mindennapi elmagyaratlanodás"*-t, az *„elnemzetlenülés"*-t, vagyis annak lehetőségét, hogy *„a' magyar sajátság külső értelmesség súlya által örökre elolvad"*, s így a magyarság *„ki leszen törülve a' Nemzetek sorábul"*.[25] A gróf ezért egyenesen csodának tartotta, hogy a magyar nemzet a 19.

[19] Hitel 171-184. p.
[20] Uo. 32. p.
[21] Uo. 169. p.
[22] Uo. 31. p.
[23] SZIN III. köt. 1828. jún. 06. 210. p. (Napló [1978] 544. p.)
[24] SZIN III. köt. 1829. jún. 20. 320. p. (Napló [1978] 595. p.)
[25] Világ XVIII. lap.

század elején a *„hosszú önfeledés után a természet szent útjára visszatért”*, s hogy a magyarok végre *„elhajíták magokról idegen Nemzetiség bélyegeit […], s ismét Magyarok kezdenek lenni”*.[26]

A múlt egy tekintélyes részével szakítani szándékozó Széchenyi alapvető szükségét érezte annak, hogy a nemzeti jelleg vonatkozásában is új értelmezést teremtsen, ezért egy egészen új *nemzetiség*-meghatározás kidolgozására tett javaslatot: *„Az a’ mi valaha nemzetiségünk talpköve ’s ereje volt, időjártával elbomlott […] ’s a’ mi elmult; ne akarjuk azt megint életbe visszaidézni, mert lehetetlen – ugy mint elfolyt óráink se térnek soha vissza többé. Szükséges inkább – nehogy homokon állapodjon minden lételünk, – uj nemzetiségünk lelkét mind jobban kifejtenünk.”*.[27] Széchenyi valójában nem tudott maradéktalanul azonosulni azzal a nemzetfelfogással, amely csupán a kiváltságos rétegeket kívánta magába foglalni. Ezért amellett érvelt, hogy a régi, torz *nemzetiség*-definíció megváltoztatható és újraértelmezendő, hiszen csak így lehet alkalmas arra, hogy egy új típusú, széles integrációs erővel bíró nemzeti közösség kifejezője legyen. A gróf ennek az új *nemzetiségeszmének* a megteremtési szándékával fogott hozzá nemzetfejlesztő stratégiája kidolgozásához, s ennek az igénynek az előtérbe állításával fogalmazta meg a társadalmi-politikai reformok menetrendjét.[28] *„Nemzetiség, hazaszeretet azon titok, mely mindent egyesít. Az elsőt lehetőségig kifejteni, a’ másodikat minden anyaföldünket-lakja kebelben lehetővé tenni, ’s igy egy háborítlan ’s csendes, de életteli jövendőt virasztni hazánkra nekünk nemeseknek, polgároknak, birtokosoknak mint Magyarország képviselőinek legszentebb tisztünk.”* – fogalmazta meg az országgyűlés előtt álló teendők legfontosabbikát a *Stádium*ban.[29] A liberálisok értékvilágában kizárólag a civilizációban való tántoríthatatlan előrehaladás, a kulturális értékek kifejlesztése, a modern polgári nemzet megteremtése – vagyis az alkotmányos átalakulás és a jogkiterjesztés – garantálhatta a magyarság jövőjét, s biztosíthatta a nemzethalál, az elolvadás ellenszerét.[30]

A napló tanúbizonysága szerint Széchenyi gondolati értékrendjében, fogalmi készletében a nemzeti sajátosságok létezésének felismerése, a *nemzetiség* eszméjének kialakulása az eszmerendszer többi alapkategóriájának megszilárdulását is jórészt megelőzi. Már a Széchenyi-naplók első lapjaira jegyzett olvasmányidézetek is azt igazolják, majd az 1818-19-es keleti utazás – főleg romantikus szerzők műveire támaszkodó – bejegyzései is ezt bizonyítják, hogy a fiatal gróf érdeklődése igen hamar felébredt a különböző nemzetek sajátosságai, s a nemzeti karakter jellegzetességei iránt.[31] A korábbi filológiai vizsgálatok rámutattak arra, hogy a *nemzetiség*

---

[26] Uo. A korábbi vizsgálatok során rámutattam már arra a történeti eszmékkel kapcsolatos okfejtésre, amelynek révén a hivatását kereső Széchenyi végülis arra a korábbi meggyőződésével ellentétes megalapításra jutott, hogy a magyar nemzet fiatal. S jóllehet ez még nem garantálta a nemzeti jövőt, a nemzet fiatalságának kinyilatkoztatása biztosította a magyarság fejleszthetőségét.

[27] Hitel 72. p. Vö.: Szegedy-Maszák Mihály [1999] 42. p.

[28] Vö.: Iványi-Grünwald Béla [1930] 147. p. Beöthy Zsolt, a dualizmus kori Széchenyi-historiográfia általános tipológiája szerint úgy vélte, hogy *„Széchenyi egyenesen a maga magyarságának indítékából fogott nemzetét nemzetté tevő munkájához. […] A maga példáján tanulta, hogy a magyar lelket, melynek részese volt, csak ennél a legősibb, legmélyebb, legegyetemesebb érzésénél fogva indíthatja meg és vezetheti új életútjára. […] midőn új és egységes nemzeti fejlődést akar, csak ennek az egységes nemzeti érzésnek fölébresztésével, megerősítésével, salakjaiból megtisztításával, egységes czélra irányzásával indíthatja meg.”*. Beöthy Zsolt [1912] 33. p. Ez a koncepció azonban – mutatott rá Kiss Endre – Széchenyi nemzetszemléletének egy olyan típusú „átértelmezése”, amely a gróf emocionális nemzetfelfogásából a decizió pragmatikus és liberális komponensei nélkül kívánja levezetni a gróf „nemzetteremtő” szándékát. Kiss Endre [1994] 77-78. p.

[29] Stádium VIII. lap

[30] Dénes Iván Zoltán [1988] 770-771. p.

[31] Nagyon sokat elárul a fiatal gróf korabeli érdeklődéséről, hogy Széchenyi III_1-es jelzésű, *„Ami jót és rosszat átéltem”* feliratú, adomák, idézetek, élmények, életvezetési tanácsok feljegyzése céljából 1814. nyarán megnyitott naplókötete a romantikus írónő, Mme Staël *De ’l Allemagne* című, s a nemzeti karakter jellegzetességeit ecsetelő

fogalma – Széchenyi eszmeiségének talán legbonyolultabb, s legösszetettebb fogalomköre – egyaránt magában hordozta a faji-etnikai hovatartozás tudatát, a nemzeti kultúra értékvilágát, a hazaszeretet érzését és a magyarság világtörténelmi hivatásának felelősségét, s ezekkel összefüggésben – a feudális nemesi „náció" kirekesztő patriotizmusán túlmutatva – a modern polgári nemzettudat és a romantikus nacionalizmus alapvető jellegzetességeit viselte magán.[32] Az előző fejezetben már utaltam arra, hogy Széchenyi politikai stratégiájában a magyarság megőrzésének és kifejlesztésének aktuális módszereit-eszközeit túlnyomórészt a nemzet pillanatnyi életkora határozta meg. Ezért is volt olyan nagy jelentősége annak, hogy a gróf az 1820-as évek végén fokozatosan arra a megállapításra jutott, hogy a magyar nemzet még fiatal, hisz sikerült poraiból feltámadnia: *„Boldogak mi, hogy köztünk inkább a fiatalság jelei, s hibái láthatók s hogy még távul tőlünk a vénség s koporsó!"*.[33] Sajátos frazeológiára épülő nemzetszemléletében így juthatott végül arra a következtetésre, hogy *„Élünk még, nem vagyunk holt nemzetnek szerencsétlen rothadt tagjai […] a halál küszöbén is erőt leltünk magunkban a tökéletes megsemmisülés ellen szegülnünk*" és *„az emberiség évrajzaiban hallatlan eset"*: a halottnak vélt magyar nemzetnek sikerült ismét önmagára lelnie.[34]

Széchenyi koncepciója szerint a nemzet életkorát, életrevalóságát a nemzeti jelleg legfontosabb attribútumai alapján lehet kikövetkeztetni. *„Nem különben mint a' nemzet növése 's haladása által a' nyelv is nő 's halad; úgy rejt a' nyelv fiatalsága, kifejthetése 's tágulhatása egy mágusi viszonyhatást magában, melly megint a' nemzetet emeli 's dicsőíti. 'S ha van a' nemzeteknél egy bizonyos aggság vagy halál jele, az semmi egyéb, mint ha nyelvök holt, vagy többé nem haladhat!"* – vallotta a *Világ* e kérdésnek szánt fejezetében.[35] Széchenyinél a magyar „nemzetiség" egyik legjelentősebb kifejezője maga a magyar nyelv: *„Az egésséges nemzetiségnek […] főkísérője a' nemzeti nyelv, mert mig az fenmarad, a' nemzet is él"* – vallotta a *Hitel*ben.[36] A *Világ* vallomásszerű soraiban Széchenyi úgy ítélte meg, hogy a nemzet létét az elmúlt évszázadok viharai során voltaképpen az a magyar nyelv tartotta fenn, *„mellyet idegen halandó elgázolni nem képes"*, s így a nyelvben rejlő *„férfiúi"* erőnek köszönhető *„azon nagy csuda, mellyen olly sokan bámulnak, hogy a' Magyar annyi tenger viszontagság közt sem olvadt még össze más*

---

munkájának citátumaival kezdődik. SZIN I. köt. 1814. július. 3-9. p. A keleti utazás során olvasta, és naplójában többször idézte a korabeli romantikus útleírások közül: *John Chetwode Eustace: A classical tour through Italy an 1802. London, 1815. I-IV. köt.*; illetve *Richard Chandler: Travels in Asia minor and Greece; or, an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettans. London, 1817.*; *Henry Holland: Travels in the Jonian Isles, Albania, Thessalia, Macedonia. During years 1812 and 1813. London, 1815.*, valamint ismerte William Gell 1807 és 1817 között megjelent Görögországról készült munkáit. Széchenyi Montesquieu, Voltaire, Schiller és Byron művei közül ugyancsak többet olvasott és idézett utazása során. Ezek a művek nemcsak a gróf európai romantikus irodalomban való jártasságát, s eszmei és kulturális gyarapodását mozdították elő, hanem gondolkodásmódjukkal, érték- és kifejezésvilágukkal Széchenyi nemzetfelfogására is számottevő hatást gyakoroltak. Vö.: Angyal Dávid [1907] 4-9. p.; Viszota Gyula [1925] LIV-LVIII. lap; Padányi Viktor [1943] 145-150. p.; Gergely András [1972] 28-30. p.; Fülöp Tamás [2002] 37-55. p.

[32] Vö.: Gergely András [1972] 78. p.; Iványi-Grünwald Béla [1930] 135-156. p.; Bárány György [1993] 139-154. p. A korabeli politikai értékvilág „nemzetiség" fogalma számos önellentmondást és szemléleti keveredést hordozott magában, hiszen a nemesi náció „nemzetfogalma" korántsem feleltethető meg a liberális polgári nemzetkoncepció tartalmi elemeinek. Fogalomtörténeti szempontból rendkívül érdekes lenne a Tudományos Gyűjtemény nemzetiségvitájának elemzése, amelyre jelen keretek között nem vállalkozhattam. A problémára felhívta a figyelmet: Iványi-Grünwald Béla [1930] 145-147. p.

[33] Hitel 163. p.

[34] A kelet népe 211-212. p.

[35] Világ 246-247. p.

[36] Hitel 171. p. A nemzet és a nyelv azonosítása is egyértelműen arra utal, hogy Széchenyi nemzetfelfogása – eltérően a konzervatív értelmezéstől – a modern nemzetértelmezés jellegzetességeit viselte magán. Vö.: Dénes Iván Zoltán [1988] 767. p.; Dénes Iván Zoltán [1989] 63-64. p.

nemzetekkel".[37] A nyelv fennmaradásának, megőrzésének és fejlesztésének különösen nagy jelentősége van Széchenyi nemzetiségkoncepciójában, mivelhogy a gróf a nyelv fejlődőképességét a nemzet jövőjével közvetlen és szoros összefüggésben állónak látta: *„A' nemzet jövendősége szoros kapocsban áll nyelvének fiatal 's kifejthető, vagy fejthetlen 's holt létével"*, ezért *„Az anyanyelv tökéletesítése tehát – mert az által a' nemzeti jó nőtten nő – kötelességeink egy legfőbbike; 's midőn igazi nemességünk, értelmi sulyunk, 's az által lelkünk esztendőrül esztendőre, naprul napra bővül 's tágul, nyelvünknek is egyenlő idomzatban tágulni 's haladni kell […]"* – szólt érvelése a *Világ*ban.[38] A magyar nyelv a történelem során elég erős volt ahhoz, hogy megakadályozza az „elmagyartalanodást", következésképpen a magyar nemzetiség rendelkezik olyan belső erőtartalékokkal, amelyekre támaszkodva a nemzet a tökéletesedés útján betöltheti hivatását. Széchenyi programadó műveiben azt bizonygatta, hogy a magyar nyelv fejlesztése, terjesztése és hivatalossá tétele nem csupán nemzeti érdek, de világtörténelmi jelentőségű ügy is egyben. Ugyanis a magyar nemzetiség nyelv általi megőrzése és kifejlesztése nemcsak a nemzeti lét magyarságon kívüli legfontosabb ágenseinek – a kormánynak és a nemzeti kisebbségeknek is – közvetlen érdeke, de az egyetemes emberiség tökéletesedésének is egyik záloga. A *Hunniá*ban ilyen érveléssel indított kampányt a nemzeti sajátosságok legfontosabb bizonyítékának számító magyar nyelv hivatalosításáért: *„Egy nemzet pedig, mely sajátságinak kifejtésében valami egészre kiképezheti magát, oly erkölcsi test, mely az emberiségnek alkotó része, és azon lépcsőknek egyike, melyeken az emberi nem mind magasbra emelkedhetik véghivatása „a tökéletesülés" felé. Minél fogva a magyar nyelvnek hivatalositásától nem csak Magyarországra és kormányára, de még az egész austriai birodalomra, sőt az egész emberiségre is háromolhatnék haszon."*.[39] Ezekben a gondolatokban Széchenyi történetszemléletének ugyancsak az a sajátos aspektusa bukan elő, amely a magyarság megőrzésének és fejlesztésének világtörténelmi jelentőséget kíván tulajdonítani.

Angyal Dávid európai eszmei párhuzamokra épülő filológiai elemzéseiben arra a megállapításra jutott, hogy a nemzetek különböző életkorának e metaforikus jellemzését elsősorban *„a haladás elméleti hívei szeretik használni"*.[40] A gróf különböző megnyilatkozásainak vizsgálatából arra következtethetünk, hogy a *nemzetiség* soha meg nem szűnő továbbfejlesztése, tökéletesítése, illetve megfelelő formában történő kifejlesztése – ami az életben maradás egyik elengedhetetlen feltétele is – Széchenyi történetszemléletében a nemzet haladásában nyilvánult meg: *„nemzetiség és alkotmányos haladás azon egyedüli két factor, mellyen emelkedhetik vérünk* – írta az *Akadémiai beszéd* érvelésében.[41] A nemzeti jelleg fenntartása és kiteljesítése tehát a sajátosságok megőrzésén túl a világtörténelmi jelentőségű haladás menetébe történő bekapcsolódás révén valósítható meg.[42] A történetszemléleti megfontolásokból kisarjadó érvek szempontjából azonban van egy további jellegzetessége is Széchenyi életkor-analógiára épülő *„nemzetiség"*-koncepciójának. A magyar nemzet

[37] Világ 253. p.
[38] Világ 248-253. p.
[39] Hunnia 200. p.
[40] Angyal Dávid [1907] 70-71. p. Sőt, historikusunk felhívta a figyelmet arra is, hogy a perfektibilitás tana a Széchenyiféle organikus nemzetszemlélet legjelentősebb forrásának számító Mme Staël munkáiban is megtalálható. Uo. 6-7. p.
[41] A Magyar Akadémia körül 54. p.
[42] Ezért is lesz érdekes a nemzetiség és a haladás fogalmának eszmerendszerbeli kapcsolatát a későbbiekben részletesen vizsgálni.

fiatalságának megállapítása és deklarálása tudniillik még korántsem jelentette azt, hogy a fejlődés útnak indításával a nemzetmentés és nemzetfejlesztés valamennyi problémája egy csapásra megoldódhat. A politikai érvek világában a gróf még az 1840-es években is úgy ítélte meg, hogy *„ma sincs még bevégezve nemzeti életünknek […] gyermekszaka”*, s *„a férfikor soha be nem következik, s gyermekbül közvetlen aggastyán lesz”*, ha nem jól alkalmaztatik a nemzet életkorának egyedül megfelelő átalakulási metódus.[43] Széchenyi 1841-es helyzetértékelése szerint tehát a nemzet – életkorából adódóan – még nem képes arra, hogy az átalakulás dinamikusabb és radikálisabb útján induljon el. A gróf ugyanis a nemzeti élet organikus szemlélete alapján meggyőződésesen hitte – s számos külföldi példa ezt látszott számára igazolni –, hogy a magyar nemzet a későbbiekben is bármelyik pillanatban meghalhat, vagy rendellenes fejlődése során „megbetegedhet”, s nemcsak külső, de belső hatások által is szinte bármikor elpusztulhat. Vagyis a nemzet életét – vagy annak bármelyik meghatározó összetevőjét – külső és belső veszélyforrások egyaránt alááshatják, s ezek a kockázati faktorok adott esetben akár a magyarság megsemmisülését is előidézhetik. A nemzet fiatalsága ezért felelősséget is jelent: csak az óvatos, valamennyi körülménnyel számolni képes nemzetfejlesztő stratégia vezethet eredményre, a „túlhajtás”, a túlzottan gyors változások viszont a *nemzetiség* megmentését, kifejlesztését, s ez által a magyarság világtörténelmi hivatásának teljesítését veszélyeztethetik. Így fogalmazta meg mindezt a nemzeti jelleg legfontosabb ágense, a magyar nyelv kapcsán az *Akadémiai beszéd*ben, a társadalomátalakulási polémia kiszélesedésének pillanatában: *„[…] veszély, nagy veszély fenyegeti még mindig sőt növekedőleg fajtánk nyelvét ’s ez által nemzetiségünket, minél drágább kincsünk nincs, minthogy csak ennek kiemelése, ennek müvelése által léphet a nemzet sajátságos fényében a’ dísznek fokára”*.[44] Ugyancsak az organikus nemzetszemlélet eszmei bázisából táplálkozott és a nemzetféltés mélyen átélt meggyőződésére épült a gróf érvelésében az a parabola is, amely a történelemformáló „reformátor” és a nemzet kapcsolatát az orvos-beteg hasonlattal igyekezett jellemezni. Az 1840-es évek vitairataiban Széchenyi a nemzet haladásának veszélyeit és az átalakulás speciális metódusának szükségességét úgy próbálta meg igazolni, hogy érvelésében szándékosan felerősítette a nemzet betegségének, gyengeségének tudatát: *„Magyarország beteg, sulyos beteg.” „Sulyos beteget egyedül szerencsés véletlen, vagy […] helyes orvosi szer gyógyíthat meg. Szerencsés véletlenekre azonban […] bolond épit: Magyarország egészsége […] az egész emberiséget érdekli, […] az ausztriai köz birodalomra nézve életkérdés […] ’s ekkép honi bajaink gyökeres felfogása […] nélkül nem indulhat virágzásnak a’ magyar hon.”*.[45]

Természetesen a reformkori politikai közgondolkodás számára távolról sem ismeretlen életkor-analógia[46] érvényességét és létjogosultságát Széchenyivel ellentétben a liberális tábor tagjai nem fogadták el ilyen egyöntetű és kétségbevonhatatlan módon. Wesselényi például, akinek eszmei hatását Széchenyi nemzetfelfogásának kialakulásában is számottevőnek kell tekintenünk,[47]

[43] A kelet népe 229. p.
[44] A Magyar Akadémia körül 20. p. Az érvelés szerint veszélyesnek ítélt konkrét politikai helyzet oka a liberálisok hibásnak ítélt nyelvterjesztő szándékában rejlett.
[45] Széchenyi István: Általjános nézetek. Jelenkor 1845. május 04. In.: Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] II. köt. 497. p.
[46] Angyal Dávid az analógia filológiai eredetét kutatva rámutatott arra a tényre, hogy a nemzetek és emberek életkorának összehasonlítására épülő organikus nemzetszemlélet az 1820-as évek magyar politikai szóhasználatában már „közkézen” forgott. Vö.: Angyal Dávid [1913] 465-466. p.
[47] Gergely András [1972] 46-48. p.

a *Balítéletekről* című munkájában – *„a régihez ragaszkodó előítéletek”* ellen harcolva – egyenesen arra a megállapításra jutott, hogy *„egészen különbözik az emberek s a nemzetek kora”*.[48] Széchenyi korábbi „eszmetársa” az *„egybehasonlított bölcsesség”* érvényességét alapvetően azért kérdőjelezte meg, mert a *régihez* ragaszkodó, s az *újat* annak fiatalsága, éretlensége miatt elutasító (konzervatív) szemlélet fonákságát kívánta igazolni, mégpedig – a nemzetek és a történelmi korok párhuzama alapján – arra hivatkozva, hogy *„a két hasonlított tárgy épen abban különbözik, a miben össze van hasonlítva”*.[49] A későbbiekben pedig látni fogjuk, hogy *A kelet népe*-vita kapcsán a kortársak közül többen is – arra hivatkozva, hogy a példa a politikum világában alkalmazhatatlan *„szóvirág”* – élesen bírálták Széchenyi életkor-hasonlítgatásait.[50] Nyilván nem várhatjuk el a korabeli kritikusoktól, hogy funkciójában lássák, és maradéktalanul elfogadják a gróf közkedvelt szófordulatokra épülő organikus szemléletének kinyilatkoztatásait. Mindez azonban nem riaszthatja el a későbbi elemzőt attól, hogy az életpálya döntő részén végighúzódó életkor-analógia történetszemléleti jelentőségére megpróbáljon fényt deríteni. Az előző fejezetben láthattuk, hogy Széchenyi a nemzetek eltérő életkorát nagyon is önkényesen rendelte hozzá a különböző nemzetekhez, s a gróf organikus nemzetfelfogásában a népekkel kapcsolatban alkalmazott életkor-analógia egyfajta képlékenységet, mozgást mutatott. Míg egyszer Anglia és Franciaország fiatal, másszor érett és meglett korban lévő nemzet, s míg eleinte Magyarország egy pályáját már beteljesítő, elaggott nép képében jelent meg, legközelebb, mint erős és fiatal nemzet tűnt fel előttünk. Nagyon leegyszerűsítenénk ennek a karakterisztikus jelenségnek a magyarázatát, ha úgy tartanánk, hogy a Széchenyi által a nyilvánosság előtt is alkalmazott – s majd a polémia során több oldalról is kritizált – életkor-analógiát egy olyan öncélú, hatásvadász, ráadásul következetlen és pontatlan nemzeti-politikai helyzetkép megrajzolásának tartanánk, amely semmilyen funkcióval sem rendelkezett. Egyrészt a források azt mutatják, hogy a gróf az analógia jelentőségét igencsak komolyan átélte, másrészt úgy tűnik, hogy a történetszemléleti megfontolásokon nyugvó argumentációban az életkor-párhuzamoknak számottevő szerep jutott. Ezért sokkal inkább feltételezhetőnek tartom, hogy az organikus nemzetfelfogás alkalmazásával a gróf nemcsak egy igényesebb nemzetközi összehasonlítási alapra tehetett szert, de a nemzet életkorának és a haladás sebességének kölcsönhatásba hozásával egyéni reformstratégiájának elfogadtatásához is érveket tudott kovácsolni. A maga funkciója szerint változó, plasztikus életkor-hasonlat lehetőséget kínált arra, hogy Széchenyi a változásokat mindig egy helyzet-specifikus nézőpontból legyen képes szemlélni, amelyben egy olyan Magyarország-centrikus megközelítés érvényesült, ami elsősorban a szükséges cselekvés megfelelő metódusát, eszközeit volt hivatott meghatározni. Könnyen belátható, hogy éppen a nézőpontok tetszőleges „elcsúsztatásával” és az életkor-analógia igény szerinti módosításával kaphatott lendületet az organikus nemzetszemlélet argumentatív funkciója, hiszen ez adta meg a nemzeti reform elméleti lehetőségét és ez szolgáltat érveket a gróf által kijelölt átalakulási

[48] Balítéletekről 12. p.
[49] Uo. Wesselényi – a történelmi korok tapasztalatainak felhalmozódására utalva – nemcsak a régiek nagyobb tapasztalatát és bölcsességét kérdőjelezte meg, de határozottan a jelenkor nagyobb összesített tudása és „tapasztalata” mellett érvelt. Tulajdonképpen ezért, az emberi tudás folyamatos bővülésében hívő racionalista, „pozitivista” szemlélet miatt tartotta értelmetlennek a nemzetek „életkorának” meghatározását.
[50] Hanák Tibor 1991-es tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy Széchenyi orgnikus történelemszemléletének hasonlataiban *„nem tudományos maghatározásokra és a fogalmak részletező tisztázására törekedett”*, hanem olyan fogalmi kapcsolatok kialakítására törekedett, amellyel a nemzeti jövő megvalósításának lehetőségét bizonygató érveit lehet képes alátámasztani. Hanák Tibor [1991] 47. p.

metódus helyességének és kizárólagosságának bizonyításához. A vita során válik igazán nagy jelentőségűvé ez a sajátos romantikus-organikus nemzetfelfogás, hiszen a gróf a nemzethalál rémének víziójából meríti majd a dinamikusabb átalakulási programot képviselő Kossuth ellen megfogalmazott vádjaihoz szükséges meggyőzőerőt.

Széchenyi az 1830-as évek közepén-derekán mind országgyűlési beszédeiben, mind írásos megnyilatkozásaiban egyaránt a nemzeti nyelv öntudatos megerősítése, s használatának kiszélesítése mellett érvelt.[51] A magyar nyelv általános alkalmazását, vagyis közvetve a nemzeti karakter legfontosabb megtestesítőjének fejlesztését és terjesztését jelentőségében még az alkotmányosság eszméje elé is helyezte, mert úgy vélte, hogy a nemzet mindaddig igazán szabad nem lehet, s alkotmánya ellenére a fejletlenebb, de nyelvükkel élő népek mögött kullog, míg saját anyanyelvét nem használja megfelelően. *„Nemzet, habár szabad alkotmánya van is, mindaddig, mig saját nyelvét nem használja, tovább áll a kifejlési lehetőségtől, mint a legvadabb nép, mely anyanyelvével szabadon él. Legszomorúbb és egyszersmind legnevetségesb anomaliában fog tehát szabad alkotmánya magasságán, mint a világ legmagasb pelengérén mindaddig czégérkedni a magyar nemzet még a Szerbek, Oláhok, Bolgárok alatt is, mert ezek nyelveikkel élnek, mig szabad alkotmányát ezen természeti jog elérésére nem használta, mit ha nem tesz, s tüstént nem tesz, mint legszentebb kötelességeiről felejtkező, valóban legtávolabb sugárát sem érdemli a szabadságnak.”*.[52] Többek között ezért is tűnik rendkívül érdekes jelenségnek, hogy Széchenyi történetszemléleti megalapozottságú argumentációja szerint – a külső és belső veszélyforrásokra hivatkozva –, legalábbis a verbalitás szintjén, az 1840-es évek aktuális feladataként a nemzetiség és a magyar nyelv további fejlesztése-terjesztése helyett az általa korábban rendkívül tapintatosan kezelt alkotmányos és politikai jogok szélesítését jelölte meg. Az 1830-as évek optimista megnyilatkozásaival ellentétben a 40-es évek Széchenyi-szövegeit a magyar nemzet jövőjével kapcsolatban fokozatosan áthatotta egy szándékosan hangsúlyozott feltételes mód: *„Jóllehet még most is, sokszor zárva előttünk az ég, és elhágy bennünket a’ remény, még is naprul napra gyérebbek lesznek a’ hihetőségnek azon kinos számai, hogy „voltunk”, ’s kifejlődésünknek minden symptomái s kivált azon erő, mellyet nemzeti testünk minden rosz nedvet ’s idegen anyagot magából kivetni törekvő küzdésében fejt ki, nyilván ’s egyenesen arra mutatnak, miszerint ha nemzetünk, fájdalom tán nem „lesz” is, de minden esetre és szoros számolásilag „lehet.”” –* írta *A kelet népé*ben.[53] Ez a feltételes mód voltaképpen a nemzeti jövő kockázatait, s a magyar *„nemzetiségre”* leselkedő belső és külső veszélyeket volt hivatott felnagyítani és demonstrálni: *„Mivel […] gyalázatosan a’ nemzetek sorából ki nem töröltetünk többé […] még korántsem következik az, hogy jövendőnk teljesen biztos lenne. De ha biztos volna is az, ’s hosszú időkre terjedne, éppen nem foly, miszerint nemzeti kiképzésünknek azért okvetlen nemesnek, nemzeti terebélyesedésünknek az emberiségre nézve okvetlen nyereségnek, ’s általános létünknek a’ nagy egyetem’ feldicsőitésére biztos lépcsőnek is kellene okvetlen lenni. Nem, nem, mind ez legkevésbé sem következik.”*.[54] Vagyis a nemzet életjelei, s fiatalságának attribútumai még korántsem jelentik

[51] Kossuth az *Országgyűlési Tudósítások*ban így idézte a főrendek 1833. febr. 20-i ülésén a magyar nyelv mellett felszólaló Széchenyit: *„A természetnek szent törvénye előtt kéntelen minden argumentum vissza vonúlni. Valamint ha valakire azt mondja a nagy természet: meg kell halnod, rajta semmi Consilium nem segit, – úgy azt hiszem egy nemzet, ha maga erejét érzi, s szándékában magát eltökélli, úgy mint én, ki inkább magyarúl halok, mint másként éljek!!! természeti jusait, minden ellenzés ellenére is gyakorolni fogja.”*. KLÖM I. köt. 186. p.
[52] Hunnia 216. p.
[53] A kelet népe 217. p.
[54] Uo. 217. p.

a biztos jövőt. S bár taktikailag igazolhatónak tűnik, mégis némi önellentmondást rejt magában, hogy a gróf az 1840-es évek monumentális vitairatában a *nemzetiséget* nem elsősorban külső, hanem belső hatásoktól, konkrétan Kossuthtól, illetve a *Pesti Hírlap* modorától és taktikájától vélte veszélyeztetettnek: *„Egy hajszálon függ az egész, drága Honosiak, egy elhibázott vonás – és minden helyrehozhatatlanul el van veszítve. – Ez állapotunk diagnosisa. De azért nem vagyunk gyengék, korántsem; és ebben fekszik felvirulhatásunk' titka, hogy csak mi magunk vághatjuk ketté azon hajszálat, mellyen függünk, semmi más erő nem; csak mi magunk hibázhatjuk el a' józan vonást, senki más nem, sőt minden elhibázott vonás, nemzeti és alkotmányos létünk elleni minden vágás, melly kivülrül hatna ránk – 's annyira nőttünk fel már – csak erősítné, csak szilárdítné létünket; mert azon nép, melly már megízlelte az arany szabadságnak lelket emelő kéjét, mellyben felébredt az emberi méltóság' érzete, 's melly már sejteni kezdi: mi nemzeti nagyság, mi nemzeti üdv, az, habár csak egy maroknyi volna is, csak maga sértheti, egyedül saját kezeivel gyilkolhatja meg magát."*.[55] Sőt, Széchenyi a külső veszélyforrások felbukkanását is bizonyos szempontból a szerkesztő és a hírlap „felingerlő" modorára próbálta meg visszavezetni. Ezekben az érvekben – a nemzet fiatalságának további előfeltételezése mellett – a magyar nép ifjúságának nem a pozitívumai, hanem az életkorból adódó veszélyei erősödtek fel.

Széchenyi taktikai megfontolásokból kiindulva az organikus nemzetfelfogás szemléleti megalapozottságával a 40-es évek elején amellett érvelt, hogy a magyar nemzetiség a legfontosabb veszélytől, az elolvadástól biztosítva van, s a konkrét feladat most már nem a nemzeti karakter további megerősítése-bővítése, hanem a nemzeti jelleg óvása-védelme, s az alkotmányos jogok nemzetiségi hovatartozástól független terjesztése. *„Nemzetiségünk meg van mentve. S most csak tőlünk függ annak felsőbbségünk által szilárd és hosszú életet szerezni."* – írta a *Garat*ban.[56] A történetszemléleti megalapozottságú argumentáció összefüggései alapján a verbalitás szintjén előre tolt alkotmányosság-problematika mögött azonban a programmérséklés szándéka tapintható ki. A gróf történetszemléleti megfontolásaiban ennek megfelelően – a nemzet jövőjével kapcsolatos bizonytalanság tudatos fenntartásával párhuzamosan – a magyarság létét veszélyeztető legkülönbözőbb tényezők kerültek mindinkább előtérbe. Azt, hogy a *nemzetiség* vonatkozásában a kezdeti pesszimizmusból miként lett optimizmus, a korábbi fejezetekben már láthattuk. De hogy a történetszemléleti argumentáció és a politikai érvek világában a reménység milyen módon váltott át az 1840-es évek megnyilatkozásaiban ismételt borúlátásba, arról az eszmerendszer gondolati építőelemeinek további, egymás kölcsönhatásaira is kiterjedő vizsgálata adhat tájékoztatást.

III.2. A haladásgondolat eszmei-politikai jelentősége Széchenyi érveiben

„Minden előre megyen 's feljebbre emelkedik a' világon 's a' józan ész nem kevesbbé hagyja helyben a' tökéletesülés ideáját, mint valamelly velünk született 's mellünkben mélyen érzett sejdelmet." – vallotta a világméretű haladás és az univerzális tökéletesedés lehetőségébe

[55] Uo. 315-316. p.
[56] Garat 143-144. p.

vetett meggyőződéssel a *Hitel* írója.[57] A Széchenyi-historiográfia korábbi eredményei a haladás gondolatának szellemi-filológiai eredőit és a gróf eszmerendszerében betöltött szerepét főbb vonalaiban már feltérképezték.[58] A haladás, a tökéletesedés és a perfekció gondolata – a nemzetiség eszméjével összefüggésben – Széchenyi történetszemléleti megfontolásokra támaszkodó politikai érvelésében is számottevő funkcióra tett szert. Ebben a történetszemléleti megalapozottságú argumentációban a haladás, mint a nemzet életben maradásának egyik legfontosabb feltétele jelent meg. Érveiben ugyanis a magyar nemzetnek ahhoz, hogy kifejlődhessen és megmaradhasson, vagyis betölthesse világméretű hivatását, mindenképpen a folyamatos tökéletesedés útjára kellett lépnie. Széchenyi koncepciója szerint a haladás és a tökéletesedés menete – mint azt a korábbiakban már bemutattam – egymás hatását fölerősítve egyéni és nemzeti szinten egyaránt zajlik. *„Ha törvénykönyveinket el nem rendezzük, ki nem tisztitjuk, elenyészésünk, elbomlásunk, halálunk bizonyos; ha ellenben módositjuk, javitjuk s elrendeljük azokat, akkor megmenekedésünk, kiszabadulásunk s életünk lehető. E dilemmában vagyunk."* – írta a *Hunnia*ban.[59] A programadó művek alapvetése azt tükrözi, hogy ennek a nemzet életben maradását biztosító fejlődésnek – az állami berendezkedéstől a gazdasági fejlettségen át a nyelvi, kulturális, civilizációs gyarapodásig – a társadalmi élet valamennyi színterén meg kellett mutatkoznia. A gróf érvei szerint a haladás, s a fogalommal együtt járó változásokra való nyitottság a nemzet életképességének egyedüli attributuma. A világtörténelem eseményei és a nemzetközi összehasonlítások azt reprezentálták számára, hogy amennyiben egy nemzet nem rendelkezik a változtatásra való képességgel, s a történelmi kihívások iránti nyitottsággal, vagy az újdonságokkal szembeni befogadókészség, az előbb-utóbb hátramarad, s elenyészik. *„Spanyolország egy oly nemzet szomorú képét mutatja, mely szokásaihoz és előítéleteihez hű maradt; látja minden más nemzet előhaladását, gazdagabbá, tehetősebbé és boldogabbá válását – őmaga azonban hátramaradt."* – írta naplójába tömör megállapítását 1825-ös franciaországi utazása során.[60]

„Meggyőződésem, hogy az emberi tudás határtalanul halad előre", írta naplójába a gróf 1826 őszén.[61] A történeti szakirodalom már évtizedekkel korábban rámutatott arra, hogy Széchenyi történetszemléletének az organikus nemzetfelfogással párhuzamosan kitapintható másik alapelemévé a *haladás* gondolata válik. Haladás, perfektibilitás, tökéletesedés, kifejlés, gyarapodás, felemelkedés, előrelépés: megannyi Széchenyi által kedvelt és megnyilatkozásaiban előszeretettel alkalmazott, egymással közeli viszonyban lévő szófordulat. Közös jellemzője ezeknek a kifejezéseknek, hogy mindegyikük valamilyen kiinduló- és megérkezési pontot előfeltételez. *„Haladás"* – valahonnan történő elmozdulás, valamerre tartó egyenletes mozgás; *„tökéletesedés"* – valamihez képest bekövetkező minőségi változás; *„előrelépés"* – valamitől egy új irányába tett szándékos mozdulat. De a haladás, a perfekció nemcsak állásfoglalásra, viszonyulásra késztet, nemcsak mindig *„valamihez képest"*-et feltételez, s ez által a múlttól tudatosan elválaszt, hanem egyben maga is mozgás, változás, mennyiségi-minőségi gyarapodás, átalakulás, fejlődés. Sőt, a haladásra, tökéletesedésre, perfekcióra az is jellemző, hogy irányultsága van: valamerre tart, valamerre mutat. Ez az *„előremutatás"*, ez a jövőidéző képesség

[57] Hitel 128. p.
[58] Vö.: A dolgozat historiográfiai fejezete, ill. Hanák Tibor [1991] 45-46. p.
[59] Hunnia 80. p.
[60] SZIN II. köt. 1825. augusztus 11. 582. p. (Napló [1978] 383-384. p.)
[61] SZIN III. köt. 1826. szept. 09. 89. p. (Napló [1978] 487. p.)

pedig mindig üdvös tartalommal tölti meg a fogalmat: optimista hitet, pozitív világfelfogást igényel a fogalom használójától. Ezért feltételezi a valóságismeretet, a történelmileg adott világ megismerését és a történetfilozófiai célképzetet, azaz a *„honnan”*-t és a *„hová”*-t.[62] Széchenyi az 1820-as évek közepén már európai távlatokkal mérte föl a fanyar magyar valóságot, az ország elmaradottságát, a pangást, a mozdulatlanságot, s látta át a birodalom „összebonyolódott” közjogi viszonyait, az ország többszörös megosztottságában rejlő konfliktusokat.

„Az emberi nem mindenben a szépet s a tökéletest keresi. Ez azon javitási elv, mely cselekedetinek legmélyebb rugója s tán azon láncz, mely az istenekhez legközelebb emeli, és minden munkálódásinak s előre törekedésinek legrejtettebb titka.” – írta a *Hunniá*ban.[63] A *„legnagyobb magyar”* eszmerendszerének kutatói a haladáseszme forrását Széchenyi történetszemléletében alapvetően két irányból eredeztetik. Az egyik, filológiai elemzésekre támaszkodó megállapítás szerint Széchenyi haladás-gondolatának gyökerei közvetlenül az angol felvilágosodás és jogfilozófia területén találhatók meg.[64] Eszerint az elmélet szerint Széchenyi mindenekelőtt azért hitt a haladásban, mert bízott abban, hogy az elkövetkező a múltnál és a jelennél csak tökéletesebb lehet: *„abból a törvényből, hogy a jelen bölcsebb, mint a múlt, a jelenben, éppúgy mint a jövőben a haladás lehetősége következik.”*.[65] Ily módon Széchenyi elsődleges nemzeti célja, hogy a magyarságot a haladás soha véget nem érő tökéletesedéssel járó menetébe bekapcsolja, s hogy ennek eredményeként – ahogy műveiben több alkalommal is fogalmazott – *„honunk szakadatlan haladhasson a világi köz polgárosodás mezején”*.[66] A gróf számtalan hasonló megnyilatkozásából arra következtethetünk, hogy ez a haladás-koncepció javarészt valóban a felvilágosodás, illetve a liberalizmus eszméihez kapcsolódik: *„[…] testestül lelkestül a szabadelmüség és haladásnak vagyok híve”* – írta egyik 1844-es cikkében.[67] Széchenyi történeti eszméit vizsgálva, Angyal Dávid részletes filológiai elemzéseiben mindenekelőtt az angol felvilágosodás és racionalizmus hatását, Bentham, Hume, Young, Smith gondolatainak jelenlétét tárta fel a gróf eszmeiségében. Tanulmányának egyik fontos érdeme, hogy a gróf eszmerendszerében egyszerre mutatta ki – bár ezek egymásra gyakorolt kölcsönhatását külön nem vizsgálta – Széchenyi történetszemléletének két alapvető összetevőjének, a nemzetek életkorát az emberi nem életszakaszaira leképezni igyekvő romantikus-organikus nemzetfelfogásnak és a haladás gondolatának felbukkanását. Sőt, némileg ennél is továbblépve, Széchenyi történeti eszméinek vizsgálata során nemcsak a tökéletesedés, a perfektibilitás keresztény történetfilozófiai alapjaira irányította rá a figyelmet, de fényt derített arra is, hogy Széchenyi történetfelfogásában az egész emberiség tökéletesedésének milyen, a nemzetek és egyének szintjén tapasztalható előfeltételei, illetve összetevői vannak.[68] Iványi-Grünwald Béla a *Hitel*hez írt alapos

[62] Széchenyi programadó műveiben, beszédeiben a szebb jövő megvalósításának feladata minden esetben a valóságismeret logikai premisszájából indult ki. Jelen esetünkben nem tartottam célszerűnek különválasztani a haladás különböző (gazdasági, társadalmi, morális, stb.) aspektusait, hiszen most elsősorban a kifejezés univerzális argumentációs szerepét kívánom vizsgálni. Vö.: Gergely András [1972] 153-166. p.

[63] Hunnia 33. p.

[64] Ide sorolhatjuk részben Angyal Dávid, s főként Iványi-Grünwald Béla, illetve Gergely András kutatásait.

[65] Iványi-Grünwald Béla [1930] 115. p.

[66] Széchenyi István: Két garas XII. Jelenkor 1843. Dec. 17. In.: Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] II. köt. 217. p.

[67] Széchenyi István: Czégér. Jelenkor 1844. Febr. 29. In.: Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] II. köt. 362. p.

[68] Angyal Dávid [1907] 10-13. p.; 60-61. p. Angyal, aki korának hivatalos történetszemléleténél lényegesen nagyobb érzékenységet mutatott egy hitelesebb Széchenyi-kép megrajzolása iránt, komoly elméleti és történetírói felkészültséggel, modern történetfilozófiai ismeretekkel, s tehetjük hozzá, sikeres érveléssel kapcsolódott be a Széchenyi történeti eszméiről a dualizmus évtizedeiben zajló vitába. Angyal történetírói munkássága mind módszertani felkészültsége, mind szemléletbeli igényessége révén kiemelte őt saját kora romantikus historiográfiai közegéből. Vö.: R. Várkonyi Ágnes [1973] I. köt. 217-223. p.

bevezetőjében a mű kapcsán nemcsak parafrázisokat, de szószerinti Bentham-átvételeket fedezett föl: *„[…] a Hitelben sokkal jelentékenyebb terjedelmileg is a Bentham hatás, mint eddig gyanították”*, sőt a filológiai elemzések során egyenesen „plágiumokat” talált.[69] A Bentham-plagizálás historiográfiai gyökerei egészen Kemény Zsigmondig nyúlnak vissza, aki úgy látta, hogy a nemzet fiatalságát bizonygatva *„a Hitel írója maga sem vala még akkor állításával tisztában”,* s csupán *„sejté, hogy igaza van; de amit bebizonyításul használt, plágium. Benthamból kölcsönözteték. […] A fajunk ifjúságáról elmélet tehát igen ingatag lábon állott; sőt az, amire támaszkodék, nem is láb, kölcsönzött mankó volt.”*.[70] A Széchenyi-historiográfia későbbi eredményeként bebizonyosodott, hogy Széchenyi valójában nem plagizálta Bentham-et, illetve a többi, eszmerendszerére kisebb-nagyobb hatást gyakorló írót, hanem szellemi „példaképei” segítségével önálló eszméket, sajátos szemléletet alakított ki.[71] Széchenyi tehát a felvilágosodásból eredő perfektibilitás-elmélet alapján *„törvényül fogadja el az általános haladás lehetőségét, melyben mindenkor részt vehet minden nemzet”*.[72] Érezhető, hogy ezekben a haladással kapcsolatos idézetekben – javarészt a felvilágosodás jövőváró bizakodásából eredően – számottevő optimizmus sugárzik, s azt hiszem, nem járunk messze az igazságtól, ha Széchenyi liberális haladás-koncepciójában nemcsak derűlátást és dinamizmust, hanem erőteljes jövő felé fordulást is feltételezünk. *„Ha az idő nem haladna, s ekép a mai napot nem váltaná fel a holnapi, a mai embert nem a jövő, ugy nem kapkodván a mostan birt veszedelmeztetésével az uj után, tán megmaradni a régiben legjózanabb volna. De az idők esete sürget, s csak hamar el lesz lökve a mai nap a lefolyt idők tengerébe, csak hamar eltemetve a mai nemzedék egy jövő kor alatt.”*.[73] A *Hunnia* „történetfilozófiai” magasságokba szántó okfejtése nagyon pontosan tükrözi vissza ennek az odafordulásnak a mélyen átélt élményét.

„Az emberi-nem, mióta nemzedékrül nemzedékre mehet át az anyagon nyert diadalinak naprul napra növekedő sora, és alig mehet veszendőbe egy kikutatott igazság is, nemcsak alvásba visszaesni többé nem fog, de az eszmék szabadabb súrlódásánál fogva mindinkább s inkább ki fog belőle törni a szellemi szikra!” – írta az emberiség egyetemes haladásába vetett hit optimizmusával 1842 nyarán Széchenyi.[74] Lényegesen korábbról származó meggyőződését az az angol felvilágosodás és utilitarizmus táplálta, amelynek tanítása alapján a jövő mindig értékesebb a múltnál, vagy a jelennél, s amelynek eszmei alapvetése szerint az egyén mindig a társadalmi hasznosság, s a közösségi szolgálat függvényének rendelődik alá.[75] Ennek a filozófiai irányzatnak – ahogy arra a korábban említett filológiai vizsgálatok pontosan rámutattak – a Széchenyi által is sokat olvasott és idézett legjelentősebb képviselője Jeremy Bentham volt.[76] A 20. század első felében született Széchenyi-interpretációk, félve attól, hogy az angol felvilágosodás szellemi hatásának kimutatásával csorbát szenved a gróf vallásos-idealista eszmeiségének kánonja, a

[69] Vö.: Angyal Dávid [1907] 22-23. p.; Iványi-Grünwald Béla [1930] 104-129. p.; Gergely András [1972].
[70] Kemény Zsigmond [1851/a] 246-247. p.
[71] Vö.: Szegedy-Maszák Mihály [1991] 9-12. p.
[72] Iványi-Grünwald Béla [1930] 107-110. p., ill. 119. p. Gergely András mutatott rá arra, hogy *„a perfekcioniznus gondolata a felvilágosodás íróitól származik”*. Vö.: Gergely András [1972] 71. p.
[73] Hunnia 59. p.
[74] Garat 62. p. (Széchenyi széljegyzetei alapján az idézett rész valószínűleg 1842. július 14-én keletkezett.)
[75] Vö.: Filozófiai kisenciklopédia [2003] 328-330. p.
[76] Széchenyi Bentham politikai-filozófiai nézeteivel először az 1825-27-es diéta alkotmányos küzdelmei közepette, egy angol politikai szemlében, a *The Edinborough Review* 1825. augusztusi számában találkozott. Később pedig az ismertetett művet, a *The Book of Fallacies*-t maga is beszerezte és olvasta. Az említett folyóirat, illetve Bentham 1820 és 1834 között megjelent munkái Széchenyi könyvtárának címjegyzékében is szerepeltek. Vö.: Bártfai Szabó László [1923] 22. p. (77-81. tétel) Vö.: Angyal Dávid [1907] 10-11. p.; Iványi-Grünwald Béla [1930] 108-109. p.

Széchenyi műveiben tagadhatatlanul jelenlévő Bentham-hatást megpróbálták a reminiszcenciák szintjére korlátozni.[77] Iványi-Grünwald Béla alapos vizsgálatai mutattak rá arra, hogy a *Hitel*ben szereplő Bentham-átvételek többek puszta hasonlóságnál, s ezeknek az idézeteknek ráadásul – bár a gróf politikai rendszerét Iványi függetlennek tekintette Bentham filozófiájától – számottevő politikai funkciója is van.[78] Ez a politikai szerep – vagy ahogy szerzőnk nevezte: politikai dialektika – az utilitarista tanok dinamizmusában ragadható meg. Széchenyi kutatóink már évtizedekkel korábban felfigyeltek rá, de Iványi volt az első, aki határozottan felhívta a figyelmet arra, hogy a Bentham rendszerében megjelenő haladás-értelmezés a fejlődésnek nemcsak egy optimistább, de egy dinamikusabb és radikálisabb színezethez tartozik.[79] Azzal, hogy a haszonelvű filozófia kinyilvánította a régi, elavult törvények megváltoztathatóságának tételét, nemcsak a múlt egy jelentős darabjával való szakításra ösztönzött, de a történelmi cselekvőt aktív előkészítőjévé tette az elkövetkezőnek is. A múlttal való szakítás jegyében a *Hitel*ben kimutatható szószerinti Bentham-átvételek éppen az idejemúlt törvények megváltoztathatóságáról, s az alkotmány megreformálhatóságáról szóló fejezet argumentumai közt – olykor a jelentős mozgósító erővel bíró amerikai példa érvanyagába csomagolva – bukkannak elő: *„Semmi sem fogja szembetünőbben előnkbe állitani'a'törvények idő 's körülállások szerint, közegyetértéssel ' s közakarattal intézendő némellykori változtatásának vagy eltörlésének hasznát, sőt szükségét, mint midőn nem önmagunk, de más nemzetek kifejlődését tekintjük. Ezen cselekvésmód leghasznosb, 's egyszersmind legegyszerübb. […] Az Amerikai szövetséges országokban sok törvényhez nyilván az van csatolva, hogy körülállásokhoz képest időjártával a' törvény is javíttassék."*.[80]

A társadalmi rendet meghatározó törvények tehát megváltoztathatóak, sőt bizonyos időközönként azokat az *„idő szelleméhez"* kell igazítani. A Széchenyi programadó művein végighúzódó, s a változások elfogadásából és az újítási vágyból táplálkozó haladásgondolat törvényszerűen magába integrálta a politikai mozdulatlanság, a maradás elleni küzdelem radikalizmusát is. A *Stádium*ban megfogalmazott, s a benthami elvekre épített konkrét törvény- és reformjavaslatok – bár a fennálló struktúra közjogi és kormányzati rendszerét csak minimálisan kívánták érinteni – Széchenyi munkáját a kortársak szemében is *„a magyar radikalismus kézi könyvé"*-vé tették.[81] Széchenyinek a nemzet haladásával kapcsolatos megnyilatkozásai egyértelművé teszik, hogy Bentham hatása a gróf gondolkodásában – az állandó haladás igényével és a törvények megváltoztathatóságának eszméjével – ugyanezt a radikálisabb irányt hívta életre.[82] Az állandó haladás elvének elfogadásából származó dinamizmus és optimizmus sok szempontból Széchenyi történetszemléleti érveiben is megtalálható, bár ennek a derűlátásnak a

[77] Vö.: Iványi-Grünwald Béla [1930] 105-107. p.
[78] Iványi-Grünwald Béla [1930] 107. p.
[79] Azzal a céllal, hogy Széchenyi szellemiségének idealizmusát bebizonyíthassa, Iványi bevezetése nagy teret szentelt a *Hitel* filológiailag igazolható, racionalista eredetű Bentham-átvételeinek elemzésére, illetve az utilitarista-észelvi filozófiai irány befolyásának valós mélységeinek kimutatására. A szerző lényegében meggyőző érveléssel feltárta, hogy Széchenyi Bentham utilitarista, a törvények megváltozathatóságát hangsúlyozó optimista-racionalista filozófiáját elsősorban politikai érvrendszere, dialektikája kimunkálásához hasznosította. Így érvelt Iványi: *„A Hitelben jelentékenyebb terjedelmileg is a Bentham-hatás, mint eddig gyanitották. Egyenes átvételről van szó s nem Bentham-reminiszcenciákról. Mindezek az összefüggően átvett tartalmak a Hitel politikai dialektikájával vannak a legszorosabb kapcsolatban. Széchenyi politikai rendszere azonban független a Bentham-hatástól."*. Iványi-Grünwald Béla [1930] 107. p.
[80] Hitel 199. p. Vö.: Iványi-Grünwald Béla [1930] 110-111. p.
[81] Horváth Mihály [1864] I. köt. 270-271. p. Vö.: Gergely András [1972] 139-147. p.
[82] Vö.: Gergely András [1972] 75-76. p.

kisugárzása, mint látni fogjuk, mindenekelőtt az emberiség egyetemes tökéletesedésében érezteti hatását.

Széchenyi – követve a felvilágosodás történelemfelfogását, s megérezve a „korszellem" sugallatát – látszólag fenntartások nélkül hitt abban, hogy a jelenkor több, jobb, tökéletesebb, mint a múlt, az eljövő pedig törvényszerűen még kifogástalanabb lehet majd, mint a jelen: *„bízom a perfectibilitás szellemében"* – írta a *Stádium*ban.[83] Ezért gondolta úgy már az 1820-as évek végén, hogy *„semmi sem képes ezentúl feltartóztatni a civilizációt"*.[84] Ebben a gondolatkörnyezetben a haladás fogalma egyben a soha véget nem érő tökéletesedést, a generációról generációra bekövetkező szellemi, műveltségbeli, anyagi gyarapodást, a fennálló elavult törvények megváltoztathatóságát, az alkotmányos átalakulás lehetőségét egyszerre feltételezte. A feltartóztathatatlan világtörténelmi fejlődésbe vetett optimista bizalom jellemzi Széchenyi haladás-értelmezésének észelvi, racionalista irányát, hiszen az egyetemes haladás lehetőségének elfogadása a felvilágosodás jövőorientált és derűlátó történetfilozófiájának az alapvetésével való azonosulást is jelenti egyben. Ez a felfogás pedig mindenképpen hittel, reménnyel és bizakodással töltötte meg Széchenyi haladás-koncepcióját: *„[…] a haladás némi veszéllyel jár, minden új rendezés, melly szerkezetünk történeti alapjait újjal cseréli fel, némi crisist idéz elő; de meg vagyok győződve, hogy a veszteglés bizonyos halál, s így a koczka, melly a haladást kíséri, nem rettent el soha, mert erős hitem, miszerint van fajunkban életerő elég a szerencsés kibontakozásra […]."* – írta 1847-48 fordulóján.[85]

Széchenyi haladáskoncepciójának liberális indíttatását mi sem igazolja jobban, minthogy értelmezésében – a liberálisok kedvelt, s majd Kossuth által is használt „patak"-metaforájával kifejezve – a fokozatos haladás és a maradás ellentétes értékvilága közti kategorikus elhatárolódás fogalmazódott meg: *„Két osztályból áll az emberi nem, egyik a stagnans, másik melly az idővel megy elő; ha nézem a historiát, úgy látom, a stagnáns rész azon szemrehányást szokta tenni a másik osztálynak, hogy mindent felforgat, ha az idővel megy elő; én kérdem ki háborgatja fell a viz csendét az e a ki csendesen folyni hagyja, vagy az aki erőszakkal feltartóztatja? ki akarja a természet rendjét felforgatni, az e aki márul holnapra, holnaprol holnaputánra megyen, vagy a ki felkiált: idő állj meg, ne haladj!!"* – hangoztatta a magyar nyelv általános használata mellett felsorazoztatott érveiben 1833. február 20-án, az országgyűlés főrendi tábláján.[86]

Széchenyi haladás-értelmezésének egyik, erre a nyomvonalra csatlakozó, de vadhajtásként kisarjadó interpretációja a 20. század eleji pozitivista gondolkodásmód jegyében született. Gaál Jenő *„Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk"* című könyvében a korszak konzervatív történetírói hagyományait kísérelte meg ötvözni a Spencer-féle modern evolucionista tanokkal, melynek eredménye egy merőben újszerű, mondhatnánk merész, s a szakma általános ellenvetését is kiváltó munka lett.[87] Gaál munkájának – számos módszertani buktatója ellenére – van azonban

[83] Stádium 27. p.
[84] SZIN II. köt. 1826. szept. 09. 89. p. (Napló [1978] 487. p.)
[85] Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről 350. p.
[86] KLÖM I. köt. 186. p.
[87] Gaál még 1900-ban kapta az Akadémiától azt a feladatot, hogy rekonstruálja Széchenyi eszmei és politikai rendszerét, de munkájának célja elsősorban egy ideológiailag megbízható, a jelen számára is felhasználható Széchenyi-kép megjelenítése lett. A munka prekoncepcióktól sem mentes rendeltetését – visszatekintve az Akadémia kiadásában megjelent két kötetre – a szerző így jellemezte: *„[…] Széchenyit, mint reformátort kellett jellemeznem és méltatnom; eszméit a nagyközönségre nézve is hozzáférhetőkké tennem; végül pedig vizsgálnom kellett, hogy rendszerét a tudomány, az élet és különösen hazánk több mint félszázados története mennyiben igazolta, hogy az mily mértékben valósult meg, miben tértünk el tőle, miért szükséges okvetlenül, hogy ahhoz ismét visszatérjünk, s mit kell tennünk,*

néhány elvitathatatlan érdeme. Az egyik, hogy a szerző felismerte Széchenyi múltról, jelenről és jövőről alkotott nézeteinek egyik legfontosabb összetevőjét, a keresztény történetfilozófiából származtatható perfektibilitás gondolatát, s jelezte ennek meglétét és jelentőségét a gróf eszmerendszerében.[88] Gaál interpretációjának másik tagadhatatlan értéke, hogy tovább árnyalta Széchenyi gondolati világának, „világnézetének" eredetét, s a gróf történeti eszméinek, nemzetszemléletének származását. Az eredők között pedig – a keresztény tökéletesedéstannal „összebékítve" – egy Bentham-ig visszavezethető racionalista-utilitarista liberális irányt és egy, az egyén, a nemzet és az egész emberiség kölcsönös kapcsolatára épülő szerves nemzetfelfogást mutatott ki.[89] Hanem Gaál külön historiográfiai vitát is életre keltő interpretációjának súlyos tévedése, hogy a szerző Széchenyi eszmerendszerét és haladás-koncepcióját a Spencer és Darwin-féle szociológiai-evolucionista tanokkal állította párhuzamba. Sőt, odáig ment, hogy könyve egyik fejezetében – mintha munkáját addig nem is „a legnagyobb magyar" nemzeti politikájának bemutatására szánta volna – a fejlődés, a haladás törvényét hosszú oldalakon át pozitivista, evolucionista és szociáldarwinista nézetek mentén, a fajok létért folytatott küzdelmeként és a természetes kiválasztódás folyamataként kezdte értékelni.[90] De Gaál nemcsak azt a hibát követte el, hogy saját korának divatos filozófiai elméleteit vetítette vissza „jelenre hangolt" Széchenyiére, hanem tette mindezt úgy – gyakran azt sem pontosan jelezve, hogy munkájában a citátumokon keresztül éppen Széchenyi, vagy maga a szerző beszél az olvasóhoz –, hogy a gróf haladás-értelmezését és természetfelfogását hamisan egybemosta a darwinizmus és a „pozitív vallás" eszméivel.[91] Csakhogy erre utaló nyomokat a legtüzetesebb – és elfogulatlan – vizsgálatok révén sem találhatunk Széchenyi történetszemléletében.

„Van egy tökéletes lény – és e végtelenségben minden súrlódik és vergődik, hogy elérje az örök egyensúlyt és harmóniát, és anélkül, hogy tudná, akarná, minden a tökéletesség felé törekszik, az örök fény, az üdvösség felé! Maga a Mindenható alkotott magának törvényeket, mert ő maga a törvény és a rend. Idő és véletlen által az emberfajnak – bűnön és balsorson át – el kell

---

hogy ez lehetségessé váljék.". Ezt a főként eszmetörténeti rekonstrukciós vizsgálatokra támaszkodó feladatot Gaál *„Gróf Széchenyi István nemzeti politikája"* címmel, egy többkötetes antológia formájában kívánta megvalósítani, majd a Széchenyi eszmevilágát értelmező, gondolatainak aktualitását bizonygató elképzeléseit egy újabb, összefoglaló könyvben szerette volna közreadni. Nem csupán historiográfiai érdekesség, de Gaál koncepciójának kritikája is egyben, hogy az eredetileg háromkötetesre tervezett műnek 1902-03 folyamán csupán az első két kötete jelent meg az Akadémia gondozásában, ám a harmadik kötet közreadásához a tudós testület – elsősorban szakmai, módszertani kifogások miatt – már nem járult hozzá. Így Gaálnak a Széchenyi nézeteinek eredetét elemző, a gróf eszmerendszerét magyarázó és aktualizáló, *„Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk"* című, az eredeti mű harmadik kötetének szánt szintézise, magánkiadónál látott napvilágot. Az idézet: Gaál Jenő [1903] IX. lap. Vö.: Gergely András [1991/a] 905-906. p.; Varga Zoltán [1963] 179-196. p. Gaál Jenő [1902-03]; Gaál Jenő [1903].

[88] Gaál Jenő [1903] 28-33. p.

[89] Gaál Jenő [1903] 18-23. p.; Gaál Jenő [1902-03] I. köt. 367-431. p.

[90] Gaál történetietlen, saját korának filozófiai irányait Széchenyi nézeteire visszavetíteni igyekvő, belső ellentmondásokkal terhelt koncepcióját jól megvilágítja a következő idézet is: *„Hogy a Széchenyi természetbölcseleti alapon nyugvó gyakorlati jellegű rendszerének becsét kellőleg tudjuk méltányolni, kettőt kell kiemelni: azt, hogy a benne nyilvánuló felfogás túlnyomólag az evolutio elméletének alapgondolatán épül fel, és hogy ez az elmélet akkor, midőn ő élt és működött, még korántsem domborodott ki teljesen."*. Gaál Jenő [1903] 35-66. p. Gaál új szemléleti elemeket történetietlenül alkalmazni szándékozó koncepcióját számos történész és közíró elutasította. Vö.: R. Várkonyi Ágnes [1973] 230. p.; Varga Zoltán [1963] 191-196. p.

[91] Angyal Dávid filológiai vizsgálatai – vitába szállva a Széchenyi-historiográfia téves, elsősorban Gaál Jenő által képviselt, s a gróf eszméinek evolucionista kapcsolatait bizonygató megállapításaival – hívták fel a figyelmet arra, hogy Széchenyi történeti eszméinek megértésénél és szellemi előképeinek feltárásánál miként kerülhetők el azok a historiográfusi szakszerűtlenségből származó tévutak, amelyek Széchenyit, mint modern elméletek előfutárát kívánták láttatni. S bár jól látta Széchenyi eszméinek természetbölcseleti kapcsolódási pontjait, azt határozottan tagadta, hogy a gróf az evolucionizmus és szociáldarwinizmus előhírnöke lett volna, hiszen – mint filológiai elemzései alapján joggal állította – Széchenyi *„ismerte és szerette Herdert, s így nem kell csodálnunk, hogy természetbölcseleti elvei emlékeztetnek néha Darwinéra"*. Angyal Dávid [1907] 60-61. p.

jutnia oda, hol nincs többé szenvedés sem emlékezés. […] E tökéletességre törekedni: számunkra minden életkorban és állapotban lehetséges marad, s ezáltal önmagunkat mindig és mindenütt boldoggá tehetjük, mert maga a közeledés a tökéletességhez a boldogság, mint ahogy a legmagasabb perfekció a boldogság, vagy Isten – ezért van köztünk és Isten közt oly sok fokozata a tökéletes és kevésbé perfekt lelkeknek, akik csakúgy, mint mi, ha már közelebb is a fényhez – de mindig a tökéletesedésben vannak." – írta naplójába a fiatal Széchenyi, a belső tisztulást és lelki érést hozó keleti utazás végén, 1819. májusában, Nápolyban.[92] Az iménti – szinte a hegeliánus világtörténelmi fejlődés eszméjét idéző[93] – gondolatfüzéreket olvasva valóban jogosnak tűnik a dualizmuskori Széchenyi-historiográfia azon felvetése, miszerint a felvilágosodás racionalista szellemi bázisa csak részben képes lefedni a haladás gondolatának eredetét Széchenyi történeti eszméiben.[94] A második világháború előtti szerzőknél válik igazán határozottá az a törekvés, hogy a *Hitel* írójának eszméiben a haladásgondolat eredetének keresztény-valláserkölcsi irányát is kihangsúlyozzák. Már Angyal Dávid is felfigyelt a keresztény tökéletesedéstan – minden valószínűség szerint a ferences rendi hitszónok, Albach Szaniszló által is megerősített – elemeinek jelenlétére Széchenyi eszméiben: *„A keresztény vallással* – idézte Széchenyit – *azt a hitet is átvettük, hogy a halandó virtusai és esze által mindig magasabbra emelheti magát az Istenség felé."*.[95] Angyal a gróf történeti eszméinek elemzése során jutott arra a meggyőződésre, hogy Széchenyinél a nemzet felemelésének programja sok szempontból támaszkodott a keresztény valláserkölcs folyamatos tökéletesedésre inspiráló ideológiai bázisára: *„Mivel a tökéletesedésre való törekvés isteni parancs, az emberiség perfektibilitásába vetett hit a keresztény kötelességek közé tartozik s így Istennek szolgál az, aki a maga nemzete értékes sajátságainak kifejtésén munkálkodik."*.[96] Ez az irányzat az egyik legerőteljesebb formában a Szekfű-féle – sajátos ideológiai köntösbe bújtatott – Széchenyi-interpretációban domborodott ki.

A *Három nemzedék* – ez a Németh László szerint *„[…] négyszáz oldalas holta utáni birkózás a magyar liberalizmussal"*[97] – a korábbi Széchenyi-interpretációk radikális revíziójából kiindulva, a gróf *„konzervatív reformrendszerének"* bemutatása során szentelt teret a Széchenyi politikai értékvilágának és vallásosságának kapcsolatait taglaló eszmefuttatásoknak.[98] A Szekfű

[92] SZIN I. köt. 1819. máj. 20-25. 637-638. p. (Napló [1978] 122. p.)
[93] Vö.: Hegel, G. W. F. [1966] 13-138. p. (Különösen: 112-138. p.); Nyíri Tamás [1993] 305-328. p.; Filozófiai Kisenciklopédia [2003] 126-129. p.
[94] Széchenyi hitéletének, vallásosságának sajátosságaival kapcsolatban: Vö.: Hanák Tibor [1991] 40-45. p.; Zakar Péter [2004].
[95] Angyal Dávid [1907] 14. p. Az idézet pontosan: *„De ma minekutánna a' keresztény vallással azt a' hitet is átvettük, hogy a' Halandó, Virtusai és Esze által mindég magasabbra emelheti magát az Istenség felé, ma már szomszédjainkkal egyforma Előmenetelen törekedni kötelességünk."* In.: Lovakrul 109. p.
[96] Angyal Dávid [1925] 359. p.
[97] Németh László [1940] 535. p.
[98] Szekfű, akit írás közben érezhetően erős belső késztetések vezéreltek, s aki *„személyes élményé"*-nek tekintette a hanyatlás korszakait a reformkortól bemutatni igyekvő tanulmány megírását, a *„Három nemzedék"* első könyvét teljes egészében *„Széchenyi István konzervatív reformrendszeré"*-nek ábrázolására szánta. Szekfűnél a történetírói hagyomány kritikájával megteremtett távolság magában rejtette önmaga helymeghatározását is: szerinte a legnagyobb probléma az, hogy az előző generációkat *„a liberalizmus választja el Széchenyitől"*, vagyis az, hogy az elmúlt évtizedekben Széchenyit valójában nem jól értelmezték és félremagyarázták. Szekfű Gyula [1934] 13. p. Mint látható, s miként azt a Szekfű-kritika több képviselője is jelezte, a *„Három nemzedék"* okfejtése tulajdonképpen a korábbi Széchenyi-ábrázolások kritikájából vette lendületét: *„Széchenyi alakját a bennünket megelőző két nemzedék túlságosan szubjektíven fogta fel"*, mondta, mert véleménye szerint túl közel álltak hozzá a történelmi idő objektivitásához képest, s a gróf történelmi személyisége, alakja, kisugárzása korábban gátolta a valós kép megrajzolását. *„Széchenyi a második nemzedék előtt legföljebb hatalmas piramis volt, tiszteletet parancsolóan állván a horizont szélén, büszke elszigeteltségben, melyet emberi látogatás alig zavar."*, vagyis Széchenyiből a jótékony kultusz eredményeként *„elvonatkoztatott fogalom, dogmaszerű konstrukció"* lett, érvelt a szerző. Szekfű Gyula [1934]

által megrajzolt nagyhatású Széchenyi-kép egy alapvetően konzervatív világnézetű, a liberalizmus elveit elutasító, s a romantika organikus államszemléletét valló, mélyen vallásos személyiséget jelenített meg.[99] Így jutott el egy olyan Széchenyi-értelmezéshez, amely nemcsak a gróf eszmeiségében megtalálható romanticizmust nagyította fel mesterségesen, hanem Széchenyi történetszemléletének – a liberalizmus optimizmusát tagadó – vallásos-misztikus túlfűtöttségét is felerősítette.[100] Szekfű a gróf liberális tanokat elutasító, romantikus-organikus eszmei alapokra támaszkodó konzervatív reformprogramját transzcendens régiókba emelve tulajdonképen *„a lelki konstitució szüleménye”*-ként fogta fel, amely *„nem a viszonyokat, nem az alkotmányt, a politikai és gazdasági berendezkedést óhajtá megváltoztatni, tehát nem az objektív, külsőséges, kézzel tapintható magyar világot, hanem a lelkieket, a magyarság egész belső, szubjektív világát”*, s melynek fő célkitűzése *„az egyes magyar lelki diszpozíciójának megjavítása s ez által az egyedekből kialakuló nemzeti lélek megnemesítése”* volt.[101] A *Három nemzedék*ben – a szerző ideológiai céljainak megfelelően – Széchenyi eszmerendszerének valláserkölcsi és spirituális összetevői indokolatlanul felerősödtek: *„Ha […] egész egyéniségét el akarjuk helyezni a szellemi áramlatok közé, úgy elsősorban keresztényégét kell szemügyre vennünk. […] Reformátori tevékenysége innen nyeri energiatáplálékát, vallásosságából, mely parancsolólag utasítá, hogy lelki erejét felhasználja saját és honfitársai keresztény lelkének megmentésére. […] Széchenyi erkölcsisége a keresztény erkölcs, annak legbelsőbb, leglelkibb felfogásában, politikai rendszere pedig az a rendszer, mely a keresztény erkölcs megvalósítását tűzi az állami működés*

10-12. p. Vö.: Barany, Georg [1985] 507-509. p.; ill., Spira György [1991] 917. p.; R. Várkonyi Ágnes [1973] 246-248. p.

[99] Ennek tükrében válik érthetővé, hogy Szekfűnél miért egy olyan Széchenyi jelenik meg, *„kinek nem voltak előre megállapított elvei a politikában, minőket a liberalizmus elvont úton kifejleszteni s minden politikai akció céljává és irányítójává szeretett tenni”*, s aki *„alig állott idegen politikai írók hatása alatt”*, sőt, *„nemcsak Anglia liberalizmusát, de a francia és német politikai és állambölcsészeti literatúrát is távol tartá magától”*. S mi több, Szekfű szerint *„a tizenkilencedik század első felében divatos alapelvek többségét Széchenyi egyenesen tagadta”*. Ennek a valóságot figyelmen kívül hagyó meghatározásnak az volt az elsődleges célja, hogy e torzító lencsén keresztül bebizonyítsa, *„Széchenyinek a külföld mellékes; ő akkor is felrázta volna nemzetét, ha lábait soha ki nem teszi a hon határain túl és az angol, francia műveltség csodáit meg nem pillantja.”*. Szekfű Gyula [1934] 12-14., 47., 16. p. Vö.: Barany, Georg [1985] 507-515. p.; ill., Spira György [1991] 917-921. p. Szekfű liberalizmus-kritikájával itt külön nem foglalkozva, ennek a kritikának frappáns összegzését adja: Erős Vilmos [1995] 577-578. p.

[100] Széchenyi világnézetének belső logikája alapján azokat az eszméket is elutasította, *„mely szerint az államokat fejlődésükben ugrások, forradalmak előbbreviszik és hogy az emberi haladás hirtelen, az adott múlttól függetlenül meggyorsítható. Ezzel szemben Széchenyi a történeti fejlődést vallja: a meglévő viszonyokból lassankint, lépcsőzetesen fejleszti ki az újat.”*. Széchenyi felfogása ugyanis – érvelt Szekfű – *„homlokegyenest ellenkezik a liberalizmus optimista nézeteivel, melyek szerint minden nép egyszerre felemelhető ugyanazon magas műveltségi fokra, még pedig aránylag olcsó politikai rendszabályok: alkotmányos és parlamenti kormány, törvényelőtti jogegyenlőség stb. általában szabad intézmények által.”*. *„A politikában Széchenyi sohasem emelkedett úgynevezett 'elvi magaslatra'. A Magyar Parlagon állva ő csak egyes, magyar eseteket lát és irtózik általános elvektől, melyek egyszerre különböző népek bajait gyógyítanák ugyanazon recipe szerint. Általános fogalmakat ő csak a magasabb, erkölcsi világban ismer, nem pedig a politika és államtudomány körében.”*. Majd így érvelt: *„A liberális közvéleménnyel egyébként is gyakran szembehelyezkedett. A görög szabadságharcot, egész Európával ellenkezve, elítéli; még a szabad Angliától is csömört kap, midőn észreveszi, miként öli ki ott az anyagi jólét, a gazdagság utáni hajsza az emberekből az erkölcsiséget és szegi szárnyát a magasabb vágyaknak. Anglia gazdasági berendezéseiből sokat vélt átveendőnek, de politikai intézményeiből, melyeket a liberalizmus istenített, soha nem kért, az angol szabadság hidegen hagyta, jól tudván, hogy az egy speciális angol képződmény, a szigetország produktuma, mely másutt gyökeret nem verhet. Mindezen gondolatok közeli rokonságot mutatnak a konzervatív világnézettel.”*. Szekfű Gyula [1934] 47-49. p.

[101] Uo. 15., 22. p. A munka szerint Széchenyi a konzervatívokhoz hasonlóan az átalakulásokat a *„történetileg kifejlődött, tehát jogosan fennálló viszonyok tekintetbevételével”*, azaz *„idegen intézmények átvétele, elvi dogmák uralma”* nélkül képzelte el, s *„a lépcsőzetes haladás, a fokonkénti lassú átalakulás”* híve volt. *„Ezzel összefügg a nemzet és állam oly felfogása, mintha az organizmus, emberi vagy állati élőtest volna, mely tehát nem bír el rögtöni átalakítást, véres operációkat, hanem fejlődésében az élet szerves követelményeinek van alávetve. A konzervativizmus az államnak ily organikus, egyébként régi, Aristotelesre visszavezethető felfogását magáévá téve, belőle vonja le egész gyakorlati politikáját, mely szerves változtatásokat, lépcsőnkénti fejlődést szegez a liberalizmus forradalmi teóriái ellenébe.”*. Uo. 49-50. p.

feladatául.".[102] Szekfű ennek tükrében jutott arra a konklúzióra, hogy Széchenyi egy olyan *„igazi politikai romantikus, aki a romantizmus alapelveit: nemzetiséget, keresztény erkölcsöt, egyéni tökéletesülést és egyéni munkálkodást gyökerüktől kezdve átgondolt, azokat sehol nem látott teljes és tökéletes rendszerbe foglalta és megvalósításukra emberfeletti fáradozást áldozott egy egész hosszú életen át"*, s akinek elmélete *„[…] az egyetlen keresztény-magyar társadalmi és államfelfogás, az ő élete és munkája az egyetlen, példátlan keresztény-magyar államférfiú élete és munkája."*. [103] Csakhogy – miként arra a *Három nemzedék* széles szakirodalmában is történt már utalás – a Szekfű által bemutatott *„romantikus politikus"* vallásossága nem mosható maradéktalanul egybe Széchenyi keresztény hitével.[104] A korábbi eszmetörténeti vizsgálatokra támaszkodva, illetve a gróf naplóbejegyzéseit olvasva nincs jogunk kételkedni Széchenyi mély valláserkölcsi meggyőződésében, s azt is joggal feltételezhetjük, hogy a kereszténység tökéletesedéstana jelentős hatással bírt Széchenyi történeti eszméire is. A Szekfű interpretációjában kizárólagos szerephez jutó – szakmailag nehezen igazolható[105] – ideológiai szempontrendszer azonban szinte teljes egészében elfordult attól a korábbi évtizedek során kidolgozott és megerősített vizsgálati útvonaltól, amely Széchenyi történeti eszméinek feltárása kapcsán komoly eredményeket hozott.

A *Három nemzedék* keresztény-germán jelleget túlhangsúlyozó Széchenyi-értelmezése bizonyos fokig hagyományt teremtett a gróf szellemiségének, nemzetszemléletének és haladás-koncepciójának vallásos alapú interpretációját illetően is. Iványi-Grünwald Béla, aki maga is sok szempontból a Szekfű által kijelölt utat járta, a *Hitel* gondolatrendszerének, etikai alapvetésének vizsgálata során ugyancsak Széchenyi értékvilágának spirituális gyökereihez jutott el, s a gróf világnézetének, politikai meggyőződésének egységes voltát mindenekelőtt Széchenyi eszmerendszere valláserkölcsi alapjainak egybeforrasztó energiáiban vélte felfedezni.[106] Iványi

---

[102] Uo. 51. p. Szekfű – egy vesztes háború és egy darabjaira hullott ország perspektívájából – végül arra a megállapításra jutott, hogy a nemzetnek a felbomlást és a forradalmakat elkerülendő, Széchenyi speciálisan magyar viszonyokkal számoló konzervatív reformprogramját kellett volna követnie, melyben a nemzeti jelleg kifejlesztése, a sajátságok megőrzése nem konkrét politikai eszközökkel, s nem a jogok kiterjesztésével, hanem döntően belső, lelki, erkölcsi, kulturális újjászületéssel, illetve az egyén tökéletesedésével lett volna elérhető. Vö.: Erős Vilmos [1995] 578. p.

[103] Szekfű Gyula [1934] 53., 51. p. Vö.: Dénes Iván Zoltán [1976] 161. p.; Gergely András [1972] 133. p.

[104] Vö.: Mérei Gyula [1960] 194-195. p.; Barany, Georg [1985] 514. p. A historikus Szekfűnél tehát Széchenyi eszmerendszere, s benne történetszemlélete egyfajta európai vonatkozásban is egyedülálló, autonóm és „transzcendens" mérce szerepét töltötte be: *„Magyarország ismét bizonyságát adta a keresztény-germán kultúrközösséghez tartozásának, midőn annak egyik irányát Széchenyi rendszerében másoktól el nem ért tökély fokára emelte. És a magyar szellem ez egyetemes európai alapokon valódi magyar jelenséget teremtett: Széchenyiben a keresztény-germán tőből leválik egy új ág, a keresztény-magyar."*. Szekfű Gyula [1934] 54. p. Ráadásul Széchenyi eszmerendszerének későbbi vizsgálata félreérthetetlenül rámutatott arra, hogy a gróf politikai meggyőződése és eszmeisége alapján nemhogy nem tekinthető *„politikai romantikus"*-nak, de még a lényegesen kevesebb jelentésmezőt hordozó, kalandos, elővigyázatlan politikai vállalkozásokra nyitott *„romantikus politikus"* kifejezés sem illeszthető rá. Szekfűt, amidőn Széchenyit *„politikai romantikusnak"* titulálta, kifejezésének megalkotásában minden bizonnyal Kemény Zsigmond azon hasonlata is motiválhatta, melyben Széchenyi *„eszméinek kertjét"* – megkülönböztetve az őserdőtől és a geometriai rendet sugárzó franciakerttől – erős romantikus hangulatot sugározva *„egy terjedt és kellemes angol park"*-hoz hasonlította. Kemény Zsigmond [1851/a] 138. p. A hasonlat gondolati előzményeit bemutatja és felhívja rá a figyelmet: Gergely András [1972] 166-168. p.

[105] Pedig Szekfű 1921-ben éppen ezzel a céllal adta ki *„Széchenyi igéi"* című szövegválogatását, melyben a szövegrészek kiválasztásánál a közreadót nem titkolt módon éppen e koncepciójának alátámasztása vezérelte. *„[…] az idézetek kiválogatása- és beosztásánál az vezetett, hogy Széchenyi élete és munkája, erkölcsisége és politikai működése ránk nézve, kik azt utólag és történettávlatból szemléljük, egyetlenegy, el nem darabolható hatalmas élmény"*; hiszen, ahogy írta *„Széchenyi belső életének dokumentumai számtalan bizonyítékát szolgáltatják az ő érzelmi világa bensőséges és rendkívül gazdag voltának, első sorban pedig annak, hogy nála a nemzetiség, a magyar államférfiú és reformator meggyőződése a lélek mélyéből, a vallásos érzelmekből, öröklött faji tulajdonokból hajlott ki."* Szekfű Gyula [1921] 5. p.

[106] Rendre cáfolva a korábbi Széchenyi-interpretációk evolucionista, naturalista és racionalista megközelítésmódját, historikusunk Széchenyi nemzetfelfogása és haladás értelmezése kapcsán határozottan a Kemény Zsigmond és Angyal

elemzései során nemcsak Széchenyi organikus nemzetfelfogásának és nemzeti politikájának, de haladás-gondolatának alapvetését is *„a világ tökéletesedésébe vetett keresztényi hit éltető történetfilozófiájá”*-ban találta meg.[107] Ez a hit, ez a valláserkölcsi bázis az, amely képes Iványi szerint az egész Széchenyi-életművet egybeolvasztani, s ez az a tudományos eszközökkel nehezen megközelíthető gondolati háló, amely a gróf történeti eszméinek, nemzetszemléletének, faji politikájának látszólagos ellentmondásait képes egy újabb és egységesebb horizontban feloldani.[108] Elvitathatatlan, hogy ennek a korábbi eredményeket magasabb szinten integráló megközelítésmódnak lényeges eredményei vannak. Iványi kutatásainak egyik alapvető sikere, hogy felhívta a figyelmet a keresztény történetfilozófia perfektibilitás-tanának aktív jelenlétére, s hangsúlyos szerepére Széchenyi történeti eszméiben. Mégis, egyfajta kettősségérzet fogja el Iványi monumentális munkájának jelenkori értelmezőjét. Szerzőnk ugyanis – döntően Szekfűt követve – a *Hitel* értékvilágát és a gróf eszmerendszerét bizonyos fokig abba a tudományos eszközökkel nehezen megközelíthető transzcendens régióba emelte, amelynek legfőbb alapját Széchenyi valláserkölcsi megfontolásokra épülő eszmeisége képezte: *„Világnézetének ezen iránya azért fontos, mivel áthatja a Hitelt s a munka politikai rendszerének alapját képezi.”*[109]. S míg szakmailag kifogásolhatatlannak tűnik, ahogy Iványi kimutatta, hogy Széchenyi haladás-értelmezése és történetszemlélete mi módon kapta meg metafizikai támogatását a keresztény történetfilozófia tökéletesedés-tanától, s hogyan vált ez a tan Széchenyi eszméinek immanens részévé, addig az tudományos szempontból már számos kérdést vet fel, hogy vajon miként értelmezhetjük a *Hitel* etikai rendszerét *„az Istenhez való emelkedés”* vallásos céljainak és eszközeinek tárházaként, s a nemzeti erény segítségével a társadalmi eszmények megvalósításához szükséges kötelességek tablójaként.[110] A Fontes-sorozat létrejöttének körülményeit, s a két háború közti kultúrpolitika irányát ismerve nem lepődhetünk meg azon, hogy Iványi Széchenyi-portréjának mélyén tulajdonképpen a Szekfű-féle koncepció alapvonásai bukkannak elő.[111] Iványi-Grünwald Béla munkája alapvetésében voltaképp azt az Angyal és

---

Dávid által képviselt idealista történetszemléleti irány mellett foglalt állást. Iványi élesen bírálta Gaál Jenő naturalista-evolucionista magyarázatát, de elvetette a Grünwald-féle naturalista irányzatot is. Vö.: Iványi-Grünwald Béla [1930] 158-162. p.

[107] Iványi-Grünwald Béla [1930] 163. p.

[108] Hogy jobban megérthessük ennek az idealista megközelítésmódnak a lényegét, érdemes itt egy kicsit hosszabban átadni a szót Iványinak: *„Ha Széchenyi nacionalizmusának gyökereiben ideális tényezőket veszünk fel, mint amilyen a vallásos meggyőződés, az egyetemes kultúra tisztelete, stb., akkor nacionalizmusa és belső világnézete összeegyeztethető anélkül, hogy – jól figyeljük meg – tagadni kellene politikájának faji természetét. Ha azonban valaki Széchenyinek minden kapcsolatból kiragadott faji érzéséből egyedül akarja magyarázni etikus emelkedettségét, akkor belső ellentmondásokra talál s kénytelen tagadni a világnézet egységességét, tisztaságát, világosságát. Akkor az igazi nagyságot tátongó szakadéknak kell tartania s a lélek világosságát sötét feketeségnek. Ezeket a szirteket kerüli el az idealizmus felfogása, melynek Kemény és Péterffy* (sic!) *után Angyal adott első ízben tudományos kifejezést.”*. Iványi-Grünwald Béla [1930] 165. p. (Beszúrás tőlem: F.T.)

[109] Uo. 169. p.

[110] Uo. 173-174. p. Iványi ez irányú törekvéseit jobban megérthetjük, ha megvizsgáljuk, hogy általánosságban miképpen értelmezte Széchenyinek a *Hitel*ben kirajzolódó politikai modelljét: *„Széchenyi politikája a haladó konzervativizmus. Konzervatív, mert a nemzeti szellemet szentnek tartotta, melyet nem lehet hirtelen radikális eszközökkel, ugrásszerűen megváltoztatni; viszont haladó volt, mert hitt abban, hogy a nemzeti szellem lassú és óvatos lépésekben átalakítható, hiszen magában hordozza a tökéletesülő törekvés csíráit.”*. Ha az Iványi által kidolgozott *„haladó konzervativizmus”* kifejezésben és a Szekfű által használt *„konzervatív reform”* szókapcsolatban megfogalmazódó Széchenyi-értelmezések között erős hasonlóságokat vélnénk felfedezni, az minden bizonnyal nem a véletlen műve. Uo. 141. p.

[111] Kétségtelen tény, hogy a huszadik század második és harmadik évtizedében a Széchenyi-historiográfiában a Szekfű által kijelölt út – azaz: Széchenyi alakjának a liberalizmus eszméit elutasító, konzervatív reformerré történő átrajzolása – a történészberkekben döntően meghatározó módon élt tovább, de ennek az intézményesült megközelítésmódnak a későbbi Széchenyi-kutatásokat ugyancsak befolyásoló, elvitathatatlan eredményei is születtek. A két világháború közti Klebelsberg-féle tudománypolitikai program mögött, a módszertani-eszmei irányzattól függetlenül a hivatalos történész szakma egésze felsorakozott, s a kulturális kormányzat jelentős támogatásával a szakma igen komoly

Szekfű által kijelölt idealista történetfilozófiai vonalat követte, amely leginkább a német idealizmus filozófiai irányához kapcsolódó szellemtörténet irányába mutatott.[112] Azt, hogy tanulmányát Széchenyi eszmerendszerének, történelmi eszméinek vizsgálatában jelentős, maradandó eredményeket felhalmozó munkának minősíthetjük, véleményem szerint Iványi bevezetése döntően nem végső következtetéseinek, hanem problémafelvetéseinek, szakmai-módszertani alaposságának és filológiai részeredményeinek köszönheti.

A második világháború utáni Széchenyi-historiográfia évtizedeken át nem sokat foglalkozott Széchenyi történetszemléletének keresztény-vallásos gyökereivel, sőt mondhatjuk, magát Széchenyi alakját is erősen háttérbe szorította.[113] Az 1950-es években elterjedő torz szemléletmód korlátlan és kritika nélküli alkalmazásának az 1960-as Széchenyi-évforduló alkalmával megjelentetett, s döntően Barta István, illetve majd Spira György nevéhez fűződő Széchenyi-interpretáció szabott határt.[114] Ez a korábbiakhoz képest színvonalasabb marxista megközelítés – bár aránytalanul kihangsúlyozta Széchenyi forradalomellenességét, társadalmi programjának zártságát és Bécs irányában tapasztalható hamis elfogultságát, s elítélte a gróf nem teljesen következetes társadalom-átalakítási tervét – képes volt arra, hogy felismerje és láttassa Széchenyi eszmeiségének legfontosabb összetevőit, s ha nem is kellően pontosan, de érzékeltesse

---

forrásfeltáró és kiadó eredményeket volt képes a korszak folyamán felmutatni. Vö.: Kosáry Domokos [1982] 327-328. p.; Gunst Péter [2000] 227-228. p., ill. A társadalomtudományi háttér igényesebb marxista szemléletű vizsgálata: Lackó Miklós [1981] 298-240. p. A *Gróf Széchenyi István Összes Munkái* című sorozatnak 1920 és 1939 között (az eredetileg tervezett tizenötből) nem kevesebb, mint tizenhárom – többségében Viszota Gyula által szerkesztett – vaskos kötete látott napvilágot. A kötetek bibliográfiai adatait analitikus leírásban közli: Szentkirályi Elemér [1987] 69-71. p.

[112] Kosáry 1987-es tanulmányában úgy látta, hogy a szellemtörténeti indíttatás ellenére a történelemtudomány képviselői közt többek, így Iványi is, egy reálisabb irány felé mozdult el az 1930-as években. Vö.: Kosáry Domokos [1982] 336. p.; Lackó Miklós [1981] 327-329. p.

[113] A második világháborút követő évek Széchenyi-historiográfiáját – párhuzamosan a magyar történetírás egészében lejátszódó folyamatokkal – a háborús veszteségek utáni újjászerveződéssel járó egyfajta átmeneti megújulás, majd az 1940-es évek végén a kommunista hatalomátvételhez kapcsolódó, az előző évtizedek eredményeit lényegében elutasító, s a marxista-leninista dogmatikus történetfelfogás erőszakos alkalmazására épülő éles szemléletváltás jellemezte. A Széchenyi-kérdés és 1848-49 megítélésében már közvetlenül a háború után megfigyelhetővé vált – jórészt a két háború közti Széchenyi-kultusz egyfajta ellenhatásaként – a korábbi hivatalos történetírás megközelítési módjához képest bizonyos hangsúlyeltolódás, amit többek között az eddigiekben mostohán kezelt események és személyiségek előtérbe kerülése, valamint Kossuth Lajos összes munkái kritikai kiadásának megindítása fémjelzett. Az 1848-49-es események centenáriumi évfordulójára megjelentetett monográfiák és tanulmánykötetek új irányokat nyitogató módszertani és szemléleti sokszínűségét azonban a baloldali diktatúra ideológiai erőszakossága mindinkább beárnyékolta. 1948 után az egyeduralkodóvá váló marxista történetszemlélet sematikus, dogmatikus és voluntarista történeti koncepciójában a forradalmat elutasító, arisztokrata származású Gróf Széchenyi István életműve, munkássága és eszmeisége – a politikai megrendelésre készülő, szakmailag minősíthetetlen történeti munkák révén – a hivatalos történetírás partvonalán kívülre került. A bécsi kormányzat kegyeit kereső, saját osztálytudatának meghaladására képtelen, opportunista, következetlen, az átalakulásokat fékező, s ráadásul arisztokrata Széchenyi személyiségének és szerepének háttérbe szorításával és jelentőségének elfedésével egyidejűleg – döntőrészt Révai József és Andics Erzsébet koncepcionális iránymutatását követve – mesterségesen felnagyították Kossuth és az események forradalmiságát, a korszakformáló évtizedeket pedig a dialektikus-materialista történelemértelmezés leegyszerűsítő sémája alapján *„a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet”* ernyője alá vonták. Az előző kurzus valamennyi megnyilvánulási formájának felszámolása tehát a Széchenyi-historiográfia területén is zajlott. Csakhogy ennek a törekvésnek nemcsak egy újfent groteszk Széchenyi-kép lett az eredménye, hanem ráadásul az egész korszak megítélése és a történelemformáló személyiségek értékelése is súlyos torzulásokat szenvedett. Vö.: Gunst Péter [2000] 246-259. p.; Kosáry Domokos [1978] 222-223. p.; Kosáry Domokos [1979] 221-222. p.; Kosáry Domokos [2002] 7-13. p.; Gergely András [1998/b]. Ill.: Andics Erzsébet [1952] 5-146. p.; Révai József [1944] 235-267. p.

[114] A Századok és a Társadalmi Szemle hasábjain, Széchenyi halálának századik évfordulója alkalmából az Akadémia Történettudományi Bizottságának és a Történettudományi Intézetnek a vezetése vállalta fel az elmúlt években nagyfokú torzításokat szenvedett Széchenyi-kérdés tudományos igényű korrekcióját. A történettudomány hivatalos álláspontját képviselő tézisekben – a korábbi évek hamis beállításait kiköszörülendő – egy hitelesebb és valóságosabb kortörténeti- és személyiségkép felvázolására tettek kísérletet. Barta István [1959]; Barta István [1960]; Spira György [1959]; Spira György [1962]; Spira György [1964]; Spira György [1966]. Vö.: MTA [1960] 257-278. p.; Kosáry Domokos [1978] 224-225. p.

eszmerendszerének egységes voltát, illetve felvillantsa annak történetszemléleti hátterét.[115] Ez a körültekintőbb, differenciáltabb megközelítésmód adott lehetőséget arra, hogy Barta – természetesen igen vázlatosan, konkrétumok nélkül – egy válogatáskötet bevezetőjében Széchenyi eszmeiségét és kereszténységét így értékelje: *„Széchenyi eszmevilágát, reformrendszerének eszmei, erkölcsi, filozófiai, vallási megalapozottságát könyvek és értekezések légiójában vizsgálták már, s a kifejtett, egymással sokszor ellentmondó, vitatkozó nézetek útvesztőjébe bocsátkozni nem lenne célravezető. Az sem lehet célunk, hogy tagadásba vegyük Széchenyi gondolatvilágának alapjában idealista jellegét, lelkiségének romantikus burkát vagy mély vallásosságát.”*.[116] Elismerve tehát Széchenyi felvilágosodásban, romanticizmusban, kereszténységben és liberalizmusban egyként benne gyökerező eszmeiségét, szerzőnk az ideológiai komponensek közül elsősorban a liberalizmus haladó jellegét és a keresztény hit alkotó, cselekvésre ösztönző hajtóerejét emelte ki. Élesen elutasította azokat a nézeteket, melyek *„néhány idézet alapján valamiféle marxista előfutárt keresnén[e]k”* Széchenyi eszmerendszerében, jóllehet ezzel párhuzamosan kritikusan szemlélte Széchenyi gondolatvilágának *„idealista korlátozottságát”*, mely bár *„sokkal messzebb eljutott a haladás és a társadalom szükségleteinek felismerésében”*, mint kortársainak liberalizmusa, végeredményben mégiscsak magában hordozta az idealizmus béklyóit.[117] Barta tehát elfogadta és elismerte Széchenyi eszmeiségének valláserkölcsi alapjait, de – a korabeli hivatalos álláspontnak megfelelően – Széchenyi hitének, kereszténységének perfektibilitásra ösztönző gondolati építőelemei közül csupán azok egyik összetevőjét, az emberi társadalom felemelkedésére irányuló cselekvés és munka késztető-ösztönző energiáját kívánta számításba venni.[118]

Túlontúl messzire vezetne, s eredeti célkitűzéseimtől is elkanyarodna annak vizsgálata, hogy milyen kapcsolat jellemezte Széchenyi vallásosságát, illetve eszmeiségét, s politikai értékvilágát, hiszen a fenti megjegyzések is csupán felvillanthatták, hogy a Széchenyi-historiográfia másfél évszázados múltjában a haladás kérdésével kapcsolatban olykor mennyire ellentétes interpretációk is megjelentek. Úgy vélem, döntő részben ma is helytállónak, bár nem teljes körűnek tekinthetjük Gergely András témához kapcsolódó megállapításait, aki eszmetörténeti-rekonstrukciós kutatásai során Széchenyi vallásosságát – szembeállítva az apa, Széchényi Ferenc transzcendens hitbuzgóságával – egyfajta deista, evilági szempontokat is figyelembe vevő, s az eszmerendszer célkitűzéseit támogató hitként definiálta.[119] De nem csupán Széchenyi életművét lenne nehéz eszmeiségének transzcendens és keresztény gyökerei figyelmen kívül hagyásával értelmeznünk.[120] A történetszemléleti megalapozottságú politikai argumentáció világában a keresztény tökéletesedés parancsolata egy másik aspektusból is többletjelentéseket hordozott magában. *„Valamint Istenben, úgy hiszek én az emberi perfectibilitásban”* – mondta

[115] Ebben a megközelítésben az 1960-as évek marxista történetírása tehát *„Nem azt a Széchenyit tiszteli, aki a negyvenes években meg akarta állítani a forradalom felé haladó fejlődést, hanem azt a Széchenyit emeli magasra, aki fellépése éveiben minden kortársánál világosabban ismerte fel a kor szükségleteit.”*. Ez a szemlélet, mint látható, Széchenyi életművéből megint csak nem kérte az egész személyiséget, számára a politikai pálya, s a mögötte meghúzódó teljes és sokrétű eszmei, szemléleti és politikai koncepció nem feltétlenül szükségeltetett. Elmarasztalt politikai tevékenysége helyett inkább, egyfajta szocialista ideáltípus előképeként, Széchenyi kivételes jelleme, *„népének szeretete, az emberiség haladásába vetett hite, áldozatkészsége, akaratereje, alkotó szenvedélye, mindennapjainak gyakorlati munkássága”* került előtérbe. MTA [1960] 276. p.
[116] Barta István [1959] 42. p.
[117] Uo. 44-45. p.
[118] Vö.: Uo. 45. p.
[119] Gergely András [1972] 72-74. p.
[120] Vö.: Hanák Tibor [1991]; Zakar Péter [2004].

Széchenyi a világ tökéletesedésébe vetett keresztény hit történetfilozófiai argumentumával.[121] Az elszórt utalások is megerősítik, hogy Széchenyi valóban hitt abban – ahogy ezt a *Hitel*ben is írta –, hogy *„a tökéletesbhez ellenálhatatlan vonzódás legszebb tulajdona az emberi léleknek”*.[122] A tökéletesedés „hite”, az emberi léleknek az isteni tökéletesség utáni vágyakozása, vagyis a keresztény történetfilozófia haladás-értelmezése „nem evilági” bizonyossággal kölcsönözött biztos alapot Széchenyi történeti eszméinek.[123] Nem kételkedhetünk abban, hogy az isteni tökéletesedés parancsát követve a gróf haladásgondolata a keresztény vallás erkölcsi mélységeiből merítette egyik forrását.[124] Látni kell azonban, hogy ez a morális kötelezettségérzet nem feltétlenül szolgáltathat kizárólagos érveket a társadalom legszélesebb rétegei számára a pangásból, a mozdulatlanságból a haladás irányába történő eredendő elmozduláshoz. Ám – mint a pragmatikus érvek „kiegészítője” – a keresztény tökéletesedés „parancsolata”, s a keresztény történetfilozófia transzcendens gyökerekből táplálkozó optimizmusa kiindulási és visszatérési pontként mindvégig megtalálható a gyakorlatias politikus haladásértelmezésében és történetszemléleti alapokra támaszkodó argumentációjában.

A Széchenyi-historiográfia eddigi eredményei nagyon is pontosan mutatják, hogy mennyire nem egyszerű feladat a Széchenyi haladás-koncepciójában kitapintható kettős szellemi eredet között húzódó határvonal pontos kijelölése. S míg úgy tűnik, hogy a keresztény perfektibilitás morális kötelessége Széchenyinek a belső élményként megélt lelki folyamatok elrendezéséhez adott támpontokat, addig a nemzet vonatkozásában a tökéletesbülés törvényének inkább racionális-észelvi és optimista kategóriája lépett érvénybe. Nem könnyíti meg a helyzetet, hogy Széchenyi közvélemény számára készített megnyilatkozásaiban, illetve programadó műveiben – ellentétben a napló pesszimistább bejegyzéseivel – a legtöbb esetben a haladás-gondolat optimista, korlátlan, s erős jövőorientációval rendelkező változata jelenik meg. De hogy a kettő kölcsönhatását pontosabban értelmezhessük, mint minden vitás ügyben, talán ebben az esetben is érdemes egy jogász véleményét meghallgatnunk. Széchenyi születésének másfél évszázados évfordulója alkalmából 1941-ben a Kolozsvári Egyetem Széchenyi-emlékünnepségén hangzott el, majd 1943-ban külön kötet formájában látott napvilágot Balás Piry Elemérnek, az egyetem jogtudorának merész és újszerű vitaértelmezése. Balás – a vitát két eltérő eszmeiség, mentalitás, gondolkodásmód szükségszerű konfrontálódásaként tekintve – a Széchenyi-Kossuth polémiát fenomenológiai szempontból az arisztokratikus és demokratikus lelkivilág, a személyi és dologi szemlélet, a nevelő reform és forradalmiság felé nyitott izgatás, röpirat és újság világnézeti megalapozottságot előfeltételező ellentétéből, illetve ezek mentén az időszaki sajtó eltérően értelmezett szerepéből kívánta levezetni.[125] Számtalan szemléleti buktatót és történetietlen tévutat magában rejtő vizsgálódásainak mégis van egy érdekes megállapítása. Balás úgy látta, hogy a

[121] Eszmetöredékek a Tisza-völgy rendezését illetően 73. p.
[122] Hitel IX. lap
[123] Hanák Tibor [1991] 40-42. p.
[124] Itt megint csak az Albach-hatás jelenlétére utalhatunk. Széchenyi előszeretettel hallgatta Albach Szaniszló ferences rendi hitszónok prédikációit, s könyvtárában megtalálható Albach prédikációinak 1831-es és 1843-es kiadása is. (Albach, J. S.: Erinnerungen an Gott, Tugend, Ewigkeit. In Predigten. Pest, 1831.) Vö.: Bártfai Szabó László [1923] 17. p. (8-9. tétel)
[125] *„Széchenyi arisztokratizmusa, ez a teljes tisztaságában személyi szemlélet összeütközik a dologi jellegű szemlélettel, melynek legjelentékenyebb – ha nem is végső – forrása és egyúttal terjesztője is a sajtó, így különösen az időszaki sajtó. A kétféle szemléletnek, a kétféle formális szempontnak ellentéte az, ami a nagy – de csak látszólagos – ellentmondást szüli Széchenyi életművében: a vele egy nézeten levő Kossuth heves megtámadását. A Széchenyi-probléma középpontja ez az antagonizmus, melynek értelmezése lesz a jelen fejtegetéseknek feladata.”* Balás P. Elemér [1943] 5. p.

Kossuth személyében és gondolkodásában kifejezésre jutó *„dologi tényező hatalma a sajtó révén egy második, mesterséges, személytelen, anonim realitást szül s ez ellen a második realitás ellen küzd Széchenyi, aki személyes, közvetlen, organikus, vallásos alapú világszemléleténél fogva a valódi, természetes, eredeti, Istenalkotta* (sic!)*, realitást feltétlenül tiszteli és ennek keretében minden mechanikusan előidézett változást helytelenít, csak organikus haladást tart jogosultnak.”*.[126] Ennek az okfejtésnek azonban van egy súlyos logikai következménye: Széchenyi eszmeiségében összhangba kellett hozni a felvilágosodás dinamikus-optimista haladásfelfogását a romantikus-organikus fejlődéskoncepció, illetve a keresztény tökéletesedéstan – látszólag nem összeegyeztethető – elméleti premisszáival. Szerzőnk ezért jogász-szemszögből végzett vizsgálódásaiban arra a meggyőződésre jutott, hogy *„Széchenyi vallásos lénye a keresztény perfekcionizmus elvét vallja, ezzel pedig a haladásnak, a fejlődésnek a dinamikus elve nem ellenkezik, sőt a kettő bizonyos egyirányúságot mutat s az egyiknek hite a másikban való bizalmat könnyen megerősítheti.”*.[127] Érdemes megjegyeznünk, hogy Széchenyi közvélemény előtti megnyilatkozásaiban – az argumentatív szándék felerősödésével párhuzamosan – valóban a haladásgondolat észelvi, racionalista irányzata válik hangsúlyosabbá és dominánsabbá. A programadó művekben megjelenő haladáseszme szövegkörnyezetének vizsgálata pedig arra enged következtetni, hogy a hangsúlyeltolódás során a racionális elem mellett a transzcendens érvek inkább kiegészítői az organikus nemzetszemlélet és a Bentham-féle észelvi perfektibilitás gondolatainak abban, hogy Széchenyi a haladás mellé állítsa és az átalakulás irányába mozdítsa saját kortársait. *„[...] azon nagy vagy is inkább legnagyobb egyesítő csat, melly minden rendüeket egy czél-érés végett tartólag összekapcsol, nem egyéb mint a’ perfectibilitas szellemébül folyó "jobb ’s bátrabb-lét utáni vágy!"”* – írta a *Világ* Egyesületekről szóló fejezetében.[128] Ehhez pedig – a helyes önismereten túl – mindenekelőtt a *közértelmesség*, a *közintelligencia* fejlesztése szükségeltetik. De hogy a haladásgondolat különböző eredőinek eszmei szerepkörét pontosabban megragadhassuk, elemezzük tovább Széchenyi tökéletesedés-koncepciójának strukturális jellemzőit!

Ha a haladás, a tökéletesedés elemi komponenseit vizsgáljuk Széchenyi gondolataiban, akkor valóban azt láthatjuk, hogy a gróf történetszemléletében a nemzetek *„perfectibilitása”* az egyének tökéletesbülése által valósul meg. Ha megfelelő feltételeket teremtünk hozzá, *„culturánk ’s civilisatiónk halad”* – vallotta Széchenyi a *Világ*ban. De ahhoz, hogy a nemzet a civilizáció lépcsőfokain valóban magasabbra emelkedhessen, az *„értelmi súly”* növelésére van szükség, ugyanis *„az ép ’s kifejlett emberfő a’ cultura ’s civilisatiónak egyedüli nemző kutfeje”*. [129] Tulajdonképpen így kapcsolódik Széchenyi történeti eszméihez a *Hitel*ben megjelenő *„kimüvelt emberfő”*, majd a *Világ*ban kiteljesített *„lelki független ember”* koncepció.[130] Vagyis az egyetemes haladás az ember egyéni boldogulásával is összefüggésben van, mert az ember *„egyedül azon haladási, azon soha nyugvásra nem lankadó előmeneteli szellemben, mellyet Isten önte keblébe, lelheti földi üdvét.”*.[131] A *„lelki függetlenség”* koncepciójába integrálódnak tehát az egyén olyan jellegű tulajdonságai, amelyek által a nemzet és azon keresztül a világegyetem

[126] Uo. 10. p. (Beszúrás tőlem: F.T.)
[127] Uo. 142. p.
[128] Világ 321. p.
[129] Uo. 342. p.
[130] Uo. 52-63. p.
[131] Garat 46. p.

haladásához lehet és kell hozzájárulni: *„Minél nagyobb sikerrel küzd […]* [az] *ember anyagi és kivált lelki kéjek kifejtése körül, minél nagyobb haladásban van, annál boldogabb; - s minél több jár el ebben jó sikerrel, annál boldogabb az egyes polgárok öszvege is, a nemzet.”*.[132] Széchenyinél megfigyelhetővé válik, hogy az állandó tökéletesedés révén megvalósuló haladás – a keresztény perfektibilitás lelki igényének és a racionális haladásgondolat eszméjének kereszteződésével – részben belsővé válik, s az egyén tökéletesedési folyamatában jut kifejezésre.[133] A gondolatok linearitását jelzi, hogy a fentiekkel analóg szerepet kap a *Hitel*ben felbukkanó *„belső csend”*, a *Világ*ban kifejtett *„tiszta lélekismeret, élettudomány, egészség és vagyoni rend”*, a *„polgári erény”*, illetve a *Stádium*ban a *„bátorlét”* fogalma.[134]

Gergely András a gróf eszmerendszerének rekonstrukciós vizsgálata során *„világtörténeti nézőpont és szubjektivitás”* kettősségében ragadta meg Széchenyi haladáseszmével kapcsolatos gondolatvilágának eszmei alapját.[135] E kettősség egyrészt a tökéletesedés egyéni útjának jelentőségét, másrészt az irányítás személyes jellegét volt hivatott kiemelni a gróf eszmerendszerének bemutatásában. De Gergely jól látta azt is, hogy a haladás szempontjából Széchenyinél azért mégiscsak létezik egy, az egyénnél lényegesen nagyobb integráló kategória: a *nemzetiség*. Széchenyi műveinek figyelmes olvasója lépten-nyomon meggyőződhet arról, hogy a gróf történetszemléleti érveiben a nemzeti sajátosságok, a nemzeti jelleg eszméje, illetve a haladás gondolata gyakorta találkozik egymással. A *„nemzetiség”* zökkenőktől, esetleges nemzethalált előidéző kisiklásoktól mentes kifejlesztése éppen a világtörténeti nézőpont következtében válik rendkívül lényegessé, hiszen ahogy Gergely András kutatásai rámutattak, Széchenyi történelmi eszméiben a *„haladás a nemzetek által valósul meg, amelyek önnön kifejlődésükkel az emberiség értékeit is gyarapítják”*.[136] Szerzőnk azonban mindezekből nem Széchenyi történetszemléletének argumentációs problematikája felé nyitott, hanem – közelítve a Barta István-féle koncepcióhoz – a gondolatokat elsősorban a szubjektum, illetve Széchenyi programjának társadalmi-szociális ellentmondásossága irányába zárta vissza.[137] Így Gergely Széchenyi eszmerendszerének legnagyobb, s gyakorlati kihatással is járó problematikáját – elmélet és gyakorlat konfliktusán kívül – reformprogramjának túlontúl egyénített, szubjektív elemekre épülő, s ez által rendkívül erős személyes irányítást igénylő jellegében, illetve társadalmi zártságában látta meg.[138] Nem

[132] Garat 50. p. (Beszúrás tőlem: F.T.)
[133] Vö.: Gergely András [1972] 71. p.
[134] Ezek a kifejezések olyan gondolatsűrítő fogalmakat takarnak, amelyekkel Széchenyi az egyén tökéletesebbé válásának eredményeként létrejövő új minőséget próbálta meg összefoglalni és érzékeltetni. Láthatjuk, hogy ezek a fogalmak az egyén tökéletesedésének kifejezésére szolgálnak, bár a kategóriák belső lényegéből nyilvánvalóan az is következik, hogy Széchenyinél a nemzet hivatásának betöltéséhez csak igen szűk elitnek adatik meg a hozzájárulás lehetősége. Gergely András kitűnő elemzései helyesen mutattak rá az *önismeret*, az *élettudomány*, a *„lelki független ember”* fogalmainak koncepcionális jelentőségére, amelyek egyben kijelölték Széchenyi társadalomátalakítási programjának „végrehajtóit” is: *„az önmagát értékesebbé tevő arisztokrácia”* meghatározott és igen szűk körét, kik a polgári erény kifejlesztése által válhatnak a *nemzetiség* megteremtésének alapjává. Széchenyi politikai programja tehát, szólt szerzőnk érvelése, az átalakulásokat a társadalom valamennyi rétegének – s különösen a birtokos osztályok – érdekeit szem előtt tartva, a forradalmi változtatások kizárásával kívánta elérni. Csakhogy ennek a programnak a realitását és megvalósíthatóságát a társadalom egyre halmozódó belső feszültsége, valamit a gyorsabb gazdasági fejlődés igénye eleve megkérdőjelezték. Ezért tűnik indokoltnak Gergely András azon megállapítása, miszerint a forradalom megelőzésére az 1840-e években már csak a Széchenyiénél radikálisabb társadalomátalakítási programok lehettek alkalmasak. Gergely András [1972] 128-134. p. Vö.: Veliky János [1995/a].
[135] Gergely András [1972] 148. p.
[136] Uo.
[137] Uo. 148. p.
[138] *„Rendszerének ebből az oldalából kibonthatjuk Széchenyi politikai elgondolásainak alapvető gyengeségét: kevesek által végrehajtandó azonnali radikális, de minimális változtatások, amelyek a lassú, szerves fejlődés számára nyitják meg az utat.”* Uo. 157. p.

vitatható, hogy a világtörténelmi vonatkozásban megvalósuló haladás menetében a nemzeti jelleg megőrzésének, kifejlesztésének szükségszerű igénye – Gergely racionális érvelése alapján – Széchenyi eszmerendszerében szoros kapcsolatba kerül az egyén tökéletesedésének problematikájával is. De a szerző ezt a meghatározottságot elsősorban a Széchenyi-féle tökéletesedéstan szubjektív jellegének kihangsúlyozásával kívánta magyarázni.[139] De nyissuk egy kicsit szélesebbre a gróf haladás-értelmezésében megjelenő *„nemzetiség"*-koncepció történetszemléleti aspektusait!

Ahhoz tehát, hogy Magyarország nemzeti hivatását betölthesse, Széchenyi elképzelései szerint a nemzetnek feltétlenül haladnia kell. Erre a progresszióra kényszeríti az országot a külföld példája is: *„A' felvilágosodásban progressive előhaladó nemzetek sorábul kinyomva, a' réginél maradni lehetetlen, mert a' külértelmesség sulya idővel még nyomdokát 's emlékezetét is kitörli a' valahai Magyarnak […]"*.[140] De vajon milyen kapcsolatban van a nemzet az egyetemes tökéletesedés menetével? Széchenyi történetszemléletében – ahogy arra több kutató is rámutatott már – az egyetemes haladás menete *„a nemzetek lépcsőin"* át valósul meg.[141] Gergely András a gróf eszmerendszerének rekonstrukciós és strukturális vizsgálata során – a korábbi vizsgálati hagyományokat mind módszertanilag, mind szemléletileg kiszélesítve – arra a megállapításra jutott, hogy Széchenyi *„életének* [egyik] *irányt szabó vezérelve: törhetetlen hite az emberiség haladásában"* volt, amelyre a gróf eszmeiségének egyik tartópillére, *„világtörténeti felfogása"* is alapozódott.[142] Kiemelte, hogy a Széchenyi eszmerendszerének immanens részét képező történetszemlélet középpontjában a tökéletesedés gondolatának világtörténeti szempontja áll, amely – a szerző véleménye szerint – elsősorban nem objektív tényezőként, hanem Széchenyi eszmerendszerének szubjektivizmusából adódóan az egyén belső késztetéseként a jobbá válás, a boldogság és megelégedettség elérésének motívumaként fogalmazódott meg.[143] Gergely András rekonstrukciós vizsgálataiban nagyon élesen látta, hogy Széchenyi tökéletesedés-koncepciójában valóban egyfajta kölcsönösség figyelhető meg az egyén és a nemzet viszonyában. *„Tiszta lélekisméret, élettudomány, egészség, vagyoni rend. Nemezetek kifejtésére ezek szint olly szükségesek, mint az ember tökéletesbülésére."* – írta Széchenyi a *Világ*ban.[144] De ez a folyamat az egyén lelki-szellemi képességeinek kifejlesztésével – hogy abból a nagyobb integráló kategóriák (nemzeti közösség, egyetemes emberiség) irányába továbbgyűrűzhessen – mindössze kezdetét veszi. Vagyis Széchenyi nem csupán az egyén, a szubjektum átalakulásának tulajdonított döntő szerepet, hanem a tökéletesedés isteni parancsa szerint az egész emberiség fejlődésének is. A fejlődés, a haladás univerzális eszméje alapján a tökéletesedés folyamatában minden egyénre és minden nemzetre egyaránt szükség van, hiszen a legkisebb sajátosság, a legapróbb másság, a legparányibb különneműség a világegyetem értékeit gyarapítja, s az isteni dicsőséget öregbíti. Ennek a folyamatnak az egymásra épüléséről így vallott a *Hunnia*ban: *„Mindazon sajátság, külön árnyéklatu kiképzés s házi erény tehát, melylyel a mindenség dicsőitésére a legkisebb család is járul, már betöltése egy azelőtt bármi parányi erkölcsi hézagnak, s igy tökéletesülés. S ennél*

[139] Vö.: Uo. 132. p.
[140] Világ 71. p.
[141] Angyal 1907.: 15.p.
[142] Uo. 70-71. p.
[143] Uo. 71-74. p. Gergely – eltérően a konzervatív történetírói hagyománytól – ebből a szempontból Széchenyi „deista" vallásosságának egyfajta másodlagos szerepet tulajdonított, amelynek a tökéletesedéssel összefüggésben a személyiség immanens részeként elsősorban lelkiismereti motivációs összefüggéseket tulajdonított.
[144] Világ 201. p.

fogva mennyivel inkább tökéletességre vezető még mindaz, mi azon száz meg száz külön eredetiségek, tulajdonok s erények kimiveléséből áradoz, melyek végnélküli árnyéklatokban rejtekeznek a nemzetek külön szellemiben. Ugy hogy miután minden nemzet meg van hiva, habár mindegyik külön-külön uton is, saját pályáján s saját minemüségében némi azelőtt nem ismert találmányokkal, uj igazságok felkutatásával s némi erények szebb kifejtésével megajándékozni az emberiséget, és az által előmozditni az alkotás végczélját nem lehet a földön oly alávaló nép, melynek kitörlése az egész emberiségre, sőt az egész alkotásra nézve ne volna veszteség; s annál inkább mert ugy is oly kevés törekszik ily magas czél felé, s legtöbb már magamagában omladoz össze. Mily esztelen, természetelleni s szivtelen tett ekép, s mily égbekiáltó és az egész mindenség boszuját gerjesztő bün, egy nemzetnek kiképződési s előhaladási őszinte törekvésiben roszat látni, gáncsot keresni, s ellene szegülni! Mert ez nem kevésb, mint megfosztani az emberiséget rokonától, legérdekesb javától, megfosztani a világot legszebb kincsétől, megfosztani a mindenséget alkotható részétől.".[145] Tehát kizárólag valamennyi egyén, s valamennyi nemzet hozzájárulásával teljesedhetik be Széchenyi történelmi eszméinek – Gergely András által nagyon pontosan megfogalmazott – a magyar nemzetre irányozott posztulátuma: *„A magyar népet megtartani és nemzetté emelni – foglalta össze a magyarság létkérdését* [Széchenyi] – *amelyen újabb követelmények megvalósulása esetén megalapozódhat a magyarság világtörténeti hivatása, s egyben saját világtörténeti küldetése is."*.[146] Következésképpen az egyén tökéletesedése ennek a folyamatnak pusztán egyik, bár elengedhetetlen komponense lehet. Ugyanis amennyiben a nemzet kifejlődésének, tökéletesedésének világtörténeti jelentősége van, az egyben azt is feltételezi, hogy a nemzetek léte – amint az *A Kelet népé*ben nagyon pontosan kitapintható – különleges felelősséggel telítődik: önmaga létének kifejlesztése által a nemzet az egyetemes haladáshoz járul hozzá, hiszen a mindenség haladása előfeltételezi valamennyi nemzet tökéletesedését. *„[...] nemzetiség ki nem zárja az emberiséget, mint viszont ki saját véréhez valóban hű, nem kevesbé hű az egész emberi családhoz is, mert kifejlett nemzetek lépcsőin emelkedik magasbra az emberiség; valamint a' derék nemzet sem egyéb, mint sok derék polgárok öszvege"* – így vallott erről a relációról Széchenyi az *Üdvleldé*ben.[147] Ennek megfelelően szinte kötelességévé válik a nemzet létét befolyásolni képes erők számára, hogy a magyarságot megőrizzék és kifejlesszék. A feladat tehát nem más, mint „*a magyar népet a világnak megtartani, és nem csak megtartani, de az emberiség díszére nemzetté, nagy, erős, dicső nemzetté emelni"* – írta a gróf monumentális vitairatának alapvetésében.[148]

A folyamatos historiográfiai kitekintések is alátámasztják, hogy a *tökéletesedés* Széchenyi által kidolgozott *„működési mechanizmusa"* a gyakorlatban egy többkomponensű, egymással szervesen összefüggő tényezőkből álló folyamattá teljesedik ki. A gróf szerint ugyanis a világtörténelemben lejátszódó haladás, az *„emberiség előmenetele"* ténylegesen az egyes nemzetek lépcsőin keresztül valósul meg, míg a nemzetek fejlődése a nemzetet alkotó egyének tökéletesebbé válása által válik valóra. Ezen elgondolás szerint a nemzeteknek, hogy létezzenek, folyamatosan fejlődniük, haladniuk kell az állandóan önmagán túllépő korral, ugyanis a történelem menetének kihívásai a nemzeteket állandó haladásra, szüntelen javításra, örökös fejlődésre késztetik. De ez a jövő felől érkező inspiráció nemcsak egyéni és nemzeti felelősséggel

[145] Hunnia 204-205. p.
[146] Uo. 159. p. [Beszúrás tőlem: F.T.]
[147] Üdvlelde.
[148] A kelet népe 313. p.

tölti meg a gróf haladási modelljét, hanem a szubjektum tökéletesedési folyamatán túl – a nemzet életben maradásának egyik feltételeként – a haladás, a perfekció, a fejlődés fogalmát univerzális horizontra emeli.[149] Ezért az egyetemes haladás eszméje, mint az átalakulásra buzdítás egyik fontos eszköze, erőteljes hangsúlyt kap Széchenyi történetszemléleti érvrendszerében is. De a haladás gondolata a gróf eszmerendszerében olyan zsinórmértéknek is számított, amely mentén Széchenyi önmaga mindenkori aktuális politikai szerepvállalását is elképzelte.[150] Ennek függvényében határozta meg állandóan változó politikai helyzetét, s a kormányhoz és az ellenzékhez fűződő viszonyát is. Kormánypártiság, vagy ellenzékiség vonatkozásában Széchenyi számára a haladás eszméje volt az ideális értékmérő, amely a felvállalható pozíciót kijelölte, hiszen ha a kormány a nemzet haladását nem támogatja, akkor opponálni kell, ha viszont nem hátráltatja, akkor a kormány elképzeléseit pártfogolni illik. Ennek a haladásfogalom felől szerveződő történetszemléleti megalapozottságú érvelésnek majd az 1840-es évek politikai vitáiban különösen nagy szerep jut. Az iménti megállapítások is előrevetítik, hogy a történetszemléleti argumentáció vizsgálata szempontjából célszerű különválasztani az egyén tökéletesedését és a nemzet haladását, s ez utóbbi – szélesebb kontextusba helyezett – koncepcionális sajátosságait, illetve a gróf nemzetszemléletével való kapcsolatát kell megvizsgálnunk a továbbiakban.

III.2.1. A haladásgondolat főbb jelentésrétegei és elemi funkciója a reformkori politikai diskurzusban

„Egy szorgalmas olvasója a magyar hírlapoknak azt vette észre […], hogy a múlt 1841. évben 8 magyar lapban, melyeket ő olvas, 687 cikk van, mely ezen szavakkal: 'A haladás korában élünk' – 'korunk a haladás kora' – 'haladás korunk jelszava', s hasonló szóczifrákkal kezdődik."[151] A lelkes korabeli hírlapolvasó mechanikus összegzése kiválóan érzékelteti – figyelembe véve a politikai periodikák megjelenését és példányszámát is –, hogy a 19. század második negyedében a magyar társadalom átalakulásáról meginduló politikai-eszmei diskurzus egyik legfontosabb közéleti dilemmájává a *haladás* kérdése vált.[152] A haladás gondolatának eszmei jelentőségét számottevő mértékben megnövelte, hogy a kifejezésben a korabeli közvélekedés értelmezésében olyan jelentésrétegek sűrűsödtek össze, amelyek a reformkorban felhalmozódó gazdasági-társadalmi problémák megjelenítésében, s az általuk keltett kihívásokra adható válaszok leírásában játszottak – politikai értékvilágot is kifejező – meghatározó szerepet. A szó tágabb jelentése ugyanis – ahogyan azt a korszak magyarázó szótára is megerősíti – nem csupán a tökéletesedés, a perfekció, a fejlődés szinonimáira terjedt ki, hanem a gazdasági-társadalmi átalakulás, a nemzetközi léptékű változásokhoz való igazodás, a múlttól való fizikai és

[149] Gergely András idézett művében a haladás gondolatához a szubjektum felől közelít és így immanens lelki igényként értelmezi azt Széchenyi eszmerendszerében. Az egyén tökéletesbülése azonban a magyar nemzet létének szintjén a haladás egy másik aspektusában jelentkezik, melyben a nemzet létére vetített haladás - mint lét vagy nemlét kérdése -, a maga kényszerűségében bizonyos aspektusból külsődlegessé válik. Vö.:Gergely András [1972] 70.p.
[150] Vö.: Velkey Ferenc [1999] 103. p.
[151] Athenaeum 1842. jún. 2. 66. sz. 1053. p. (A cikkre utal: Várkonyi Ágnes R. [1973] II. köt. 64. p.)
[152] Csupán megerősítheti a korabeli szerző állításait a Pesti Hírlap 1841-es évfolyamának ilyen jellegű statisztikai elemzése, hiszen az újság első évének vezércikkeiben és különböző rovataiban valóban közel kétszázszor fordul elő a „haladás" kifejezés, vagy annak valamely szókapcsolata. Vö.: Kossuth hírlapírói munkássága CD.

átvitt értelmű eltávolodás kifejezője is lett.[153] Ezért sem tűnik véletlennek, hogy a változtatások szükségességének felismertetésében és a reformok nélkülözhetetlenségének igazolásában a *haladás* kifejezése a liberális gondolkodás egyik legfontosabb gyűjtőfogalmává vált. A haladás a korszak gondolkodói és politikusai számára a polgári átalakulást, a tudományokban, a művelődésben meginduló fejlődést, a nyugati nemzetek mintájára bekövetkező társadalmi és gazdasági változásokat, az európai civilizáció vívmányainak adaptációját, s az ezek megvalósulásához kapcsolódó optimista várakozást tulajdonképpen egyszerre jelentette.[154] Ezeknek az értékeknek a megjelenítésére és a haladás fogalmának konkrét tartalommal való megtöltése érdekében a liberális ellenzékiek – mint azt a korábbi fejezetekben láthattuk – nagyon gyakran hozták fel magyarázatként a fejlett nyugati nemzetek és Amerika példáját. S bár a műveltebb olvasóközönség tisztában volt azzal, hogy *„Haladásunk mindennapi kürtölése az ujságlevelekben nem hiteles bizonysága ugyan szembeszökő előlépteinknek a' civilisatio pályáján: tagadni mindazáltal nem lehet, hogy a' jó, nagy és dicső érzése, a' magasb müveltségre törekvés 's tudományos ismeretek ohajtása nemzetünkben ha lassan is, de naponkint ébredez."*.[155] Ennek a szükségletnek a felismeréséhez pedig – derült ki a szerző okfejtéséből – ugyancsak a külföldi példákkal való összehasonlítás vezethet közelebb: *„S illy időszakban elég, ha más müveltebb nemzetekhezi állásunk 's tetemes hátramaradásunk teljes öntudatára jutunk, ha eszközökről gondolkozunk, mellyek bennünket eddigi tespedési állapotunkból kiemeljenek 's a' magasb állásu nemzetekhez közelebb juttassanak."*.[156] A fogalom politikai szerepét tovább növelte, hogy a *haladás* gondolata szoros összefüggésbe kerül a magyar nemzeti sajátosságok megőrzésével-kifejlesztésével, s a nemzetfogalom absztrakt ideájával is. Az 1840-es évek politikai érvelésében a haladás és a nemzet fogalmai egymást kölcsönösen feltételező relációba kerültek, mert – ahogy azt a korszak egyik legjelentősebb kutatója megállapította – a reformkor liberális politikusai úgy látták, hogy *„a nemzetnek haladás nélkül nincs jövendője, nemzeten kívül és nemzet nélkül pedig nem lehetséges haladás"*.[157]

„Haza és haladás", e két fogalom kölcsönösségének eszmei bázisát elsősorban az a domináns reformkori történetszemléleti elgondolás jelentette, amelynek egyik legfontosabb sajátossága, hogy *a nemzeti jövőt* egyenesen a nemzet múltjából és hagyományaiból táplálkozó *nemzetfelfogás*, illetve *a haladás* gondolatának összekapcsolásával vélte megteremthetőnek.[158] A *nemzetiség*, mint a jövőben megvalósítandó cél és a jelen feladata az egyetemes haladás menetébe való bekapcsolódás által – a haladás pályáján előrébb járó külföldi minták tapasztalataira építve – válik kifejleszthetővé.[159] A haladás korabeli fogalma tehát, valódi és átvitt jelentéseiben egyaránt egyfajta jövőbeliséget feltételezett, hiszen a szó közvetítésével életre keltett kontextus minden

[153] Napjainkban – az elmúlt évtizedek ideológiai jellegű felhangjainak betudhatóan – a haladás, a fejlődés kifejezések jelentése számottevően módosult, a szavakhoz jelentős részben kritikai felhangok társultak. A 19. század első felében a kifejezés – a csalóka és nyelvészetileg ma már nem tartható korabeli szómagyarázatok szerint – az elsődleges jelentésen túl számos átvitt, konkrét mozgásra utaló jelentést is hordozott. Czuczor-Fogarasi [1862-74] II. köt. 1328-1329. p.

[154] A haladás egyik lehetséges értelmezéséről: Várkonyi Ágnes R. [1973] II. köt. 149. p. A hazai történetszemlélet nemzetközi szellemi párhuzamaira utal még: Fenyő István [1969] 7. p.

[155] Almási Balogh Pál: Felszólítás egy hasznos ismereteket terjesztő társaság ügyében. Pesti Hírlap 1841. jan. 06. 2. sz.

[156] Uo.

[157] Varga János [1982] 33. p.

[158] Ennek a kapcsolatnak adott hangot elsők közt Kölcsey, 1835. februárjában az országgyűléstől való időelőtti búcsúzásakor, sokat citált, s most általam is idézett jelszavával: *„haza és haladás"*. Vö.: Kölcsey Ferenc: Búcsú az országos rendektől. In.: Kölcsey válogatott művei [1975] 651-653. p.

[159] A reformkor nemzetfelfogásáról, mely a nemzetet feladatként értelmezi: Gergely András [1987] 71-72. p.

esetben a tökéletlen jelenből a tökéletesebb elkövetkezőre mutat, mégpedig úgy, hogy közben minden esetben megköveteli azt, hogy a jövő minőségileg és mennyiségileg is több legyen, mint a jelen. A haladás, a tökéletesedés, a perfekció és szinonimái a reformkor „politikai szótárában" egyet jelentettek a jelenből való elmozdulás optimista követelményével, s a jövő felé fordulás bizakodással teli szándékával is. A politikum világában, s a történetszemléleti megalapozottságú argumentáció szintjén ennek a minőségi elmozdulásnak a megjelenítését szolgálták a korábban vizsgált külföldi mintaképek. A haladás menetébe történő bekapcsolódás a reformkor évtizedeiben ténylegesen olyan nemzeti szükségletté vált, melynek nem teljesülése esetén – vélte a liberális tábor egyöntetűen – a nemzet visszafordíthatatlanul hátramarad, s ezzel óhatatlanul kiszolgáltatottságra, műveletlenségre és civilizálatlanságra kárhoztatja magát: *„Századunk jelszava az előmenetel a' polgárisodás pályáján, az öntudatra ébredt nemzetek mindenike fáradhatatlnaul igyekszik haladni azon, az értelem kifejtése, a' tudományos ismeretek terjesztése 's azoknak az életre alkalmazása által. Az oktatási rendszerek javitása, a' tanitóintézetek szaporitása 's tökéletesitése, a' tudományos ismeretek terjesztésére szolgáló eszközök könnyitése és gazdagítása, az élet kéjelmeit, part és kereskedést előmozdító vállalaltok, fölfedezések és intézkedések napi renden vannak. Azon ponton állunk, mellyen tudományos ismeretekkel nem birni, vagy tudatlannak lenne, annyi mint kirekeszteni magát minden müvelt társaság köréből. Olly nemzet, melly a' lelki müveltség pályáján előre nem halad, melly az ősei által elfoglalt tespedő helyzet 's elavult nézetek, káros előitéletek 's makacs elfogultság szeretetétől megválni, 's jobb és üdvösb eszméknek helyt adni nem akar, melly a' haladás mulhatlan szükséges voltát át nem látván, veszteglésben éleng, 's a' tudományokat nem ápolja,az mondjon le jogáról, a' művelt nemzetek sorában neveztetni, 's igényeiről, és foglalja el méltó helyzetét azon sajnálatraméltó vad és félvad nemzetek sorában, mellynek a' kifejletlenség sötét homályában, magas rendeltetésök öntudatára jutni nem képesek."* – foglalta össze a koncepció lényegét Almási Balogh Pál, a reformkor művelt és közkedvelt homeopata-orvosa.[160] Mint láthatjuk, a reformkori liberális elit fogalmi készletében megjelenő haladásgondolat – magába rejtve a civilizációs folyamatok megjelenítési képességét és a jövővel kapcsolatos várakozást – nagyfokú jelentésbeli univerzalizmussal rendelkezett. S bár a tág jelentésmezőnek és a mindennapos alkalmazásnak köszönhetően a szó másfél évszázad távlatából is érezhetően elcsépeltté, elhasználódottá vált, látszólag továbbra is alkalmasnak tűnt arra, hogy a liberális csoportosulás politikai öndefiníciójához és a reformellenzékiek együvé tartozásának kinyilatkoztatásához felhasználható legyen.[161] S jóllehet nem közvetlen feladatunk a haladásfogalom eszmetörténeti jelentésrétegeinek filológiai elemzése és komplex feltárása, de annak érdekében, hogy áttekinthessük, hogy a fogalom mennyiben képes a reformkori magyar közélet architektúráját kifejezésre juttatni, célszerű a haladásgondolat különböző korabeli értelmezéseit néhány aspektusból feltérképeznünk.

A haladásnak, mely részben történeti linearitást előfeltételez, az eltérő fejlettségű nemzetek példái alapján bizonyos szakaszai, míg dinamizmusa szempontjából különféle sebességi fokozatai lehetnek. A periodizáció tekintetében Horváth Mihály, a reformkor kortárs-historikusa nagy ívű történelmi áttekintésében úgy látta, hogy *„A haladási, átalakulási vágy, a hosszú*

[160] Almási Balogh Pál: Felszólítás egy hasznos ismereteket terjesztő társaság ügyében. Pesti Hírlap 1841. jan. 06. 2. szám

[161] Reinhardt Koselleck *„Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája"* című tanulmányában fejtette ki a történelmi cselekvő közösségek általános fogalmak mentén szerveződő önmeghatározási és elkülönülési törekvéseit. Vö.: Koselleck, Reinhardt [2003] 241-249. p.

mozdulatlanság után, már az 1790/1-ki országgyűlés bizottmányainak reformterveiben meglepő erővel nyilatkozik. S e vágy, e törekvés azontúl, a számtalan akadályok daczára, sem aludt ki többé a nemzetben.".[162] Bár a század első két évtizede alatt megtett utat *„összehasonlítva avval, melyet Európa különféle nyugoti s déli országaiban ugyanezen korszak alatt szemlélhetünk, felette csekélynek"* tartotta, de úgy vélte, hogy – a kormány akadályozása miatt – a nemzet haladása *„mindent összevéve, még is arányban áll […] a fejlődés lehetőségeinek feltételeivel"*.[163] A haladás iránti igény megnövekedése tehát az 1820-as évek második felétől mind kitapinthatóbbá lett, s az előrelépés egyre inkább közszükségletté vált, hiszen az országgyűlések és a megyei közélet megélénkülése révén *„mennél huzamosabban foglalkozott a nemzet, úgy köz- mind társadalmi életében, a haladás kérdéseivel: annál inkább terjedt a szellemi mozgalom, öregbedett az újjáalakulás mellőzhetlen szükségének érzete"*.[164] Az 1840-es évekre a Pesti Hírlap rovatainak tanúsága szerint valóban mind többen és többen gondolták azt, hogy a haladás kérdése közüggyé vált, s ismerték fel a külföldi példák által sugalmazott tanulságot: *„csak folytonos és becsületes haladás által lehet az erőszakos megrázkodtatásokat elkerülni"*.[165] Mindez a liberális társadalomátalakítás értelmezésében burkoltan azt is jelentette, hogy a haladás, az előrelépés folyamatának nem szabad fennakadást szenvednie, mert az a felgyülemlett problémákat késleltetve, elodázva, akár súlyos társadalmi robbanáshoz is vezethet.

A haladás táborának megszerveződése nyilvánvalóan együtt járt a belpolitikai élet bizonyos fokú polarizálódásával is, hiszen a múlt és haladás, történelem és fejlődés kölcsönös viszonyából levont eltérő következtetések más és más politikai programokat, különböző nemzetfejlesztési koncepciókat jelöltek ki a nemzet „önmegvalósítási kísérletébe" bekapcsolódó politikusok, gondolkodók számára.[166] A fogalom általános elterjedését és politikai szerepkörét mi sem jelzi jobban, minthogy a kifejezést nemcsak a modernizáció szükségességét és a mélyreható átalakulások elkerülhetetlenségét hangsúlyozó nézetek képviselői, vagyis a *„haladás tábora"* használta önazonosító és másoktól megkülönböztető címkeként. Nem szabad szó nélkül elmennünk ama tény mellett sem, hogy az 1840-es évek *„újkonzervatívjai"* éppen a szabadelvű *„haladás-pártiakkal"* szemben definiálták magukat – egy merőben más ideológiát képviselve – *„fontolva haladóknak"*. Úgy tűnik tehát, hogy nemcsak a szabadelvűek, de a konzervatívok is kénytelenek voltak felismerni, hogy a *haladás* kifejezése olyan jelentős mozgósító erővel rendelkező, politikai jelentéstartalmakat is magában hordozó szóalak, mely akár képes lehet a közéletet is strukturálni, s a fogalmat talán ezért sem engedték a liberálisok által kisajátítani. Természetesen az egy egészen más kérdés, hogy vajon a felszínes „szóvirágok", a hangzatos szólamok, a politikai megnyerési szándék szintjén túl mennyire volt képes mély gyökereket ereszteni és sajátos gondolati környezetet kialakítani a magyar közgondolkodásban az európai szellemi áramlatok sodrásával hazánkba érkező haladás eszméje. Az ország különleges közjogi helyzete, a Habsburg birodalom felbonthatatlannak tűnő egysége, a történelmi Magyarország etnikai sokszínűsége ugyanis a haladás útjainak kijelölése és az átalakulás mikéntjéről folytatott párbeszéd hangsúlypontjainak kialakítása során egy sajátos, több tényezőt is figyelembe vevő

[162] Horváth Mihály [1864] I. köt. 3. p.
[163] Uo. 3-4. p.
[164] Uo. 266. p.
[165] A megállapítás a spanyolországi állapotokra vonatkozóan a *Külföldi Napló* rovatban található. Pesti Hírlap 1842. dec. 15. 204. szám
[166] A fokozatosan politizálódó közélet a politikai állásfoglalások megtételét igényli a korszakban megnyilatkozó személyiségektől. Ezzel kapcsolatban vö.: Velkey Ferenc [1997/b] 8-13. p.

szempontrendszer kialakítását igényelte. Ezeknek a gondolatoknak a közös nevezőre hozásában jutott óriási feladat a reformkori társadalmi-politikai nyilvánosság hagyományos és új fórumainak, a rendi megye- és országgyűléseknek, a főúri szalonoknak, a modern sajtónak és a politikai vitáknak.[167] A haladás eszméjének jelenléte a magyar közgondolkodásban, illetve a fogalom tartalommal való megtöltése, vagyis az alkotmányos átalakulás, a gazdasági-társadalmi fejlődés, a modernizáció elfogadása és igenlése látszólag azt mutatta, hogy a politikai-szellemi elit jelentős részének gondolkodásában, fogalmi eszköztárában a haladás kérdését illetően széleskörű nézetazonosság uralkodik. Csakhogy miként az a nagy nemzeti sorskérdések esetében tapasztalható, a legfőbb célkitűzéseket illető látszólagos konszenzus ellenére a megvalósítás mikéntjében már lényeges eltéréseket mutathatnak a különböző koncepciók. Egy biztos: a haladás kérdésével kapcsolatban – a fogalom, a probléma komplexitásából és megkerülhetetlenségéből adódóan – a maga módján szinte valamennyi, a társadalomátalakulás folyamatába bekapcsolódó közvélemény-formáló erőnek ki kellett alakítania saját viszonyulási pontjait. Ezért lehet a kifejezés fogalomtörténeti és funkcionalitásbeli elemzése alkalmas arra, hogy segítségével Széchenyi sajátos történetszemléleti megfontolásait is pontosabban körülhatárolhassuk.

„Lám minden mozog; lám minden [a] *tökéletesedés felé siet; ki nem mozog, halott az; ki vagy mi nem tökéletesül, az önkényt elsilányul: igy Török-, spanyol-, Portugal- 's több más országok tespedésök miatt arany Indiáik mellett is enyészettel fenyegető örvény szélére jutának; félszeg javitás pedig sem nem igazi haladás, sem nem valódi tökéletesedési ut, sőt az eszméket csak fölkeltvén, de ki nem elégítvén, uj és ó közötti veszedelmes eviczkéléssel sarczolja a' népet 's kormányt egyaránt […]"* – fogalmazta meg történelmi példázatba csomagolt haladás-koncepcióját a liberálisok egyik publicistája, a *Pesti Hírlap Értekező* rovatának hasábjain.[168] Az 1840-es évek politikai sajtójában tehát a társadalmi reform igényének megerősödésével párhuzamosan – mint láttuk a bevezető gondolatokban – mind többször bukkant elő a haladás mikéntjének kérdése is.[169] Úgy tűnik, hogy liberális oldalról ennek a dilemmának a felvetődését elsősorban a konzervatívok *„fontolva haladó"* önmeghatározása, Széchenyi *„okszerintibb"*, célravezetőbb, vagyis a lehetséges veszélyekkel jobban számolni képes haladás-koncepciójának a kinyilatkoztatása, illetve a szabadelvű tábor bizonyos fokú szemléleti megosztottsága együttesen idézte elő. A kérdés tehát korántsem tűnt olyannyira leegyszerűsíthetőnek, ahogyan azt *„Diabolus rotae"* aláírással a *Pesti Hírlap* egyik szellemes értekezője viccesen megállapította: *„Haladni – szerelmes feleim! – tulajdonképen anynyit tesz, mint – haladni. Az értelmezésnek ez uj és feneketlen mély jelentésü német természetesen nem én találtam föl; mi azonban, szerény meggyőződésem szerint – a' mennyiben t. i. illy aprilisi tagadó lénynek, mint én, meggyőződése lehet – nem is tartozik a' dologhoz."*.[170] A szerző szavainak komolytalanságát mi sem jelzi jobban, minthogy a tréfás gondolatok folytatásában egy nagyon is mély igazság fogalmazódik meg: a haladás szükségességének beláttatása gyakorta könnyebb, ha a dialektika ellentétes pörgésű „ördögi köreit" járjuk be. *„Már most hát haladjunk e, vagy ne haladjunk? E' kérdésre, ugy hiszem, legjobban felelhetni meg, ha a' haladás hasznait vagy kárait a' nem-haladáséival*

[167] Gergely András-Veliky János [1974]; Pajkossy Gábor [1991].
[168] Váradi Andor: Ősiség. In.: Pesti Hírlap 1842. jan. 09. 107. sz. (Beszúrás tőlem: F.T.)
[169] Vö.: Szentkirályi Móricz: Haladjunk! De mikint? In.: Pesti Hírlap 1841. febr. 27. 17. sz.
[170] [Diabolus rotae]: Új eszmék, mellyek azonban nem e században találtattak föl. In.: Pesti Hírlap 1842. ápr. 07. 132. sz.

egybevetjük." – folytatta okfejtését a névtelenség homályába burkolódzva szerzőnk.[171] Induljunk hát el az *„ördög ügyvédjének"* útmutatása szerint, s hasonlítsuk össze, milyen politikai önmeghatározások és történetszemléleti következtetések fogalmazódtak meg a haladás eszméjének különböző interpretációi mögött!

Hogy a *„nem-haladás"*-pártiak miért is kényszerültek arra, hogy zászlójukra a *haladás* kifejezést felhímezzék, az azt hiszem, nem szorul különösebb magyarázatra. A 19. században, vagyis a haladás korában az a politikai erő, amelyik nem képes – legalább jelképesen – azonosulni a kifejezéssel, a reformkori közvélemény előtt gyakorlatilag önmagát diszkreditálta volna. A liberálisoktól való megkülönböztetés igényén túl ezért is vélhették úgy a konzervatív tábor vezetői, hogy a mozdulatlanság zászlóhordozóira jobban illik a *„fontolva haladás"* jelszava. Az persze egy másik kérdés, hogy a *„nem-haladás"* hívei mit is értettek a *„fontolva haladás"* szófordulaton, s mennyire voltak képesek azonosulni a haladásfogalom valódi tartalmával. A haladás konzervatív értelmezésében a kifejezés elé aggatott módhatározó voltaképpen az elkülönítés és az elhatárolódás funkcióját töltötte be, melynek következménye egy sajátos, sőt mondhatjuk, önkényes jelentésmező megkonstruálása lett. Horváth Mihály, a szabadelvű püspök-historikus a *fontolva haladók* indulását ekként interpretálta 1864-es összefoglalásában: a konzervatívok, felismerve *„a nemzet forró haladási vágyát […] [s] az ország tényleges szükségleteit, hiányait"*, *„Oly politikát óhajtának tehát ültetni a kormányra, mely erély és törvényesség mellett a szükséges reformokat is, bár tisztán monarchiai és arisztokratiai szellemben hajlandó legyen életbe léptetni; fontolva s mérsékelten ugyan, de tényleg előrehaladni."*.[172] Horváth – a forradalom után visszatekintve erre az időszakra – némileg több reményt fűzött az újkonzervatív erők zászlóbontásához, mint azt korábbi műveinek kritikus hangvétele és a fontolva haladók későbbi politikai kezdeményezései alapján elvárhatnánk.[173] S bár Dessewffy Aurél 1839-es memorandumában a kormány és a konzervatív körök kezdeményező szerepének felvetése valóban új fejezetet nyitott a „konzervatív reform" terén, már az emlékirat konkrét javaslatai sem terjedtek túl az évtizedek óta napirenden lévő, *„másod-harmadrangú szintemelő újítások"*-on, s voltaképp nem jelentettek mást, mint a rendi struktúra és kiváltságrendszer jelentéktelen léptékű módosítását.[174] Nemzetmentő, alkotmányvédő koncepciójukban a *fontolva haladás* egyet jelentett a fennálló szisztéma megőrzésével, a kiváltságrendszer korszerűsítésével és konzerválásával, s a biztos mozdulatlanság, a maradás szinonimájával.[175] A fontolva haladók nemzetfelfogásában, társadalomszemléletében és politikai önmeghatározásában szerephez jutó *haladás* kifejezés csak a kor frazeológiájához igazodó

[171] Uo. (Sajnos a szerző kilétéről sem a Szinnyei-féle, sem a Gyulai-féle gyűjtemény, sem pedig a Gyulai által szerkesztett írói álnév lexikon nem adott felvilágosítást.)
[172] Horváth Mihály [1864] I. köt. 544-545. p.
[173] Vö.: Fenyő István [1969/a] 33. p.
[174] Dénes Iván Zoltán [1989] 31-36. p. Dénes Iván Zoltán kutatásai mutattak rá arra, hogy a konzervatívok értékvilágában és politikai taktikájában megjelenő *haladásgondolat* voltaképpen a konkrét korkérdések vonatkozásában sem társadalmi, sem gazdasági összetevői, sem pedig a nemzeti komponensek tekintetében nem tartalmazott érdembeli elmozdulást, vagy fejlődést a korábbi állapotokhoz képest.
[175] A konzervatív publicisták értelmezésében a társadalmi, nemzetiségi, vagy államjogi kérdésekben a szerves haladás, vagyis a nemzet egyéniségével, jellemével összhangban álló fejlődés – mutatott rá Dénes Iván Zoltán – olyan elhanyagolható elmozdulást takart, amely az uralkodó, a birodalom, az állam és a kormányzat, illetve annak intézményei iránti lojalitást nem kérdőjelezheti meg, a korabeli egyensúlyi viszonyokat nem zavarhatja fel, s a jogkiterjesztés és népképviselet kérdését még csak fel sem veti. Uo. 28-128. p.

hangzatos, megnyerő, de egyben megtévesztő címke volt.[176] Funkcióját röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy a *haladás* kifejezés moderált változatának önmagukra aggatásával a mozdulatlanság hívei azt kívánták elérni, hogy a liberálisok a szóalak segítségével ne tudják őket politikai partvonalon kívüli helyzetbe kényszeríteni és az aktuális politikai szóhasználat segítségével diszkreditálni. S mivel a haladás konzervatív interpretációja a valóságban nem tartalmazott pozitív jövőképet és előremutató elemeket, a *„fontolva haladók"* általában negatív módon, a liberálisok felvetéseivel ellentétben határozták meg az egyes korkérdésekhez kapcsolt politikai üzenetüket.[177] A *„fontolva haladás"* táborának ön- és ellenségképe a konzervatív publicisztikában már az 1843-44-es diéta előtt határozott alakot öltött.[178] Ez az önmeghatározás – a vetélytársat ellenséggé téve – logikailag a liberális reformellenzék ideológiai és politikai értékvilágával ellentétesen fogalmazódott meg, melyben a haladáspártiak – szemben az organikus reform és a megfontolt haladás önmeghatározó kifejezéseivel – a kiszámíthatatlanság- és bizonytalanságérzetet keltő *„vágtatás"* és a *„rögtönzés"* embereiként kerültek definiálásra.[179]

A liberális és konzervatív haladás-értelmezés alapvető különbözőségének első jelentősebb közpolitikai megnyilvánulásai az 1832-36-os országgyűlés vitáiban domborodtak ki. Ezekben a vitákban nem csupán a *haladás* és *maradás* ellentmondása, de a kormány és a konzervatívok felforgatási vádjaira választ kereső liberális haladás-értelmezés alapkoncepciója is megfogalmazást nyert. A szabadelvű tábor politikai érvelésében nem csupán azt kellett lépten-nyomon bebizonyítani, hogy a túlontúl lassú haladás oka elsősorban a kormány és a felsőtábla, de minduntalan kifejezésre kellett juttatni azt is, hogy a reform híveinek célja nem a fennálló világ gyökeres felforgatása, s hogy a reformellenzék által kezdeményezett átalakulások tulajdonképpen a törvényes és szelíd haladás útját jelentik. Balogh János barsi követ a törvényhozást távolmaradásukkal akadályozó főrendeket 1835 elején az egyik kerületi ülésen így ostorozta: *„a mi főrendeink semmi javitásban, semmi igazitásban meg nem egyeznek, sőt előre haladás helyett ha lehetne, hátra lépni szeretnének"*; egy évvel később, az országgyűlési újság ügyét hátráltató főrendeket Géczy Péter táblabíró, Zólyom vármegye követe ugyancsak a haladásra hivatkozva bírálta: *„A XIX-ik század a haladásnak százada, s előre kell az idővel menni a magyar aristocratiának is, ha veszni nem akar. Ma már állandóságot magának csak az igérhet, ami igazsággal, emberiséggel s felvilágosodással nem ellenkezik […]"*.[180] Beöthy Ödön pedig ekképp fogalmazta meg elkeseredését a jobbágyok személyes biztonságáról és a törvény előtti egyenlőségről folytatott meddő viták során: *„És ennyi remény, ennyi várakozás után semmi sem történt egyéb, mint annak törvényesitése, mit a kormány már ez előtt 70 évekkel önkényt megadott! És valjon midőn minden halad, egyedül csak nemzetünk legyen örök veszteglésre kárhoztatva? Egyedül nemzetünk ne legyen fogékony ezen […] józan szabadságának elfogadására? Én ezt sem mint ember, sem mint hazafi el nem ösmerem. Valjon midőn Éjszak*

[176] Tulajdonképpen ennek a megtévesztő-megosztó taktikának a jegyében kísérelte meg Dessewffy Aurél *„A kelet népe"*-vita kapcsán kibontakozó liberális szakadást kihasználni, s Széchenyivel együtt a mérsékeltebb, „középutas" szabadelvűeket a konzervatív erők felé bátorítani. Dessewffy Aurél [1841]. Vö.: Dénes Iván Zoltán [1989] 46. p.
[177] Dénes Iván Zoltán [1989] 75. p.
[178] Dénes Iván Zoltán [1990] 445. p.
[179] Dénes Iván Zoltán elemzései mutattak rá a konzervatív ellenpontos ön- és ellenségkép megfogalmazásának jelentőségére. Ezekben a frappáns ellentétpárokban nemcsak a dialektika dinamizmusa, de a megosztás, az elkülönítés politikai funkciója is kitapintható. Vö.: Dénes Iván Zoltán [1990] 444-445. p. Dénes Iván Zoltán Lipthay Sándor és Majláth János terminológiáját idézi. Vö.: X. U. [Lipthay Sándor]: Az aranybulla s ellene forralt demokratiai küzdelmek. In.: Nemzeti Újság, 1843. május 3.; Majláth János: Gr Dessewffy Aurél-vágtatási és konzervatív elvek gyökérkülönbsége. In.: Nemzeti Újság, 1843. február 8.
[180] KLÖM IV. köt. 142. p. (1835. január 24., kerületi ülés), ill. KLÖM V. köt. 1836. jan. 22-26. 318. dokumentum

Americában a boldogitó szabadság fáklyáját kitüzték, minden ember a miveltség magas fokán állott e már? S mivel nem állott, veszedelmet hozott e a szabadság s törvényelőtti egyenlőség?".[181] A haladási tábor önazonosság- és összetartozás-tudatának megfogalmazását a főrendek és a kormányzat konkrét politikai manőverei csak tovább erősítették.

A példák hosszú sorából izzása és hőfoka miatt érdemes még egy esetet kiemelnünk. A diéta vége felé közeledve az eredménytelenségek és folytonos visszautasítások következtében mind elkeseredettebb ellenzékiek az 1836. április 30-i kerületi ülésen tűzték napirendre a reformerők oktatásfejlesztéssel kapcsolatos előterjesztéseire és a *„polytechnicum"* ügyében érkezett királyi *„resolutio"*-t. A nemzet művelődését, a népnevelést és az oktatás fejlesztését szorgalmazó ellenzék vezérszónokai mély csalódottságuknak adtak hangot a rövid és elutasító uralkodói válasz miatt. Kossuth drámai hangon számolt be a kormány haladásellenes törekvéseiről, s a liberálisok utóvédharcairól. Deák, Beöthy, Lónyay, Klauzál reményvesztett, de kritikus hangvételű beszédei után Géczy Péter, a reformok ügye mellett mindvégig kitartó zólyomi követ emelkedett szólásra. *„GÉCZY PÉTER magasra emelvén a fél ivnyi kis resolutiót, e kicsi, könnyü, de rossz és fonák válasz, úgymond, újabb jele annak, hogy a kormány vagy nem tudja felfogni a század szellemét, vagy nem akarja. Európán keresztül 100 millio kebel öleli a szabadság Istenét, forrásban van a világ, s nem a revolutio ádáz tüze, hanem a haladás és reform szelid, de legyőzhetetlen melege hozta forrásba egyik földsarktól a másikig, s ily nyomorult resolutiócskákkal akarja azt a kormány megakasztani? Nevetséges törekvés!!".*[182] Az 1832-36-os diéta éles vitáiban összekovácsolódó reformellenzék politikai önmeghatározásának és együvé tartozásának kinyilatkoztatására a *haladás* kifejezés azért is vált igazán alkalmassá, mert voltaképp a konzervatív erők minden reformkezdeményezést megakadályozó – vagyis a továbblépést gátló – politikai taktikája a mozdulatlanság, a maradiság, az állagőrzés, a nem-haladás, s a haladásellenesség fogalmaival vált leírhatóvá. A reformellenzék tehát részben a konzervatív tábortól való elhatárolódás és megkülönböztetés igényével vette fel a *haladás* címkét.

Az elmozdulás szándéka tehát valóban közérzületté vált, s a haladás európai léptékű igénye biztos hátteret nyújtott a reformerek politikai érveihez. De a liberálisok szemléletileg tarka világában csak a nyugodt, békés és törvényes haladás igenlése, a fennálló struktúrából kiinduló továbblépés elfogadása teremthette meg azt a minimális kompromisszumot, ami a reformerők alapvető egységét biztosíthatta. Maguk az ellenzékiek ezért is fűztek a haladás kifejezéséhez gyakorta olyan magyarázó jelzőket, hogy *törvényes, békés, nyugodt, korszerű, józan, czélszerű, fokonkinti,* stb.[183] Ezek a minőségi megszorítások természetszerűleg a fogalom jelentésárnyalatainak megjelenítésén túl alkalmassá váltak az azonos halmazba tartozó, de teljes egészében mégsem összemosható irányzatok megkülönböztetésére is. Mint azt korábban láthattuk, a fejlődés útját a külföldi példák részben már kijelölték, de az oda való eljutáshoz nemcsak lendületbe kellett hozni a magyar törvényalkotást, de gondoskodni kellett a haladás folyamatos dinamizmusáról is. Az 1832-36-os diéta bebizonyította, hogy a maradás erői Magyarországon nem lebecsülendők, s hogy az áttöréshez – a fizikai törvényszerűség szerint – nagyobb tempó és szélesebb tömegbázis szükségeltetik. Kölcsey, aki képviselőként áldozata lett megyéje pálfordulásának, haza, haladás és maradás dilemmáját országgyűléstől búcsúzó

[181] KLÖM IV. köt. 90. p. (1834. dec. 30., országos ülés)
[182] KLÖM V. köt. 1836. május 15. 345. dok.
[183] Vö.: Kossuth hírlapírói munkássága CD.

beszédében így értelmezte: *„Azok, akik a haladás helyett maradást akarnak, gondolják meg: miképpen a maradás szónak több jelentése van. Korszerinti haladás épen maradást hoz magával; veszteg maradás következése pedig senyvedés. Isten őrizze meg e nemzetet minden gonosztól, Isten virrassza fel e nemzetre a teljes felvirágzat szép napját!”*.[184] A nemzet szükségleteinek tehát a haladás mindennemű változata már nem felelt meg, a társadalom halmozódó feszültségeit csak az olyan változások orvosolhatták, amelyek nem látszatintézkedéseket, hanem valódi elmozdulást hoznak. Tudjuk, hogy a *„veszteg maradás”* szókapcsolat Kölcsey gondolataiban kiket jelenített meg, s nem tarthatjuk eseti véletlennek, hogy Kossuth a konzervatívok haladás-értelmezésében kifejezésre jutó mozdulatlanságot a *Pesti Hírlap* hasábjain több alkalommal is *„csigaléptű óvakodásnak”* bélyegezte.[185] A szerkesztő, aki pontosan látta a konzervatívok haladás-interpretációjának álságos és ellentmondásos voltát, minden lehetséges alkalmat megragadott arra, hogy a maradás kitartó híveinek politikai manővereit pellengérre állítva bebizonyítsa: a *fontolva haladás* jelszava mögött rejlő társadalmi és politikai tartalom valójában a haladással ellentétes. Bábolnai Mihály álnéven megjelentetett *A magyar conservatív párt és a nemzetiség* című, 1846-os munkájában Kossuth így jellemezte a konzervatív tábor haladás-értelmezését: *„Ők tehát csak látszanak a haladás szükségét elismerni, mert ezáltal időt remélnek nyerhetni; ők úgy vélekednek, hogy aki időt nyer, mindent nyer, s egy szerencsés véletlen az állam kerekét megint a régi feudális kerékvágásba viheti.”*.[186]

Ha az 1840-es évek eleji ellenzéki helyzetelemzéseket vizsgáljuk, látnunk kell, hogy a fogalom jelentése nemcsak tovább tisztult, de a konkrét feladatok eltérő meghatározásaiból adódóan tovább differenciálódott is. Annak következtében, hogy a konzervatívok nem hagyták a *haladás* kifejezését a liberálisok által kisajátítani, a reformellenzék érvelésében és haladás-meghatározásában minduntalan felbukkant a *fontolva haladók* megbélyegzésének és a tőlük való elhatárolódásnak a kényszere is. Ennek lehetünk tanúi a „ravaszságáról” ismert *„Diabolus rotae”* – mélyebb szövegelemzésre is alkalmas – helyzetelemző soraiban: *„”Már csak mégsem tagadhatni, hogy bizony – kivált az utólsó évtizedben nagyot haladtunk, akkorát, a’ mekkorát illy complicált erőmű mellett nem is reméltünk.” E’ rendkivül bölcs és ihletteljes szavakat egy igen hires magyar politicustól hallottam – hol ’s mi alkalommal? teljességgel nem tartozik a’ dologhoz, elég az hozzá, egy igen hires magyar politicustól hallottam. Ej no! gondolám magamban, a’ haladás többféle: egyik csáré, a’ másik hajsz; egyik keletnek, a’ másik nyugatnak, de mindenik orra után halad, oda t. i., hol mindenki a’ maga hasznát, vagy per parabolam a’ pecsenye illatát megszagolja. Ebből áll, szerelmes atyámfiai! tiz évi haladásunk egész historiája; ezért pedig bizony kár olly nagy lármát ütni, mert akármint himesszük hámozzuk is a’ dolgot, még egy cseppig hátra van a’ fekete leves; mert denique a’ föld forog.”*.[187] Éles tollú publicistánk gondolatmenete nem csupán a haladás értelmezésének sokféleségét és differenciáltságát fejezte ki, de árnyaltan hangot adott a haladás törvényének szükségszerűségéből eredő, nem éppen felhőtlen kihatásoknak is. Okfejtésének egyik lehetséges magyarázata mai szóhasználatunk keretei közt a következő lehet: Az elmúlt évtizedben jóformán csak beszéltünk a haladásról, ráadásul úgy, hogy mindenki csupán az érdekeinek megfelelő változásokat támogatta – főleg szóban. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy az átalakulásoknak vannak kevésbé vágyott, okvetlenül

[184] Kölcsey válogatott művei [1975] 652. p.
[185] Pesti Hírlap 1843. 07. 23. 267. sz. (A kérdések legkényesbike c. vezércikk)
[186] Kossuth Lajos [1846] 248-249. p.
[187] Pesti Hírlap 1842. márc. 31. 130. szám

érdeksérülésekkel járó szakaszai is, amelyek *„mert a föld végtére mégiscsak forog”* mindenképpen be fognak következni. Ezért – vonja le a szerző a következtetést – a társadalmi reform során valamennyi *interessét* nem lehet figyelembe venni, s a haladás menetének kijelölése nem feltétlenül a pillanatnyilag hatalmon lévők szájíze szerint fog történni: *„Bizonyos nemzetnek két nevezetes erénye van. Először: hogy mindig csihol, 's mégsem gyujtogat; másodszor: hogy jeles gyomrának rendkivüli emésztőtehetségeinél fogva a' legizmosabb szalonnás gombóczon sem fúl meg. Némelly diaeteticusok azt állitják, hogy olylyan gyomor, melly a' szalonnás gombóczot megbirja, az orosz heringtől sem fog magyar hideglelést, vulgo csömört kapni. A' nevezett két erény forrása pedig, higyétek szerelmes atyámfiai! nem más mint ama' bizonyos nemzet fontolva haladási szelleme. Éljen a' fontolva haladás, éljenek annak hősei, 's egyenek minél több szalonnás gombóczot, hogy a' heringet majd annál könnyebben emészthessék; mert meg van irva, hogy a' föld forog!”*.[188] Érdemes tehát felkészülnie a *fontolva haladás* híveinek a várható kellemetlenségekre, mert azok úgyis bekövetkeznek, s célszerű már most edzeni gyomrukat a hagymás füstölt orosz heringre! A közvéleménynek pedig előbb-utóbb rá kell ébrednie, hogy azok, akik a *fontolva haladás* álcája mögé bújnak, nem törekszenek másra, mint pozícióik megőrzésére, s a zavarosban való halászásra: *„E' két erény igen alkalmas eszköz a' – megfontolvahaladásra, mikint azt némi politicus érti, kit egy vak véletlen, természete és hivatása ellenére a' harangöntéstől országos ügyek küzdmezejére sodort, vagy ki az idő hántó baltájától csak azért retteg olly nagyon, mert jól tudja, hogy csak a' kéreg tartja fen még némileg a' redves bélü galytalan törzsöt, mellynek sorsa különben porhadás volna. Én e' két politicus fajnak „fontolva haladó” szellemét igen természetesnek látom. Az egyik föl akar mászni az ugorkafára, a' másik pedig nem akar lemászni róla. Hinc illae lachrymae!* [Hát innen a siránkozás oka!] *Pedig mind hasztalan, drága uraimék! mert denique a' föld forog!”*.[189] Már-már republikánus szólamokat pengető okoskodása végül átcsap a megbélyegzés és a cáfolat funkcióival felvértezett, keserű-humoros formába ültetett, s az ellenfél bőrébe bújtatott negatív önmeghatározásba: *„Bizonyos urak nagyon fejébe igyekeznek verni a' magyarnak, hogy halad, sőt hogy túl is hajtatik, minélfogva nem ártana egy kis csillapitó szert bevennie. Én a' hibát nem ott látom, hogy sebesen, hanem hogy gyalog halad, mi kissé alkalmatlan 's fárasztó, sőt epesztő is, midőn másokat négylovas hintóval látunk mögöttünk elvágtatni. Egyébiránt én ezen, legalább is már ezer variatióban eldanolt haladási nótát unalmasnak tartom, 's ugy hiszem, szerelmes olvasómnak nem leend ellenére, ha valahára már arról is beszélhetünk, hogy ne haladjunk. Tehát ne haladjunk!”*.[190] S miként nem mindegy, hogy gyalog, vagy négylovas hintóval tesszük meg az előttünk álló utat, nem annyira beszélni, mint inkább cselekedni kellene a tényleges elmozdulás érdekében. Szerzőnk a fonák érvek kifejtését, s a két koncepció egybevetését a következő, egy héttel későbbi lapszámban közölte. A haladás és maradás következményeinek szatirikus összehasonlításával ekként vonta le végső konklúzióit: *„A' haladó azt mondja a' népnek: 'jer velem; kissé fáradni fogunk ugyan, de holnapután estve sült malaczot eszünk, 's jó somlyait iszunk rá.' A' nem-haladó pedig ezt mondja: 'maradj, czimbora! miért csavarognál te holnaputánig? – estére burgonyát eszünk 's pálinkát iszunk hozzá, 's legalább nem kell fáradnod; ki tudja, mi érhet az uton! – aztán ma jobb egy veréb, mint holnap egy túzok.' Ki még most sem látja át, hogy*

[188] Uo.
[189] Uo. (Beszúrás tőlem: F.T.)
[190] Uo.

haladni hasztalan is, veszedelmes is, az nálamnál is szegényebb ördög.".[191] A reform kilátásba helyezése tehát távolabbra, s kissé bizonytalanabb keretbe foglalja a jövőt, mint a helyben maradás pragmatikus *„krumplija és pálinkája"*. De a most még határozatlan és elmosódott holnapért cserébe – a népmesék és szólásmondások világát meghazudtolva – a fejlődés misztikus törvényének értelmében a reform holnaputánra többet és finomabbat, vagyis *malacsültet és somlóit* ígért. Gasztronómiai köntösbe öltöztetett jövőkoncepciójával a haladás minden hájjal megkent „ördögi" patrónusa egyértelműen az elmozdulás mellett tört lándzsát, s ma és holnap, jelen és jövő dialektikájával, csavaros észjárással ugyan, de az elkövetkező irányába kívánta mozdítani a mindennapok emberét. Kicsit szélesebbre vont rekonstrukciós elemzésünk azt hiszem, jól példázza, hogy a haladásfogalomban is jól kitapintható liberális jövőkép és politikai önmeghatározás nagyobbrészt a konzervatív haladás-értelmezés diszkreditációjára és képviselőinek megbélyegzésére, esetleg közéletből való kizárására épült.[192] S arról se feledkezzünk meg, hogy ekkor már a reformkori közélet javában túl volt a liberális tábor első nagy szakítópróbáján, a Széchenyi-Kossuth vitán, s annak sajtóvisszhangjain, amelynek egy igen jelentős szegmentuma éppen a haladás mikéntjéről zajlott!

„Épen félszázad folyt le, mióta országgyülésünk kimondá a' „haladás" szót, 's felhivá a' hazafiakat nézeteik és javaslataik közlésére: mikint gondolják, hogy a' nemzet jobbra alakuljon és régi társasági helyzetéből kilépvén, biztos uton mehessen azon kifejlődés elébe, melly a' civilisatio által a' népek törekvési czéljaul jelöltetett ki. […] A' magyar haladás időszakát 1827-ik évvel kezdhetjük, mert a' két egymásután következett országgyülés jelölé ki a' valódi előmenet elveit: a' legközelebb lefolyt 15 év tehát azon idő, mely bizonyitványát adja, mikint kivánná valósultát azon reményeknek a' nemzet, mellyeket benne erejének és jobb akaratjának érzelme gerjesztett." – foglalta történelmi keretbe a republikánus érzelmű Nagy Károly a haladás gondolatának néhány évtizedes magyarországi pályáját.[193] A *Csendes* álnéven író, Amerikát járt szerző *„Levél-cyclus czím nélkül"* című, 19 részből álló, s a legjelentősebb korkérdéseket feszegető tanulmánysorozatának felvetései közt a liberálisok 40-es évekbeli haladás-értelmezésének egyik jellegzetes modellje fogalmazódott meg.[194] Vizsgáljuk meg ennek a korabeli haladás-interpretációnak a legfontosabb – történetszemléleti alapokra támaszkodó – argumentációs alkotóelemeit!

Szerzőnk az 1840-es évek elejére, saját jelenéhez érve úgy látta, hogy *„a valódi előmenet elveit"* sikerült lefektetni, s az elmúlt másfél évtized alatt kidolgozásra került a magyar nemzeti haladás mikéntje-hogyanja. A megtett út azonban csak szerény részeredmény, mindössze a koncepció felvázolása, mégis – veti fel publicistánk – *„Sokan vannak, kik a' már tett előmenetet iszonyúnak tartják, és a' nemzet évkönyveiből bizonyitják is, hogy ezen rövid időszak több közönséges és részletes rendszabásokat foglal magában, minőket 's mellyeket az azt megelőző több század nem mutat […]."*. A többségben lévők azonban – s magát is ezek közé sorolta – úgy vélik, hogy *„a' tett rendszabások* [csupán] *előzmények […],* [s] *állitják: hogy az átalakulási munka még mindig csak kezdendő […]."*.[195] Ezek a különböző következtetéseket megfogalmazó

[191] Pesti Hírlap 1842. április 07. 132. szám
[192] Vö.: Koselleck, Reinhardt [2003] 241-243. p.
[193] Pesti Hírlap 1842. április 03. 131. sz. Érdekes, hogy szerzőnk szinte Horváth Mihállyal azonos kronológiai elemeket használt, s ez mindenképpen arra enged következtetni, hogy a liberálisok érveiben szerephez jutó történelmi „kiindulópontok" nagyjából azonosak voltak. Vö.: Horváth Mihály [1864] I. köt. 3. p.
[194] A Pesti Hírlap 1842. április 03. és 1842. július 28. között közölte „Csendes" álnéven Nagy Károly tanulmányait.
[195] Pesti Hírlap 1842. április 03. 131. sz.

eltérő helyzetértékelések jelölik ki bizonyos szempontból a haladás és reform kérdésével kapcsolatos heterogén viszonyulásokat is: *„Vannak tehát hazafiak, kik gondolják, hogy minden megtéve van már, miből mint alapból következzék a' nemzet jobb jövendője, 's hogy ez nagy időre békével nyughatik, legfőlebb itt-ott némelly pótlékot gondolók alkalmazni; vannak ellenben hazafiak, kik folytonos javitás, de főleg folytonos munka nélkül, amaz előzmények hatását is veszélyeztetve lenni gondolják."*.[196] Ez pedig azt előfeltételezi, vallja szerzőnk, hogy a reformkori közvélemény valamennyi szegmentuma továbbra sincs tisztában a *haladás* gondolatának jelentésével és jelentőségével, s hogy az 1840-es évek politikai orientációi között ismét létjogosultsága van a kérdésnek: haladás vagy maradás. *„Tekintvén a' kétrendű hazafiak állását, azt kellene gondolni, hogy a' további haladás szükségének érzelme nem közönséges, és hogy mind azon idő, melly az elvek egyeztetésére felhasználtatik, egyenesen a' kitűzendő czélra nézve van elveszve, 's hogy végre ismételt és ujra eldöntését várja a' nemzeti kérdés: 'haladjunk vagy ne haladjunk?'"*.[197]

A kissé leegyszerűsítő problémafelvetés ellenére az 1842 tavaszán papírra vetett sorok nagyon valósághűen adták vissza a magyar politikai élet polarizálódását, illetve a liberális és konzervatív tábor ezzel párhuzamosan zajló elkülönülését. S bár tudjuk, haladás és maradás fogalmai két alapvetően eltérő politikai realitást képesek megjeleníteni, a hangzatos szólamok és az ideológiai befolyásolás világában mindez egészen másként működik: *„a' nyilvános utoni nyilatkozások egyhangulag a' haladás felé hajolnak még azok részéről is, kik ellenkező értelemben működnek"*.[198] Szerzőnk ezért a haladásfogalom, vagyis *„nemzetünk haladási kérdése és az ezzel egybekötött értelmi mozgás"* aktuális jelentéseinek értelmezése során logikailag abból indult ki, hogy *„a' haladási eszme hazánkfiai érzelmével egybehangzó: hogy tehát hazánkfiai érzik, mikint a' „ne haladjunk" alig van hatalmukban, hogy továbbá a' haladás szükségéről meggyőződtek, 's hogy végre haladni akarnak"*.[199] Csakhogy – mutatott rá ma már kissé körülményesnek tűnő okfejtésében Nagy – ha a haladásnak sokféle értelmezése van, akkor ez azt is jelenti, hogy a szó számtalan alakja nem hordozhatja magában ugyanazt a célképzetet. Vagyis, ha mindenki azt hangoztatja, hogy haladni akar, akkor a voltaképp haladni nem szándékozók is a fogalom hatósugarába kerülnek. Haladók és nem-haladók közt a különbséget csupán a koncepciójukban megfogalmazódó cél alapján lehet eldönteni. A pontosan kitűzött cél nélküli haladás ugyanis nem más, mint *circuluc vitiosus*. Mert *„[…] ha kihoztuk, hogy czél nélkül is lehet haladni: a' „haladás" bizonyosabb jelentést vesz föl, és keringéssé változik; mivel pedig a' keringő testeket az érintői erő szüntelen távoztatja a' kör középpontjától, a' vonzó erő gyengültével azok szükségesképen valamelly egyenes iránynak indulnak; 's igy megtörténhető, hogy nemzeti haladásunk is fog előbb-utóbb határozott irányt nyerni. Megnyervén ezt, a' haladás föltételeire jutunk, 's itt az eredeti erő és az ellentálló lég lesznek a' mozgást határozó főokok."*.[200] A haladás határozott nemzeti irányát tehát csak *„az eredeti erő és az ellentálló lég"* inercia-rendszere alapján lehet pontosan meghatározni. A számtalan haladás-koncepciót magába olvasztó gondolatörvénylésből előbb utóbb egy határozott irány csomósodhat össze. Így lehet kilépni az előremutató mozgásra képtelen folyamatos körbejárásból, s ennek segítségével lehet a kitűzött célt

[196] Uo.
[197] Uo.
[198] Uo.
[199] Uo.
[200] Uo.

mihamarabb elérni. A haladás mikéntjének pontos meghatározásához – ahogy Széchenyi a *Hitel*ben megálapította – mindenekelőtt *„ön- és körülményismeret”* szükségeltetik. A problémák feltárása és a helyzetértékelés azonban nemcsak hogy kevéssé hálás feladat, de a bajok felismertetése, s a fő csapásirány kijelölése – egyéni érdekek, igények és elképzelések mentén – számtalan szekcióra tagolhatja a haladás szükségességét általánosságban elfogadó liberális közfelfogást: *„Azt állitják némellyek, hogy bajainkat kell előbb ismernünk, mielőtt javitanánk. Igen helyes. Sokan ismerik társasági bajainkat, sokan nem ismerik, sokan nem akarják ismerni; némellyek tulajdon bajaikat tartják nemzeti bajnak, némellyek bajaik eredetét másoknak tulajdonitják, mások a’ bajok okait nem ismerik ’s keresik, mások végre a’ keresés által időt kivánnak nyerni; de elég, hogy baj van, ’s hogy ezt senki nem tagadja, ’s hogy a’ baj valami érezhető mennyiség, mellynek alkalmatlanságától kiki szabadulni törekszik.”*.[201] Nem csoda, ha a széttartó irányok csokorba gyűjtéséhez – hasonlóan *„Diabolus rotae”* nevű szerzőnkhöz – Nagy Károly is az ellenpontos önmeghatározást tartotta célravezetőbbnek: *„Tán alkalmasabb és kevesebb főfájással lenne egybekötve a’ tagadó mód: kimutatni t. i., mikint nem lehet haladni? A mint jelenleg még semmire le nem kötelezem magamat, vagy az egyik vagy a’ másik utat választandom, mint azt rövidebbnek vagy jobbnak itélendem.”*.[202] Van tehát egy közös kiindulópont: a haladás igénye össztársadalmi érzet. De a *haladás* valódi jelentésének meghatározásához a sokféle vélemény kanalizálására és elkülönítésére van szükség.

„Első és fő föltét a’ béke, a’ csend, a’ nyugalom; békes haladás tehát, melly szorosan kitűzve van, észszerint, egyedül lehetőleg.” – szólt szerzőnknek a liberális tábor valamennyi tagja számára elfogadható haladás-definíciója. De vajon minden esetben alkalmazható megszorítások nélkül ez a premissza? Így tette fel a kérdést Nagy: *„Kérdem már most: ha valamellyikünk előáll, és mondja: „békével haladni nem lehet, a’ surlódás, a’ békétlenség, elkerülhetlenek, nélkülök haladás nincs, és ki tökéletes csendet, tökéletes nyugalmat és tökéletes békét követel, az haladni nem akar”: valljon mit felelünk neki?”*. Nagy eszmefuttatásában joggal merült fel a nagyjelentőségű kérdés: aki biztonságra törekszik, az már eleve haladásellenes? Gondoljuk csak végig; nem másnak lehetünk itt tanúi, mint annak a politikai megbélyegzésnek, amelyet a reformerek a haladásellenes tábortól való megkülönböztetésükre kívántak felhasználni. A logikai koncepció adott: el kell fogadni, hogy a változások – a legkörültekintőbb eljárásmód mellett is – súrlódásokkal, békétlenséggel járnak. Aki tehát az esetleges összeütközésektől való félelemre hivatkozik, az voltaképp a haladást is elutasítja, s ezért maradi.[203] Az ellenzékiek – nyilvánvalóan annak érdekében, hogy a liberálisok zárt alakzata kifelé megbonthatatlan egységességet sugározhasson – a közvélemény-szervező és politikai önmeghatározási funkcióval is rendelkező *haladás* fogalmat praktikus okokból nem az árnyalati sokféleség irányába nyitották, hanem a leegyszerűsítés jelentésszűkítő jármába térítették. Így tükröződik ez vissza Nagy interpretációjában: *„Ha igy felelünk: Igazad van, barátom! lesz bajunk is, a’ baj pedig fáj, ’s igy*

[201] Uo.
[202] Uo.
[203] Csakhogy a reformkor legjelentősebb, s épp javában zajló társadalomátalakulási vitája vetette felszínre, hogy a reformellenzékiek vigyázatlan általánosítása – két fő részre tagolva a korabeli politikum világát – bizonyos szempontból túlontúl leegyszerűsítette, s egy kaptafára vonta a korabeli magyar közéletet, s ez a koncepció látszólag nem vett tudomást arról, hogy a liberális táboron belül is létezhetnek autonóm haladás-koncepciók.

tanácsosabb lesz, nem haladni. [Ám ekkor] *természetes, hogy azon mozgásból is kilépünk, mellyet már a' puszta akarat is föltételez, 's melly nélkül a' sírbéke áll elő […].*".[204]

Haladni, változtatni szükségképp muszáj, de ez törvényszerűen bizonyos nehézségekkel jár, ezért a haladás és maradás közti választás mércéje a liberálisok érvei szerint csakis az össztársadalmi érdek lehet. Vagyis – próbálta meggyőzni olvasóit a kettős tagadás segítségével a szerző – voltaképpen nem lehet nem haladni, s aki bármilyen hivatkozással megakadályozza, vagy késlelteti a haladást, az maradi. A még nagyobb forrongást ugyanis, vallja a *Pesti Hírlap* publicistája, csupán a haladás révén lehet elkerülni, de – miként azt a franciák példája mutatta, s a haladási tábor szélesítése igényelte – a cél továbbra sem szentesítheti az eszközt. *„Ha társaságról szólunk: a' békétlenség és nyugtalanság alatt mindenkor csak rendkivüli és annak idejében pusztitó mozgást értünk; illyet kikerülni, semmiképen elő nem hozni, legelső kötelessége a' társaságnak; és szembetünő, hogy e' kikerülhetés legbiztosabb és leghathatósabb eszköze épen a' haladás; kár, hogy a' szemek gyöngesége olly gyakorta okoz alkalmatlan félreismeréseket! De ha gondolnók, hogy a' haladás eszméje a' felforgatási eszmével ugyanazonos: szörnyüképen ránk férne ideáink felvilágositása, habár csak valamelly mécsvilág által is."*. A bonyolultnak tűnő gondolatok mélyén a liberális haladás-értelmezés letisztult, de élesen körülzárt koncepciója fogalmazódik meg. Ez a *haladás* tehát egy olyan fejlődést takar, amely elkerülhetetlen változásokat hoz, de látszólag magában hordozza a változások jellege iránt érzett felelősséget is. Mindemellett megjelenik benne a reformellenzék elemi politikai érdeke: minél szélesebbre vonni a haladáspárti közvélemény határait, de közben elhatárolódni a nem-haladás táborától is. Ezért hangsúlyozza szerzőnk is – hasonlóan más ellenzéki érveléshez –, hogy az általa elképzelt haladás nem felforgatás, s ezért emeli ki, hogy az ebben a haladásfogalomban megjelenő szebb jövő senki számára nem jelenthet hátrányt. Ebbe a koncepcióba tehát annak optimista reményét is be kellett ültetni, hogy a nemzeti közösség egyetlen tagja sem veszíthet az átalakulások révén. *„Vannak […] ollyanok, kik a' haladásról általában azt hiszik, hogy némellyek vesztesége nélkül nem eszközölhető, 's hogy a' mint egyikünk nyer, másikunknak okvetlenül vesztenie kell. […]a' társasági javitások csak két neműek: az egyik neműek ollyanok t. i., melylyeknél egyik rész nyer, a' nélkül hogy a' másik vesztene, 's azért mondjuk vagy mondhatjuk, hogy a' megfordított eset – mellyben tehát egyik rész veszt, a' nélkül hogy a' másik nyerne – nem csak nem hathat jótevőleg a' társaságra, hanem a' haladásnak ellentéte […]; a' másik neműeknél mindenki nyer; és annál többet nyer, minél tágasabb mozgási tér engedtetik e' neműeknek […].".*[205] Tehát a békés, nyugodt haladás körébe csak az olyan változtatások sorolhatók, amelyek folyamán *„az egyik rész nyer, a' nélkül hogy a' másik vesztene"*. Ennek a kötelező derűlátásnak az alapját pedig a reformkori politikatörténet kutatói által régóta feltárt érdekegyesítés és jogkiterjesztés hite biztosíthatta. *„Kénytelen vagyok megvallani, hogy a' tétel: „az egésznek java szükségképen áldozatul kivánja az egyesek érdekét" – édes hazánkban nem tartozik a' társasági axiomák közé, 's mivel azon elvek sorában áll mellyek csak a' polgárisodás nemesitő adományaival szoktak az ínyekről a' szivekbe simulni, uj vendég lesz. Ki mondja: „jogaimat és vagyonomat utólsó vércseppemig védendem", csak más szavakkal ejti ki: „én már eleget haladtam, 's meg vagyok elégedve, haladjatok ti is." A' felszólitás egyenes, csakhogy ellenkezik azon föltétünkkel, mellyet*

[204] Pesti Hírlap 1842. április 03. 131. sz. (A mondat szórendjét a gondolat logikai egysége és követhetősége érdekében megváltoztattam. F.T.)
[205] Uo.

mint […] „sine qua non"-t irtam ide, t. i. a' békével. A' haladás, az előmenet és a' javitás nem jelentheti, hogy osztozzunk abban, mi megvan; hanem jelenti, hogy teremtsünk ollyasmit, mi még nincs, 's osztozzunk ebben […] helyesebben és emberhez illőbben, egyenlőn.".[206] A haladás korrekt, pontos értelmezése tehát egy új (társadalmi) minőség megteremtésének a záloga. A fogalomban testet öltő eszmeiség célja a haladási tábor körvonalainak pontosítása, s a formai azonosságot, de tartalmi különbözőséget mutató részek leválasztása. Vagyis a *haladás* korabeli fogalma – kísértetiesen hasonló módon, mint a modern politikai pártok programnyilatkozatainak kulcsgondolatai – nemcsak azonosságtudatot formált, de közben elválasztott és megkülönböztetett is. Természetesen csupán a *haladás* eszméje mentén nem lehet mindenre kiterjedően felrajzolni a reformkori magyar belpolitikai élet átfogó strukturálódását, hisz annak ellenére, hogy a szó politikai értelemben rendkívül erős tartalmakat jelenít meg, valójában a fogalom általános elterjedtsége, s a későbbiekben a jelentéséhez tapadó szerteágazó szemantikai mező nagyban megakadályozza a pontos körülhatárolást. De mindezek ellenére látnunk kell, hogy a haladásfogalomban rejlő politikai önmeghatározási szándék és az együvé tartozást demonstráló szerep mindenképpen hozzájárult a liberális tábor önazonosság-tudatának kialakításához. S bár a fogalom a reformkori politikai közélet egyik leggyakrabban használt, univerzális gazdasági, társadalmi és politikai tartalmakat, illetve jövőképet megjeleníteni képes kifejezéseként foglalta keretbe a változások révén megteremteni szándékozott világot, az önazonosság-tudat egyértelmű kinyilatkoztatására és az ellentétes politikai erők elhatárolására több ok miatt sem tűnt maradéktalanul alkalmasnak. Széchenyi történetszemléleti megfontolásokra épülő autonóm haladás-koncepciója az élő példa arra, hogy a liberális táboron belül is létezhetnek különböző haladás-értelmezések, s a Széchenyi-Kossuth vitában felbukkanó eltérő haladás-interpretációk bizonyítják, hogy a reformkor politikai szóhasználatában a *fejlődés,* az *átalakulás* és a *tökéletesedés* sokrétű jelentésösszefüggéseit sűrítő – s eltérő politikai értékvilágot is kifejezni képes – haladásfogalomnak több verziója is létezett egymás mellett.

III.2.2. A haladásgondolat funkciója Széchenyi érveiben

„Négy kis munkát bátorkodtam öt esztendő forgása alatt a'Közönség elibe terjeszteni. Mindegyiknek legfőbb irányzata 'figyelem-gerjesztés 's annak megmutatása volt, hogy mind alkotmányunkban, mind szokásainkban, mind polgári helyzetinkben tetemes javításokra legsürgetőbb szükségünk van, – mert az előrehaladás és helybenmaradás közt forog nemzeti életünk 's halálunk; 's hogy feltámadásunkat, regeneratiónkat mimagunk, csak mimagunk eszközölhetjük értelmi sulyunk nagyobbítása 's magyar nemzetiségünk nemes kifejtése által." – foglalta össze évekre előre kidolgozott politikai programját a *Stádium* bevezetésében Széchenyi.[207] Autobiografikus és önmeghatározó sorai nemcsak a nemzetfejlesztő stratégia szigorú menetrendjéről, de *haladás* és *nemzetiség* gondolatának szoros eszmei összefüggéséről tanúskodnak. E vallomásszerű gondolatok (*„előrehaladás és helybenmaradás közt forog nemzeti életünk 's halálunk"*) azt mutatják, hogy a gróf történetszemléleti megalapozottságú

[206] Uo.
[207] Stádium 1. p.

reformelképzeléseiben a haladás kérdése a nemzeti jövő legfontosabb problémájává lépett elő. Széchenyi történeti eszméi szerint ugyanis a nemzetek vonatkozásában a haladás, a fejlődés lehetősége éppen a létezés egyik attribútuma: *„[…] haladás nélkül sem lehetünk boldogok”* – rögzítette újra és újra a közvélemény megnyerési szándékával az 1840-es évek vitairataiban.[208] Saját korára, saját nemzetére vetítve mindez Széchenyi számára a magyar nemzet sajátosságainak megőrzését, a nemzeti jelleg kifejtését és az alkotmányos átalakulás megkezdését jelentette, amit a *„nemzetiség és alkotmányos haladás”* programkonkretizáló jelszavában sűrített össze. Láthattuk korábban, hogy a világtörténelmi haladás univerzális eszméje az egyes nemzetek számára milyen különleges felelősséget jelent: az egyetemes haladás csak valamennyi nemzet tökéletesedésével valósíthatja meg a perfektibilitás legmagasabb fokát, ehhez pedig minden nemzetre szükség van, mégpedig úgy, hogy részt vesznek a maguk sajátosságainak megőrzésével, kifejlesztésével az egyetemes haladás menetében. Széchenyi a magyar nemzet vonatkozásában ezt a célt így fejtette ki a Kossuthtal folytatott polémia történetszemléleti alapokra támaszkodó érvei segítségével: *„Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait mint ereklyét megőrizni 's szeplőtelen minemüségében kifejteni, nemesiteni erőit, erényeit, s igy egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végczéljához, az emberiség' feldicsőitéséhez vezetni”*.[209] Ennek a világtörténeti hivatásnak a jelentősége tovább fokozódik, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a gróf romantikus-organikus nemzetfelfogása szerint a nemzetek – hasonlóan az emberekhez – születnek, kiteljesednek, hanyatlanak és meg is halhatnak: *„nemzeteknek úgy vannak életlépcsői, mint embereknek”* – írta a *Világ*ban.[210] Széchenyi nemzetiségeszméjének vizsgálata során tapasztalhattuk, hogy a gróf gondolkodásában a magyar nemzet léte, vagy nemléte erősen átélt való, s a nemzethalál rettenetes víziója „a legnagyobb magyar” politikai töprengéseinek rendszeresen visszatérő rémlátomása. Ez az organikus nemzetszemléletből táplálkozó nemzethalál-vízió Széchenyi haladás-értelmezését egy teljesen új kontextusba helyezi, ugyanis a haladás problematikája a nemzethalál tudatának árnyékában a nemzet jövőjének kulcskérdésévé válik. Ha a nemzet halála és enyészete nem pusztán elméleti lehetőség, hanem – miként azt az ókori birodalmak példái mutatják – ténylegesen bekövetkezhető valóság, akkor az állandó fejlődés, a jelen kihívásaira adott válasz és a jövő előkészítése több mint egyszerű nemzeti kötelezettség: a nemzet haladása kényszerűség. *„Ugy hogy kétfelé hasad jövendőnk: vagy nem moczczcanni helyből s minden javitási vágyat magunktól lökvén, hátramaradásunkért még azok gúnyrobajit is szenvedni, kik az emberiség fenéken ügyekszenek tartani; vagy az élő Isten előtt az erények legerősb kötelékivel kötni létünket, becsületünket fejedelmünk s dynastiánk sorsához, s szorosan élvén a törvények szent igéje szerint, egy testtel s lélekkel haladnunk a tökéletesb felé.”* – fogalmazta meg Széchenyi ezt a súlyos dilemmát a *Hunnia*ban.[211]

Beöthy Zsolt *„A kelet népe”* elemzése során – kissé patetikusan, de mégis igen találóan – így fogalmazta meg a Széchenyi történeti eszméiben összekapcsolódó haladásgondolat és nemzetfelfogás egymásra épültségét: *„Az emberi és nemzeti haladásnak egymást támogató összefüggése, a nemzetiség ereje, mint a közös emberi tökéletesedés tényezője, az emberiség haladása, mint a nemzeti erőnek állandó forrása: ezzel az igazsággal van tele egész lelke, ennek*

[208] Garat 161. p.
[209] A kelet népe 238. p.
[210] Világ VIII. lap Vö.: Hanák Tibor [1991] 45-47. p.
[211] Hunnia 141. p.

válik prófétájává, ezzel alapítja meg az új Magyarországot.".[212] Széchenyi eszmerendszerének és történeti eszméinek kutatói régóta felismerték már, hogy a gróf történetszemléleti argumentációval felvértezett megnyilatkozásaiban a *haladás* gondolata nem pusztán önmagában áll, hanem hozzákapcsolódik, s állandó kísérőjévé válik a *romantikus-organikus nemzetfelfogás* eszméje is. Az 1830-es évek programadó munkái azt bizonyítják, hogy Széchenyi gondolkodásában – hasonlóan a reformkor általános nemzetfelfogásához – a *nemzet* és a *haladás* fogalma kölcsönhatásra lép egymással, s a két eszme kapcsolata a gróf történetszemléleti argumentációjában egy sajátos viszonyt implikál. Közel egy évszázada már, hogy Angyal Dávid filológiai kutatásai ráirányították a figyelmet arra a tényre, hogy Széchenyi történeti eszméiben a haladásgondolat és az organikus nemzetfelfogás érintkezésbe lép egymással: *„a haladás elméletét Széchenyi kapcsolatba hozta a nemzetek s egyének életkorának párhuzamával"*.[213] Ennek a megállapításnak a legjelentősebb historiográfiai hozadékát véleményem szerint abban jelölhetjük meg, hogy rávilágít arra a körülményre, miszerint a két gondolati panel – azaz a felvilágosodás ideológiáját magába rejtő haladásgondolat és a romantikus-organikus nemzetszemlélet – között nem csupán szellemi eredőjüket tekintve, de immanens eszmei összetevőiket is figyelembe véve egyfajta gondolati feszültség lappang.[214] A historikus életművét vizsgálva jól kivehető, hogy Széchenyi történeti eszméinek eme problematikája Angyalt a későbbiekben is mélyen foglalkoztatta.[215] Közel két évtizeddel későbbről származó, Széchenyi ifjúkori naplóit elemző tanulmányában historikusunk kísérletet tett arra, hogy a haladásgondolat és az organikus nemzetfelfogás – látszólagos ellentmondást generáló – kölcsönhatását megpróbálja pontosabban körülírni. Angyal világosan látta a feszültséget a két elmélet között: ha feltételezzük az emberiség egyetemes haladását, valamint elfogadjuk a nemzetek eltérő életkorát, s ebből adódóan tudomásul vesszük a különböző nemzetek nem egyforma ütemű haladását, akkor joggal merülhet fel a kérdés, hogy *„[…] miképpen egyeztethető össze a nemzeti és egyéni élet […] párhuzama az emberiség* [általános] *haladásának törvényével?"*.[216] Szerzőnk, ahogy későbbi követője, Iványi-Grünwald Béla jellemezte: *„a történelmi idealizmus eszközeivel"*[217], végeredményben – követve és elfogadva Széchenyi eredeti gondolatmenetét és saját korábbi, de akkor teljességében nem kifejtett vizsgálati eredményeit – arra a megállapításra jutott, hogy Széchenyi eszmerendszerében az egyetemes, alapvetően transzcendens (erkölcsi, szellemi, metafizikai) értékmezőket magába foglaló *haladás* az egyes nemzetek lépcsőin keresztül valósul meg.[218] S bár megállapításai alapján

[212] Beöthy Zsolt [1912] 36. p.
[213] Angyal Dávid [1907] 70. p.
[214] Angyal Dávid vizsgálatai Széchenyi történeti eszméinek egyik legfontosabb specifikumára irányították rá a figyelmet. Sajnos ezen túlmenően a tanulmány külön nem foglalkozott azzal, hogy a történeti eszmék építőelemei egymással és a gondolatvilág egészével valójában milyen lüktető kölcsönhatásban vannak. S a gondolatok ilyetén kifejtetlensége csupán azt a korábban is megfigyelhető jelenséget erősíti, hogy Angyal a gróf történetszemléletét továbbra is egyfajta változatlan „állókép" formájában kívánta bemutatni. S dacára annak, hogy szerzőnk nem futtatta ki teljes mértékig a felismeréseiben rejlő konzekvenciákat, problémafelvetéseivel számos új utat nyitott a későbbi vizsgálatok számára. A haladásgondolat és az organikus szemlélet kapcsolatára hívta fel a figyelmet Hanák Tibor tanulmánya is. Vö.: Hanák Tibor [1991].
[215] Széchenyi organikus nemzetfelfogásának gyökereit kutatva újabb megállapításait a Századok 1913-as évfolyamában, egy rövid közlemény formájában ismertette. Angyal Dávid [1913] 465-466. p.
[216] Angyal Dávid [1926] 54-55. p. (Beszúrás tőlem: F.T.)
[217] Iványi-Grünwald Béla [1930] 163. p.
[218] Így fogalmazta ezt meg a Viszota-féle naplókiadás első kötetének megjelenése kapcsán írt értekezésében: „[Széchenyi történelmi eszméi szerint] *Az emberiség ugyanis a nemzetek lépcsőfokain halad fölfelé. Mikor a nemzetek érett korukat átélik, szellemi kincseiket átadják az egész emberiségnek s azután elmerülnek, de elmerülésük előtt gyarapították az egész emberiség életét. Ezért igen nagy fontossága van a nemzeti életnek. Minden nemzet csak a maga sajátossága kifejtésével gyarapíthatja az emberiség kincseit."*. Angyal Dávid [1925] 358-359. p. Angyal – ahogy ezt

úgy tűnik, hogy Angyal még nem ismerte fel a Széchenyi történetszemléletének építőelemei közti kölcsönhatások időben változó, konkrét politikai szituációkhoz kapcsolódó pulzáló intenzitását, fejtegetései nagyon is közel jártak ahhoz, hogy a haladás észelvi-racionalista irányának, illetve keresztény-történetfilozófiai vonulatának, valamint a romantikus-organikus nemzetfelfogásnak az egymásra, továbbá az eszmerendszer és a politikai gondolkodás világára gyakorolt befolyását felvessék.

Az elsősorban Angyal Dávid nyomdokain haladó Iványi-Grünwald Béla volt az az első történész, aki a *Hitel* eszmei-gondolati hátterét vizsgálva kétséget kizáróan rámutatott Széchenyi történetszemléleti alapfogalmainak kölcsönhatására: *„Széchenyi tépelődéseiben s a Hitel rendszerében nagy szerepet játszott az, hogy a legnagyobb magyar […] a haladás elméletét kapcsolatba hozta a nemzetek s egyének életkorának párhuzamával.”* – írta a történeti szakirodalom eredményeit szintetizáló bevezetőjében.[219] Iványi nemcsak a haladásgondolat és az organikus nemzetszemlélet egymásba fonódására hívta fel a figyelmet, de felismerte azt a problémát is, hogy a két eltérő szellemi tőről és gondolkodásmódból fakadó fogalom együttes „alkalmazása” bizonyos szempontból ellentmondásokat implikálhat a gróf történeti eszméiben. Érveit elsősorban *„a haladás dinamikus gondolatá”*-nak és *„az organikus államszemlélet konzervatív pillérei”*-nek immanens eszmei ellentmondásosságára építette.[220] Kicsit leegyszerűsítve a kérdést, ennek a diszharmóniának a mélyén – mutatott rá szerzőnk – a haladáseszme dinamizmusának és optimizmusának, illetve a romantikus-organikus nemzetfelfogás életkor-analógiájából származtatható „nemzethalál” víziójának az ellentmondása rejlik. Iványi véleménye szerint a *Hitel* történetszemléleti argumentációjában annak lehetünk tanúi, hogy Széchenyi *„Staël romantikus színezetű organikus államszemléletét”* és *„Bentham felvilágosodási elveit”* annak érdekében használta fel, hogy *„kortársait a haladásra buzdítsa”*.[221] Csakhogy a haladásgondolat és az organikus nemzetszemlélet között mély szemléleti-logikai ellentmondások húzódnak meg. Ennek az antagonizmusnak a lényege, vallotta Iványi, hogy az organikus felfogás – ellentétben a benthami-tanok optimizmusával és a feltartóztathatatlan haladásba vetett korlátlan hitével – bizonyos fokú pesszimizmust, s ezzel a korlátlan haladás lehetőségével szemben egyfajta szepszist hordoz magában: *„Aki Staël nézeteit teszi magáévá, az nemzete haladását illetően pesszimista is lehet, ha nemzetében nem találta meg a fiatalság energiáit. Bentham felfogását elfogadva, mindig s mindenkor hinni kell a haladás lehetőségében […].”*.[222] A két eszme nexusát illetően – a gróf idealizmusát igazolandó – szerzőnk úgy vélte, hogy Széchenyi történetszemléletében a súlypont egyértelműen az organikus nemzetszemlélet irányába tolódik el: *„a Hitelben kissé izoláltan feltalálható radikális irány a Bentham-i átvétel következménye s nem volt annyira Széchenyi egyéniségéhez nőve, mint az organikus szemlélet”*.[223]

Viszota elismerően meg is jegyezte a kötet bevezetőjében – maga is segített a Naplók új kiadásának megvalósításában. (Az említett kötet: SZIN I. köt.) Vö.: Viszota Gyula [1925] IV. lap. (Beszúrás tőlem: F.T.)

[219] Iványi-Grünwald Béla [1930] 101. p.

[220] Uo. 101. p. Szerzőnk ebbe az ellentmondásba tehát az organikus nemzetfelfogás konzervatív, forradalomellenes attitűdjét is megkísérelte beépíteni, amit azzal próbált érvényre juttatni, hogy nemcsak Széchenyi „nemzetfelfogását, de „államfelfogását” is organikus alapokra helyezte. Jelen keretek között a két fogalom ideológiai meghatározottságainak feltárására nem vállalkozhattam, de azt mindenképpen jeleznem kell, hogy a két kifejezés organikus jelzővel való ellátása közel sem ugyanazt a jelentésmezőt hívja életre.

[221] Uo. 113. p.

[222] Uo. 116-117. p.

[223] A szerző saját ideológiai meggyőződésének kivetüléseként értelmezhetjük, hogy Iványi érdemi eredmények nélkül is túlontúl nagy energiát fordított arra, hogy igazolja *„az etikai élet végső problémáinak kérdésében Széchenyi sem az utilitarizmussal, sem az érzésfilozófiával nem mutat benső megegyezést”*. Vö.: Uo. 118-129. p.

Mint láthatjuk, Iványi nagyon pontosan látta meg Széchenyi történelmi eszméiben ennek a két szellemi irányzatnak a látszólagos ellentmondását, de úgy vélem, a két gondolat kapcsolatát illetően a programadó művekben még nem mutatható ki kétséget kizáróan egyenlőtlenség. Való igaz, Széchenyi az 1840-es években döntően a nemzetiség védelmére hivatkozva fogalmazta meg programmérséklési szándékait, de ennek az aktuális politikai környezetben számottevő funkciója lesz majd. Iványi megállapításainak meggyőzőerejét csökkenti, hogy vizsgálatait nem terjesztette ki az életmű egészére, s úgy vélem, ennek tudható be az is, hogy szerzőnk nem fejtette ki részletesebben ezeknek a történetszemléleti építőelemeknek a szélesebb körű politikai szerepét és tágabb szemléleti kölcsönhatását sem. Úgy tűnik, erre a leszűkített vizsgálati térre vezethető vissza az is, hogy Iványi nem a körülmények változásában (pl. az 1840-es évek társadalomátalakulási vitájának tükrében) és a maga szüntelen formálódásában, hanem csupán statikusan szemlélte a gróf történetszemléleti modelljét, holott ennek argumentációs funkciója elsősorban az „éles" politikai helyzetekben mutatkozik meg igazán.

Ezeknek a vizsgálatoknak a menetéhez csatlakozott Gergely András interpretációja, aki Széchenyi eszmerendszerének rekonstrukciós elemzése során tárta fel a gróf történetszemléletének és haladásgondolatának nemzeti vonatkozásait. Munkájában nem csupán a haladás gondolatának és a „nemzetiség" eszméjének sajátos kapcsolatára irányította rá a figyelmet, de Széchenyi múltszemléletének, organikus nemzetfelfogásának és optimizmust sugárzó haladás-koncepciójának belső ellentmondásait, kölcsönhatásukból eredő hangsúlyeltolódásait is sikerült jeleznie.[224] Kutatásai megerősítették, hogy Széchenyi eszmerendszerében a *haladás* és a *nemzetiség* kapcsolatát, a *tökéletesedés* és a *nemzeti jelleg* viszonyát alapvetően *a világtörténelmi hivatás* relációja határozza meg, amelyben a magyar nemzet gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődésének, alkotmányos és polgári átalakulásának jelentősége mind az átalakulások metódusára, mind sebességére, mind pedig az irányítás mikéntjére is egyfajta felelősségtudat árnyékát vetíti.[225] Gergely András meghatározó kutatásai elsősorban Széchenyi eszmerendszerének kialakulására és strukturális elemzésére terjedtek ki; az eszmerendszer genezisére koncentráló tanulmányban az eszmék gyakorlati-politikai „alkalmazásával" kapcsolatosan csak utalások szerepelnek. Annak érdekében, hogy a haladásgondolat és a nemzetszemlélet ellentmondásos kapcsolatának eszmerendszerbeli és történetszemléleti konzekvenciáit pontosabban meghatározhassuk, s hogy a történetszemlélet építőelemeinek argumentatív szerepét megvilágíthassuk – betöltve a Széchenyi-historiográfia ez irányú hiátusait –, szükségesnek tűnik Széchenyi történetszemléleti megalapozottságú politikai érveit a maguk funkciójában is megvizsgálni. Ehhez pedig indokoltnak látszik a gróf történetszemléletének további alapkategóriáit, illetve a politikai pálya egyes szakaszihoz kapcsolódó szerepkörét is tüzetesebben szemügyre vennünk.

Széchenyi haladásgondolatának egyik jellegzetessége, hogy az egyetemes emberiség és a magyar nemzet vonatkozásában a haladásnak mindig más és más jelegű törvényszerűsége lép

[224] Gergely András [1972] 75-77. p.

[225] Uo. 77-78. p. A tanulmány szerzője a gróf jellegzetes történeti eszméi által meghatározott nemzetfogalmát boncolgatva arra a következtetésre jutott, hogy bár Széchenyi mind alkotmányos nézetei, mind természetjogi megalapozottságú eszmerendszere következtében képes volt meghaladni a rendi-feudális állam- és társadalomfelfogás korlátjait, a polgári társadalom megteremtését szorgalmazó reformkoncepció – részben az alkotó egyéni jellemvonásainak, státuszának köszönhetően – elsősorban a szubjektív elemek (pl. *lelki függetlenség*) hangsúlyozásával mégiscsak egyfajta társadalmi zártságot és egyénre szabott megvalósítási programot sugallt. Vö.: Gergely András [1972] 97-108. p.

életbe. Míg tudniillik az egész emberiség vonatkozásában Széchenyi számára a haladás valamennyi esetben szükségszerűen, immanens törvényekből következik, addig az egyes nemzetek számára az abba való bekapcsolódás csupán lehetőségként adódik. Minden nemzet önmagát teheti alkalmassá a világméretű haladásba való bekapcsolódásra, s így jut lehetősége az életben maradásra. Rajtunk kívülálló módon, megállíthatatlanul zajlik az univerzum tökéletesedése, s mi csupán esélyt kapunk arra, hogy bekapcsolódjunk ebbe a folyamatba: a nemzetek, ha felismerik a jövőjükben rejlő lehetőségeket, *„meg vannak híva tökéletesülhetésük által az emberiségnek tán egy lánczolatját alkotni”* – írta impozáns gondolatfüzérei közt a *Hunniá*ban.[226] Széchenyi organikus nemzetszemlélettel keresztezett haladás-koncepciója szerint az egyes nemzetek vonatkozásában a haladás, a nemzet fejlődése nem szükségszerűen adódik, ugyanis a nem megfelelő haladási metódus esetén a nemzet fejlődése megrekedhet, s a nemzet akár idejekorán meg is halhat.[227] A nemzet haladása tehát veszélyeket rejt magában, annak sebessége, üteme, iránya erősen kihathat a nemzet jövendőjére is. Széchenyi ezen aggodalmai mögött egyértelműen a romantikus-organikus nemzetszemlélet és a dinamikus-optimista haladásgondolat kereszteződése és disszonanciát keltő kölcsönhatása húzódik meg. Erre vélem visszavezethetőnek, hogy Széchenyi történetszemléletében az emberiség feltartóztathatatlan haladásába vetett hit optimizmusa a magyar nemzet vonatkozásában bizonyos fokig csorbát szenved. De nézzünk erre egy konkrét argumentációs példát!

A *Hunnia* és az *Akadémiai beszéd* nemcsak alapvetésében, de politikai érveiben is jól bizonyítja, hogy Széchenyi nemzetfelfogásában a magyar nyelv a nemzeti jelleg egyik legfontosabb attribútuma. Vagyis a magyar nyelv ápolása, tökéletesítése, haladása a nemzet önazonosságtudata és jövője szempontjából egyaránt meghatározó. A *Világ* változtatásokra buzdító érvelésében a magyar nyelv, a nemzet jövője és a haladás szükségszerűsége ekként kapcsolódott egybe: *„A nemzet jövendősége szoros kapcsolatban áll nyelvének fiatal s kifejthető, vagy fejletlen s holt létével”*, ezért *„a magyar nyelvnek […] minden esetre haladni kell”*, mivel a hátramaradás halálossá válhat. S ugyanennek a sorskérdésnek egy másik aspektusát képezi az alkotmányos átalakulás problematikája: *„Haladás és maradás ‘kettős dilemmájából’ „melybe helyeze a sors, kilábolni tehát szinte lehetetlen”,* ugyanis *„el van kárhoztatva a Magyar hátramaradás vagy elbomlás által veszni, ha ti. alkotmányával a perfectibilitás összve-nem-férhető”*.[228] Ezekben az egy helyről származó idézetekben egyaránt az a mély felelősségtudatra épülő felvetés fogalmazódik meg, miszerint ha a nemzet nem képes bizonyos feltételeknek megfelelni, s az egyetemes haladás áramlatába bekapcsolódni, akkor elpusztul. A nagy programadó művekben tisztán kivehető, hogy a nemzet jövője szempontjából a nem-haladás, a hátramaradás sokkal veszélyesebb, mint a kockázatokkal járó elmozdulás. A *Stádium* törvényelőkészítő sorai arról győzhetnek meg bennünket, hogy Széchenyi – bár maga mindvégig a békés és nyugodt átalakulás hívének vallotta önmagát – tökéletesen tisztában volt a reform esetleges velejáróival: *„Minden nemzetnek bizonyos crisisen át kell esni, melly annál erőszakosb, annál tartósb, minél kevésbet alapulának köz erőmüvének addigi rugóji a’ természet örök szent*

[226] Uo. 54-55. p.
[227] Gergely András egyik megállapításában ezt így fogalmazta meg: Széchenyi történeti eszméiben *„A haladás, a nemzet felfelé ívelő útja nem szükségszerű: fiatal korában, kifejletlenül is sorvadásnak indulhat, megrekedhet a nemzet fejlődése.”*. Vö.: Gergely András [1972] 148. p. Hanák Tibor a Széchenyi eszméiben megjelenő nemzethalál gondolatával kapcsolatban a jelenség „következetlenségeire” utalva egyfajta funkcionalitást vélt megjelenni. Hanák Tibor [1991] 47-48. p.
[228] Világ 248-249. p.

törvényein, 's minél tovább hevert az tisztítlan. Ez axioma, – ha a' világ évrajza nem hazugság. Ennek törvénye szerint mi Magyarok is kénytelenek vagyunk átesni egy crisisen – – – – ez bizonyos. A' kérdés csak az „Ezen crisis mindent feldöntsön e, 's honunkat a' belvihar egy még gyászosb sivataggá tegye e, mint a' millyen vala IV. Béla 's IV. László idejében a Tatárok átka alatt; vagy pedig olly szeliden járja e át hazánkat, hogy midőn alkotmányunkat kivetkezteti elavult, sértő 's káros intézeteibül, törvényinket javítsa, nemesítse – 's mindenki sajátját bátorságba 's tiszteletbe helyezze?" Én egy szelíd 's convulsio-nélküli reformatiót kívánok! erre kíszt lelkem; 's […] honom nyugalmát fentartani, boldogságát előmozdítni, kíszt hasznom is.".[229] Korábban utaltam már arra, hogy a gróf történetfelfogását – mely szerint az időt, amely elmúlt *„egy Isten sem idézheti többé vissza"* – egyébként is immanens módon áthatotta az átalakulás mesterségesen felfokozott felelősségtudata.[230] Annak következtében, hogy Széchenyi meggyőződése szerint a nemzetnek haladnia kell, de a maradás, vagy a kontrollálatlan haladás akár a nemzet életébe is kerülhet; ez a felelősségérzet – különösen az 1840-es évek mind feszültebbé váló politikai légkörében – még nagyobb igénnyel merült fel a gróf történetszemléleti megfontolásai között. Ennek az argumentációnak a „működését" volt hivatott erősíteni az a belülről mélyen átérzett vélekedés, hogy Széchenyi Magyarország fejlődését továbbra is egyedinek és különlegesnek tartotta: *„Melly nép eseményei mutatnak illy lépcsőzetet, melly nemzet élete fejlődött ekkép ki? Egyé sem." „[…] tény s megcáfolhatlan tény, hogy létünk a lehető legszövevényesb [s] kevéssé tagadhatni […], hogy egyedül a lehető legnagyobb óvakodás, türelem és bölcsesség által tarthatja fen magát a magyar"* – írta az okszerűbb, s a haza *„összebonyolódott körülményeinek"* jobban megfelelő haladás szükségességét bizonygatva a – helyes és helytelen társadalomátalakulási út kijelölésének szándékával készített művében – *Garat*ban.[231]

Ez a Széchenyi-vitairatokban minduntalan hangoztatott *„legnagyobb óvakodás, türelem és bölcsesség"*, ez a valótlan mértékben túlhangsúlyozott felelősségtudat a gróf történeti eszméiben és politikai taktikájában első pillantásra is két jelentős eszmei komponens felerősödését idézte elő. Az egyik, hogy az eredőjét tekintve optimista haladáshit – az organikus felfogás nemzeti létet féltő gondolatának hatására – az 1840-es évek konkrét politikai körülményei között (szigorúan a magyar nemzet vonatkozásában) korántsem vált optimistává Széchenyi történetszemléletében.[232] Ennek legfőbb oka nyilvánvalóan az lehet, hogy a nemzet esetleges halálát előrevetítő organikus nemzetfelfogás ebben a vonatkozásban erőteljesebb hangsúlyt kap a történetszemléleti érvekben, mint a megállíthatatlan tökéletesedés reménye, s ez a jól kitapintható hangsúlyeltolódás elfedi az eredeti haladásgondolatból törvényszerűen adódó derűlátást. Ebből a szempontból valóban helytállónak tűnik Iványi-Grünwald Béla azon megállapítása, miszerint Széchenyi történeti eszméiben a haladásgondolat sok szempontból alárendelődik az organikus szemléletből adódó, s a nemzet létét és jövőjét féltő következtetéseknek.[233] A Széchenyi-Kossuth polémia során dominánssá váló történetszemléleti jelenségek további köre a fejlődés ellenőrzésének,

[229] Stádium 35. p.
[230] Hitel 66. p.
[231] Garat 15. p.
[232] Részben egyet értek Kulin Ferenc megállapításaival, aki – Gergely András munkája kapcsán – úgy látta, hogy a társadalmi fejlődés miként tje kapcsán Széchenyi haladásba vetett töretlen optimizmusa több szempontból is megkérdőjelezhető. Ennek egyik aspektusa véleményem szerint a nemzetiség eszméjének és a haladás fogalmának nem feltétlenül egy irányba mutató volta. Vö.: Kulin Ferenc [1972] 160-162. p.
[233] Vö.: Iványi-Grünwald Béla [1930] 117. p.

szabályozásának felerősödő igényét, illetve az átalakulás veszélyeinek szélsőségesen felfokozott előtérbe állítását foglalja magába. *„[…] azt harsogtatom az egekbe megint – bár induljanak holt testemen keresztül, bár gázoljanak becsület- és jó hiremben – „Veszély fenyegeti a' magyart"* [mert] *Zavarnak vezéreltetik a' nemzet"* – kiáltott fel Széchenyi népszerűsége feláldozásától sem visszariadva *A kelet népé*ben.[234] Az 1840-es évek vitairatai arról tanúskodnak, hogy „a legnagyobb magyar" történetszemléletében a politikai vitákkal terhes évek során mindinkább a nemzeti jövő féltéséből eredő pesszimizmus lesz úrrá, s bár eszméiben görcsösen vissza-visszatér a haladás szakadatlan menetének fenntartására irányuló törekvés, az bizony újabb és újabb veszélydimenzió által egyre korlátozottabbá válik.[235] Az érvek szintjén ehhez társult még, hogy a 40-es évek megnyilatkozásaiban Széchenyi a nemzet fiatalságának kinyilvánítása során nem a programadó művekben tapasztalható életrevalóságot, hanem az életkorból adódó veszélyeket hangsúlyozta ki. S ezeknek a polemikus műveknek a légköre a harmincas évek munkáihoz képest a nemzet állapotának, kórképének vonatkozásában jól érzékelhetően borúlátóbbá vált. Hisz ugyan *„Élünk még, nem vagyunk holt nemzetnek szerencsétlen rothadt tagjai […] a halál küszöbén is erőt leltünk magunkban a tökéletes megsemmisülés ellen szegülnünk*" és *„az emberiség évrajzaiban hallatlan eset"*: a halottnak vélt magyar nemzetnek sikerült poraiból föltámadnia – írta *A kelet népé*ben. Csakhogy – folytatta a befejezésükben már közel sem olyan optimista gondolatokat – önmagában ez a tény csupán egy felelősségteljes lehetőség, ugyanis *„nemzeti létünk körül tudomásunk ma csak az, hogy nemzetünk él, s hihetőleg élni fog; tovább semmi"*.[236] Ez a felerősödő veszélyérzet késztette Széchenyit arra, hogy a nézeteivel nem összeegyeztethető ellenzéki programmal szemben könyvben, majd újság hasábjain megerősítse, s újra és újra kifejtse történetszemléleti megfontolásokkal alátámasztott reformkoncepcióját. Hiszen a nemzethalál víziójának árnyékában, lét és nemlét választján csak a szigorúan szabályozott és a határozottan ellenőrzött haladás modellje válik elfogadhatóvá. *„Az emberben létező előmeneti szellemet […] egyedül anyagi erő által kettétörhető bilincsekbe verni, vagy azt az emberi szükségek logikai lépcsőzetin túl korbácsolni egyenlőn bűn és azért egyiránt tilos."* – indokolta Kossuth ellenes fellépésének okait a *Garat*ban.[237]

A nemzet kifejlesztésének, haladásának tehát valamennyi módozata nem vezet célra, eredményes csupán az olyan fejlődés lehet, amely egyszerre képes számolni az adott körülményekkel és a változó feltételekkel is. Vagyis a Széchenyi által kijelölt átalakulásban mindig csak *„[…] olly módon* [lehet és szabad!] *haladni, mikép* [a nemzet] *léptei ellen az ellenhatás árját fel ne bőszítse, és ezáltal előmenetelét lehetetlenné ne tegye"*.[238] Ugyanis – a mechanika törvényei szerint – a nem körültekintően lendületbe hozott „erőmű" könnyen idő előtt „lepereghet", vagy felrobbanhat.[239] Széchenyi tehát – politikai programjának zártsága mellett történetszemléleti megfontolásai következtében is – a fejlődésnek, a haladásnak csupán a legbiztonságosabbnak ítélt, s a lehető legkevesebb birodalmi-, nemzetiségi- és társadalmi

[234] A kelet népe 218. p.
[235] Ebből az aspektusból elfogadhatónak tűnik Kulin Ferenc – Gergely András munkájához fűzött – megállapítása, aki úgy vélte, hogy *„Széchenyinél haladás és nemzet sokszor nem kapcsolatként, hanem vagylagosságként szerepel"*. Kulin Ferenc [1972] 157. p.
[236] A kelet népe 211-217. p.
[237] Garat 59. p.
[238] Garat 155. p. (Beszúrás tőlem: F.T.)
[239] Széchenyi műveiben, cikkeiben a magyar társadalom átalakulásával és az alkotmányos változásokkal kapcsolatban rendszeresen a mechanika területéről vett hasonlatok bukkannak fel. Ezzel ellentétben Kossuthnál ezek a példázatok általában „vegytani" területről érkeznek. Vö.: Velkey Ferenc [1992] 233-241. p.

konfliktussal járó metódusát tudja támogatni. *„Ollyasokat […] kerülnünk kötelesség, mik nagy visszahatást szülhetnének, ollyasokat pedig éppen nem szabad művelnünk, miknek ellenhatásuk hihetőleg erősb fogna lenni mint hatásuk. Mert hiszen nemzeti lényegünk még nem erős, 's ekkép illy procedura által […] minden esetre hátralöketünk."* – írta a programmérséklés nem titkolt szándékával *A kelet népé*ben.[240] Széchenyi logikája szerint a szabályos, körültekintő haladásból, vagy annak – az érvek megalkotója által – egyedül üdvösnek vélt irányából való bármiféle kibillenés egyenes következménye lehet a nemzethalál, ezért maga a haladás szükségessége is csak erősen korlátozott keretekben juthat érvényre. Ez pedig egyértelműen a változások menetének biztonságosabbá tételét követelte a gróf érveiben, aminek egyik következménye a túlhevített, s akár a nemzet szabályos haladását is feltartóztatni képes veszélydimenziók életre hívása lett.[241] A társadalmi érdekek sérülésmentessége, a birodalom egészéhez fűződő viszony, illetve a nemzeti kisebbségek problémája a nemzet haladása, és a haladás biztonsága szempontjából vált lényegessé Széchenyi történetszemléletében.[242]

„Húsz-harmincz évvel ezelőtt s még újabban is, mikor azt mondám: „nincs nagyobb kín, mint rothadó nemzetnek tagja lenni", a megmenekülés lehetősége szintúgy lebegett előttem, mint ma. Ha azonban remélettem, sőt azon szent hit tartá fenn leginkább létemet, mikép a magyar disztelenül a népek sorábul ki nem fogna törültetni, mégis szakadatlanul rebegett keblem, nemzeti súlyos nyavalyánk annyi epesztő symptomáin. Erőtlenség, köz bágyadtság vala akkor a legfőbb baj és vízkórsági vég a szomorú prognostikon; mikor ma többé nem annyira erőtlenség, nem köz bágyadtság kórságunk fő jele, hanem a mindinkább fejledező erők kicsapongó, lázba, lobba menő iránya; s ha halnunk kell, gyulladás vagy gutaütés által leljük most végünket." – tekintett vissza a közelmúltba, s értékelte a jelen problémáit egyszerre a *Garat*ban.[243] A konkrét helyzetet, vagyis a *nemzetiség* veszélyeztetettségét Széchenyi tehát hasonlatosnak ítélte a nemzeti ébredés előtti állapothoz. Csakhogy a kórkép azonossága mellet a fő különbséget a veszély mineműségében látta. Míg az 1820-as években a pangás, a „nem-haladás" idézte elő a problémákat, addig az 1840-es évek elején a túlzottan dinamikus haladás veszélyeztette a nemzet jövőjét: *„Készüljünk el a legrosszabbra, mert soha, de soha a magyar, nemzetiségi és ekkép alkotmányi tekintetben, minthogy e kettő szorosan egybefügg, nagyobb veszélyben nem volt!"* – vonta le helyzetértékeléséből adódó következtetését.[244] Haladni muszáj, mert a maradás halálos, de haladni csak *„előre kiszámított"* módon lehet, mert a túlzottan gyors iram a nemzethalál rémét vetíti előre. Széchenyi pontosan kikalkulált nemzetfejlesztési stratégiájában ezért minden lépésnek meghatározott ideje, meghatározott metódusa van: a nemzetre – annak speciális „adottságai" miatt – nem lehet idegen fejlődési alternatívákat ráerőltetni, s a haladás meghatározott „dózisával" lehet csak a célt elérni. Mert a nem a nemzet életkorának megfelelő fejlődési dinamizmus, a „túlfeszített" haladás akár halálba is „kergethet" egy nemzetet: *„Egy idő óta nagyobb életre*

[240] Széchenyi István: A pistoly idő előtti elsütése. Jelenkor 1845. Jan. 30. In.: Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] II. köt. 450.p.
[241] A „veszélydimenziók" részletes elemzéséhez és az eszmerendszerben betöltött szerepéhez: Velkey Ferenc [1992] 75-79. p.
[242] Széchenyi szemléleti eredetű belső félelmeinek, forradalomellenes mentalitásának hosszas elemzése során Angyal végül is arra a következetésre jutott, hogy a gróf aggodalmainak forrása nem csupán a szociális forradalomtól való félelemben, de az Ausztriával fennálló közjogi viszony speciális jellegében, az ellenzék elhibázott taktikájában, valamint a nemzetiségi kérdés feloldatlanságában keresendő, s ezek az eszmerendszer korábbi állapotában is már meglévő félelmek 1841-ben a polémiával tulajdonképpen csak felerősödtek. Angyal Dávid [1907] 40-52. p.
[243] Garat 17-18. p.
[244] Uo.

ébredt a' magyar. És ezen lehetetlen nem örvendenie. Mert élet nélkül nincs kifejlés, nincs előmenet. - […] [de] valljon mind azon erő […], melly most annyi hű kedélyt melegít […] nem fog e olly viszszahatást szülni, melly még hátrább lök […], mint vala azon pont, mellytül közelebbi időkben uj aerának indult vérünk.".[245]

„A nemzet létét féltette volna Széchenyi?" – tette fel a kérdést a gróf eszmerendszerét rekonstruáló munkájában Gergely András, aki úgy látta, hogy ekkor már *„Széchenyit azonban nem a 'nemzethalál' régi rémképe borzasztja. (Csak fiatal éveiben, majd depressziós lelkiállapotában kételkedett a haladás hazai lehetőségeiben.) Nem a fellobbanó nemzeti szellem kialvásától, az elöregedett nemzet természetes halálától retteg, hanem attól, hogy most ébredező, még bizonytalan nemzetünket az egyetemes európai haladás gyorsuló gőzmozdonya gázolja halálra."*.[246] Láthattuk, hogy Széchenyi történeti eszméiben a haladás gondolata – eszmerendszerének immanens struktúrájából adódóan – egyéni és nemzeti szinten is eltérő követelményeket támaszt. S míg az egyén tökéletesedésének fentebb vázolt logikai fonala az érdekek egyfajta egyesítésével a társadalom polgári átalakulásának Széchenyiféle irányát vázolta, addig a nemzetiség szintjén érvényesülő haladás – a világtörténeti nézőpont felelősségtudatra ösztönző hatásával – mind sebességére, mind metódusára nézve az 1840-es évek politikai vitájának argumentációs vezérmotívumává vált. Úgy tűnt, a nemzetféltő rémlátomások mögött – ahogy Gergely András is utalt rá – részben az húzódott meg, hogy Széchenyi politikai programja a társadalom tényleges szükségleteinek egyre kevésbé volt képes megfelelni.[247] Az eszmerendszerben kifejtett haladás-koncepció ugyanis a fejlődés kívánatos dinamikáját ekkor már nem érte el, ami egyértelműen Széchenyi társadalomátalakítási és nemzetteremtő programjának tartalmi fogyatékosságait jelezte. Gergely ezért a nemzet és haladás gondolatának összekapcsolódását nem csupán ellentmondásosnak, de külsődlegesnek is tekintette Széchenyi eszmerendszerében.[248] Úgy látta – némileg figyelmen kívül hagyva ezek argumentatív funkcióját –, hogy Széchenyi *nemzetiségfogalma* és *haladás-koncepciója* nem rendelkezik megfelelően mély, lényegi összeköttetéssel: *„nincs igazi, szerves kapcsolat eszmerendszerének két oldala között"*.[249] Ezt a külsődleges, valódi tartalom nélküli egymás mellé rendelést – hangoztatta szerzőnk – Széchenyi a kapcsolat ismételt kinyilatkoztatásával, illetve a *nemzetiség* elve elsőbbségének deklarációjával kívánta valós életre kelteni. De a gróf ezzel együtt sem tett mást, mint *„nagyságuk és zsenialitásuk ellenére sem"* megvalósítható, *„zátonyra futott eszméit igyek[ezett]* – tegyük hozzá: kevés sikerrel – *mozgásba hozni"*.[250] *„Az egyetemes haladás és az egyes nemzetek eltérő fejlődése gondolatának összekapcsolása Széchenyinél kétségkívül külsődleges."* – szögezte le Gergely András egyik későbbi munkájában is, tovább konkretizálva a

[245] Széchenyi István: A pistoly időelőtti elsütése. Jelenkor 1845. Jan. 30. In.: Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] II. köt. 449.p.
[246] Gergely András [1972] 160. p. Barta István maga is úgy látta, hogy Széchenyit az 1840-es években „csupán népének féltése állította szembe az ellenzék mozgalmával, s amikor a veszély elmúlt, őszinte lelkesedéssel tudott örülni az elért, minden korábbi várakozását felülmúló eredményeknek". Vö.: Barta István [1959] 29. p. Spira György pedig – a demagóg marxista irányzatokkal szembeszállva – szintén úgy vélte, hogy Széchenyi 1840-es évekbeli pályája és megnyilatkozásai nem egy osztályféltéstől, irigységtől, korlátoltságtól átitatott, a konzervatív táborhoz húzó retrográd politikai program manifesztumai, hanem „a bennük kifejeződő őszinte, bár túlhajtott (a liberális nemzeti törekvések erőforrásainak alá- és az adott nemzetközi erőtényezők állandóságának túlbecsüléséből fakadó) nemzetféltésnek tulajdonítható" megnyilvánulások voltak. Vö.: Spira György [1959] 182. p.
[247] Gergely András [1972] 162-163. p.
[248] Uo. 163. p.
[249] Uo.
[250] Uo. [Beszúrás, átírás tőlem: F.T.]

gróf eszmerendszerében a haladás gondolatának felvilágosodás-kori és romantikus eredetének ellentmondásosságát.[251] Ha azonban ennek a történetszemléleti alapokon nyugvó egymásra vetítésnek az argumentatív szerepkörét vesszük górcső alá, a Széchenyi által kidolgozott haladási modell átfogóbb, s az eszmeiség mélyebb rétegeiben benne gyökerező spektrumáról nyerhetünk információkat.

Széchenyi történetszemléleti megalapozottságú politikai érvelése szerint a nem kellően kézben tartott, nem megfelelően irányított, „túlfűtött" haladás ellenhatásokat válthat ki a magyar nemzet létezését meghatározó tényezőkből, s ezek akár a nemzet pusztulását is előidézhetik. Argumentációs bázisában ilyen akadályoknak, veszélyforrásoknak látta a bécsi kormányzatot, a nemzetiségeket, illetve a társadalmi-szociális forradalom rémét, s úgy vélte, hogy biztonságosan haladni csak ezekkel az elemekkel együtt, nagyon körültekintő módon lehetséges. A legszélesebb körű kompromisszum megteremtésének, illetve az érdekek egyeztetésének igénye elsősorban az átalakulások biztonságossá tételének szándékával függött össze ilyen jellegű nézeteiben. A magyar nemzetnek tehát *„szövevényes körülményei közt"* megfontoltan, s csak úgy lehet előrelépnie, hogy *„nehogy a' visszahatás' törvényei szerint tűzzel vassal ismét visszaverettessünk 's megsemmisíttessünk."*.[252] A nemzet haladásának ezért – a történelmi példák szerint – vannak bizonyos külső meghatározottságai, ilyenek a bécsi kormányzat beavatkozása, a nemzetiségek szeparatizmusa és a szociális forradalom lehetősége. Széchenyi programadó műveiből szinte árad annak hite, hogy a reformokkal az esetleges konfrontációkat meg lehet előzni, az előrelépéssel a konfliktusokat el lehet kerülni: *„sokkal józanabb, az idő szellemének irányt adni, mint az által hajtatni; módnélkül józanabb annak parancsolni, mint végre kénytelenül engedni"*.[253] Történeti eszméire támaszkodva Széchenyi az 1840-es évek vitái közt is úgy gondolta, hogy az esetleges veszélyek ellenére továbbra is *„[…] csak haladás adhat vérünknek életet és erőt"*, s ezért történetszemléletében a nem-haladás a gyorsabb ütemű haladásnál ebben a pillanatban is veszedelmesebbnek tűnt.[254] De az egy évtizeddel korábbi optimizmus – *„Minekünk is mozdulnunk kell, akár akarjuk, akár nem 's nehogy hátrafelé nyomattassunk, 'lépjün kinkább előre'!"*, szóltak a *Hitel* zárógondolatai – *A kelet népe* időszakában már korántsem jellemezte a gróf megnyilatkozásait.[255] A nemzet haladásának veszélyeire figyelmeztető gondolatok mögött szinte törvényszerűen megjelent a folyamat szabályozásának igénye, ami főként a *haladás* definíciójának állandó, helyzetfüggő pontosítását, illetve az érvek szempontjából a haladásgondolat Széchenyi politikai értékrendjének megfelelő eszmei tisztázását, esetleges újrafogalmazását követelte. A negyvenes évek vitairataiban megjelenő haladás-értelmezés – a veszélyek felnagyításával párhuzamosan – Széchenyi korábbi haladás-definícióihoz képest is egyértelműen a kompetensek körének szűkítését és a folyamat sebességégének mérséklését foglalta magába. A gróf 1841-es helyzetelemzése szerint – mint arra már korábban utaltam –, mivel a magyar még mindig egy olyan gyönge, s túlontúl fiatal nemzet, amely épphogy csak felocsúdott halálos álmából, illetve azért, mert a civilizáció világában egyedülálló értékeket képvisel, kifejlesztését, tökéletesítését illetően rendkívül körültekintő bánásmódot követel. A magyarságnak ugyanis világtörténelmi küldetése van, amit csak zökkenőktől, félresiklásoktól

[251] Gergely András [1987] 252. p.
[252] A kelet népe 249. p.
[253] Stádium 20. p.
[254] Széchenyi István: Oppositio. Jelenkor 1844. febr. 16. In.: Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] II. köt. 346. p.
[255] Világ 270. p.

mentes haladásával és tökéletes kifejlődésével teljesíthet: *„[…] a magyar népnek* [ugyanis] – harsant *A kelet népe* figyelmeztetése – *nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni – Európában egyedül heterogen sarjadék – ázsiai bölcsőjében rejtező, eddigelé sehol ki nem fejtett, sehol érettségre nem virult sajátosságát.”*.[256] *A kelet népé*ben kifejezésre jutó nemzeti elhivatottságot voltaképp a történetszemléleti alapokra támaszkodó argumentáció egyik kulcskérdésének kell tekintenünk, amelynek lényegét röviden és leegyszerűsítve a következő módon összegezhetjük: A magyar nemzet folyamatos tökéletesedése által járulhat hozzá az egyes nemzetek fejlődésével megvalósuló egyetemes haladás folyamatához. Csakhogy Széchenyi mesterségesen felfokozott, s a világtörténelmi hivatástudat dimenziójába állított érvei szerint egy esetleges, a haladás menetét megakasztó „visszahatás” következtében a magyarság fejlődése leállhat, s a nemzet akár el is pusztulhat. Ezáltal a magyar *nemzetiség* nem tölthetné be világtörténelmi rendeltetését, hiszen az általa képviselt jellegzetességek nem gyarapíthatnák a világegyetem perfekcióját. Ezért Széchenyi történetszemléleti érvei szerint a haladás mikéntjét csak az illetékes, hozzáértő, tapasztalt „politikusok”, státusférfiak, körültekintően kidolgozott, s valamennyi külpolitikai, birodalmi, társadalmi, stb. ágens érdekeit tekintetbe vevő stratégiája alapján lehet kijelölni. Ezek a megfontolások – ahogy a gróf 1840-es évekbeli megnyilatkozásai ezt egyértelműen visszatükrözik – Széchenyit az átalakulási program mérséklésére, a haladás ütemének fékezésére, illetve a nemzetfejlesztés feladatában résztvevők körének szűkítésére késztették. Voltaképp ennek az aprólékos, s végtelenül sok átalakulási tényezőre figyelemmel lenni szándékozó, illetve túlfokozott módon biztonságra törekvő politikai taktikának az igénye jelent meg az ellenzék ujjhúzó politikájával és túlzottan dinamikusnak vélt haladásvágyával szemben megfogalmazott Széchenyiféle kritikában, s ennek a gondolatmenetnek a gyökereit fedezhetjük fel a gróf azon érvei mögött, miszerint a kormány megváltoztatta magyarországi politikáját, s maga is a reformok útjára lépett.[257] Csakhogy ez a rémkeltő, már-már gáncsoskodó biztonságra törekvés – az aktuális feszültségek konkrét orvoslása nélkül – tulajdonképpen magába rejtette a változások folyamatának végeláthatatlan elhúzódását és a társadalmi átalakulások kiszámíthatatlan menetét, s ezzel akarva-akaratlanul valójában az átalakulás feltartóztatásának irányába mutattak. A kormányzat megváltozott szerepével kapcsolatos naiv hit, s annak úton-útfélen történő hangoztatása pedig, a politika világában egyértelműen a liberális ellenzék megosztásával fenyegetett.

A gróf történetszemlélete alapján a nemzeti jövő megvalósítása tehát a gazdasági, kulturális, társadalmi, politikai, s államberendezkedési korkérdésekben tett határozott és folyamatos előrelépés révén válik lehetségessé. Széchenyi úgy ítélte meg, hogy a 19. században a nemzetek haladásának egyik legfontosabb és leglátványosabb megnyilvánulási módja az ideálisnak tekintett alkotmányos állami berendezkedés, a *„képviseleti szisztéma”* irányába tett elmozdulás. *„Az évszázad filozófiája küzdelem a képviseleti szisztéma és az abszolutizmus között. A képviseleti szisztéma végül győzni fog. Mikor? Emberi szem előre nem láthatja. Kicsoda számíthatja ki a gátak erősségét és tartósságát, melyek az áradatot feltartóztatják?”* – írta naplójába 1826. novemberében.[258] Bentham és Rousseau tanait átvéve Széchenyi maga is azt vallotta, hogy a törvények nemcsak megváltoztathatók, de bizonyos időközönként meg is

[256] A kelet népe 217-220. p.
[257] Széchenyi és a kormányzat kapcsolatának elemzéséhez Velkey Ferenc [1999] munkájára támaszkodtam.
[258] SZIN III. köt. 1826. nov. 16. 101. p. (Napló [1978] 493. p.)

változtatandók.[259] S mindezt érvényesnek tekintette az államélet működését szabályozó alaptörvényekre is![260] De vajon milyen módon lehet érvényre juttatni a haladás kritériumát a magyar alkotmányos átalakulás kapcsán a közjogi kérdések bolygatása, s a birodalom felbonthatatlan egységének elfogadása mellett? A következő esettanulmány segítségével arra kerestem a választ, hogy Széchenyi haladáskoncepciójában és nemzetfelfogásában a magyar alkotmányos átalakulás kérdése milyen formában vetődött fel. S mivel a gróf érvei szerint a nemzetek létére meghatározó erővel bír az ország államformája, a kérdésben a nemzetiség és a haladás történetszemléleti alapfogalmainak kölcsönhatása is ott rejlik.

III.3. Esettanulmány II.: Az alkotmányosság kérdésköre Széchenyi érvelésében

Már a *Hitel*ben és a *Világ*ban kifejtett, s a törvények megváltoztathatóságát bizonygató okfejtések is azt sugalmaztákták, de teljes egészében a *Stádium*ban megfogalmazódó, s bizonyos szempontból már *„időutáninak”* tartott társadalomátalakulási program – *„Hunnia minden lakosinak polgári létet adni!”* – olvasztotta elengedhetetlenül magába a magyar rendi alkotmányosság modernizációjának szükségességét: *„minden bizonnyal jobb lett volna 1792-ben gyökeresen megjavítni alkotmányunkat […] ugy 1832-ben sokkal józanabb azt végre, időhozta abususibul kivetkeztetni ’s a’ természet alapira állítni, […] mert elvégre bizony késő lesz, ’s akkor hazánk egy az egekbe dicsően emelkedett Építmény helyett, mellynek sarkalatja tartós, egy minden sarkaibul kidült Rommá fog bomlani, melly alatt a’ Magyarnak még emlékezete is elenyészend.*”.[261] Széchenyi érvelésében – az alkotmányos átalakulás világtörténelmi kontextusba helyezése révén – a magyar rendi alkotmányosság értéke, valamennyi hiányossága és negatívuma ellenére, felértékelődött: *„egy olly alkotmány vázát birjuk, melly szabad, ’s mellyet tágítni ’s reformálni lehet”*.[262] A világtendenciaként zajló alkotmányos átalakulásban *Hunnia* tehát azért indulhat kedvezőbb feltételekkel – vallotta a gróf optimizmust sugalló gondolatmenete –, mert egy olyan, évszázadok óta rendelkezésre álló kinccsel bír, amelyet más, már az alkotmányosság útjára lépő nemzeteknek csak súlyos áldozatok árán sikerült megszerezniük: *„Az emberiség néhány nemzetei, melyek a civilisatio és tökéletesülés központját alkotják, kivivták már az emberek e közös jogait; más nemzetek csak most vannak e küzdésben; mások alszanak még. Mi Magyarországnak pedig több század óta birjuk e kincsnek fő vázlatit a legvalódibb legitimitas szent törvényei szerint, és már bölcsönktől fogva sajátunk volt az a kincs, melyet más nemzetek*

[259] Gergely András [1972] 102. p.
[260] *„A’ 11- ’s 14dik század törvényei elégtelenek ’s hibásak voltak a’ 17dik század szükségeire, ’s igy a’ 17dik századiak elégtelenek ’s hibásak a’ 19dik századéira, ugymint minden bizonnyal mai napokban – habár a’ bölcseség serlegét legutólsó cseppig kiüritnők is -nem fogunk hazánk javára ’s díszére mindent olly józanon elintézhetni, hogy azon utóink koron- ’s fokonkint határtalanul ne javíthatnának még, mert a’ lehető legnagyobb tökéletesülés csak jövendő ’s boldogabb nemzetségek sajátja! És éppen azért, mert hazánk ’s alkotmányunk a’ legszomorubb helyeztetések közt ’s a’ legsarkalatosb változások által se bomlott meg, sőt Mai időkben százszorta boldogabb mint a’ régi zavarban és setétségben volt, – éppen azért a’ legnagyobb ujitások által, ha józanok, ma se fog megrendülni, hanem mind erősbre ’s tartósbra fejtekezni. Ki azt állítja: “8 századon fénylik keresztül alkotmányunk mozdulatlan” nem végzé iskolái philosophiáját ’s nézze felébredése végett törvénykönyveinket!”*. Hitel 261-262. p.
[261] Stádium 29. p.
[262] Világ 342. p.

minden áldozattal volnának megvásárlani készek.".[263] De hogy miként jutott erre a meggyőződésre, s időben változó jelentésárnyalataival hogyan funkcionált Széchenyi politikai érvanyagában az alkotmányos átalakulás kérdése, arról a gróf alkotmányértelmezésének történetszemléleti összefüggéseit feltáró elemzés adhat meggyőzőbb választ.

„Mily kevés ember tudja, mi is egy alkotmány!" – jegyezte fel keserű sóhajjal naplójába Gróf Széchenyi István 1826 őszén, a magyar rendi országgyűlés 144-ik kerületi ülése után.[264] A gondolatok mögötti csalódottságérzést az országgyűlés elhúzódó vitái, a rendek és a bécsi kormányzat megújuló konfliktusai, a diéta eredménytelenségei csak részben magyarázhatják. E rövid bejegyzés tartalmát vizsgálva, a két tagmondat egybekapcsolásában egy összetett többletjelentés alkotóelemei tárulkoznak fel. Mert Széchenyi ama kijelentésében, hogy *„mily kevés ember tudja"* nemcsak egy politikai állásfoglalásba, fogalmi elkülönítésbe burkolt, ám kortársainak tekintélyes részét érintő – egyelőre konkrét csoport-megjelölés nélküli –, tudatos elhatárolódást vehetünk észre. Széchenyi ebből az időszakból származó naplóbejegyzései, elszórt utalásai pontosítják az első tagmondat általános értelmű alanyának, vagyis a kijelentésben érzékelhető bírálat konkrét személyeinek egyértelmű kilétét. Az 1820-as évek második felében a Napló oldalain felszaporodó „alkotmányos-témájú" bejegyzésekben ugyanis Széchenyi nemcsak azt kénytelen megállapítani, hogy *„az uralkodó nem tudja micsoda voltaképpen a képviseleti rendszer"*, de – egymáshoz időben igen közelesően – azt is, hogy saját honfitársai *„a képviseleti alkotmányra nem teljesen érettek"*.[265] A harmincas évei közepén járó gróf tehát – bár eltérő megfontolások alapján –, látszólag egyként elutasítóan lépett fel mind a királyi hatalmat megtestesítő uralkodó és kormányzata, mind a magyar rendek által képviselt „alkotmány"-felfogásokkal szemben. De Széchenyi az alkotmány kérdése kapcsán nemcsak a politikai tényezők jelentős részétől eltérő felfogását, gondolati másságát juttatja kifejezésre ebben az összetett mondatban, hanem – az önmagának készített gyors feljegyzésben ezt külön nem magyarázva – voltaképp azt is hozzáfűzte, hogy *neki valóban van elképzelése arról, hogy „milyen is egy valódi alkotmány"*. Vagyis a kifogásolt álláspontok bírálata mellett, az országos politikába akadémiai felajánlásával sikeresen bekapcsolódó gróf megjegyzésében ott rejlik annak kifejezése is, hogy – a megszilárduló eszmerendszer elméleti hátttereként – gondolkodásában már készen áll saját politikai koncepciójának megfogalmazási képessége is.

„[…] municipalis Alkotmányunknak köszönhetjük mi Nemesek 's az Ország egyéb privilegiált felekezeti mai álladalmunkat 's valahai előmenetelünk lehetőségét, arrul, sok évi feszített gondolkozás után, olly tökéletesen meg vagyok győződve, hogy e' meggyőződésemben élni 's halni kész lennék. A' külön Megyék egymástul tisztán elvált itélő és szabad tanácskozásu székei alkotják egyoldalu szabadságunk talpkövét. Azok […] menték meg a' magyar hont elolvadástul, bizonyos megsemmisítéstül […]. – Ellenben e' függetlenségi palladiumnak […] igen rút oldala [is] *van, melly a' vérnek leglassubb keringését okozván, mindenben halálos hátramaradást szül!"* – fogalmazta meg Széchenyi a *Világ* eszmefuttatásaiban a magyar rendi alkotmányosság kétarcúságát.[266] Ezért úgy ítélte meg, hogy *„a' réginél maradni lehetetlen, mert a' külértelmesség sulya idővel még nyomdokát 's emlékezetét is kitörli a' valahai Magyarnak; előrelépés,*

[263] Hunnia 87. p.
[264] SZIN III. köt. 1826. szept. 9. 89-90. p. (Napló [1978] 487. p.)
[265] SZIN III. köt. 1827. júl. 31. 167. p. (Napló [1978] 519. p.), valamint SZIN III. köt. 1826. jan. 5. 5. p. (Napló [1978] 443. p.)
[266] Világ 70. p. (Beszúrás tőlem: F.T.)

változtatás ellenben egy egészen eldarabolt országban, hol annyi az egymással viszálkodó felekezet, a' kormány pedig egy, veszély nélkül alig eszközölhető.".[267] A programadó művekben megkerülhetetlenné váló alkotmányos átalakulás kérdése azonban – az ország közjogi helyzete és idejétmúlt társadalmi-belpolitikai viszonyai miatt – Széchenyi gondolkodásában egy rendkívül szövevényes problémahalmaz képében bukkant elő. *„Alkotmányban, országlásmódban a' legnagyobb rész egyedül egynek, vagy a' népnek keziben szereti látni a' hatalmat – 's igy csak rövidre számlál – mert az első legegyszerübb, a' másik pedig olly kormánymód, mellyben ő is részt vehet. Hogy csak kevés Mark Aurel, […] Trajan volt, az nem jut eszibe 's vele nem gondol; hogy ellenben 'több nem vezethet keveset józanul, hanem nehány sokat, annak eldönthetetlen igazságát nem is gyanitja, ámbár a' népkormány nem fér jobban össze a' természettel, mintha több kocsis hajtana egy lovat, vagy egy hadnál számosabb tábornok volna mint közvitéz. Csak kevés számlál 'hosszabb időre 's keresi képviselői alkotmányban bátor létét."* – fogalmazta meg egyértelmű elköteleződését a sem az önkényre hajló *„egynek"*, sem a zűrzavarba vivő *„soknak"*, hanem a józan *„néhánynak"* irányításával működő *„képviselői alkotmány"* iránt a *Hitel*ben.[268] E gondolatok tartalmából arra a következtetésre juthatunk, hogy Széchenyi az államforma tekintetében az abszolutizmus és a népuralom közt elhelyezkedő alkotmányos monarchiát tekintette az állami berendezkedés ideális formájának.

III.3.1. Alkotmányosság kontra abszolutizmus Széchenyi történetszemléletében

„Angliában mégis csupán három dolog az, amit az embernek véleményem szerint meg kell tanulnia, és a többi mind semmi: az alkotmány, a gépek és a lótenyésztés." – írta naplójába sokat idézett soraival Széchenyi István, első angliai útja során, 1815. december 13-án.[269] Ha Széchenyi eszméinek formálódását a kezdetektől nyomon követjük, akkor nem tarthatjuk véletlennek, hogy éppen ez a három dolog ragadta meg az ez idő tájt a férfivá válás útjára lépő fiatalember gondolatait. Az talán nyilvánvalóbbnak tűnhet, hogy a fenti idézetben miért kerülhettek a „sorrend" második és harmadik helyre a gépek-, illetve a lótenyésztés, s milyen gyökerekről fakadt az irántuk érzett vonzalom.[270] De a lótenyésztés fellendítése, a lóversenyek meghonosítása sem csupán egy magyar mágnás úri passzióját, vagy egy huszártiszt katonai elköteleződését

[267] Uo. 71. p.
[268] Hitel 86. p.
[269] SZIN I. köt. 1815. dec. 13. 166-167. p. (Napló [1978] 63. p.)
[270] Az ipari forradalom kiteljesedésének időszakába lépő Anglia ugyanis nemcsak egy magyar mágnásra, de a világ szinte bármely pontjáról érkezett emberre is elemi hatást gyakorolhatott. Széchenyi korán felismerte a gépek jelentőségét, s hamar vonzáskörébe került a technikai modernizációnak. Már első angliai útján – útitársai megdöbbenésére – órákat töltött gépek és gépészek társaságában, de a technika iránti vonzalom később is meghatározója volt gondolkodásának, és kulcsszerepet kapott elmaradott hazája, Magyarország felvirágoztatása szempontjából is. Az angliai átalakulás, az iparosodás Széchenyire gyakorolt hatásairól vö.: Padányi Viktor [1943] 88-91. p. ill. Gergely András [1972] 18. p., valamint Deák A. András és Dienes Istvánné írásait a Széchenyi és kora [1991] kötetben. A gépek, az alkatrészek, az „erőművek" mozgásának lendületes, kiszámítható szabályszerűsége azonban nemcsak látványával, hanem elvont jelentéstartamaival, gondolatiságával is erős hatást gyakorolt a fiatal grófra. Széchenyi ugyanis a mechanika fogalomtárát – hasonlatok, analógiák formájában – eszmerendszerének megformálása során gyakran vetítette ki a politikai, társadalmi átalakulás aktuális kérdéseire, azok megfogalmazására is. Széchenyi e koncepciózus eljárásmódjának sajátosságait emeli ki a Széchenyi-Kossuth vita egyes részleteiben: Velkey Ferenc [1992] 233-241. p.

mutatta.[271] Ezzel szemben az angol alkotmány iránt már ekkor felébredő figyelmét korántsem tarthatjuk egyértelműen indokoltnak, ha Széchenyi társadalmi környezetéből, bécsi-magyar mágnás voltából, a család Habsburg-párti elkötelezettségéből, vagy birodalmi katonatiszti karrierjéből indulunk ki.[272] És nemcsak azért, mert a Széchenyi család – lévén nem túl ősi nemesi család – a Habsburgok iránti lojalitásáról a 17-18. század során többször is tanúbizonyságot tett, hanem azért is, mert Széchenyi elsősorban nemes, hatalmas birtokokkal rendelkező földbirtokos volt, aki tekintélyes jövedelmeit (ekkor még) főleg feudális járadékokból, jobbágyai szolgáltatásaiból szerezte.[273] Ám ha úgy közelítjük meg ezt a kérdést, hogy vajon a hagyományos társadalmi és politikai értékekkel szembeforduló Széchenyi, az ipari forradalom útjára lépett távoli Angliában, az ellenzéki klubokban, szalonokban eltöltött esték után miként gondolhatott „hazájára", az osztrák monarchiára és uralkodójára, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy feltűnt számára az az egyik élesen szembeötlő különbség, mely az alkotmányos monarchiát oly jól elhatárolta az abszolút királyságoktól. Maga ezt a különbséget nagyon frappánsan így értékelte: *„Egyébként Angliában nem olyan rendkívül fontos, hogy a király bölcs férfiú legyen, mint nálunk. Anglia alkotmánya olyan természetű, hogy a királynak csak jót mívelni van hatalma, - rosszat egyáltalán nem tehet."*.[274]

Persze tudnunk kell, hogy e megjegyzés mögött még korántsem a tapasztalt politikus összehasonlítási szándékát, hanem csupán a gróf Anglia egyik különlegessége, kuriózuma iránti aktív érdeklődését kell keresnünk. Azt azonban vizsgált bejegyzésünk mégis jól mutatja, hogy Széchenyi kifinomult érzékkel tapintott rá az európai alkotmányos átalakulás folyamatában élenjáró Anglia politikai berendezkedésének egyik alapvető sajátosságára. S bár a fiatal gróf politikai eszmélődése során a családi tradíciók megismerése, a társadalmi környezetbe történő beilleszkedés, illetve a katonai pálya során elsősorban az autokratizmus, a tekintélyuralmi hatalomgyakorlás „metodikájával" találkozhatott, mégsem tekinthetjük véletlennek, hogy az angol alkotmányosság szokásjogokból és konstitucionális jelentőségű dokumentumokból eredő – s a 17-18. század során egy működőképes, stabil parlamentáris rendszerré formálódó – politikai berendezkedése felkeltette egy „bécsi magyar mágnás" érdeklődését is.[275] Így azt mondhatjuk, a korábbi felszínes tapasztalatok mellé 1816-ban tulajdonképpen az újdonság erejével sorakoztak fel az angol alkotmányos monarchia politikai gyakorlatának impressziói. Az Angliában ekkor megfigyelt állami berendezkedés – az alkotmányos monarchia kormányzati gyakorlata, a parlamentben és politikai klubokban lezajló viták – életre szóló élményt és elköteleződést jelentettek a fiatal gróf számára.[276] Ez a király abszolút hatalmát korlátozni képes alkotmányos berendezkedés, a parlamentnek elméletileg mindenkor felelős kormányzási rendszer joggal

[271] Széchenyi kiemelt jelentőséget tulajdonított a lótenyésztésnek és a pesti lóversenyeknek abból a szempontból is, hogy általa saját mágnástársainak gondolkodását, szemléletét megváltoztassa, illetve hazája „központosulását" előmozdítsa. Vö.: Ernst József [1991] 67-91. p.
[272] Ezt a kontrasztot veti föl Gál István is egy népszerűsítő összefoglalásában, mikor így ír: *„Érdekes, hogy Széchenyi, jóllehet maga telivér konzervatív gondolkodású katonatiszt volt, Angliában csaknem kizárólag ellenzéki wigh társaságban forgolódott."*. Gál István [1941] 486-489. p. Széchényi Ferenc magyar alkotmánnyal kapcsolatos gondolataihoz vö.: Poór János [1997] 325-334. p.
[273] A Széchényi-család birtokairól, Széchenyi jövedelmeiről: Bártfai Szabó László [1926], ill. újabb feldolgozásként: Gazda István [1991] 11-28. p. Széchenyi gazdálkodásáról, átalakuló jövedelmeiről: Gergely András [1987] 171-182. p.
[274] SZIN I. köt. 1815. nov. 4. 161. p. (Napló [1978] 61-62. p.)
[275] Az angol alkotmányos fejlődésről általában: Kovács István [1988] 9-83. p., ill. Urbán Aladár [1981] 9. p.
[276] Az angol alkotmányosság és politikai élet Széchenyire gyakorolt hatásairól Vö.: Haraszti Éva [1967] 156-165. p., ill. Padányi Viktor [1943] 92-93. p. Az angliai parlamentáris rendszerről, annak a magyar reformkori politikára gyakorolt hatásáról: Urbán Aladár [1981] 9-10. p.

kelthette Széchenyiben azt az érzést, hogy Angliában, ahol a politikai gyakorlat szerint *„a király uralkodik, de nem kormányoz”*, az uralkodó valóban „csak jót” tehet országával, merthogy konstitucionális szerepköre mindössze a nemzet egyre szélesebb rétegeit képviselő parlament által hozott törvények szentesítésére korlátozódik. De Széchenyi naplójának tanúsága szerint a fiatal gróf alkotmányosság iránt érzett vonzalmát, alkotmányos „érzületét” nem csupán az elsődleges angliai tapasztalatok határozták meg. Az 1820-as évek naplóbejegyzéseinek tanúsága szerint Széchenyi a 19. századi alkotmányos átalakulásért, a szabadságért és függetlenségért küzdő szinte valamennyi nemzet sorsát féltő aggodalommal, szorongó közösségvállalással kísérte figyelemmel.[277] Széchenyi polgári szabadságra fogékony lelkén nyilvánvalóan mély nyomokat hagyott az alkotmányos monarchia és a szent szövetségi abszolutista rendszerek merőben eltérő „szabadságértelmezése”, amikor 1825-ben Franciaországból visszatérve a piemonti határon valamennyi könyvét elkobozták.[278] Elszórt naplóbejegyzéseiből tudjuk, hogy Széchenyi pontosan látta az alkotmányos és abszolutista berendezkedés eltérő vonásait, a személyes szabadság vonatkozásában is.[279] Utazásai során számtalan alkalommal maga is közvetlenül tapasztalhatta, hogy a 19. század modern szabadságfogalma az angliai gyakorlatban a törvények betartására és a másik ember szabadságának a sérthetetlenségére épült, míg látnia kellett, hogy az abszolutista monarchiákban (mint pl. Spanyolország, Oroszország) a szabadság csak az uralkodó önkényének kitett, bármikor megvonható *„ajándék”* lehet.[280]

„Bey den Herzog von Wellington gewesen, und früher in the house of peers and in the house of commons – Welches Land?” – írta elismerő csodálattal – a német és az angol nyelv különös keverékével – naplójába 1822 júniusában.[281] Harmadik, közel négyhónapos londoni tartózkodása alatt – a lóvásárlás és a lóversenyek mellett – időt szentelt az angol parlamentáris rendszer működésének és az ellenzéki politikai körök eszmecseréinek megismerésére, „tanulmányozására” is.[282] Széchenyi – korábbi utazásai, arisztokrata származása és kapcsolatai révén – 1822-ben már ismerősei között tarthatta számon az angol politikai-társasági elit számos prominens tagját: *„Viszontláttam egy csomó régi ismerőst: jól és barátságosan fogadtak.”* – írta önérzetesen már megérkezésekor.[283] A bálokkal, színházi előadásokkal, ebédekkel színesített társasági élet, az angol főúri-társasági elit politikai klubjaiban szerzett tapasztalatok, a gyakorlati működése során megcsodált képviseleti alkotmányosságról szerzett közvetlen élmények jól kiegészítették a gróf korábban szerzett, de zömmel a kuriózumokra korlátozódó

[277] Az 1820-as évek naplóbejegyzéseiben nemcsak az úti célként megjelölt és megcsodált Amerikai Egyesült Államok alkotmányossága, de a spanyol, olasz, orosz alkotmányos mozgalmak és a görög szabadságküzdelmek iránti figyelem is megjelenik. Vö.: Csetri Elek [1992] 1-14. p.; Csetri Elek [2002] 63-67. p.

[278] SZIN II. köt. 1825. aug. 11. 580. p. (Napló [1978] 382. p.)

[279] Vö.: Csetri Elek [1992] 1-14. p.; Csetri Elek [2002] 57-67. p.

[280] SZIN II. köt. 1825. aug. 21-24. 593-594. p. (Napló [1978] 388-389. p.) Persze árnyaltabbá teszi ezt a képet az az eset, amikor angliai útjuk során Wesselényit egy csaló lókupec le akarja fogatni, s Széchenyi a nagy múltú erdélyi arisztokrata rangjára hivatkozva háborodik fel. SZIN II. köt. 1822. júl. 27. 298-300. p.

[281] A Lordok Házát és a Képviselőházat Széchenyi 1822. június 28-án látogatta meg. SZIN II. köt. 1822. jún. 28. 293. p.

[282] Széchenyi harmadik angliai útja során 1822. április 15. és augusztus 11. között tartózkodott Londonban. Az ott töltött időről a napló alapján részletes bemutatást ad Viszota Gyula [1926] XXXVI-XL. lap. Széchenyi és Wesselényi párhuzamos élménybeszámolóját a Feleselő Naplók [1986] című munka gyűjtötte csokorba.

[283] Széchenyit már első utazása előtt számos rokoni és baráti kapcsolat fűzte Angliához. Első utazása során, majd azt követő útjain számos további ismeretséget és barátságot kötött a szigetországban. A baráti szálak egy jelentős része a politikai szalonok, az ellenzéki körök összejöveteleihez kapcsolódtak. Széchenyi angliai kapcsolatairól vö.: Kropf Lajos [1903] 321-350. p. Az idézetek: SZIN II. köt. 1822. ápr. 16. 284. p. (Napló [1978] 264. p.)

valóságismeretét.[284] A személyes, baráti beszélgetéseken, összejöveteleken habitusa, meggyőződése szerint könnyebben tudott azonosulni a – hazájában ekkor még elképzelhetetlen politikai alapállást demonstráló – liberális arisztokrata típusát megtestesítő, ellenzéki szerepben lévő, s komoly intellektuális háttérrel rendelkező whig-körök politikai értékrendjével[285]: *„Lord és Lady Holland – nagyszerűen bántak velem. Karbonárik megtalálják és szeretik egymást mindenütt."* – vallotta az olasz szabadsághősökre utalva büszkén, a megérkezését követő napokban.[286] Mindez arra utal, hogy a Szent Szövetség konzervatív, abszolutisztikus berendezkedésű országaiban korábban sohasem tapasztalt, de az angol klubokban, társasági összejöveteleken megfigyelt és „ellesett" ellenzéki-arisztokrata szerepkörök, attitűdök jól harmonizáltak Széchenyi formálódó politikai gondolkodásával és értékrendjével is.[287] Ezek a viselkedési minták, az ellenzéki-arisztokrata politikus „típusa", mentalitása a Bécsben alkalmazásban lévő, merőben eltérő politikai technikák – az informális, személyes megbeszélések, kihallgatások és udvari praktikák gyakorlata – mellett a későbbiekben szervesen beépültek a politikussá válás útjára lépő Széchenyi mindennapi politikai „módszertanába".[288]

Széchenyinek az eszményképpé emelt angol alkotmányossággal szemben tanúsított érdeklődését nagyban előmozdíthatta a korabeli magyarországi politikai köztudat azon meggyőződése is, amely szerint Anglia szokásjogokra, illetve korábban „adományozott" szabadságokra épülő *„constitutionális"* berendezkedése több hasonlóságot mutat a kiváltságokon, nemesi szabadságjogokon alapuló magyar „alkotmányosság"-hoz.[289] Anglia ősi törvényekre, az uralkodó és a rendek kétoldalú „szerződéseire" alapozott alkotmányos átalakulásának példaértékét

[284] Széchenyi már 1815-ben megfordult többek között a 19. század eleji Anglia egyik legbefolyásosabb ellenzéki politikai klubjában, a whig-körökhöz tartozó Holland-házban is, Lady és Henry Richard Hollandéknél, akik egyben családi kapcsolatban is voltak a Széchenyi által „halhatatlannak" nevezett Charles James Fox-szal, az angol whig-párti ellenzék egykori vezérével. SZIN I. köt. 1815. nov. 4. 145. p. (Napló [1978] 59. p.) Széchenyi a Wesselényivel közös 1822-es, többhónapos angliai útján már ismerősként üdvözölhette az angol politikai elit számos tagját. Esterházy Pál közbenjárására megnyílt előttük a londoni társasági élet szinte minden fontosabb ajtaja. *(„Az ember Angliában ajánlólevél nélkül moccanni sem tud – ha azonban van egynéhány, akkor akármit megtehet és vállalhat!"* - írta szarkasztikusan1822. július 27-én a naplóba. SZIN II. köt. 298. p. (Napló [1978] 268. p.)

[285] Az ellenzéki politikai körök Széchenyire gyakorolt hatásáról vö.: Kropf Lajos [1903] 323-325. p., Padányi Viktor [1943] 92-93. p., ill. Gergely András [1972] 18-19. p.

[286] Az 1820-as évek olasz alkotmányos mozgalmára történő utalás egyben jól jellemzi Széchenyi politikai elköteleződését, értékvilágát is. SZIN II. köt. 1822. ápr. 27. 288. p. (Napló [1978] 265. p.)

[287] Naplójának tanúsága szerint Széchenyi formálódó politikai értékrendjét, államfelfogását alapvetően az európai alkotmányos átalakulások tapasztalataira építette. A leghangsúlyosabb részt jelentő angol alkotmányosság tanulmányozása mellett a francia alkotmányokat és a „Vereinigte Staaten" berendezkedését is ismerte, illetve figyelemmel és lelkesedéssel kísérte nyomon az abszolutizmus elleni, alkotmányosságért küzdő görög, olasz és spanyol mozgalmakat is. Vö.: Gergely András [1972] 18-19. p., ill. Padányi Viktor [1943] 93. p.

[288] A bécsi politikai praktikák, az informális megbeszélések tipikus forgatókönyvét Széchenyi a saját bőrén is tapasztalhatta Metternichhel ez idő tájt folytatott megbeszélései során, ahol a kancellár hol szép szóval, hivatali, katonai előlépéssel kecsegtetve, hol nyílt fenyegetésekkel kívánta „meggyőzni" a grófot a politikai élettől való visszavonulásra. Nem véletlen, hogy Széchenyi így fakadt ki a sikertelen meggyőzési kísérlet után (a Napló oldallapjára jegyezve!): *„Er (vagyis Metternichnek) hat keine Idee von Discussion"*. Az első találkozó: 1825. nov. 12. SZIN II. köt. 643-647. p., a második 1825. dec. 8. SZIN II. köt. 658-661. p. (Napló [1978] 421-424. p., ill. 434-435. p.) Széchenyi politikai értékrendjének alapvető összetevőiről vö.: Velkey Ferenc [1999] 95-115. p.

[289] Mint azt a Széchenyi általános történeti eszméit vizsgáló fejezetben már érintettem, a hivatását kereső Széchenyi, jól érezhető elfogultsággal, Anglia gazdasági, politikai átalakulását 1822-ben, Wesselényivel közös, harmadik útján már egyértelműen pozitív példának tekintette. Meg kell jegyeznünk, hogy a korlátozott rendi monarchia kialakulásának folyamata látszólag tartalmában és formájában is sok hasonlóságot mutat az angol és a magyar alkotmányos fejlődés esetében. Az angol alkotmányos fejlődés a magyar liberális közvélemény számára elsősorban azt bizonyította, hogy a kiváltságokra, szűk körű szabadságjogokra épülő rendi alkotmányosság továbbfejleszthető akár a polgári alkotmányosság irányába. (Vö.: Gergely András [1981] 51. p.) Az alkotmánytörténeti munkák rendszerint rámutatnak arra a tényre, hogy az angol alkotmány fejlődésében a szokásjog és a nemesi szabadságjogok megerősítésével összefüggésben kibocsátott alkotmányos jelentőségű dokumentumok valóban sok hasonlóságot mutatnak a magyar rendi „alkotmányosság" fejlődésével. Erre a hasonlóságra utal az uralkodó abszolutisztikus törekvéseinek ellentmondani képes két kamarás parlament és a magyar rendi országgyűlés hasonló felépítése is. Vö.: Takács Imre [1999] 11-43. p.

a magyar rendi-képviseleti alkotmányosság védelmezőinek szemében jelentősen megerősítette, hogy a Habsburg uralkodók abszolút hatalmának korlátozását a magyar feudális közjog szintén az ún. *„sarkalatos törvényekre”* támaszkodva próbálta meg biztosítani. Az angliai alkotmányfejlődés bevett gyakorlata, vagyis a régi alaptörvények, a *„bill”*-ek állandó újraértelmezése, az aktuális társadalmi-politikai feltételekhez való alkalmazása a korabeli magyar állam- és közjogi felfogás számára is egy organikus jellegű, fokozatosan megvalósítható politikai-társadalmi átalakulás benyomását keltette.[290] Ez a párhuzamba állíthatóság, amely szerint *„ön status-alkotmányunkat leginkább az angolokéval szoktuk összehasonlításba hozni”*, feltűnt már a reformkor tudományos igényű elemzőinek is.[291] A reformkor közvéleménye előtt az Anglia alkotmányos berendezkedéséről feltárulkozó kép elsősorban egy közjogi és magánjogi elveken, *„constitutionalis régi okleveleken”*, az uralkodó és a kiváltságos rétegek között megkötött, majd újra és újra megerősített szerződéseken alapuló konstitucionális államforma rajzolata volt.[292] Ebből a szempontból – úgy tűnik, politikai meggyőződéstől függetlenül – a két ország organikus gyökerű[293] „alkotmányos” fejlődésének párhuzamba állítása a Habsburg önkénynek is ellenállni képes magyar alkotmányosság létjogosultságának, belső értékeinek legdöntőbb bizonyítékát volt hivatott tanúsítani.[294]

---

[290] Vö.: Kovács István [1988] 28-29. p. Jellemző erre a gondolkodásmódra, hogy a reformkor közvéleménye az 1820-30-as években új lendületet kapott európai alkotmányos átalakulások gyökereit előszeretettel vezette vissza kora-középkori alapokra, amely tematikáját illetően jól illett a magyar alkotmányosság szerves fejlődésének bizonyítására is. (Vö.: Kis János [1836])

[291] Kállay Ferenc, a későbbi konzervatív publicisztika egyik vezető tollforgatója tudományos igényű vizsgálataiban azonban azt is hangsúlyozta, hogy *„magában a status-alkotmány egyenlőségéből, ha az minden fővonatokban találna is öszve, egyenlő foganatokra nem lehet következtetni”*, hiszen *„a mi tehát később kifejlett Angliában, az csak az idő, tapasztalás, és körülmények szüleménye volt”*. Kállay Ferenc [1834] 5-8. p.

[292] A kor ismert jogász-filozófusa, Kállay szerint az angol alkotmányosság alapjai döntően közjogi és magánjogi elveken nyugszanak, vagyis: *„Anglia constitutiójának alkotó részeit teszik egy részről a polgári régi szabadságlevelek, mellyek az időkhöz képest az uralkodók és nemzet közt történt egyezkedés szerint írásba foglaltattak, s azon viszonyokat elhatározták, mellyekben kell az igazgatóknak állani az alattvalókhoz (jus publicum Angliae), más részről teszik a polgári magános törvények, mellyek a polgároknak egymás közt való viszonyait tárgyazzák, s azoknak elitélésében vezér-elvül szolgálnak (jus privatum Angliae).”*. Kállay Ferenc [1834] 6. p.

[293] Mint látható, már a reformkor közjogászai előtt is nyilvánvaló volt, hogy a magyar és angol alkotmányosság összehasonlításának lehetősége részben abból adódott, hogy a magyar rendi közjog fejlődése – a jogi formákat tekintve – egyes időszakokban párhuzamosan zajlott a nyugat-európai modellekével. Kállay az európai törvények fejlődésében mutatkozó hasonlóságokat a fent idézett munkája mellett a *„Törvények és szokások historiai hasonlatossága”* című közlésében is megpróbálta kimutatni. Kállay a szokásokból eredő, s csak lassan változó, organikusan kifejlődő törvények hasonlóságát, vagyis azt, hogy *„egyezett, egyezik más országokéval némely törvényünk”*, elsősorban általános emberi, erkölcsi, lelki igényekre vezeti vissza. Kállay Ferenc [1835] 29-34. p. A nyugat-európai és magyar alkotmányos fejlődés modelljeinek hasonlóságáról vö.: Kovács István [1988] 44-45. p.

[294] Hogy a két ország alkotmányosságának hasonlósága mennyire csak értelmezés kérdése volt, mindenekelőtt a szerző későbbi érvelése igazolja. Kállay 1834-ben még egyértelműen pozitív, s előremutató értelemben nyilatkozott a hasonlóságot illetően: *„Az emberiség tökéletesítésére széles, mély és erős talpkövet vetett Anglia, constitutiója által, melly akármit mondjanak, főbb vonalaiban egyez a magyarok constitutiójával, mellyben a személyes és birtokos szabadság, a törvények előtt való egyenlőség, értelmes szabad nyomtatás, a hivatalbeliek feleletterhe, a közönségeknek közakarat szerint való elláthatása a magok dolgaiknak, minden hivatalra nyilva álló út régtől fogva felvétettek, s a nemzeti képviselet hatalmas kezessége alatt fenntartatnak.”*. Kállay Ferenc [1834] 45-46. p. Vagyis Anglia 18-19. századi sikertörténete – ennek gazdasági, pénzügyi részleteit is tartalmazza Kállay munkája – a történelmi fejlődés eltérőségei ellenére, a magyar alkotmányos berendezkedéssel hasonlatos, a kiváltságos nemesség rendi-képviseleti garanciáinak elvi alapjairól indult. Ezért Anglia *„parlamentaris lelkének”* példájával a szerző azt a következtetést szándékozott sugallni, hogy a rendi képviselettel bíró, gazdasági-kulturális elmaradottságban élő Magyarország a sarkalatos törvények szellemében és azok segítségével is átalakítható egy fejlett gazdasággal, polgári alkotmányossággal rendelkező nemzetté: *„Anglia a maga ősi constitutiója remek alapjaiban bízván nem retteg a javításoktól, mellyeket az idő lelke kíván, s lassanként és vigyázva törekszik lehányni épületjéről a mohos régi czikornyáú függelékeket, mellyek az oszlopokat nem támogatják”*. Uo. 52. p. Ezzel szemben egy évtizeddel később, a *Nemzeti Újság* hasábjain, mint a konzervatív sajtó egyik vezérpublicistája a nemzetközi állapotokat bemutató cikksorozatában elsősorban a liberálisok túlidealizált Anglia-képéről igyekezett a leplet lerántani. Kállay Ferenc: Jellemrajzok az alkotványos élet s kormányrendszerek köréből. I. Anglia. 1-2. közlemény. Nemzeti Újság, 1845. szept. 7-9.

Széchenyinek az 1820-as évek elején elsősorban gyakorlati tapasztalatok – részben angliai utazásai, részben Magyarország megismerése, majd szélesedő olvasmányélményei – révén nyílt alkalma arra, hogy az angol alkotmányosság és a magyar rendi-képviseleti monarchia felépítése közti hasonló vonásokat felismerje.[295] Hanem ahhoz, hogy a gróf az 1820-as évek végén a „hazai" alkotmányos átalakulás „megtervezése" és programadó helyzetelemzésének kimunkálása során saját politikai értékrendjének megfelelő példákat meríthessen a társadalom vezető rétegeinek irányításával – lényegében egy szűk körű társadalmi bázison, származási előjogok, gazdasági, politikai pozíciók mentén – szerveződő angol konstitucionális berendezkedés mintáiból, még hosszú évek tapasztalatszerzése és magyar valóság megismerésére is szükség volt. Ezeknek a tapasztalatszerző, szárnypróbálgató éveknek az eredményeként vethette papírra Széchenyi 1825 végén – egy alkotmányjogi fejtegetés töredékeként – a következő megállapítást: *„én Constitutio alatt, egy representativum Alkotmányt, olyant mind a magyar és Anglus p. o., érteni fogok"*.[296]

Széchenyinek az alkotmányosság mibenlétéről szerzett elsődleges tapasztalatai tehát csak az 1820-as évek közepén rendeződnek aktív, összehasonlításokra is alkalmas ismeretté. A katonai szolgálat utolsó éveiben tett magyarországi utazások jelentősen kibővítették a gróf magyarországi valóságismeretét, hisz Széchenyi ebben az időszakban találkozott először a bécsi magyar mágnás nézőpontjából korábban alig érzékelt, s perifériális jelenségnek tartott vármegyei politizálással, a rendek megyei ellenállásával. 1822 szeptemberében, angliai útjáról visszatérve a magyar nemesség és a bécsi udvar egyre éleződő újabb konfliktusát a főúri szalonok magánbeszélgetéseiben, s magyarországi ismerőseinél, cenki szomszédjainál tett látogatásai során már saját maga is jól érzékelhette.[297] A törvénytelen adóbeszedés és újoncozás miatt megélénkülő vármegyei mozgalmak még a régi formában, de újult erővel fogalmazták meg a bécsi abszolutizmus és a magyar rendiség állandósuló ellentéteit. S bár a rendeletek végrehajtását megtagadó vármegyékbe a megyei tisztikar ellenállásának megtörésére a kormányzat királyi biztosokat küldött, a feszültségek nem akartak csökkenni. Ebben a felpezsdült, állásfoglalásra és megnyilatkozásra késztető helyzetben fordul Széchenyi figyelme először a magyar politika felé.[298]

De mit tehet és hogyan *„szolgálhat az ember, ha magyar"*? *Eltűrjön, elviseljen mindent; és fizessen, szolgáljon … „avagy mindenre, az akasztófára is" felkészüljön?*– faggatta elszántságtól telve önmagát a napló zárt világában, e megváltozott, felélénkült helyzetben.[299] Széchenyi a családi tradíciók reá vetülő árnyékánál fogva tisztában volt azzal, hogy helyzete, pozíciója tiszteletre, engedelmességre és hűségre kötelezik a császár iránt. De ez nem jelenthette

[295] A két ország történelmének alkotmányos fejlődésében megmutatkozó hasonlóság felismerésére Széchenyinek már angliai tartózkodása alatt is lehetősége nyílott. Az elsősorban Széchenyi – kuriózumnak számító – magyarsága iránt érdeklődő angol főúri társaság nyilván a politikai, államfilozófiai kérdések fejtegetése során az 1215-ös Magna Charta és az 1222-es Aranybulla látszólagos hasonlóságait sem hagyták érintetlenül. De ezeknek a sajátosságoknak az ismeretével a gróf ekkor még nagyon felszínesen rendelkezett, s talán éppen ezek a beszélgetések nem kevéssel járultak hozzá a gróf állambölcseleti, alkotmánytani érdeklődésének felkeltéséhez. (Vö.: Padányi Viktor [1943] 89. p.)

[296] Széchenyi az elkövetkező évek során az átalakulások igazolására megfogalmazott történetszemléleti érveiben az angol alkotmányosságot a magyar alkotmányos átalakulás területén is felhasználható mintának tekintette. (Vö.: Angyal Dávid [1907] 22. p.) Az angol politikai rendszer társadalmi bázisáról: Urbán Aladár [1981] 15-17. p. Széchenyinek a politikai elit szerepéről vallott nézeteihez vö.: Veliky János [1998] 289-297. p. Széchenyinek az átalakulás társadalmi bázisáról, a társadalom-átalakítás elveiről kialakított eszméihez: Velkey Ferenc [1992] 233-241. p. Az idézet forrása: Constitutio 443-447. p.

[297] A rendiség és a bécsi abszolutizmus 1822-23-as konfliktusairól: Horváth Mihály [1864] I. köt. 82-134. p.; Vörös Károly: Az abszolutizmus és rendiség konfliktusának kiújulása (1812-1830). In.: Magyarország története [1980] 601-663. p. ill. újabb feldolgozásban Pajkossy Gábor: Az abszolutizmus és a rendiség utolsó küzdelmei. Az első reformtörekvések (1790-1830). In.: 19. századi magyar történelem [1998] 127-159. p.; Csorba-Velkey [1998] 74-93. p.

[298] Gergely András [1972] 53-56. p.

[299] SZIN II. köt. 1823. ápr. 9. 352-353. p. (Napló [1978] 291. p.)

azt, hogy környezetéből kiemelkedni vágyó fiatalként el kellene nyomnia lelkében minden *„szeretet(et) az alkotmány iránt”*, vagy számon ne lehetne kérnie (legalább a napló titkos homályában) akár magától a királytól is a *„törvények tántoríthatatlan megtartását”*![300]

A kormányzat problémakezelő- és megoldó képessége ismét adminisztratív eszközök alkalmazására egyszerűsödött a megyei ellenállás megtörésében: *„A magyar alkotmány szent szüzessége elveszett. Adót fizetni, melyet erőszakkal rónak ránk, ez a vége a dalnak.”* – konstatálta Bécs erőszakos beavatkozását 1823. április 16-án Széchenyi, amikor is a megyei tisztikart a császári megbízott, gróf Cziráky Antal katonasággal kényszeríttette jobb belátásra a soproni vármegyeháza előtt.[301] *„Az utóbbi események Magyarországon: az első csapás, melyet a magyar alkotmány kapott”* – értelmezte a kialakult helyzetet Széchenyi, ami csak még inkább megerősítette azon véleményét, hogy a magyar „hazafiaknak” az abszolutizmus rendszerét, kormányzati módszereit elutasítva a magyar rendi alkotmányosság védelmére kell kelni.[302] Horváth Mihály, a reformkor kortárs történésze – kissé történetietlenül megelőlegezve a gróf későbbi nagy reformterveit, s ellenzékkel vívott csatáit – visszatekintve úgy értékelte a helyzetet, hogy valójában a pillanatnyi közhangulat ösztökélte arra Széchenyit, hogy 1825-ben, saját koncepciójának *„elhamarkodott”* kifejtése helyett egyelőre *„a régi alkotmányosságot megóni s biztosítani törekvő ellenzéki párthoz”* csatlakozzon.[303] A politika- és eszmetörténeti vizsgálatok tanúsága szerint az 1820-as évek közjogi ellenségeskedésben Széchenyi saját állásfoglalását gondos előkészítés és mérlegelés után hozta meg. A kormányzat *„támadó”*, illetve a rendi ellenállás *„védekező”* taktikáját elemezve arra a felismerésre jutott, hogy az udvar nemesekre is kiterjedő adófizetési követeléseivel szemben a magyar nemesség valójában saját, kicsinyes érdekei miatt *„semmit sem akar fizetni, semmit sem adni, semmit sem teljesíteni”*. A rendek alkotmányvédő tiltakozásának létjogosultságát elfogadva Széchenyi azonban korán felismerte, hogy a rendi-nemesi ellenállás mélyén – az alkotmányos jogok és nemesi szabadságok hangoztatása mögött – más, lényegükben konzervatív és kicsinyes pillanatnyi érdekek is meghúzódnak. Nagyon pontosan látta, hogy a magyar nemes, aki *„szégyelli, hogy sokat birtokol, sok hasznot húz az országból, és hogy mégsem akar semmit adni […] álorcát ölt”* s mivel *„gyengének érzi magát”*, *„saját érdekét a hazai alkotmánnyal és szabadságszeretettel akarja leplezni”*.[304] Széchenyi tehát már a magyar alkotmányossággal való első találkozáskor lényegesen eltérő jelentőséget és eszmei tartalmat tulajdonított a magyar rendi alkotmányosságnak, mit osztályosai. Kritikus hangvétele mögött a privilégiumok megóvásán és a kiváltságok megőrzésén lényegesen túlmutató, árnyaltabb, összetettebb és modernebb alkotmányfogalomra figyelhetünk fel.

Az udvar és a rendek kiéleződő konfliktusa, a felpezsdült politikai környezet egyre határozottabban azt követelte a közpolitika mezejére lépő gróftól, hogy elveiben egyértelműen

---

[300] *„Szisztémám: „Tisztelet, engedelmesség, hűség a császár iránt.” Szeretet az alkotmány iránt. A törvények tántoríthatatlan megtartása. De hogyan, ha maga a király megsérti a törvényeket?”* – írta lázongó kebellel 1823. április 9-én. In.: SZIN II. köt. 353. p. (Napló [1978] 291-292. p.)

[301] SZIN II. köt. 1823. ápr. 16. 354-356. p. (Napló [1978] 292. p.) Vö.: Sarlós Márton [1960] 32-33. p. Sarlós Márton a programadó művek és a korabeli jogfelfogás elemzésével vetette vizsgálat alá Széchenyi jogi műveltségét és szemléletét. De a Széchenyi programjából levonható jogi „következmények” megrajzolása során következtetései bizonyos problémákat vetettek fel már a tanulmány megjelenésekor is. (Vö.: Orosz István [2000] 11-12. p. 1. jegyzetpont) Dolgozatomban Sarlós végkövetkeztetéseinek mellőzésével, csak a Széchenyi jogi műveltségére, tanulmányaira vonatkozó részeket hívom segítségül.

[302] SZIN II. köt. 1823. május 9. 363. p. (Napló [1978] 295. p.) Vö.: Gergely András [1972] 53-54. p.

[303] Horváth Mihály [1864] I. köt. 152-153. p.

[304] SZIN II. köt. 1823. május 9. 363. p. (Napló [1978] 295-296. p.) Vö.: Gergely András [1972] 55-56. p.

kijelölje az állásfoglalás, a véleményalkotás képességéhez nélkülözhetetlen tájékozódási pontokat. Ezekből az elsődleges élményekből sarjadt ki – az aktuális események által felerősítve – Széchenyinek az alkotmány és alkotmányosság kapcsán kialakított, s történetszemléleti megalapozottságra támaszkodó értékvilága. Az Angliában látottak és a Magyarországon tapasztaltak jól érzékelhető módon alapvetően eltérő valóságtartalmakat hordoztak, amiket még pontosítani, konkretizálni és összehasonlítani kellett. A tényleges valóságismeret igényével Széchenyi 1823 tavaszán kezdte meg az ország alkotmányos múltjának, törvényeinek és a rendek sérelmeinek rendszerezett tanulmányozását. Áprilisban a *„Gravaminát"*, a megyék sérelmeit és Magyarország törvényeit akarta tanulmányozni, majd a rendek feliratait kezdte el olvasni, májusában pedig csak hosszú tájékozódó jellegű kitérővel, Sopron, Zala, Somogy, Baranya érintésével érkezett meg ezredéhez Biharba.[305] De a katonáskodás hosszú szüneteiben, unalmas állomáshelyén sem tétlenkedett: 1823. meleg nyári napjaiban a magyar jogrendet elemző, bemutató munkákat olvasott: *„Kelement szorgalmasan olvasom"* – jegyezte be naplójába.[306] A magyar nemzet sajátosságainak, történelmi hagyományainak megismerési szándékával – vagyis történeti eszméinek formálódásával párhuzamosan – került közelebbi kapcsolatba Széchenyi a *„magyar alkotmányosság"* kérdéseivel. 1825 őszén, franciaországi és észak-itáliai utazásáról visszatérve, voltaképpen korábbi számottevő politikai tapasztalatok nélkül csöppent bele a magyar rendi országgyűlés zajos-felbolydult munkájába.[307] Széchenyi, mint főrendi család tagja, személyre szóló meghívót kapott a pozsonyi diétára, de ellentétben sok mágnástársával, ő valóban élni is kívánt az országgyűlés politikai munkájába való bekapcsolódás lehetőségével. A mind határozottabb célokkal rendelkező legifjabb Széchenyi aktív részvétellel kezdte meg politikai szerepvállalását a feudális jogrend és a *„800 éves magyar alkotmány"* útvesztőiben. Nagy lelkesedéssel fogott munkába, s hogy jobban eligazodhasson a deáknyelven írt törvényekben, továbbfejlesztette latintudását, illetve jogi tanácsadója, Xantus Ignác segítségével folytatta a magyar jogrend, jogfejlődés és alkotmánytörténet tanulmányozását.[308]

Széchenyinek korán meg kellett tapasztalnia, hogy a politikai hivatás gyakorlásához, a közéleti szerepvállaláshoz – a latintudás mellett – elengedhetetlenül szüksége van jogi-közjogi ismeretekre is. Ezért a továbbiakban is rendszeresen forgatta, sőt részben meg is vásárolta a 19. század első harmadában megjelent német és latin nyelvű magán-, illetve közjogi munkákat, valamint a *Corpus Juris* megjelt köteteit. Magánkönyvtárában számos olyan korabeli jogi munka állt rendelkezésére, melyek többségét már az 1820-as évek elejétől valóban olvasott is.[309]

---

[305] SZIN II. köt. 1823. ápr. 16. 355-356. p. (Napló [1978] 293. p.) Vö.: Gergely András [1972] 54. p.

[306] SZIN II. köt. 383. p. Az idézett mű: *Kelemen Emericus: Institutiones iuris privati Hungarici I-IV. 1814*-es munkája, melyről a fenti naplóbejegyzésben szó van, Széchenyi magánkönyvtárában is szerepel. Vö.: Bártfai Szabó László [1923] 50. p. (512. tétel)

[307] Széchenyi magyar ügyekkel kapcsolatos politikai tájékozódásáról vö.: Velkey Ferenc [1999] 95-115. p.

[308] A magyar jogrend tanulmányozását már 1823-ban megkezdte, de az országgyűlés során ezt a későbbiekben jogtanár segítségével folytatta. Xantus Ignáctól, a csokonyai birtokon alkalmazott jogi tanácsadójától 1825-ben vett először leckéket, de az ügyvéd a későbbiekben (még 1829-ben) is adott *„repetíciókat"* a grófnak. SZIN III. köt. 1829. jan. 3. 283. p. (Napló [1978] 583. p.) Vö.: Sarlós Márton [1960] 34. p. ill. Csorba László [1991] 58. p.

[309] Széchenyi könyvtárában megtalálható volt az 1830-as évek előttről származó latin és német nyelvű, magyar jogrendszerre vonatkozó irodalom számos kiadványa. Sarlós Márton összeírása szerint a szigorú értelemben vett, Magyarországra vonatkozó magán- és közjogi munkák többek közt a Corpus Juris 1799. és 1822. évi kiadása mellett Kelemen már említett jogtanát, *Gustermann, A. W.: Die Ausbildung der Verfassung des Königreichs Ungarn 1811-es munkáját, Rosenmann St.: Staatsrecht des Königreichs Ungarn 1792*-ben megjelent művét és *Szlemenics, P.: Elementa iuris Hungarici judiciarii civilis című 1829*-es munkáját jelentették. Vö.: Sarlós Márton [1960] 32-33. p., ill. Bártfai Szabó László [1923] 207., 283., 402., 932., 1094. tételek. (Az olvasás tényét Széchenyinek a könyvekben megtalálható „gelesen" bejegyzései valószínűsítik.) Széchenyi a fentieken kívül valószínűleg más jogi munkákat is forgatott. Ilyen lehetett az idősebb *Ürményi József (1741–1825)*, országbíró jogi munkája is, amelyre 1823 tavaszán, *Rosemann* jogi

Széchenyi teoretikus ismereteit a feldolgozásokon túl olykor kiegészíthették – tehetjük hozzá: megfelelően aktualizálták – a könyvtárában szintén megtalálhatók, az 1790-es diétától kezdődően megjelent, többségében mégis kevéssé beszédes, nehézkes olvasmánynak számító országgyűlési naplók kötetei, valamint a rendszeres bizottsági munkálatok 1831-es kiadásai is.[310] De hogy a személyes tapasztalatokon és a hazai jogrendszert elemző összefoglalásokon túl megfelelő összehasonlítási alapokkal is rendelkezzen, a gróf még 1824-ben megkezdte az angol képviseleti alkotmány fordítását.[311] Látszólag módszeres tanulmányai ellenére Széchenyi a magyar jogrendszert – bár a Széchenyi-kultusz lelkes hívei ezt gyakran szerették volna másként láttatni – nem elsősorban „közjogászként", vagy „jogtudorként", hanem pragmatikus politikusként vizsgálta-tanulmányozta, ismeretszerzését döntően politikai nézeteinek, érveinek igazolási-megerősítési szándéka motiválta.[312]

A magyar alkotmányosságot ért sérelmek, s az abszolutizmussal szemben érzett ellenszenv Széchenyit összességében arra ösztönözték, hogy a korlátlan királyi hatalom érvényesítési szándékával szembefordulva, még a bécsi kormányzat képviselői előtt is a magyar rendi alkotmányosság védelmezését vállalja föl.[313] A gróf a magyar rendi alkotmányosság garanciáinak és a liberális angol képviseleti rendszer tapasztalatainak gondolati hátterével tett nagy lelki bátorságra valló kísérletet arra, hogy személyesen Metternich kancellárnak – a bécsi kormánykörök véleményével ellentétben, de azok meggyőzési szándékával – vallja meg saját elképzeléseit az alkotmányosság valódi mibenlétéről. A herceg-kancellár és a magyar mágnás között az 1820-as évek második felében több síkon és több formában is meginduló „párbeszéd" egyik tekintélyes részét éppen a kormányzat alkotmányellenes törekvéseinek és a magyar alkotmányosság alapelveinek boncolgatása képezte.[314] A két fél „alkotmány-értelmezésének" koncepcionális eltéréseit jól megvilágítják a magyar rendi alkotmányosság tartalmi összetevőiről és a közjogi kérdésekről vallott nézeteik különbözősége. Széchenyi történetszemléleti megalapozottságú argumentációjának elemzése szempontjából érdemes egy alaposabb pillantást vetni a Szent Szövetséget életre hívó államférfi és a magyar gróf sajátos politikai dialógusára.

---

könyvének (*Rosenmann, Stephan: Staatsrecht des Königsreichs Ungarn, nach der heutigen Verfassung bearbeitet. Wien, 1792.*) olvasása során a következő módon utal: *„In Rosemanns Staatsrecht von Ungern 1792, welches eigentlich vom alten Ürményi compilirt wurde, lese ich […]"*. In.: SZIN II. köt. 1823. ápr. 22. 359. p. Erre utal még: Angyal Dávid [1907] 21. p.

[310] Vö.: Bártfai Szabó László [1923] 68-70. p. (776-806. tétel)

[311] Széchenyi 1824. június 12-én kezdte el egy Angliában élő genfi ügyvéd, *De Lolme, J. L.: The constitution of England. London, 1814.* című munkáját németre fordítani. A műből 1824. augusztus 9-ig 9 fejezetet fordított le. Széchenyi a mű fordításával egyrészt arról kaphatott pontos képet, hogy miként működik a király előjogait korlátozni képes angol alkotmányos monarchia, illetve a képviseletet biztosító angol parlamentáris rendszer, másfelől – hiszen az eredeti mű is ezt a metódust alkalmazta – mindezt a franciaországi és angliai viszonyok összehasonlítása révén, egy tágabb összefüggésben is vizsgálhatta. A megkezdett, majd töredékben maradt fordítást közli Viszota Gyula In.: SZIN III. köt. 383-442. p. Az idézett naplóbejegyzés: SZIN II. köt. 1824. jún. 12. 497. p. (Napló [1978] 344. p.)

[312] A legjobb szándékkal sem mondhatjuk azt, hogy Széchenyi a magyar alkotmánytan legkimagaslóbb művelői közé tartozott volna, jogi műveltségét, alkotmányos, közjogi ismereteinek elsajátítását elsősorban a gyakorlati politikai célok motívumai – a teljesség és rendszerezettség igénye nélkül – vezérelték. (Ezzel ellentétes véleményt sugall: Török János [1864] kevés történelmi alappal és hitelességgel rendelkező kiadványa, ill. a két világháború közötti, a patetikus elfogultságtól sem mentes Széchenyi-irodalom néhány munkája. Pl. Ferdinandy Géza [1919].)

[313] Balogh Jenő [1942] 34-35. p.

[314] Metternich és Széchenyi kapcsolatát a legfontosabb forrásrészek kiemelésével alapvonalaiban mutatta be Andics Erzsébet [1975] monográfiája. A megközelítési módok egy részét munkám során magam is követtem, bár a mélyebb elemzés reményében nagyobb részt szenteltem a Napló és a memorandumok tartalmi elemzésének.

Széchenyi 1825. november 12-én – a diéta viharos ülései által felforrósodott közhangulatot érzékelve – személyes kihallgatást kért a kancellártól.[315] A megbeszélés igen sajátosan játszódhatott le, ugyanis a kihallgatást kérő Széchenyi a „beszélgetésben" egyszerűen nem jutott szóhoz. A találkozó után a gróf epésen be is jegyezte naplójába, hogy Metternich egyszerűen *„senkit sem hagy beszélni"*.[316] De eme kellemetlen személyes élményéről – már csak kizárólag a napló titkos homályában – egy lényegesen messzebbre mutató következtetést is megejtett: *„Miért lehet az igazságot csak alkotmányos országban napvilágra juttatni? – Mert más országban az egyik rész beszél és ítélkezik – a másik hallgat."*.[317] Széchenyi csípős megjegyzésében nemcsak a birodalom vezetésének politikai gyakorlatával és Metternich tárgyalási módszereivel szemben megfogalmazott éles kritikát, de az angol politikai élet heves vitáktól sem mentes, a gróf által mégis mintaképnek tartott praxisával szembeni rokonszenvet is ott érezhetjük. Széchenyi liberális politikai értékrendje alapján ugyanis nagyon pontosan látta, hogy az alkotmányos politika gyakorlata és a *„representativum Alkotmány"* működése, *„akár milyen jó és régi legyen is – idővesztésre, keveredésekre, és szörnyű fárodságra és munkálodásra ád kimeríthetetlen okokat"*, így tisztában volt azzal is, hogy annak működését, mechanikáját csak *„örökké tartó mozgásban és küszködésben lehet elképzelni"*.[318] A dialógusra visszatérve, éles figyelmét láthatóan nem kerülte el az sem, hogy a fiatal grófot fölényességével, tapasztalataival lenyűgözni szándékozó kancellár egyoldalú magánbeszélgetésében leplezetlenül ott bujkált Metternich abszolutisztikus gondolkodásmódja is. Gondosan fel is jegyezte, majd saját véleményével több esetben össze is vetette Metternich országgyűléssel kapcsolatos politikai krédóját, amely szerint *„Csak a király kezdeményezhet! A törvényeket csak neki szabad értelmeznie."*.[319] S hogy végül is a „hallgatásra kárhoztatott" a maga igazát és a fentiekkel ellentétes véleményét a megfelelő formában mégis csak „napvilágra juttassa", Széchenyi a sikertelen meghallgatás után egy beadványban kívánta kifejteni beléfojtott nézeteit.[320] Az élmények közvetlen hatása alatt készített, s a naplóban megörökített első memorandum-tervezetében Széchenyi az udvar és a magyar országgyűlés ellentéteinek okát *„a kölcsönös bizalom hiányá"*-ban, a bizalmatlanság felszámolásának talpkövét, a két fél közti viszony rendezésének kiindulópontját pedig a magyar rendi alkotmányban vélte megtalálni. *„Van Magyarországnak olyan alkotmánya, melyet a szokásos szóval alkotmányos monarchiának neveznek? Van, vagy nincs?"* – tette fel a kérdést a végül elküldött emlékirat hangvételéhez képest sokkal kategorikusabban. Széchenyi válasza azonban nemcsak hogy egyértelműen igenlő, de meg is indokolta hogy, miért: *„Én úgy látom, van: mert a császár felesküdött rá. Miben áll azonban egy ilyen alkotmányos monarchia, és miben különbözik az abszolúttól? Főként abban, hogy egy alkotmányos királyságban az ország rendjeinek törvények alkotására, eltörlésére és értelmezésére a királlyal közösen van joguk. Egyszóval, hogy szabad belenézniök és beleszólniok […]"* – írta a

[315] Széchenyi egyre határozottabb politikai szerepvállalása felkeltette a kormánykörök, illetve Metternich kancellár figyelmét is. Első és második személyes találkozójukról részletes eseményleírást készített Viszota Gyula a Széchenyi Naplók bevezetőjében. In.: Viszota Gyula [1926] LXXXII-XCIII. lap.
[316] SZIN II. köt. 1825. nov. 12. 644. p. (Napló [1978] 421. p.)
[317] Uo.
[318] Constitutio 444. p.
[319] SZIN II. köt. 1825. nov. 12. 646. p. (Napló [1978] 423. p.)
[320] Viszota Gyula részletesen bemutatta az 1825. nov. 12-i megbeszélés után készült emlékirat keletkezési körülményeit, felhívva a figyelmet arra, hogy Széchenyi a találkozó után azonnal készített néhány feljegyzést, majd végül – a témát megvitatva barátaival – egy új tervezetet dolgozott ki, amit nov. 18-án küldött el Metternichnek. Viszota Gyula [1926] LXXXIV-LXXXV. Lap.

készülő emlékirat első vázlataiban.[321] A gróf tehát történetszemléleti argumentumokkal alátámasztott érvelésében az uralkodói rendeletekkel irányított abszolút monarchia politikai gyakorlatát a magyar rendi alkotmányosság egyik alapvető kritériumára, a törvényhozói hatalom – sarkalatos törvényekben is rögzített – kétpólusú jellegére hivatkozva utasította el.

Széchenyi 1825 őszén Metternich meggyőzésével nemcsak a kormányzat és a rendek megromlott viszonyát akarta rendezni és a fennálló félreértéseket próbálta meg „elsimítani", hanem kísérletet tett arra, hogy a döntéshozókat – mint a gazdasági, társadalmi reform nélkülözhetetlen tényezőit – is bevonja a Magyarország előtt álló átalakulások menetébe.[322] Csakhogy a kancellár fölényeskedő modora és hajlíthatatlansága, illetve a gyorsan változó napi események sodrása ezt a vállalkozást szinte lehetetlenné tette, s Széchenyi kénytelen volt belátni, hogy a birodalmi kormányzat irányítói – erőfölényükkel élve – *„képtelenek szívük mélyén az abszolút monarchiáról lemondani"*.[323] Az ellenzék és az udvar szócsatáiban mind gyakrabban az országgyűlés helyzetének veszedelmesre fordulását látta, s úgy érezte, hogy megkezdődött a harc *„a korlátolt és a korlátlan monarchia közt"*, mert *„a király akarata és a törvények ellentmondanak egymásnak"*. Úgy tűnt azonban, hogy Széchenyi érvei az udvarnál egyáltalán nem találtak meghallgatásra. A gróf azonban tovább folytatta naplója lapjain vitáját a kancellárral, hogy az „eszmecsere" során kifejteni nem tudott érveit, s beléfojtott gondolatait másnap – legalább önmaga számára – megerősítse: *„A Metternichhel való beszélgetés folytatása: Én nem ismerek, sem el nem ismerek más alkotmányt, mint az angolt és a magyart!"* – véste dacosan naplójába.[324] Meg kell jegyeznem, hogy a Napló-kiadások forrásközlései számos problémát vetnek fel az idézett mondatok jelentésével kapcsolatban, s az 1825. nov. 13-i bejegyzés idézett részének kiadott változatokban szereplő megjelenései nem teszik egyértelművé a mondatok értelmezhetőségét. A Viszota-féle Naplóban ugyanis a mondat végén <u>*kérdőjel*</u> szerepel, ami esetleg arra enged következtetni, hogy a kijelentést a mondat logikája szerint nem Széchenyi, hanem Metternich tette, s a gróf mindössze a kancellárt idézi.[325] Mondattanilag azonban a kérdőjel nem lehet indokolt, ugyanis a német nyelvben ez a szórend kérdőjel esetén nem lenne helyes. Az 1978-as magyar nyelvű Napló-kiadásban az ominózus mondat <u>*idézőjelek*</u> között és mondatvégi <u>*ponttal*</u> jelenik meg, azt a benyomást keltve, mintha Széchenyi a „beszélgetés" folytatása során tulajdonképpen Metternichet idézné, s így a kijelentés látszólag ugyancsak a kancellárnak tulajdonítható.[326] Az *„Én nem ismerek, sem el nem ismerek más alkotmányt, mint az angolt és a magyart…"* kijelentés pontos értelmezését csupán a kéziratos Széchenyi-napló eredeti példánya teszi lehetővé. Az 1824. aug. 4. és 1826. ápr. 1. közötti bejegyzéseket tartalmazó kötet, eredeti számozás szerinti *113.f.* oldalán a mondat írásképileg a következő módon jelenik meg: **„# Cont. des Dialog mit M.** [Bentebb kezdve, sorkihagyással!] **Ich kenne und erkenne auch keinen anderen Verfassung, als die englisch und die hungarische [**sic!]!".[327] Vagyis a mondat <u>*nem*</u>

[321] SZIN II. köt. 1825. nov. 12. 647. p. (Napló [1978] 423-424. p.)
[322] *„De ha ezt az embert [mármint Metternichet] fokozatosan rábírhatnám, hogy a jövőben ő is – az én eszményem érdekében dolgozzék!?"* – írta bizakodva 1825 végén. (Beszúrás tőlem: F.T.) SZIN II. köt. 1825. nov. 13. 648. p. (Napló [1978] 424. p.)
[323] Uo.
[324] SZIN II. köt. 1825. nov. 13. 649. p. (Napló [1978] 425. p.)
[325] SZIN II. köt. 649. p.
[326] Napló [1978] 425. p.
[327] Vö.: *Széchenyi naplói (1824. aug. 4.-1826. ápr. 1.) MTA Kézirattár K/223. 113. ff.;* SZIN II. köt. 1825. nov. 13. 649. p. (Napló [1978] 425. p.); *Gróf Széchenyi István: Constitutio.* In.: SZIN III. köt. 443-447. p. (A kéziratos

idézőjellel, hanem folyamatosan és *nem kérdőjellel, vagy ponttal*, hanem *felkiáltójellel* szerepel Széchenyi eredeti bejegyzésében. Ha a gróf valóban idézni kívánta volna a kancellárt, akkor azt minden valószínűség szerint egyértelműen idézőjellel tette volna, miként tette ezt a Naplóban két sorral lentebbi, nov. 15-i bejegyzésben szereplő idézeténél. A mondat elhelyezkedése, az idézőjel hiánya és a szöveg képi megjelenése, környezete arra enged következtetni, hogy a kijelentést Széchenyi saját maga mondta (pontosabban gondolta) az egy nappal korábbi beszélgetéshez kapcsolódóan, de mindez csak később fogalmazódott meg benne, vagy a beszélgetés során nem nyílt alkalma azt elmondani. Ezt az okfejtést látszik alátámasztani Széchenyi *„Constitutio"* című, ebből az időszakból származó munkája is, ahol – szinte azonos fordulattal – azt a kijelentést tette, hogy *„Constitutio alatt, egy representativum Alkotmányt, olyant mind a magyar és Anglus"* kíván érteni.[328]

„Írásomat és művemet Molnárnak beküldöttem" – írta naplójába 1825. november 17-én.[329] A november 12-én, még az események hatása alatt papírra vetett első vázlatokkal összehasonlítva a hat nappal később elküldött, s Metternich által jegyzetekkel is ellátott memorandum egy helyzetével, pozíciójával nyilvánvalóan tisztában lévő, rendi-alkotmányos jogait védő magyar mágnás logikus érvekkel, bár kissé csapongó, széttartó gondolati köntösben megfogalmazott javaslatait tartalmazta.[330] Széchenyi – a félreértések okát tovább kutatva – úgy vélte, hogy a kancellár magas pozíciójából adódóan nem láthatja olyan pontosan az uralkodó és a rendek konfliktusát, mint ő maga, s Metternich – miként az a beszélgetés során Széchenyi számára kiderült – a magyar alkotmányosság kapcsán is rosszul informált.[331] A gróf a rendek kormánnyal szembeni bizalmatlanságából adódó konfliktusok okát – lényegében a sérelmi politizálás gyakorlatát követve – abban jelölte meg, hogy az udvar az ígéreteket nem tartotta meg, a törvényeket pedig általában a nemzet kárára és az uralkodó javára magyarázták, s most pedig egyenesen úgy tűnik, mintha *„az egész alkotmányt a sutba dobták volna"*.[332] Erre utal a rendek üzenetére adott királyi rezolúció, *„amelyet alig lehet másként magyarázni, mint hogy tartalmában a teljes korlátlan monarchia elve fejeződik ki"*.[333] A november 9-i uralkodói határozatban Széchenyi a rendekhez hasonlóan egyértelműen a királyi hatalomnak a rendi-képviseleti alkotmányosság rovására történő kiterjesztését, az örökös tartományokban alkalmazott kormányzati módszerek bevezetését látta.[334]

Széchenyi megfelelő taktikázással Metternichet úgy akarta önmaga előtt láttatni, mint aki – s erre hivatkozva hozta szóba a kancellár politikai és magánéleti következetességét – *„a magyar királyság alkotmányát kardinális princípiumai terén olyan tisztán és érintetlenül akarja megtartani, ahogyan az a jelenleg uralkodó dinasztia kormányzása alá került"*.[335] Mint láthatjuk, a gróf a nyugalmi helyzet visszaállítása érdekében megfogalmazott javaslataiban mindenekelőtt a

---

bejegyzés elemzésénél nyújtott segítségéért itt szeretnék külön köszönetet mondani Dr. Körmendy Kingának.) (Beszúrások tőlem: F.T.)

[328] Constitutio 443-447. p.

[329] SZIN II. köt. 651. p. (Napló [1978] 426. p.) (Széchenyi és barátai Metternichet nevezték Molnárnak.)

[330] A memorandumot és a kancellár megjegyzéseit közli: SZIN II. köt. 691-697. p. A memorandumokból és Metternich jegyzeteiből vett szó szerinti idézetek fordításait az 1991-ben kiadott válogatásból használtam fel. (Széchenyi válogatás [1991] I. köt. 98-112. p.)

[331] Széchenyi Naplójában már nem egyszer kritizálta a kancellár „felszínességét", illetve a magyar ügyekben való járatlanságát. Vö.: pl. SZIN II. köt. 1825. nov. 15-i bejegyzést, 649. p. Az idézet forrása: SZIN II. köt. 692. p.

[332] Uo. 693. p.

[333] Uo. 694. p. (Széchenyi válogatás [1991] I. köt. 102. p.)

[334] A királyi leirat és a rendek álláspontjainak elemzése: Horváth Mihály [1864] I. köt. 153-157. p.

[335] Széchenyi válogatás [1991] I. köt. 103. p.

legfontosabb rendi garanciákat nyújtó, s a történeti idők homályába visszanyúló alaptörvényekre hivatkozott.[336] Előterjesztése szerint a királynak a következő rezolúcióban ki kell nyilvánítania *„őszinte alkotmányos érzületét, amiképpen koronázásakor fölesküdött rá”*, s *„őfelségének minden feltétel nélkül nyíltan és határozottan jóvá kell hagynia az országgyűlés törvényes megtartását, anélkül hogy ismét a kor viszonyaitól és körülményeitől tenné függővé ennek az ígéretnek a teljesítését, minthogy az amúgy is világosan meg van írva a törvényekben az alkotmány egyik fő elemeként, és kötelező érvényű a királyra nézve”*.[337] Széchenyi számára az uralkodó és a rendek újból és újból fellángoló konfliktusa azonban nemcsak a pillanatnyi politikai erőviszonyokért folytatott küzdelmet jelentette, hanem egy olyan bonyolult kétpólusú közjogi viszonyt, melynek valódi nehézségeit a Habsburg birodalom és Magyarország évszázadok során megszilárdult kapcsolatában, a birodalom két felének *„egybebonyolódott”* voltában, vagyis a rendi alkotmányossággal rendelkező Magyarország és az abszolutisztikus eszközökkel kormányzott Ausztria *„egybeházasított”* helyzetében látta.[338]

Metternich a gróf gondolatait – jó bürokratához méltó precizitással – jegyzetekkel látta el. Megjegyzéseiben nemcsak a tévedhetetlenség hitében tetszelgő államférfi fölényessége, de a bécsi kormánykörök mechanikus gondolkodásmódja is jól kivehető. A kancellár a múlt felé helyezve a pillanatnyi problémákat, éppen nem a jelenlegi kormányzást, hanem *„II. Józsefnek a liberálisok által fennen magasztalt korszaká”*-t tartotta veszélyesnek a magyar alkotmányra nézve, hiszen az elmúlt zavaros időkben tartott hat országgyűlés *„nyomát sem mutatja annak, hogy a király nem akarta megtartani az alkotmányt”*.[339] Sőt, Metternich véleménye szerint éppen a magyar rendek öncélú ellenzékisége az, ami a birodalom magasabb érdekeinek érvényesítését gátolja. Persze az államférfi nagyon pontosan tudta és ki is aknázta azt a magyar alkotmányosságban rejlő ellentmondást, amely szerint a sarkalatos törvényekhez és a diéta megtartásához való ragaszkodás még javában tartalmazott annyi konzervatív, állagőrző elemet is, hogy éppen azok érveire támaszkodva próbálja majd meg – kirekesztő, megosztó taktikával – az 1830-as évekre megformálódó új típusú, liberális ellenzéki tábort diszkvalifikálni. Kizárólag politikai céljaiért, s nem a konstitucionális államforma iránti elkötelezettsége miatt vallotta azt a kancellár, hogy *„a magyar alkotmány megtartását minden tekintetben olyan szigorú államhivatali kötelességnek s egyszersmind a jog és az ész […] határozott parancsának”* tekinti, melynek segítségével a Habsburg birodalom különböző kormányzási formával rendelkező részeinek kapcsolatrendszere és működőképessége is biztosítható.[340] Metternich ezért a 800 éves magyar alkotmány veszedelmeit sem elsősorban a konzervatív, állagőrző tendenciákban, hanem a *„kor alakulataiban”* – vagyis *„az idő szellemének”* működésében, a liberális korhangulatban – vélte felfedezni. A kancellár érvelése szerint a rendi alkotmányosság valós veszélye elsősorban az új eszmékben megfogalmazódó új elméletekben rejlik, de hogy a magyarországi liberális eszmékben

[336] Erre utalnak Széchenyinek a beszélgetés után egy külön lapra feljegyzett gondolatai is, melyekben a rendi alkotmányos jogokra és alaptörvényekre hivatkozva Metternich állításaira tételesen összegyűjti a maga ellenvetéseit. A vázlatot közli: SZIN II. köt. 697-698. p.
[337] SZIN II. köt. 693. p. (Széchenyi-válogatás 1991. I. köt. 104-105. p.) (Kiemelés tőlem: F.T.)
[338] *„Szövevényes létünk’ csak egy kis töredékének rajza, mondom; mert ugyan milly egybebonyolódott még, az ősi privilegiumok’ s a’ mindent elválasztó régi falak’ tömkelegi építményében honunk” olly sok nyelvü, olly külön vallásu, eddigelé egybeolvadni éppen nem akaró tarkabarkaságra; ’s hát milly szövevényes állapot még az austriai birodalom’ egyéb részeiveli viszonyunk! Ott tettleg a’ felsőbbség és mi tettleg provincia; nálunk viszont alkotmány, ott ellenben nem, ’s ekkép elv szerint megint itt a’ felsőbbség. Milly ellentételes szövevény ’sat,’sat.”* – írta *A kelet népé*ben. A kelet népe 245. p.
[339] SZIN II. köt. 693. p. (Széchenyi-válogatás 1991. I. köt. 100. p.)
[340] Uo. (Uo.: 103. p.) Vö.: Andics Erzsébet [1975] 51-54. p.

rejlő veszélyeket felerősítse, úgy látta, hogy míg ezek a változtatások másutt *„csupán néminemű formák megváltoztatásának tűnhetnék fel, az Magyarországon minden tulajdonra, minden létezőre, minden megszerzett jogra fenyegetőleg és megsemmisítőleg hatna”*.[341] Metternich pontosan tudta, hogy a látszólag következetes *„alkotmányvédelem”* hangoztatásával – csakúgy, mint a magyar rendek esetében a nemesi előjogok védelmezése – nyilván könnyebben álcázhatóvá vált az abszolút királyi hatalom és a konzervatív birodalmi érdekek érvényesítési szándéka is.

Néhány nappal később a rendek és az udvar nem csituló konfliktusa magát a nádort és a személynököt is Bécsbe rendelte. A sikertelen közeledési kísérletek folyamán Széchenyi neve is felmerült a közvetítők sorában: *„Esterházy [József] azt mondja nekem – el kellene mennem Metternichhez, ha éppen Bécsbe kell is mennem ezért!” „Nem megyek!”* – csattant a dacos válasz november 21-én.[342] Széchenyi tehát a kancellár vejének kérésére sem mozdult egyelőre Pozsonyból, mert minden bizonnyal meg akarta várni a december 3-i kerületi ülést, ahol az országos küldöttség munkatervezetéről határoztak.[343] A gróf végül december 6-án utazott Bécsbe, hogy 8-án délelőtt immár másodszor is személyesen találkozhasson a kancellárral.[344] A megbeszélésen történtek rekonstrukcióját különösen érdekessé teszi a mindkét fél által megörökített és kommentált esemény több ponton is megfigyelhető éles eltérése. Ez az események későbbi értékelésében tapasztalható szemléleti disszonancia bizonyos szempontból a két fél eltérő politikai értékrendjére, illetve inkompatibilis alkotmányértelmezésére is rávilágít.[345] A magabiztos csalhatatlanságot sugárzó kancellár megszakíthatatlan szóáradatában – bár a napló reflexiói szerint Széchenyi már a beszélgetés során is erős kritikával hallgatta Metternich érvelését – a gróf ismét nem kapott lehetőséget arra, hogy érdemben kifejthesse véleményét. Maradt tehát újra a memorandum, melyben Széchenyi egy utolsó kísérletet tett arra, hogy a kancellárt megpróbálja megnyerni – akár saját maga szolgálatainak felajánlásával is – önnön alkotmányos nézeteinek érvényre juttatásához.[346]

Az 1825. december 11-én kelt második emlékiratban Széchenyi férfias őszinteséggel, de *„erkölcsi”* (értsd: eszmei) függetlenségének, sőt, kritikai véleményének hangsúlyozásával tárta fel

[341] SZIN II. köt. 1825. nov. 21. 693. p. (Széchenyi-válogatás 1991. I. köt. 103-104. p.)
[342] SZIN II. köt. 1825. nov. 21. 652. p. (Napló [1978] 427. p.)
[343] Vö.: Viszota Gyula [1926] LXXXIX. lap
[344] 1825. dec. 6-án utazott Bécsbe, majd 7-én a következőt írta Naplójába: *„Este Metternichnél voltam; másnapra magához rendelt.”*. SZIN II. köt. 1825. dec. 07. 658. p. (Napló [1978] 433. p.)
[345] A közel háromórás megbeszélés forgatókönyve – Széchenyi feljegyzéseit követve – sokban tükrözte a korábbi találkozó történéseit. A kancellár, aki a rendek zúgolódását adminisztratív kormányzati eszközökkel is hajlandó lett volna kezelni, hol nyájas modorával, hol a felkínált karrier-lehetőségekkel, hol burkolt vagy nyílt fenyegetéseivel próbálta meg Széchenyit a politikai pályától eltéríteni. Széchenyi és Metternich 1825. dec. 8-i találkozójáról a gróf naplójában emlékezett meg, míg Metternich egy 1825. december 11-én keltezett, Szőgyényi Zsigmond perszonálishoz intézett levelében számolt be a megbeszélésről. Előbbi: SZIN II. köt. 1825. dec. 08. 658-661. p. (Napló [1978] 434-435. p.) Metternich levele Szőgyényihez in.: SZIN II. köt. 700-705. p. Metternich levelében a találkozót a gróf kérésére tett gesztusként mutatta be. Tudósítása szerint elővette a gróf memorandumát és a hozzá írt megjegyzéseivel együtt felolvasta azt. Majd Széchenyi helyzetét elmarasztalóan értékelve, megpróbálta a grófot politikai szempontból jobb belátásra bírni. Előadásában úgy tűnt, hogy a veszélyesebbnek ítélt új típusú ellenzékhez tartozó Széchenyit sikerült is befolyásolnia, de mint az később kiderült, a kancellár látszólagos sikere csupán illúzió volt. A Szőgyényihez írt levélben a beszélgetés Metternichre kellemetlen fényt vető részletei – mint pl. az ismételt fenyegetések – természetesen nem jelentek meg. Széchenyi ellenben így örökítette meg a december 8-i beszélgetésen újra és újra elhangzó fenyegetéseket: *„Az ön vége tragikus lesz.”*, *„Önnek magatartását meg kell változtatnia. Vonuljon vissza, nem mint valami tökfilkó, hanem mint okos ember.”*, *„Vonuljon vissza. Mind a két párttal meg fog hasonlani. Rossz karriert csinált – de mindenre igényt tarthat még.”*, *„Ön elrontja az ifjakat. Túl messzire megy. Meg fogja bánni. Ön az lehet, ami akar.”*. Széchenyi érzékeny lelki világára ezek a súlyos jóslatok mély benyomást tettek, de politikai alapállását mindezek ellenére sem változtatta meg. SZIN II. köt. 658-661. p. (Napló [1978] 434-435. p.)
[346] Széchenyi a beszélgetés után három nappal, december 11-én megírta második memorandumát Metternichez, amit a kancellár vejétől, gróf Esterházy Józseftől december 16-án kapott kézhez és még aznap az államtanács, s így az uralkodó elé terjesztett.

politikai meggyőződését a kancellár előtt.[347] *„Ne higgye hát Főméltóságod, hogy midőn október 8-án (sic!) az a megtiszteltetés és igazán nagy gyönyörűség ért, hogy beszélhettem Önnel, mindenben egyet értettem, mert nem mondtam ellent.”* – írta joggal Széchenyi, hiszen a kancellár *„beszédessége”* annyira magával ragadta, hogy *„egyáltalában nem tudta”* követni Metternich okfejtéseit.[348] Három nappal később, érveinek, gondolatainak rendezése után azonban nemcsak felismerte, de nyíltan bírálat alá is vette Metternich abszolutisztikus (és tehetjük hozzá, kissé cinikus) *„alkotmányosság-értelmezését”*: *„Főméltóságod azt mondotta aztán, hogy a király olyan alkotmányos, és olyan alkotmányos alapra fog helyezkedni, hogy mindazok, csekélységemet is beleértve, akik az ellenzéknél vannak és maradnak, eo ipso alkotmányellenesek. Bocsásson meg Főméltóságú Uram, de ez az én fogalmaim szerint szofizma.”*.[349] Széchenyinek minden alapja és közjogi indoka megvolt arra, hogy az uralkodó formai szabályokat látszólag betartó, de a rendi sérelmeket tulajdonképpen figyelmen kívül hagyó megnyilatkozásait bizalmatlanul kezelje, s a kancellár ellentmondásos érvelését a rendi alkotmányosság kétpólusú rendszerének elvi alapjaira támaszkodva kritizálja. Ennek megfelelően a gróf a rendi alkotmányosság kialkudott és foggal-körömmel védett intézményeit *„a politikai gazdaság”* elengedhetetlen tartozékának tekintette: *„Semmiféle politikai gazdaság, amint semmiféle gépezet sem állhat fenn ellenzék vagy ellennyomás nélkül.”*.[350] Éppen ezért a rendszer szilárdságát, működőképességét a gondosan körülhatárolt és pontosan megtartott jogkörök, valamint az ezeket újra és újra megerősítő országgyűlések biztosíthatják. Az államélet működésének egyensúlyát a gróf érvei szerint épp az alkotmányos garanciák teremthetik meg: *„Fölöttébb veszedelmes és igazságtalan volna, ha a király elhagyná királyi mezejét, és nem szent koronáját és felséges jogait védelmezné ugyanúgy, ahogy a rendeknek is, amihez joguk van, azt férfias méltósággal meg kell tartaniok. Hogy ezt kiegyenlíttessék, hogy nevezetesen tudni lehessen, meddig terjednek a király jogai és meddig a rendekéi, arra való az országgyűlés. Időveszteség, kellemetlenség etc. természetes velejárói az ilyen országgyűléseknek, és Főméltóságod efölött elsiklik. Ám ha a király jogaiban marad, s a nemzet is a magáéiban, akkor a gépezet kompakt, az állam teste egészséges.”*.[351] Láthatjuk, hogy Széchenyi fenti összehasonlítása – a fennálló hatalmi túlsúly tudatos helyrebillentésére – aránytalanul bontja meg két oldalán az uralkodó és a rendek hatásköreit. Míg a királyt mindössze *„szent koronája és felséges jogainak védelmezésére”* szándékozott *korlátozni*, a rendeket alkotmányos jogaik *„férfias megtartására”* próbálta ösztönözni. Az érvelésben gyakorlatilag a rendi-alkotmányosság tradicionális argumentációs mechanizmusa mellett az uralkodó szuverenitását liberális-alkotmányos elvek alapján korlátozni szándékozó megfontolások rejtett megnyilvánulási formáit is megfigyelhetjük. Még egy megjegyzés azonban ide kívánkozik. Az érvelésből jól kivehető, hogy Széchenyi az abszolutisztikus kormányzati elveket képviselő kancellárral szemben 1825 végén a gravaminális politikai gyakorlatot és az ellenzékiséget az alkotmányos államélet természetszerű velejárójának tekintette. Rendkívül érdekes és egyfajta

[347] *„Hosszú évek óta törekszem arra, hogy elérjem az erkölcsi függetlenség lehető legmagasabb fokát […] Ebben a független helyzetemben és kedélyvilágomban olyan szolgálatot tehetek talán Főméltóságodnak, amelyeket bárki mástól hiába várna.”* Majd így folytatja: *„Soha életemben senki emberfiának nem fedtem fel még úgy egész belsőmet, ahogy most megnyitom Főméltóságodnak.”*. SZIN II. köt. 705. p. (Széchenyi-válogatás 1991. I. köt. 105-106. p.)

[348] A szövegben szereplő *október 8-i* dátum nyilvánvaló tévedés, mely a válogatás kiadásban, de a Viszota-féle kiadásban is tévesen szerepel (*„den 8ten X^{ber}”*). Vö.: Széchenyi-válogatás 1991. I. köt. 106. p. ill. SZIN II. köt. 706. p.

[349] SZIN II. köt. 706. p. (Széchenyi-válogatás 1991. I. köt. 106. p.)

[350] Uo.

[351] Uo.

szemléleti irányváltást sejtet, hogy Széchenyi két évtizeddel későbbi politikai helyzetelemzésében egészen eltérő következtetésre jutott. A 40-es évek társadalomátalakítási vitája során a gróf úgy ítélte meg, hogy a liberális ellenzék valójában nem képes az alkotmányos haladás aktuális problémáira megfelelő válaszokat adni. Ennek az eszmei-politikai fordulatnak, s már-már látszólagos önmeghasonlásnak az alkotmányosság kérdéseivel kapcsolatos történetszemléleti megalapozottságú argumentációban is nyomokat kellett hagynia.

Visszatérve a memorandumhoz, Széchenyi bizalomra, megértésre várva – Metternich állítólagos *„igazságszeretetére”* és *„becsületességére”* apellálva – nem érte be a szokványos indoklással. Úgy érezte, ha a maga teljes mélységében *„gyermeki nyíltsággal”* feltárja, úgymond *„meggyónja”* politikai nézeteit a kancellár előtt – bár be kellett vallania, ő maga még nem ismerte ki a kancellár *„politikai hitvallását a maga mélységében”* – akkor őszintesége diszkrét meghallgatásra talál. Ez a bensőséges feltárulkozás azonban csak két utat hagyott nyitva a vallomást követően: *„Ennek nyomán közelednünk kell egymáshoz vagy végleg elszakadnunk, ezt előre látom.”*.[352] Voltaképpen ennek a tudatnak a feszültség nyomta rá bélyegét a megfelelő kifejezéseket érezhetően tétova módon kereső memorandum töredezett gondolatfüzéreire. *„Azt mondom tehát”* – írta szinte pontokba szedve későbbi műveiben is felbukkanó politikai konfesszióját – *„hogy halálos ellensége vagyok a zűrzavarnak”*, sőt *„megvetem a régi forradalmi jelszót: szabadság és egyenlőség, hogy félek az évszázad fáklyavivőinek irányzatától, akik mindent ki akarnak fordítani régi alapjaiból, minden felforgatni és lángba borítani, felvértezem magam ellene; de hogy jóleső érzés szívemnek arra gondolni, hogy az emberek minden osztálya egyenlő lehetne a törvény előtt […].”*.[353] A gondolatmenet ellenpontos szerkezete, vagyis a felütés és a második hullámban érkező liberális konfesszió közti feszültség csak még inkább felerősítette a gróf szabadelvű politikai értékvilágát: *„Kimondom, Főméltóságú Uram, hogy annyira félek a nyugtalanságtól, a forradalmaktól, hogy szívesebben megmaradnék, ha szabad magam így kifejeznem, a régi jó slendrián világnál, bármennyire undorodom is tőle, mint hogy valamiféle utópiára térjek át, ha ez az áttérés csupán erőszakos válság útján hajtható végre. Én tehát természetem szerint és alapelveim szerint is már most szilárdan a forradalomellenesek közé tartozom – mindazonáltal az a meggyőződés hat át, hogy az emberiség boldogulásának alapja a lehető legmagasabb fokú civilizáció és felvilágosodás, mert semmiképpen nem hagyhatom magam meggyőzni arról, hogy Isten az embereket csupán valaminő negatív boldogságra teremtette.”*.[354] Mint az a kinyilatkoztatásból élesen kiviláglik, Széchenyi liberális értékrendjében szinte az első pillanattól kezdve együtt jelent meg a felvilágosodás, az emberi boldogság iránti vágy az arisztokrata forradalomellenes érzésvilágával. Mindez pedig azt sugallta, hogy a gróf eszmerendszerében kikristályosodó alkotmányos társadalomátalakulási program már alapvetése során olyan kiindulópontra épült, amelynek politikai érvanyaga a nemzet létét is veszélyeztethető revolúciót, s az azt követő – s a francia példa szerint törvényszerűen bekövetkező – káoszt és még erősebb despotizmust az első pillanattól kezdve kizárta a változások lehetséges alternatívái közül.

A memorandum tanúsága szerint Széchenyi forradalmat elutasító, de alapvetően szabadelvű alkotmányos reformelképzeléseiben már 1825 során – bár az uralkodói szuverenitás korlátozásának igénye ezen részben túlmutat – sem csupán az abszolút királyi hatalom

[352] Széchenyi Naplójában memorandumát maga is gyónásnak nevezte: *„Heute übersende ich meine Beichte an Mett[ernich]”*. SZIN II. köt. 1825. dec. 13-15. 662. p. (Széchenyi-válogatás 1991. I. köt. 107. p.)
[353] SZIN II. köt. 708. p. (Széchenyi-válogatás 1991. I. köt. 107. p.)
[354] SZIN II. köt. 708. p. (Széchenyi-válogatás 1991. I. köt. 108-109. p.)

korlátozásának rendi-ellenzéki szempontjai kerültek előtérbe. Konfesszióját mélyen áthatotta a liberalizmus politikai értékvilága: *„[…] nemcsak azért szeretem ezt a kormányzási formát, mert képviseleti országba születtem, hanem mert hiszem azt is, hogy publicitással és a képviselettel magával az igazat a hazugtól végső fokon mégis el kell választani”*.[355] A gróf indoklása szerint Magyarországon, a nemesség diétán való részvételi joga egy olyan „képviseleti” jellegnek adott formát, ami a sajátos magyar rendi-alkotmányosságnak európai vonatkozásban is különös értéket kölcsönzött. Az abszolút királyi hatalmat – a császári család iránti elkötelezettségéből adódóan – nem konkrétan a Habsburg dinasztia hatalomgyakorlási módszerei miatt, hanem egy általánosnak tűnő uralkodói magatartásforma, a hatalom-kiterjesztés állandó szándéka miatt utasította el. Mert hiszen ha *„jó, lelkiismeretes és bölcs királyok követnék egymást sorra, én volnék az első, aki alávetné magát az abszolút monarchiának, nagyon sok általam ismert okból; […] – De nem agyrém–e ez a jámbor óhaj?”* – tette fel az emberi csalhatatlanságot elutasítva a szónoki kérdést.[356]

A gondolatmenet bizonysága szerint Széchenyi úgy hitte, hogy jól ismeri Metternichet, és a hideg, számító kancellárt képes lesz majd meggyőző, lovagias őszinteségével saját céljai irányába terelni.[357] De a kancellár nemcsak hogy fogékony nem volt Széchenyi érvelésére, de egyértelműen lesújtó véleményezéssel terjesztette a gróf memorandumát az államtanács és az uralkodó elé.[358] Metternich szerint az emlékirat *„írója olyan emberek ma igen nagy számú osztályához tartozik, akik valamilyen hűvös nézőpontból szemlélve merő fantasztának, nem pedig igazi, de jó szándékú bolondoknak mutatkoznak”*.[359] A kancellár úgy látta – s ezt az emlékirat csapongó stílusa részben joggal fel is erősíthette –, hogy *„Széchenyi gróf fejében két gondolat sem következik egymásra. Elméjében minden szárnyalás; valamely magaslathoz, valamely mértékegységhez viszonyított számítás nélkül, az értelem ellenőrzése nélkül.”*.[360] Majd egy sommás hasonlattal így „írta le” végérvényesen Széchenyi alkotmányos lelkesedését a Szent Szövetség egyik szülőatyja, I. Ferenc császár előtt: *„Az ilyenfajta emberek mind úgy szeretik a képviseleti rendszert, mint a kötekedők a kocsmát. Az egyiknek az ordítozáson jár az esze, a másiknak az ökölrázáson. Minél jobban elverik őket, annál bátrabbnak hiszik magukat az ilyen emberek. Segíteni rajtuk nem lehet, mert ők nem tudnak magukon segíteni. Isten előtt tisztán állanak, az emberek előtt bajba merülnek.”*.[361] Metternich részben jól érzékelte, hogy Széchenyi alkotmányos elvei sok kiforratlan, pragmatikus szempontból nehezen kezelhető, „idealisztikus” elemet tartalmaztak. Csakhogy kifogásai mindenekelőtt nem a rendszerezetlenségnek, vagy az eszmei következetlenségnek, s talán nem is elsősorban a kisebb-nagyobb súrlódásokkal

[355] Majd így folytatta: *„[…] hogy a bitorolt reputációk végül lelepleződnek, hogy nem marad tehetség eltemetve az országban, hogy mindennek napvilágra kell jönnie etc. Ezenközben a despotikus államban, miként a tapasztalat mutatja, a tudatlanság a legnagyobb hatalommal van felruházva […].”*.SZIN II. köt. 708. p. (Széchenyi-válogatás 1991. I. köt. 109. p.)
[356] Uo.
[357] *„Hogy nem enthuziaszta vagyok, s ezért veszedelmes sem, csak azzal bizonyíthatom, hogy biztosítom róla Önt, ez a néhány nézet, amelyet itt röviden felsoroltam, már régóta az enyém, magamba zárva őriztem és továbbra is titokban tudom tartani őket. Ami egyébiránt a szolgálatomat illeti, okosabb emberek, mint amilyen én vagyok, ha tanácsot kérnének tőlük, talán lebeszélnének, hogy megtegyem őket Önnek. Azt hiszem azonban, hogy én jobban ismerem Önt, és hogy az, aki teljes nyíltsággal közeledik Önhöz, inkább megnyeri, mint eltávolítja Önt. Ami pedig a veszélyt illeti – Főméltóságodba vetett bizalmamat nem rendíti meg semmi!”* SZIN II. köt. 710. p. (Széchenyi-válogatás 1991. I. köt. 110-111. p.)
[358] Metternich Széchenyi emlékiratához csatolt véleménye in.: SZIN II. köt. 711. p., (Magyar fordítása: Széchenyi-válogatás 1991. I. köt. 111-112. p.)
[359] Uo.
[360] Uo.
[361] Uo.

kezelhetőnek vélt, s a gróf által védeni kívánt rendi-alkotmányosságnak szóltak. A kancellár merev elutasítása legfőképp a gondolatok mögött jól kivehető, konzekvens, s éppen ezért veszélyesebbnek ítélt, az abszolutizmust elvi alapról elutasító új típusú eszmének, a liberalizmusnak szólt.[362] A harmincas éveinek közepén járó gróf ekkor már nagyon is pontosan tudta, hogy mi *„az évszázad filozófiája"*, s fantasztának csupán abból az aspektusból tűnhetett, hogy a monarchia főurai közt elsők között tette magáévá a liberalizmus politikai értékvilágát, s értette meg, hogy az eszme *„ha nem ma, hát holnap, ha nem holnap, akkor 50, 100 esztendő múlva"* győzni fog.[363] Ám hibás emberismeretre alapozott őszinte kitárulkozása, s a memorandumokban megfogalmazódó „veszedelmes" politikai értékvilág a birodalom vezetői számára joggal kelthették azt a benyomást, hogy az emlékirat szerzője – a kicsapongásairól közismert gróf – nem más, mint egy politikailag beszámíthatatlan álmodozó. Ez a kudarc minden bizonnyal nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az udvar, illetve a bécsi kormánykörök Széchenyi valamennyi későbbi közéleti tevékenységét és megnyilatkozásait egyformán bizalmatlanul kezeljék.

Széchenyi alkotmányos nézeteit az elutasító hallgatás és a keserű tapasztalatok hatására a későbbiekben elsősorban bizalmas, magánjellegű feljegyzésekben próbálta meg kifejteni. A gróf azonban nem mondott le arról, hogy az udvar makacsul abszolutisztikus kormányzati módszerei, illetve az önmaga liberális elvekre épülő rendi-alkotmányos meggyőződése közti véleménykülönbség részleteit– most már csak monologikus formában – megpróbálja elvi alapon feltárni. Tovább formálódó liberális-alkotmányos értékrendjét az 1825 végén papírra vetett, német nyelven fennmaradt *„Miscellania I-III."* című rövid, töredékes gondolatforgácsok villantják fel.[364] *„Welche ist die bleibende und wirkliche Garantie einer Constitution? – Dessen Rechtlichkeit."* – fejtegette az alkotmányosság mibenlétét a *„Miscellania I."* című tanulmányban.[365] De mindehhez az alkotmánynak liberálisnak kell lennie: *(„Sie muss daher liberal seyn.")*! Ám a gróf kritikus véleménye szerint a magyar alkotmány csöppet sem felel meg a liberalizmus kritériumainak: *„Ist die unsere (Verfassung) Liberal? – Nein."*; amiért a világ (köz)véleménye sincs mellettünk – fejtegette tovább.[366] De érvelésében ott rejlik az a történetszemléleti derűlátás is, ami a programadó műveket oly mélyen áthatotta: *„Szabad-e reménykednünk egy olyan korszakban, hol igazi garanciát kapunk majd alkotmányunk (Verfassung) támadásai ellen?"* – tette fel a kérdést, majd egy optimizmussal átitatott metaforával így válaszolt rá: *„Nincs olyan messze az az időpont, amikor az emberiség saját jogaiba lép majd, mint azt sokan gondolják. Az igazság fénye ég, és semmi sem képes ismét eloltani azt."*![367] Széchenyi ekkor még külön nem bontotta ki, hogy voltaképpen hogyan kaphat a magyar rendi alkotmányosság *„igazi garanciákat"*, szabadelvű értékrendjéből táplálkozó optimizmusa azonban kétséget kizáróan az abszolutizmus vereségét, a polgári alkotmányosság győzelmét vetítette előre. Megszilárduló értékrendjét mi sem jelzi

[362] Vö.: Andics Erzsébet [1975] 53-54. p.
[363] SZIN III. köt. 1826. nov. 16. 101. p. (Napló [1978] 493. p.)
[364] Gróf Széchenyi István: Miscellania I-III. In.: SZIN III. köt. 447-452. p. (A „Miscellania" kérdések-feleletek formájában előterjesztett, kisebb közleményeket, gondolatforgácsokat, töredékeket jelent. A német nyelvű részeket saját fordításomban közlöm.)
[365] Uo. 447. p.
[366] Uo. 447. p. (Beszúrás tőlem: F.T.)
[367] *„Dürfen wir auf jene Zeiten bald hoffen, - dass wir eine wahre Garantie gegen Angriffe unserer Verfassung erhalten werden – Nicht so gar bald – indessen ist dieser Zeitpunkt, wenn die Menschheit in ihre Rechte wider treten wird, nicht so weit entfernt, als manche es glauben. Das Licht der Wahrheit brennt und kann nicht wieder ausgelöscht werden."* Uo.: 448. p.

pontosabban, minthogy ekkor papírra vetett gondolatmenetének logikája kísértetiesen összecsngett a közel egy évvel később, 1826. november 16-án naplójába jegyzett liberális hitvallásával: *„Az évszázad filozófiája küzdelem a képviseleti szisztéma és az abszolutizmus között. A képviseleti szisztéma végül győzni fog.”*. [368]

Metternichnek és a hozzá hasonló gondolkodású kormányköröknek azonban – írta Széchenyi – sajnos ugyanúgy fogalmuk sincs arról, hogy mit is jelent egy alkotmány, miként egy laikusnak sincs tudomása az óra működéséről.[369] *„Mi tiszteljük és csodáljuk az önök óráját* – adta a kancellár szájába a kormányzat érveit *–, bizonyára jó lehet, ha már 800 éve működik – Mi csupán azt akarjuk, hogy két fogaskereket és a lánc felét, amik szintén régóta be vannak építve, kivegyük belőle.”*. De Széchenyi még ezt az aprónak tűnő változtatást sem képes elfogadni az abszolutizmusra törekvő kormányzat részéről: *„Egyszerűen nem lehet velük megértetni, hogy a kerekek és a többi alkatrész az óra létéhez nélkülözhetetlen!”*.[370] A magyar rendi alkotmányosság évszázadok során kialakult struktúrája Széchenyi értelmezésében tehát egy olyan apró műgonddal kimunkált óraműhöz hasonlítható, amelynek kompromisszumok által tökéletesített szerkezetében a legkisebb változtatás is a berendezés széteséséhez vezethet. Széchenyinek persze tisztában kellett lennie azzal, hogy ez a rendkívül szövevényes rendi-alkotmányos mechanizmus, melynek alapvető sajátossága a hatalom két pólusának erőviszonyaiban fenntartott változtathatatlanság, a kiváltságos rétegek bonyolult alkukkal kimunkált előnyeit is magában rejtette. Így ez a szerkezet – az alkotmányosság egy torz, csökevényes és továbbfejlesztésre szoruló formájaként – együttesen zárta keretbe az alkotmányos jogok védelmét hangoztató állagőrző törekvéseket, a rendi-ellenzékiségből kisarjadó liberális reformelképzeléseket, s a birodalom különböző konstitucionális adottságokkal rendelkező részeinek kapcsolatából származó konfliktusok lehetőségeit.

„Nem, ebben a konstellációban, a fennálló rendszerben („Unter dieser Regierung nicht!”) valóban nem lehet megértetni, hogy valójában mit is akarnak a magyar rendek („Ständen”) elérni” – folytatta okfejtését. Mert miben is áll egy olyan kormányzati forma alapja, amely ténylegesen alkotmányos berendezkedésnek tekinthető? Széchenyi szerint – az alkotmányos monarchia klasszikus példájára hivatkozva – abban, hogy az ország képviselői a törvényhozást a királlyal közösen „működtetik”, a törvényeket vele közösen hozzák, módosítják és értelmezik.[371] Csakhogy a Habsburg császárság államalakulatának politikai realitása és a birodalom két felének törvényekben rögzített felbonthatatlan összetartozása elsősorban arra intette a magyar rendi alkotmányosság képviselőit és magát Széchenyit is, hogy konstitucionális reformjavaslataikat – még ha ez várhatóan a birodalmon belüli konfliktusok felerősödéséhez vezethet is – az adott közjogi feltételrendszeren belül próbálják meg érvényre juttatni.[372] Széchenyi politikai pályáját

---

[368] SZIN III. köt. 1826. nov. 16. 101. p. (Napló [1978] 493. p.)

[369] Andics Erzsébet fordításában ez a következő módon jelenik meg: *„M[etternich] és társai nem tudják, hogy mi is egy alkotmány, - ahogyan egy professzornak nincs fogalma az óra szerkezetéről.”*. Széchenyi naplóinak kritikai kiadásában a vitatott kifejezés: *„ein Profaner”*-ként szerepel: *„M. etc. wissen nicht, was eine Verfassung ist, - so wie ein Profaner keinen Begriff von der Machine einer Uhr hat.”*. Ez esetben a kifejezés fordítására jobban megfelelnek a „profán”, „laikus” szavak, esetleg azok szinonimái. Vö.: Andics Erzsébet [1975] 49. p. ill. SZIN III. köt. 448. p.

[370] *„Sie sagen – „Wir ehren und bewundern Eure Uhr – Sie ist gut, denn sie gehet 800 Jahre – Wir wollen, dass sie auch lange bestehe – allein wir werden 2 Räder, die ½ von der Kette etc. davon herausnehmen etc. - - Kann man ihnen begreiflich machen, dass eben die 2 Räder etc. zu dem Wesen der Uhr notwendig sind etc.”* Uo. 448-449. p.

[371] *„In was bestehet eine Regierungsform, die man eine Constitutionelle zu nennen pflegt. – Diejenige, in welcher die Representanten des Landes die Legislative macht mit dem Könige theilen – die Gesetze mit ihm gemeinschaftlich geben, abändern und auslegen können.”* Uo. 449. p.

[372] Nem gondolt, nem is gondolhatott a reformkor legélesebb programvitáiban sem a magyar liberális nemesség más „államjogi” keretekre, mint a fennálló törvények (Pragmatica Sanctio) alapján megszilárdult politikai környezetre,

gyakorlatilag végigkísérte az a dilemma, hogy Magyarország gazdasági felvirágoztatását és polgári-alkotmányos átalakulását kizárólag a Habsburg birodalom vonatkozási rendszerében vélte megvalósíthatónak, hiszen a közjogi kapcsolat felbontását a reformkor során nemcsak a fennálló törvények, de az európai hatalmi struktúra miatt sem tartotta időszerűnek. Alkotmányossággal kapcsolatos történetszemléleti érvelését ezért – az organikus nemzetszemlélet sajátos nézőpontján keresztül – már 1825-től az a meggyőződés hatotta át, hogy a magyarság haladása és fejlődése egyes-egyedül a Habsburg birodalmon belül képzelhető el: *„Minékünk érdekünket az Osztrák Monarchia általános jólétén belül kell keresnünk. A Magyarországra korlátozott független monarchia álma: nem illik már a mi életkorunkhoz! Ne követeljünk lehetetlenségeket.”*.[373]

A kancellár és a gróf dialógusa néhány hónappal később, 1826. februárjában tovább folytatódott. A megbeszélések azonban csak a két fél álláspontjának további távolodásához vezettek. A kancellár ismételt fenyegetésekkel teremtette meg az alaphangulatot, majd elkezdett amellett érvelni, hogy a magyar alkotmányosság a király kezét túlzottan megköti. Széchenyi így örökítette meg a beszélgetés lényegét naplójába: *„Metternich azt mondja, hogy a magyar alkotmánynak az az óriási hibája, hogy a király túlságosan korlátozva van!”*. De a gróf átlátott a hamis bizonygatás leplén, s gúnyosan így vonta le az elhangzottakból leszűrhető konklúziót: *„Mindebből az abszolutizmust láthatjuk kikandikálni.”*.[374] S amikor 1827 júliusában, a diéta utolsó munkálatai során a sóról és a korrelációkról kiadott királyi határozatok a kerületi ülésen napirendre kerültek, Széchenyi a következő sommás megjegyzéssel kommentálta – az egész országgyűlés, a rendek és az uralkodó kapcsolatát is jellemezve – első országgyűlési tapasztalatait: *„A határozatokat atyaian és becsületesen és jól gondolták. – Azonban egy abszolút uralkodótól valók – egyetlen alkotmányos szó sincs bennük. Az alfája minden átkunknak, - hogy az uralkodó nem tudja, micsoda voltaképpen a képviseleti rendszer.”*.[375] A gróf számon kérő utolsó mondata sokat elárul arról a meggyőződésről, ami Széchenyi eszmeiségének alkotmányossággal kapcsolatos aspektusait jellemezte. De a Metternichhel a magyar rendi alkotmányosság mibenlétéről folytatott korántsem egyenrangú dialógus csupán Széchenyinek az abszolutizmus elutasító álláspontjával szemben kialakított véleményére deríthetett fényt. Vizsgálataimat a teljesebb kép érdekében célszerű a politikai paletta más irányaiba is kiterjeszteni.

III.3.2. A magyar rendi alkotmányosság kritikája Széchenyi érvelésében

Az 1825-27-es országgyűlés vitáinak időszerű kérdései törvényszerűen a magyar alkotmányosság problémáit is előtérbe vonták Széchenyi politikai gondolkodásában. A napló bejegyzéseit olvasva mindinkább annak lehetünk tanúi, hogy Széchenyi a bécsi kormányzat és a rendek konfliktusait szemlélve – részben felülemelkedve és túllépve az ellenzékiség korábbi frazeológiáján, illetve politikai-gondolkodásmódbeli hagyományain –, egyre karakteresebben adott hangot sajátos történetszemlélettel alátámasztott különvéleményének. A liberalizmus elvi

vagyis a Habsburg birodalom tartományainak elválaszthatatlanságára, s az uralkodó személyének közösségére. Vö.: Gergely András [1981] 65-68. p. ill. Gergely András [2000] 163-164. p.

[373] SZIN II. köt. 1825. szept. 28. 617. p. (Napló [1978] 402. p.)

[374] SZIN III. köt. 1826. febr. 13. 19. p. (Napló [1978] 453. p.)

[375] SZIN III. köt. 1827. júl. 31. 167. p. (Napló [1978] 519. p.) (Kiemelés tőlem: F.T.)

magaslatáról metsző kritikával vetette bírálat alá nemcsak az abszolutizmus, de a vármegyei ellenzékiség, az elavult nemesi politizálás megnyilvánulási formáit is.[376] Már a kerületi ülések első vitáin – ahol majd másfél hónap múlva akadémiai felajánlását tette – úgy vélte, hogy ott csupán egy olyan *„antiliberális alkotmány"* védelmezése zajlik, melyben *„400 000 lelket látunk, kik előjogaikat és kiváltságaikat olyan 10.000.000 emberrel szemben akarják megerősíteni, akikről az országgyűlésen szó sem esik!"*.[377] Csakhogy az uralkodó és a rendek vitáiban, az alkotmányos sérelmek tárgyalása során Széchenyinek be kellett látnia azt is, hogy ez az *„antiliberális"*-nak nevezett, s elsősorban a kiváltságosak jogait védő magyar *„nemesi alkotmány"* egyben nemcsak a pillanatnyilag minden szabadságjogot magába foglaló *„nemesi szabadság"* egyetlen védelmét, de az évszázadokra visszanyúló Habsburg beolvasztási törekvésekkel szembeni küzdelem leghatásosabb garanciáit is jelentette. Ezért is okozhatott a diéta gyakorta viharos tanácskozásai során meg-megújuló dilemmát nemcsak az ellenzéki politikusoknak, de Széchenyinek is, hogy vajon a bécsi udvar abszolutisztikus kormányzati módszereivel szemben mennyire lehet és szabad a magyar alkotmányra, mint jogi alapra támaszkodni: *„A kérdés naponta égetőbb lesz: Van-e alkotmányunk a valóságban, vagy csak látszatra?"* – írta 1825. december végén.[378]

Minden bizonnyal nemcsak Széchenyit, de a korabeli közvéleményt – a formálódó liberális, illetve a konzervatív politikai értékrend tartalmi és fogalmi különbségeire itt csak utalva – is erősen foglalkoztatta az *„alkotmány"*, *„alkotmányosság"* kifejezések alapvető jelentése mögött meghúzódó tényleges politikai-közjogi tartalom, az országgyűlés vitáin is sokat hangoztatott magyar nemesi-rendi alkotmány történelmi képződménye és a benne testet öltő hatalmi szerkezet.[379] A képviselettel rendelkező rendi társadalom tagjai számára az *„alkotmány"*,

---

[376] Széchenyi már az országgyűlés vitái során is kritikusan szemlélte a rendek kiváltságokat őrző ellenzékiségét. Bírálatainak alapját mind szemléletében, mind hangnemében és megformálásában a liberalizmus gondolatai szervezték. A liberalizmus értékeinek felerősödése – párhuzamosan a magyar politikai közélet változásával – már korábban is jól érzékelhető Széchenyi gondolkodásában. Vö.: Barta István [1960]; Gergely András [1987] 9-99. p.; Schlett István [1996-1999] I. köt. 13-79. p.

[377] SZIN II. köt. 1825. szept. 21. 609. p. (Napló [1978] 397. p.)

[378] SZIN II. köt. 1825. dec. 30. 666. p. (Napló [1978] 440. p.)

[379] Az alkotmány fogalma mai értelmezés szerint egy olyan alaptörvényt jelent, melyben meghatározásra kerülnek a hatalom gyakorlásának szervezeti felépítése és törvényes keretei, valamint az állampolgárok alapvető jogai. Vagyis az alkotmány a társadalom és a közhatalom viszonyát meghatározó, a hatalomgyakorlás korlátjait és az állampolgárok szabadságjogait garanciákkal biztosító normatív törvény. Az alkotmányosság-fogalom történelmi fejlődése során az alkotmányosság kifejezéssel szemben bizonyos alapvető követelmények alakultak ki. Ilyen, pl. a legitimációs, a deklaratív, a védelmi funkció, az alapjogok, az állampolgári egyenjogúság biztosítása, a kormányformára, a közigazgatásra, az igazságszolgáltatás működtetésére vonatkozó követelmények. Ezeknek a követelményeknek a 19. század első felében érvényben lévő magyar rendi-nemesi alkotmány csak nagyon kevés részleteiben tudott megfelelni. Funkcióját illetően a magyar nemesi alkotmány elsősorban a nemesi szabadságjogok és kiváltságok fenntartását, valamit az abszolutisztikus kormányzati/uralkodói intézkedések bevezetésének megakadályozását voltak hivatottak szolgálni. Vö.: Takács Imre [1999] 11-43. p. A rendi-képviseleti monarchia kialakulása Magyarországon egy hosszan elnyúló folyamatot jelentett, amely révén a patrimoniális monarchia felbomlásából, a jogállásuk alapján körvonalazódó rendek gazdasági, politikai és jogi jellegű privilégiumainak megszilárdulásával egy olyan berendezkedésű feudális állam jött létre, melyben az államélet irányítása már nem csak kizárólagosan a király, hanem mellette a rendek jogköre is. A rendi dualizmus hatalomgyakorlási rendszerében a rendek az országgyűlésen keresztül a törvényhozásra is befolyást fejthettek ki, amely jogkört a nemesi rendi törekvések során fontos garanciákkal (törvények keletkezése, adómegajánlás, királyválasztás, trónbetöltés, öröklési szerződések, koronázási hitlevél, stb.) erősítettek meg. Éppen ezért a királyi hatalom és a rendi érdekek összeütközésének legfontosabb színtere a rendi országgyűlés, a diéta volt. Emellett a magyar rendi érdekvédelem fontos részét képezte a helyi közigazgatásban, a nemesi vármegyékben betöltött közigazgatási-igazságszolgáltatási funkció is. A Habsburg uralkodók azon törekvései ellenére, hogy a magyar rendi-képviseleti monarchiát abszolút monarchiává alakítsák át, Magyarország állam- és kormányformája a feudalizmus időszakában mindvégig rendi-képviseleti monarchia maradt. Vö.: Alkotmánytörténet [1995] 44-51. p. Eckhart Ferenc alkotmánytörténeti összefoglalásában kiemelte, hogy a rendi alkotmányosság kialakulásában – és tehetjük hozzá, hogy annak fenntartásának garanciális elemei között – fontos szerep jutott az ország érdekében hozandó honvédelmi és pénzügyi kiadások biztosításának. A rendi állam közjogi viszonyában Eckhart szerint az uralkodó és a rendek két

vagy az *„alkotmányosság”* kifejezései nem elsősorban a modern nyugat-európai, vagy tengerentúli polgári alkotmányosságot, hanem sokkal inkább saját közvetlen környezetük politikai valóságát, a középkorból átörökített, rendi-alkotmányos mechanizmust és az annak intézményrendszerét évszázadok óta megfelelő tartalommal megtöltő *„ősi, magyar, nemesi alkotmányt”* jelentette.[380] Magyarország alkotmányos berendezkedése – a korabeli anyaggyűjtésre támaszkodó Czuczor-Fogarasi szótár szerint – egy olyan „állami” szerkezetet mutatott, melyben (modern kifejezéssel élve a „nemesi nemzetet” a „polgárok” szóra cserélve) *„a polgárok és fejedelem közti viszonyok bizonyos szerződéseken és alaptörvényeken alapulvák, s a nép jogai a fejedelmi önkény ellen és viszont biztosítvák”*.[381] Péter László vizsgálatai mutattak rá arra az érdekességre, hogy a 19. század első felében a magyar közjogi gondolkodásból még hiányzott a közhatalom egységes, új típusú fogalma és az állam modernkori eszméje, ezért a német államteória fogalmi rendszerét visszavetítő későbbi értelmezések részben eltorzították a magyar rendi-monarchia intézményrendszerének felépítéséről alkotott képünket.[382] A reformkorban érvényben lévő, szokásjogokra épülő feudális közjog jogalanyát továbbra is a politikai jogok két legjelentősebb tényezője: a megkoronázott uralkodó és a rendi országgyűlés képezte. Ennek a szerkezetnek a szerves részét alkották még a 19. század első felében is a kiváltságokkal oltalmazott nemesi szabadságjogok, illetve az azok fenntartását, megőrzését az abszolutizmussal szemben is biztosítani képes tagolt rendi intézményrendszer elemei. A struktúra utolsó változataként ez a mechanizmus a rendi mozgalmak sodrában tulajdonképpen a 18. század végére érte el reformkori állapotát.[383] Ez az 1790/91-es országgyűlésen, a felvilágosult abszolutizmus kudarcát követően újra megerősített „alkotmányosság” és az általa biztosított kiváltságos szabadság – mivel a középkorból és a szokásokból átörökített „ősi” alkotmányról és nem valamiféle deklarált, kinyilatkoztatott alaptörvényről van szó, bár ennek csírái az 1790-es törvényekben megtalálhatóak – elsősorban a hagyományokra, a szokásjogra alapozva merítette garanciáit, s a rendi intézmények, döntően a vármegyék politikai fórumai révén biztosította ellenálló képességét.[384] Az uralkodó és a rendek kapcsolatának alkotmányos garanciái esetében a

---

egyenlő, egymástól független, különálló jogalanyt képeztek, mely felek egymással ezen alapon tárgyaltak, vagy kötöttek szerződéseket. Ebből adódik a rendi alkotmányosság dualisztikus színezete. Vö.: Eckhart Ferenc [2000] 40-44. p.

[380] Magyarország középkorból átörökített politikai berendezkedése a reformkorban is a rendi-képviseleti monarchia formai kritériumainak felelt meg, amelyben az alkotmányosság funkcióit nem kodifikált, hanem szokásjogból eredő alkotmányos biztosítékok (királyválasztás joga, koronázási eskü, hitlevél, stb.) garantálták. A Habsburg birodalom részét képező rendi Magyarországnak tehát nincs olyan, az államélet szervezeti és működési kérdéseit, az állampolgárok alapvető jogait és kötelességeit összefoglaló alaptörvénye, amit charta típusú alkotmánynak, deklarált konstitúciónak nevezhetnénk. Ezt a funkciót a szokásjog mellett az abszolutizmusra törekvő udvar és a rendek küzdelmeiben kialkudott bizonyos sarkalatosnak nevezett törvények (pl., 1723/6., 1741/8., 1791/10-12. tc.) látták el. Vö.: Állam- és jogtörténet [1997] 141-142. és 202-204. p. Gergely András [1987] 136-137. p.

[381] Czuczor-Fogarasi [1862-74] I. köt. 124. p.

[382] Péter László [1998] 224-225. p. Péter László vitába szállt a magyar jogtörténet azon képviselőivel, akik a magyar közjog és államszemlélet megközelítésében a német államteória fogalmait vetítették vissza – történetietlen módon – a kiegyezést megelőző időszakokra is.

[383] A Habsburg abszolutizmus és a magyar rendiség 1790-ben kialkudott, a Pragmatica Sanctio-ra felépített kompromisszuma a magyar különállás (1790/X. tc.) és a „sarkalatos” nemesi szabadságjogok (1790/XII tc.) újbóli megerősítésével, az uralkodó és a rendek „alkotmányos” lehetőségeinek meghatározásával jelölte ki a korszak politikai keretét. Ennek értelmében (az 1741/VIII-as törvényre, illetve e törvényről a Werbőczy-féle Hármaskönyv I. rész 9. címére, valamint az *„ősi szokásokra”* hivatkozva) a törvényhozó hatalom gyakorlásában az uralkodót és az országgyűlést a jogok közösen illetik meg, s ez *„rajtok kívül nem gyakorolható”*. In.: Magyar Törvénytár 1740-1835. évi törvénycikkek 161-163. p. Vö.: Werbőczy István [1517] I. rész 9. cím

[384] Vö.: Mezey Barna [2000] 335-353. p. Az 1822-23-as megyei ellenállás felszínre hozta, hogy a sajátos magyar politikai intézményrendszer – az uralkodó és a rendek egymás mellé rendeltségét biztosítva – a hagyományos abszolutisztikus hatalomgyakorlást ellehetetlenítheti. Az uralkodói rendeletek ellen tiltakozó rendek éppen a király iránti hűségre hivatkozva tagadhatták meg a követelések teljesítését. A rendi nyilvánosság garanciái tehát

szokásjog és az úgynevezett *„sarkalatos törvények”* mellett a legfontosabb hivatkozási alapot az 1517-es Werbőczy-féle *Tripartitum* írásba foglalt köz- és magánjogi paragrafusai jelentették.[385] Werbőczy a nemzetet, de csak és kizárólag a kiváltságokkal rendelkező nemességet magában foglaló nemesi *natió*t jelölte meg a törvények értelmezési keretéül.[386] Ám a nemesi szabadságjogok védelme mégsem elsősorban testületi-jellegű, hanem magánjogi garanciákat kapott. A *Tripartitum*ban jól látható, hogy a szokásjogok írásba foglalásával megalkotott rendi-nemesi érdekvédelmet betöltő és törvénykezési gyakorlatot meghatározó jogszabályok a köz- és magánjog (*ius publicum és ius privatum*) területeinek pontos elhatárolása nélkül töltötték be a nemesi érdekvédelem és a királyi hatalom korlátozásának funkcióját.[387] A szokásjogra épülő joggyakorlat ugyanis nem egy egységes, normatív jogrendszert tartalmazott, hanem egy privilégiumokból, helyi szokásokból összetevődő jogalkalmazást eredményezett, amely mind a magán-, mind a közjog vonatkozásában érvényesült.[388] Ezeket a magyar feudális jogrend és közjog (*ius publicum Regnii Hungariae*) alapjait jelentő, az abszolutizmus és a rendiség küzdelmei során kialkudott, az állami főhatalom korlátozását biztosító *„sarkalatos törvényeket”* – lényegében ismét a szokásjogra visszavetítve – a 18. század során, a korszak közjogi kereteit is kialakítva, újabb kompromisszumokban erősítették meg.[389]

---

egyértelműen az abszolutisztikus tendenciák ellen hatnak, ugyanis a rendi alkotmány szerint a törvényhozás két pólusában a rendek és a király közösen vett részt, de emellett a rendeknek voltak egyéb lehetőségei is érdekeik érvényesítésére, ilyenek pl., a nádorválasztás, vagy alsóbb, közigazgatási szinten a végrehajtó hatalom gyakorlása. Vö.: Gergely András [1987] 136-137. p., ill. Alkotmánytörténet [1995] 50. p.

[385] Werbőczy István [1517]. A nemesség eredetét, kiváltságainak keletkezését bemutatva Werbőczy az I. rész 9. címben tárgyalja *„A nemesek négy kiváltságos és sarkalatos szabadságá”*-t. Ez a rész is jól mutatja, hogy a nemeseknek azonos módon biztosított személyes szabadsága, tulajdonjoga, sok esetben fonódik egybe a közjogot érintő ellenállási lehetőséggel (6.§). Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a Hármaskönyv jelentős részben egy adott politikai, társadalmi, hatalmi konstellációra adott válasz szerepét is betöltötte. Emögött azonban, elsősorban a megszilárduló szokásjogok és a rendi-nemesi kiváltságok megerősítését írásba foglalva, hatásában a mű messze túlmutatott korabeli jelentőségén. Bizonyos jogi formulák idejétmúltsága ellenére a sarkalatos törvények továbbélő befolyása a reformkori politizálás kereteit, a rendi ellenállás alapjait is meghatározta. A nemesi alkotmányosság közjogi pilléreit, a kétpólusú törvényalkotás formai alapjait Werbőczy a *„Kik szerezhetnek törvényeket és törvényszerű határozatokat”* cím alatt, a II. részben fektette le. Eszerint a törvények szerzésének, a birtokok adományozásának, a legfőbb bírói hatalom gyakorlásának, valamint az uralkodásnak és kormányzásnak a joga egyedül a szent koronával törvényesen megkoronázott királyt illeti. De ezek a jogok mégsem korlátlanok, ugyanis: *„Mindazonáltal a fejedelem nem alkothat rendelményeket saját elhatározásából és korlátlanul (proprio motu & absolute), főképen az isteni és emberi joggal ellenkező, és az egész magyar nemzet ősi szabadságát (vetustae libertati totius Hungaricae gentis) is sértő dolgok felől; hanem csak úgy, ha meghívja és megkérdezi a nemzetet, hogy ilyen törvények tetszenek-e neki, vagy nem?”*. De maguk a nemesek is kezdeményezhetnek az eleinte esetlegesen, majd a garanciákban rögzített időközönként rendszeresen tartott országgyűléseken a király felé *„a közjó előmozdítására hasznosnak vélt”* törvényeket, amelyeket az uralkodónak szentesítenie kell, ezért ezeket *„a fejedelem, nem pedig a nemzet rendeleteinek”* nevezték. Werbőczy István [1517] (II. köt. rész III-VII. cím) 285-293. p.

[386] Werbőczy István [1517] (II. köt. rész IV. köt. cím) 287. p.

[387] A szokásokban, tradícióban gyökerező és a bírói gyakorlat során képlékenyen alakuló, sok esetben az esetlegesség jeleit is magán viselő feudális jog a fejlődés bizonyos stádiumaiban éppen a jogrendszer tagolatlanságát, az egyes jogágak elkülönítetlenségét idézte elő. Éppen ezért a közjogi és magánjogi intézmények lényegében nem különülnek el egymástól. A feudalizmus jogrendszerében tehát az állami élet és a közélet szabályozását ellátó közjog – a közhatalom többszörös megosztottsága miatt – gyakran egybemosódott a magánjoggal, ami az elkülönítést a gyakorlati életben lehetetlenné tette. Erre hívja fel a figyelmet Magyar Jogtörténet [1999] 20-21. p., ill. 77. p. Maga a *Hármaskönyv* valójában nem is hajthatja végre a közjog funkcionális és fogalmi elhatárolását a magán, illetve személyi- és tulajdonjogtól, hiszen a feudális intézményrendszerek sűrű hálózatában ezek a területek sok szállal összefüggő, egymásra épülő garanciáikat éppen ebből a sajátosságukból is merítették. A *Hármaskönyv*ben is továbbél tehát az a tendencia, ami a korai feudalizmus jogrendszerében megfigyelhető, hogy alig lehet a közjog és a magánjog között különbséget tenni. Vö.: Bónis György [1972] 67. p.

[388] Péter László [1998] 225. p.

[389] Vö.: 1791/10.;12.; 13. törvénycikkek. In.: Magyar Törvénytár. 1740-1835. évi törvénycikkek. Gergely András 2000-es előadásában felhívta a figyelmet arra, hogy a két fél kapcsolatát és együttélését a kezdetektől egy erős államjogi szemlélet határozta meg, amely a közjogi viszony változásai során a föl-föl erősödő államjogi vitákban is megnyilvánult. Az államalakulaton belül komoly területi hányadot jelentő magyarországi részek súlya a 18-19. század során jelentősen megerősödött, ami a Birodalom *„reáluniós elemekkel terhelt perszonális uniós”* államjogi rendszerének átalakítását igényelte. Az erre a problémára megfogalmazódó magyar javaslatok kimunkálása – tehetjük

Ez az alkotmányos garanciákkal megerősített közjogi összeköttetés a történelmi fejlődés során a 16. századtól kibővült a Habsburg örökös tartományok és Magyarország megszilárduló – elméletileg az uralkodó személyére alapozott – kapcsolatával. A magyar rendi-képviseleti monarchia jellegéből és a Habsburg uralkodók megújuló beolvasztási törekvéseiből adódott, s az uralkodó és a rendek közjogi kapcsolatát is jelentősen befolyásolta, hogy a magyar alkotmányosság kérdése – Magyarország és az abszolutisztikus kormányzati módszerekkel igazgatott örökös tartományok között állandó feszültséget gerjesztve – több vonatkozásban is állandóan napirenden tartotta a birodalom két, eltérő módon kormányzott fele közötti kapcsolatok problémakörét.[390] A rendi dualizmus rendszerében az uralkodónak és az országnak egyaránt voltak a közjogi viszony tekintetében érvényesíthető privilégiumai, amelyekben elméletileg a két jogalany közötti alkotmányos egyensúly testesült meg. Valójában azonban ezekben az előjogokban – a császári trón és a bürokratikus birodalmi kormányzat túlsúlyával – a legtöbb esetben a Habsburg királyi hatalom dominanciája érvényesült.[391] A reformkori politikai köztudat számára evidenciának számított, hogy az „alkotmányos" Magyarország kormányzásának legtöbb problémája abból származott, hogy egy olyan birodalommal volt „egybeházasítva", amely nem rendelkezett semmiféle konstitucionális jogosítványokkal.[392] S részben az államközi kapcsolat szerkezetére vezethető vissza, hogy az alkotmányos sérelmek vitatása során körvonalazódó ellenzéki csoportosulások adnak majd lendületet a reformkori liberális politikai orientáció geneziséhez.

Széchenyi, követve a nemesi közjogi szemlélet általános megközelítéseit, maga is számot vetett a magyar rendi-képviseleti alkotmányosság jellegzetességeivel. De az ő megnyilatkozásaiban az alkotmányosság fogalma nem szűkült le csupán a feudális eredetű nemesi kiváltságok összességére, hanem éppen ellenkezőleg: a feudális köz- és magánjog paragrafusainak értelmezését szinte minden esetben az egyéni szabadságjogok bővítése, s a jogegyenlőség megteremtése irányába mutató kitételekkel egészítette ki.[393] Széchenyi a rendi alkotmányosság jelentőségét ugyanis teljesen más aspektusból ítélte meg, mint a sérelmi-ellenzéki tábor, vagy az állagőrző konzervativizmus álláspontját képviselő kortársai: *„Alkotmányunk 800 esztendő óta van – és csak néhányunknak van egyáltalán fogalmunk arról, mi is egy alkotmány!"* – írta a diéta vitái

---

hozzá – a reformkorban a már korábban kialakított kapcsolatrendszer medrében zajlott. Vö.: Gergely András [2000] 159-167. p.

[390] Vö.: Állam- és jogtörténet [1997] 202-210. p.

[391] A király *rezervátáit* képezték az uralkodáshoz és kormányzáshoz fűződő jogok, melyeket a nemesség „sarkalatos törvényei" korlátoztak. A reformkori diéták nemessége ezeket az előjogokat mindkét oldalról változtathatatlannak tekintette. Vö.: Péter László [1998] 226-227. p.

[392] Horváth Mihály, a reformkor kortárs-historikusa így adott ennek hangot visszatekintő munkájában: *„Az államszerződések s törvények szerint független s ősi alkotmányos intézményekkel biró hazánk oly monarchiának lévén állató (sic!) része, melynek másik fele korlátlan hatalommal, kényuri elvek szerint igazgattaték: minden törekvései s tiltakozásai, minden koronázati hitlevelei s törvényei daczára sem óvhatta meg magát egészen a kényuralom tulterjeszkedéseitől […] (ezért) a nemzet kénytelen vala szünet nélkül küzdeni fenyegetett alkotmányos jogaiért, törvényes függetlenségéért és önkormányzatáért."* – írta a bevezetésben. Horváth Mihály [1864] I. köt. 5. p. (Beszúrások tőlem: F.T.)

[393] A reformkori liberális ellenzék a rendi-nemesi alkotmány újszerű értelmezésével, a korlátozott nemesi szabadságjogok *„kiterjeszthetőségével"*, a jobbágyok birtokszerző képességének elismerésével, a köztherviselés igazolásával vélték megvalósíthatónak a jogrendszer, a társadalom és a politika színtereinek átalakítását. Vö.: Takács Imre [1999] 29. p. Igen közel áll ez a gondolat Széchenyi azon reformelképzeléséhez, mely szerint a társadalom átalakításának legfontosabb zálogát maga az egyén, a „kiművelt emberfő" jelenti. *„Ennél – mármint a kiművelt emberfőnél* (Beszúrás tőlem: F.T.) *– lejebb nem bocsátkozhatunk. Ezen kis gyökérbül származik boldogság, s viszont átok is az emberiségre…"* – írta a Hitelben. In.: Hitel 178. p. Ebben az egyén tökéletesedésére, fejlődésére alapozott koncepcióban a *„kiművelt emberfő", „lelki független ember"* fogalmak továbbfejlesztésével a Világban a „nemzetiségre állított közértelmesség" – a közjogi, alkotmányos garanciák helyett – lép *„az önkény egyedüli zablájá"*-nak feladatkörébe. Világ 197. p.

során szerzett keserű tapasztalatokkal naplójába.[394] Széchenyi, amidőn arra tett kísérletet, hogy liberális értékekre épülő „alkotmányosság" koncepcióját a közvélemény előtt is megpróbálja kifejteni, nemcsak az udvar mereven elutasító álláspontjával, de a konzervatív nemesi értékrend érvelésével is szembe kellett néznie. Az imént lezárult diéta kapcsán, részben annak eredménytelensége és hangneme okán, de sok esetben a rendi-ellenzéki politika fogalmi zűrzavara és álságos alkotmányosságtudata miatt sokszor kellett csalódottságának hangot adnia: *„Mennél jobban végiggondolom az országgyűlés ügymenetét, annál inkább úgy látom, hogy honfitársaim a képviseleti alkotmányra nem teljesen érettek."*.[395] Majd így folytatta okoskodását: *„Ez a mondat látszólag ellentmondást rejt magában, mert hisz az alkotmány 800 esztendő óta fennáll. – Ez lehet mind igaz, de az is bizonyos, hogy valahol kell valami más okának lennie, hogy ily sokáig kitartott – például a nyugtalan idők –, mert a magyarok nem érettek. De van bennük fogékonyság azzá válni."* – adta meg a pozitív végkicsengést fanyar élményeinek 1826. januárjában.[396] Való igaz, ebből a szempontból a diétán szerzett közvetlen tapasztalatai is azt a meggyőződését támaszthatták alá, hogy a valóságban sokkal szélesebb az a szakadék, amelyet az angol parlamentáris rendszer és a magyar rendi országgyűlés működése között korábban feltételezett: *„Angliában az ember a jobbítás eszközeként tekinthet a Parlamentre. Magyarországon azonban az országgyűlésre – csak az alkotmány megtartójaként lehet gondolni! Magyarország – hogy úgy mondjam – alig tartozik már a nemzetek sorába."* – írta 1826. június 9-én.[397] Ez a rendkívül sokatmondó rövid bejegyzés is azt bizonyítja, hogy Széchenyi nagyon is pontosan látta az angol és a magyar „alkotmányosság" lényegi különbözőségét. Mindebből pedig, arra következtethetünk, hogy az albioni és a hazai „konstitucionalizmus" párhuzamba állítása nem elsősorban az eszmei meggyőződés, hanem döntően a politikai érvelés világába tartozott. Az érvek pedig döntően abból a sajátos történetszemléleti bázisból nyerték vitalitásukat, amelyben a nemzet jövője és az alkotmányos haladás szoros összefüggésbe került egymással.

Az 1825-27-es pozsonyi országgyűlés a rendi intézményrendszer kompromisszumos megerősítésén és az alkotmányosság gyakorlatának folytonossá tételén túl a reformgondolatok vonatkozásában nem hozott még valódi áttörést. Az 1820-as évek végén a következő országgyűlés törvényalkotását előkészítő *rendszeres bizottsági munkálatok* azonban mégis fordulópontot jelentettek a reformok érlelődése, a rendi nyilvánosság kiszélesedése és a liberális nemesség megszerveződése szempontjából.[398] Személyes élményei mellett ez a közpolitikai szempontból felpezsdült légkör késztette Széchenyi is a programadásra.[399] De reformkoncepciója és taktikai elképzeléseinek kialakítása során nemcsak az udvar szempontjait, hanem a sajátos magyar társadalmi valóságot, s a magyar nemesség gondolkodásmódját is figyelembe kellett vennie. Csakhogy az a konzervatív érvelés, amely szerint a szokásjogok továbbélése tulajdonképpen a társadalmi rendszer fenntartásának garanciáit, s a törvények magyarázatának privilégiumát jelentette, és amely az alkotmány fogalmát csupán a feudális jogok összességének tekintette – s ezáltal nem a feudális jogrendszer nyitottságát, továbbfejleszthetőségét, hanem annak

[394] SZIN II. köt. 1825. dec. 31. 667. p. (Francia nyelvű bejegyzés.) (Napló [1978] 440. p.)
[395] SZIN III. köt. 1826. jan. 5. 5. p. (Napló [1978] 443. p.)
[396] Uo.
[397] *„In England denkt man im Parlament, auf Verbesserungen. In Hungarn auf dem Landtag – auf die Erhaltung der Verfassung! Hungarn gehört so zu sagen kaum mehr in die Zahl der Nationen."* In.: SZIN III. köt. 1826. jún. 9. 71. p.
[398] Az általános történeti részeknél felhasznált munkák: 19. századi magyar történelem [1998]; Csorba-Velkey [1998]; Magyarország története [1980]; Polgárosodás és szabadság [1999].
[399] Vö.: Gergely András [1972] 88-89. p., Viszota Gyula [1916] 321-330. p.

szokásjogokba zártságát hangsúlyozta – a liberális elveket valló Széchenyinek már túlontúl szűknek bizonyult.[400] Ezért azzal az állagőrző nemesi alkotmányfelfogással, amely szerint a feudális államrendszer fennállásának nem nélkülözhetetlen előfeltétele, sőt, annak veszélyeztetője lehet egy deklarált alkotmányosság, Széchenyi egyáltalán nem tudott azonosulni. S bár tisztelte az évszázados hagyományt, de azt – miként az elmúlt korok alkotásait, az ősök emlékeit is – a törvények megváltoztathatóságát valló Széchenyi legfeljebb csak kiindulópontnak tekinthette a valódi alkotmányos átalakulás, a *„képviseleti szisztéma”* megteremtése felé vezető úton. Az országgyűlés előzményei egyébként is bebizonyították, hogy egyre sürgetőbbé vált ez a feladat, hiszen a Habsburg kormányzat eme *„ősi alkotmány”* felszámolását is tudatosan napirenden tartotta. *„Ha az ember végiggondolja a magyar alkotmányt – a hiányosságait – hogy 800 éve áll fenn – akkor az ember csak álmélkodhatik. Ez összetartó erő fundamentuma azonban mindig a belső és külső veszedelem volt, melyben lebegett. Most, amikor mindent gáncsolnak és kiegyenlíteni akarnak, és erre elegendő idő és nyugalom van: még nagyobb veszedelemben forog!”* – állapította meg a diéta lezárulta után.[401] Mint láthatjuk, Széchenyi történetszemléletében a tiszteletet parancsoló 8 évszázados rendi alkotmány – miként a történelmi múlt vélt és valós emlékei – sem önmagában képviselt pozitív értékeket.[402] A rendi alkotmányosság és nemesi szabadság ellentmondásait felismerve, Széchenyi és liberális kortársai, a politikai érvek világában a „nyolcszáz éves” magyar konstitúciónak elsősorban azokat az aspektusait aknázhatták ki, amelyekből a polgári átalakulás és az új típusú nemzeti közösség megteremtésének lehetősége is igazolhatóvá vált.[403] Persze a gróf pontosan látta, hogy a kiváltságokra épülő rendi alkotmányosság átalakítása képviseleti alkotmánnyá lényegesen nehezebb feladat, mint egy abszolutisztikus országnak alkotmányt adni: *„Olyan ország, melynek vannak kiváltságai – és egyoldalú szabadságai, egy liberális alkotmányra nehezebben tehető fogékonnyá, mint olyan nemzet, melynek semmiféle szabadsága, sem képviseleti rendszere nincs! –”*.[404] Hiszen míg ott, ahol a szabadság élménye ismeretlen, nem kell a privilégiumokról lemondani, de ahol korábban már léteztek „szabadságok”, a korábban kiváltságokkal rendelkezőket arról is meg kell győzni, hogy az alkotmányos jogok mindenkire ruházásával az egyéni szabadság köre nem csorbul.[405]

[400] A 19. századi magyarországi jogfejlődés irányait vizsgálva Mezey Barna megállapította, hogy a 18. század végén életre hívott közjogi és közigazgatási rendszeres bizottság elaborátumai, bár a rendi politikai hatalom birtokosai is felismerték a változtatások szükségességét – hosszú évtizedekre meghatározva a magyar jogfejlődés irányait – az alkotmányos-, közjogi-, tulajdonjogi- és jobbágyviszonyokat illetően bizony nagyon konzervatív javaslatokat tartalmaztak. Az 1790-ben megkötött kompromisszum maga sem tette volna lehetővé az operátumokban a radikális javaslatok keresztülvitelét, mégis az 1790/91-es közjogi szabályozások sok szempontból megelőlegezték a későbbi polgári átalakulás során kialakított kapcsolatrendszer alapjait. Mezey Barna [2000] 338-342. p. Vö. Állam- és jogtörténet [1997] 202. p.

[401] SZIN II. köt. 1825. dec. 31. 668. p. (Napló [1978] 441. p.)

[402] Széchenyi történeti eszméiben a múlt értékei önmagukban nem képviseltek értékeket. Nem véletlen, hogy Széchenyi liberális értékrendje alapján a *Világ*ban komoly bírálat alá vetette Dessewffy klasszicista, rendi-nemesi történetszemléletét, s a múlt értékeit – a kifejtendő jövő és a magyar nemzet fiatalságának igazolási szándékával – sok esetben értéktelennek ítélte. Vö.: Világ 77-78. p.; Schlett István [1996-1999] I. köt. 47. p.

[403] A magyar polgári átalakulás feltételei és ideológiája (a jogkiterjesztés elve) egyaránt a rendi alkotmányosság átalakítását, továbbfejlesztését, nem pedig annak fölszámolását tette indokolttá. Nem véletlen, hogy az átalakulások élére álló liberális nemesi tábor a polgári állam megteremtésének lehetőségekor a független magyar minisztérium létrehozása során a már fennálló, továbbfejlesztendő törvényekre hivatkozott. Vö.: Gergely András [1981] 50-51. p.

[404] SZIN III. köt. 1827. jan. 04. 116. p. (Napló [1978] 501. p.)

[405] Mint láthatjuk, Széchenyi fenti idézete implicite magában foglalta a liberális „jogkiterjesztés” elvéből származó társadalomátalakulási problémák felismerését is.

III.3.3. Alkotmányosság és szabadság kérdése a politikai érvek világában

Az 1825-27-es diéta közjogi vitái, s az akadémiai felajánlással szerzett közéleti tekintély valósággal arra késztette a közszereplés színpadára lépő grófot, hogy önmaga és kortársai előtt is világosan kifejtse a politika aktuális kérdései között az alkotmányosság kapcsán kialakított álláspontjait. Széchenyi, noha tettvágya már sok konkrétumot tartalmazott, 1825-ben még elnapolta a politikai hovatartozást kinyilvánító döntését, s az alkotmányosság kérdéseit illetően is inkább bizalmas feljegyzésekben, önmagának készített vázlatokban foglalta össze formálódó elképzeléseit.[406] Későbbi értékrendjét, alkotmányos felfogását azonban szinte megelőlegezi az ebből az időszakból származó, *„Constitutio”* című, vázlatosan fennmaradt, magyar nyelven megfogalmazott írása.[407] Az írás címének megválasztása azt a szándékot mutatja, hogy Széchenyi a dolgozatban univerzális alapelvek kifejtésére vállalkozott, ugyanis naplóbejegyzéseiben, s vázlatos feljegyzéseiben a párhuzamosan és egymás szinonimáiként használt latin eredetű *„constitutio”* és a német *„Verfassung”* kifejezések közül a képviseleti alkotmányosság fogalmának általánosabb tartalmát megjelenítő, s az angol nyelvben is meghonosodott változatát alkalmazta.[408] Az írás magyar nyelve pedig – minden töredezettsége és értelemzavaró körülményessége ellenére – arra utal, hogy a gróf e fejtegetéseket a magyar alkotmányosság vonatkozási rendszerében kívánta szavakba foglalni.

Széchenyi az értekezés felütésében, megszilárduló liberális politikai értékrendje mentén voltaképpen minden emberek felett gyakorolt hatalmat – nem tagadva a hatalomgyakorlás szükségességét – *„tyranismus”*-nak tartott. Elismerte, hogy nincs még egy *„oly együgyü és simplex mechanika principiumokra”* állított kormányzási forma, mint az *„absoluta Monarchia”*, ám annak ellenére, hogy az emberek úgy tartják, *„machinak között kétség kívűl az a legjobb, a mely […] legsimplexeb”*, a gróf mégsem tudott azonosulni a korlátlan monarchia eszméjével.[409] Széchenyi *„Constitutio”*-felfogása elsősorban azért támasztott fenntartásokat az abszolutizmus kormányzati rendszerével szemben, mert az emberi (uralkodói) tökéletlenség következtében a korlátlan monarchia csak a legoptimálisabb feltételek mellett lehet alkalmas arra, hogy az *„Emberiség boldogságát legsikeresebb”* módon előmozdítsa.[410] A gróf tisztában volt azzal – s a pozsonyi diéta vontatott menetét figyelembe véve ezen nem is csodálkozhatunk –, hogy az olyan *„representativum Alkotmány”*, amilyennek valójában a magyart is tartotta, *„akár milyen jó és régi legyen is – idővesztésre, keveredésekre, és szörnyű fárodságra és munkálodásra ád kimeríthetetlen okokat”*.[411] Egy ilyen, *„constitutionális”*-jellegű alkotmánynak a *„mechanikáját”* – vallotta az udvar álláspontjával szemben – mindkét fél részéről csak *„örökké tartó mozgásban és küszködésben lehet elképzelni”*.[412] Ezért az alkotmányosság működése – beleértve az oly tökéletlen magyar rendi alkotmányosságot is – látszólag sokkalta komplikáltabb, mint egy

[406] Gergely András eszmetörténeti vizsgálatai mutattak ár arra, hogy Széchenyi, az akadémiai felajánlás hírnevet és megbecsülést jelentő megnyugtató távolságából 1825 végén még nem foglalt el konkrét politikai „pártállást”. Vö.: Gergely András [1972] 59-61. p.
[407] *Gróf Széchenyi István: Constitutio.* In.: SZIN III. köt. 443-447. p. Széchenyi vázlatait megmutatta Xantus Ignácnak, jogi tanácsadójának is, aki észrevételekkel látta el a munkát. Vö.: Sarlós Márton [1960] 34. p.
[408] A kormányzattal vitatkozó Széchenyi a szintén ez idő tájt készült *Miscellania* című írásában következetesen a *„Verfassung”* kifejezést alkalmazta. Vö.: Miscellania I-III. és „Constitutio” című írások. In.: SZIN III. köt. 447-452. p. ill. 443-447. p.
[409] Uo. 443. p.
[410] Uo.
[411] Uo. 444. p.
[412] Uo. 443. p.

abszolút monarchia *„alkotmánynélkülisége”*. Széchenyi véleménye szerint ez a látszólagos körülményesség, *„keveredés és idővesztés”* vezetett oda, hogy azok *„a kik elöre látni, de kivált befelé látni a dolgok velejébe nem tudnak […] oly iszónyó mod gyülölik, és félnek attol, amit egy Constitutionak szoktak hívni a mai időkben”*, s így a *„constitutiot magát az ördög találmányának”* tartják.[413] Pedig az alkotmányosság ügye korántsem az ördög találmánya, hiszen ha a kifejezést szélesebb értelemben vesszük, akkor azt mondhatnánk, hogy még *„Törökországnak is vagyon Constitutioja”*. Hiszen az alkotmány legáltalánosabb – tudatosan relativizált – értelmében még akár egy despotikus államnak is vannak bizonyos, az állam életét és a közállapotokat szabályozó alaptörvényei. Széchenyi azonban annak érdekében, hogy elhatárolja magát az ilyen jellegű félreértésektől, hangsúlyozta, hogy ő elsősorban *„Constitutio alatt, egy representativum Alkotmányt, olyant mind a magyar és Anglus”* fog érteni minden esetben.[414] A dolgozat – jól kitapinthatóan Rousseau *„Társadalmi szerződés”*-ének eszmei hatását magán viselő[415] – gondolatmenete szerint a demokrácia és a despotizmus közti skálán csak azért létezik többféle *„Constitutionális”* forma, mert a kormányzottak és kormányzók közti vetélkedésben az egyik fél mindig felülkerekedik: *„kivált egy régi Constitutioba(n) – egy rész sem nyerhet annélkül, hogy a másik rész nem veszt és így függ az alkotmány mindég az absolutismus és a Democratia vagy oligarchia között”*.[416] Ennek értelmében a szélsőséges változatok közt létrejövő különböző alkotmányos szisztémák nemcsak nevük, hanem *„mechanikcai principiumaik”*, vagyis működésük alapján is különböznek egymástól. A sokféle alternatíva és különbözőség ellenére Széchenyi az alkotmányosság univerzális jellegét – mintegy a halmaz elemeinek legjellemzőbb összetartozást jelentő kritériumát – a reprezentációban, vagyis a képviseleti jellegben határozta meg. Eszerint a képviseletre épülő alkotmány lényege tehát az, hogy *„az Executiva potestas* (vagyis a végrehajtó hatalom), *általjában semmi törvényt, az reprezentánsoknak befolyása nélkül nem hozhat”*, tehát *„[…] egy constitutionalis országban semmi oly eset nem lehet, hogy a kormány provisoria törvényt hozni kéntelen volna.”*.[417] A gróf abszolutizmusellenes meggyőződésével ugyanis azt hangoztatta, hogy *„jobb törvény nélkül lenni, mind oly törvény alat, melyet az absolutismus hozott”*![418] Éppen ezért, az 1825-27-es országgyűlés munkáját tekintve a legfontosabb aktuális feladatnak *„a meg romlott jó törvények helyre állítását”* és *„jó ujj törvényeknek felállítását”* tartotta.[419] Az alkotmányosság továbbfejlesztésének és az uralkodói szuverenitás korlátozására épülő képviseleti rendszer megszilárdításának folyamatát – a gyökeres fordulatot elkerülendő – Széchenyi alapvetően a régi, meglévő törvények átalakításával, a kor követelményeinek megfelelő tökéletesítésével, s kompromisszumokkal kimunkált új törvények bevezetésével vélte megvalósíthatónak.[420] Munkájában az erre vonatkozó konkrét javaslat – a később megszilárduló reformkoncepció struktúrájának megfelelően – az egyéni perfektibilitás és a közösségi szerepvállalás útját egyaránt nyitva tartotta: *„A köz jót két mód szerént lehet előre*

[413] Uo. 444. p.
[414] Uo. 444. p.
[415] Első pillantásra is számottevő eszmei azonosságok figyelhetők meg mind logikáját, mind érvelését tekintve Széchenyi okfejtése és a „Társadalmi szerződés” különböző kormányzati formákkal kapcsolatos eszmefuttatásai közt. Vö.: Rousseau, Jean-Jaques [1955] 162-197. p.
[416] SZIN III. köt. 444-445. p.
[417] Uo. 445. p. (Beszúrás tőlem: F.T.)
[418] Uo. 445. p.
[419] Uo. 446. p.
[420] Itt csak utalhatok arra, hogy Széchenyi a Bentham-féle tanok szerint erősen hitt az elavult törvények megváltoztathatóságában.

mozdittani, - publicae et privatae.".[421] Mint láthattuk, Széchenyi az alkotmányosság kapcsán megfogalmazott összefüggő, a szófordulatokon, sztereotípiákon, frázisokon túlmutató nézeteit az 1820-as évek végén döntő részben bizalmas feljegyzések formájában vetette papírra.[422] A gróf 1825-27 között – a napló tanúsága szerint – valóban komoly energiákat fordított a rendi alkotmányosság vizsgálatára, s a konstitucionális államforma jellegzetességeinek meghatározására. Sőt, mint azt a Metternichhel folytatott egyenlőtlen dialógus is mutatja, a gróf saját alkotmányos koncepciójának védelme érdekében még a Habsburg birodalom elsőszámú tisztviselőjével szembeni nyílt eszmei konfrontációra is vállalkozott. Töredékes feljegyzései, tanulmányai azt bizonyítják, hogy a programadás igényével fellépő Széchenyi az ideáltipikusnak vélt angol, illetve az ennél összetettebb, kétarcú és sokat bírált, de reális kiindulópontnak tekintett magyar rendi alkotmány legfontosabb jellegzetességeinek ismeretével fogott hozzá saját konstitucionális elképzeléseinek nyilvánosság számára készülő megfogalmazásához.

Szekfű Gyula a *Három nemzedék*ben azt állította, hogy *„Alkotmányos kérdésekben Széchenyit nem vezették elvont állambölcseleti elméletek vagy közjogi szempontok."*.[423] A gróf 1830 előtti alkotmányelméleti kísérletei azonban azt mutatják, hogy Széchenyit – jóllehet nem jogtudósként, hanem „politikusként" – nemcsak hogy foglalkoztatta a konstitucionalizmus problematikája, de nagyon pontosan tisztában volt a birodalom két fele közötti közjogi viszony dilemmáival is.[424] A programadó művek gondolatmenete pedig azt sugallja, hogy a *Hitel* írója – az egyén tökéletesedését előtérbe állító nemzeti reform mellett – voltaképp egy gyökeres „alkotmányreformra", s a fennálló törvények radikális megváltoztatásával járó átalakulásra tett javaslatot. Vagyis Széchenyi liberális társadalomátalakulási programját mind horizontálisan, mind vertikálisan leszűkítenénk, ha a grófot konzervatív reformeré átfesteni igyekvő Szekfűt követve azt állítanánk, hogy Széchenyi elsősorban azért ostorozta a magyar rendi alkotmányosságot, mert *„az ősi magyar alkotmány nagy kerékkötője a halhatatlan léleknek, az erkölcsiség kifejtésének"*.[425] Sőt, éppen ennek az állításnak az ellenkezőjéről győzhetnek meg bennünket a *Hitel* első fogalmazványaiban felbukkanó liberális alkotmányjogi gondolatok. A mű megírásához megfelelő rendezőelvet kereső Széchenyi fogalmi készletében ugyanis a *„belső csend"*, a *„polgári erény"* és a *„nemzetiség"* gondolata még együtt szerepel a törvénykezési reform és az alkotmányos átalakulás megteremtésének igényével.[426] *„[…] a liberális alkotmányt minden jó alapjának feltüntetni; […] A polgári erény az alap, s aztán jő az alkotmány"*; olvasható a *Hitel* csapongó, gyakran egymásnak is ellentmondó, s torzóban maradt első vázlatainak töredékei között.[427] A vázlatok kétséget kizáróvá teszik, hogy Széchenyi egyre határozottabb gyakorlati elképzelésekkel rendelkezett az alkotmányos átalakulást programját illetően: *„Én tsak akkor*

[421] SZIN III. köt. 446. p.
[422] Ezek az „előmunkálatok" és az itt papírra vetett gondolatok Széchenyi későbbi műveiben is megjelennek. Nem szükséges mély filológiai elemzés annak kimutatására, hogy a *„Constitutio"*-ban kifejtett érvek és szófordulatok a *Világ* kormányról szóló fejezetében szóról-szóra visszaköszönnek. Vö.: Világ 106-107. p.
[423] Szekfű Gyula [1934] 30. p.
[424] *„AZ AZ AUSTRIAI MONARCHIÁNAK ÉS MAGYAR ORSZÁGNAK HIBÁJA, HOGY AZ ISTEN A HARAGJÁBA KAPTSOLTA ÖSSZE […]"* – vetette oda magyarul egy baráti vita során 1821-ben. SZIN II. köt. 1821. okt. 20. 214. p. (Napló [1978] 238. p.)
[425] Szekfű Gyula [1934] 30. p.
[426] Az 1828 első feléből fennmaradt feljegyzések Széchenyi komoly dilemmáiról tanúskodnak a megfelelő fogalmak kimunkálásakor. Erre hívta fel a figyelmet: Viszota Gyula [1930] 135-144. p.; ill. Gergely András [1972] 83. p.
[427] Az idézett részleteket közli Viszota Gyula [1930] 135-144. p.; Forrás: *Széchenyi István: Hitel, Jegyzetek, Töredékek. MTA Kézirattár K257/2. 1-37. ff.* (Gedanken I-II.; A belső csend alapjai; Emberekrül; Boldogság alapjai).

fogom hinni hogy nékem Constitutiom és szabadságom vagyon hogyha a Kormányba' de facto befolyásom lesz - (sic!)".[428]

Ilyen és ehhez hasonló megállapításokkal a *Hitel* nyilvánosság számára írt lapjain közvetlenül nem találkozhatunk.[429] De a régi törvények megváltoztathatóságának, megreformálhatóságának – éppen a jelen fogyatékosságaira alapozott – igénye nem marad rejtve a sorok között: *„Lehetne mondani, kétséget nem szenved: "Ugyan mért kellene álladalmunkat 's régen gyökérre kapott intézetinket uj formákkal, uj törvényekkel toldani, mért uj utat nyesni oda, hol már tágas szabad járást látunk?" De erre nem kész e a' czáfolhatatlan felelet? Mit bizonyít a' jelenlét? Szegénységet, hátramaradást 's itt ott szinte penész és rothadás jeleit."*.[430] A magyar rendi alkotmány megújításának tehát egyik legfőbb indoka, hogy a nyolc évszázados alkotmány törvényei már nem felelnek meg a jelen követelményeinek. A régi törvényekhez és tradíciókhoz való ragaszkodást pedig egyszerűen *„magában nem bizó, szűk eszü 's félénk lelkű okoskodás"*-nak nevezte, mert úgy vélte, ha a magyar alkotmány a zivataros idők ellenére is képes volt ilyen sokáig fennmaradni, jövője a változtatások révén nincs veszélyben: *„És éppen azért, mert hazánk 's alkotmányunk a' legszomorubb helyeztetések közt 's a' legsarkalatosb változások által se bomlott meg, sőt Mai időkben százszorta boldogabb mint a' régi zavarban és setétségben volt, – éppen azért a' legnagyobb ujitások által, ha józanok, ma se fog megrendülni, hanem mind erősbre 's tartósbra fejtekezni."*.[431] Széchenyi tehát egyáltalán nem félt az ésszerű, s a fennálló viszonyokat figyelembe vevő törvényi változtatásoktól, ám hosszú távú reformstratégiájában pillanatnyilag a nemzeti önismeret és az egyéni tökéletesedés kérdései – vagyis a *„privatae"* út feladatai – kerültek előtérbe.[432] De akár gazdasági, akár társadalmi téren kívánta meg reformelképzeléseit valóra váltani, minduntalan szembesülnie kellett azzal a ténnyel, hogy a magyar polgári átalakulás legnagyobb kerékkötője a fennálló *„antiliberális alkotmány"*. A kiváltságokra és előjogokra épülő magyar alkotmány ugyanis *„hibás elrendezésével"* és maga előtt görgetett *„feleslegeivel"* gátolja a *„legnagyobb rész boldogságát"* és a *„közjó előmozdítását"*.[433] Széchenyi tehát nyilvánosság elé tárt érvelésében biztosította olvasóit, hogy *„senki nem akarja a régi várat feldulni"*, de mert a rendszer elavult, azt javasolta, hogy *„maradjon meg a régi is, s álljon egyszersmind mellette fel uj systema"*, hiszen tisztában volt azzal, hogy *„milly valódi […] s eleven életre juthatna hazánk 'minden honbelink felszabadítása 's polgári jusokban részesülhetése által"*.[434] Az alkotmányos reform terén jelentkező kettős dilemma, amely a régi *„systema"* részleges fenntartását, de egyszersmind szükségszerű továbbfejlesztését látszott előírni, mindenekelőtt a magyar rendi alkotmányosság belső ellentmondásaiból és az ország közjogi kapcsolatrendszeréből adódott. Széchenyi nemzetteremtő koncepciójának ugyanis egyszerre kellett szem előtt tartania a rendi alkotmányosság körének elkerülhetetlen szélesítését, a kiváltságos rétegek érdekeinek csorbíthatatlanságát, illetve a birodalom speciális kapcsolatrendszerét.

---

[428] *Széchenyi István: Hitel, Jegyzetek, Töredékek. MTA Kézirattár K257/2. 59. ff.*
[429] Részben egyet érhetünk Balogh Jenő 1942-ben írt tanulmányának megállapításaival, aki úgy értékelte, hogy a programadó művek nemcsak mondanivalójuk, de funkcióju miatt sem tartalmaztak mélyebb magyar alkotmányjogi fejtegetéseket. Balogh Jenő [1942] 33-34. p.
[430] Hitel 261. p.
[431] Uo. 261-262. p.
[432] Vö.: Gergely András [1972] 66. p.
[433] Hitel 214. p. Vö.: Gergely András [1972] 98-99. p.
[434] Hitel 217. p. és 258. p.

A rendi alkotmányosság bizonyos mértékű reformját Széchenyi tulajdonképpen már a programadó művekben is elkerülhetetlennek tartotta, mert úgy vélte *„el van kárhoztatva a' Magyar hátramaradás vagy elbomlás által veszni, ha t. i. alkotmányával a' perfectibilitas öszve-nem-férhető"*.[435] Sőt, az alkotmányos jogok kiszélesítését jelentős részben a magyar *nemzetiség* megtartásának, felvirágoztatásának is egyik feltételeként kezelte: *„minél több veszen részt az alkotmány bátorságot 's hasznot hajtó vázában, annál nagyobb az erkölcsi tehetség, több a' munkavágy, közönségesb a' szorgalom, bizonyosb a' kereskedési szükség, 's legbizonyosbak nem csak a' jó közösülések, hanem a' nemzeti nagyság és szerencse is!"*.[436] Ezért a kiváltságos rétegek irányába – hasonlóan az ellenzék jogkiterjesztést szorgalmazó elképzeléseivel – a rendi alkotmányosság kiszélesíthetősége mellett érvelt: *„ámbár szabadságunk csak egyoldalu 's nem általányos, még is egy olly alkotmány vázát birjuk, melly szabad, 's mellyet tágítni 's reformálni lehet"*.[437] Ám a lehetőség egyben kötelezettség is, hiszen érvei közt Széchenyi sohasem rejtette véka alá kritikáját a valódi szabadságnak csupán vázát bíró magyar alkotmányossággal szemben.[438] Az elődök azonban képtelenek voltak arra, hogy a rendi alkotmányosságot megfelelő módon megreformálják, s így *„[…] az „örökös réginél megmaradás" kivánsága, a' „mindigi foltozgatás" és „sohai gyökeres segítség" következésében alkotmányunknak […] praxisa most valóban nem egyéb mint egy, számtalan abususbul egymásra halmozott, az idő szellemétül bizonyosan 's könnyen sarkából kifordíthatandó gyenge rakvány"*.[439] Ez a romos, düledező *„rakvány"* azonban, *„melly a' nemzet nagyobb részét szinte minden polgári jusokbul kizárja, 's ekép azt t. i. a' nagyobb részt, mind alkotmányunk, mind saját személyink természetes ellenségivé teszi"* nem lehet alkalmas arra, hogy a polgári nemzet keretét adja.[440] Ezért is érvelt úgy, hogy amennyiben *„törvényeinket el nem rendezzük, ki nem tisztítjuk, elenyészésünk, elbomlásunk, halálunk bizonyos; ha ellenben módosítjuk, javítjuk s elrendeljük azokat, akkor megmenekedésünk, kiszabadulásunk s életünk lehető"*.[441] Alkotmányértelmezésében a jó konstitúció legfontosabb kritériuma, hogy képes a fejedelemtől a társadalom legalsóbb rétegéig valamennyi emberre a lehető legtöbb boldogságot sugározni: *„a' legfőbb igazság a' legnagyobb boldogsággal synonymon, 's ekép egy országi moralis alkotmánynak lehető legigazságosb elrendelése is legtöbb boldogságot hárít fejdelemtül lefelé a' közönség minden tagjára"*.[442] Széchenyi a *Stádium*ban teljesen egyértelművé tette, hogy liberális alkotmányosságeszméjének megfelelően az „emancipáció", vagyis a kiváltságok kiterjesztése jelentheti a nemzet jövőbeli

[435] Világ 248-249. p.
[436] Uo. 362. p.
[437] Uo. 342. p.
[438] *„Ha alkotmányunkban, melly nemzetiségünkre, szokásinkra annyira behatott és hat – mert a' törvény életet vagy halált okozhat – nyolcszáz és annyi esztendeig éppen semmi nem javíttatott 's változtatott volna, és eleink makacson 's homlokkal álltak légyen a' hatalmas időjárásnak ellene, akkor teljes meggyőződésem szerint most már nem is volna polgári létünk, 's tán még mélyebb helyre süllyedve nézné a' világ a' Magyart, mint a' Bolgárt, Serbust […] de más részrül azt is hiszem erősen, ugyan különb helyt foglalnánk a' nemzetek sorában ma, ha ősi törvényhozóink 's országos embereink az értelmi suly nagyobb kifejlődése 's a' magyar nemzetiség valódibb felemelkedése 's terjesztése által ösztönözve, időszakként, nem mindig csak felszinleg 's palliativkép reszelgettek 's foltozgattak volna törvényinken, 's nem mindig jobbára csupa régi theoriákba merülve, vagy mindig csak idegen kéztül 's másoktul várván üdvességöket, ugy szólván egy helyt veszteglettek volna: hanem ha gyökeres 's a' czélnak megfelelő reformátiók által, 800 ezernyi sulyu talpkő helyett lassanként 10 millionyi sulyut raktak, latán theoriák helyett velünk élő, de régibb 's több tapasztalásu alkotmányos nemzetek praxisával élni akartak, 's idegen gratia, gyámol és segítség-koldulás helyett, saját nemzetiségökben, ön keblökben – – – 's az ország minden lakosi felszabadításában biztak volna."* Stádium 5. p.
[439] Uo. 8. p.
[440] Uo. 67-68. p.
[441] Hunnia 80. p.
[442] Stádium 101. p.

fejlődésének alapját: *„Honunk minden lakosinak a' nemzet sorába iktatása bizonyos életet terjesztend; 9 milliónak ezentul is abbuli kirekesztése ellenben elkerülhetlen halált hozand anyaföldünkre. Ez lélekisméreti vallomásom!"*. Ezért a magyarság jövőjével kapcsolatos legsürgetőbb feladat *„az igazi szabadságnak 's nemzeti létnek talpkövét rakni"*, vagyis: *„Hunnia minden lakosinak polgári létet adni!"*.[443]

Széchenyi történetszemléleti megalapozottságú argumentációja szerint a *nemzetiség* felemelésének és megtartásának világtörténelmi jelentőségű feladata a polgári átalakulással, s az alkotmányos szabadságjogok kiterjesztésével valósítható meg. Csak a *„józan törvényekre"* épülő polgári alkotmány az, ami garantálhatja, hogy *„a' fejdelemtül lefelé mindenkinek sajátja ne koczkáztassék vagy csorbíttassék, hanem mindenkinek, a' privilegiáltnak mint az anélkülinek, valódi haszna nagyobbíttassék 's biztosíttassék"*.[444] A *Stádium* 12 törvényjavaslatában testet öltő alkotmányos reform legfontosabb feladata így nem más, mint a *„szabadság és bátorlét"* lehetőségének biztosítása és az egyén önkénnyel szembeni oltalmazása.[445] Széchenyi liberális szabadságértelmezése – ellentétben a kiváltságokra épülő rendi szabadságfelfogással – nem az előjogokra és privilégiumokra, hanem a természet adta szabadság általános eszméjére épült, mert csak a helyesen értelmezett szabadság lehet a valódi nemzeti nagyság alapja: *„a' szabadság tagadhatlanul legmélyebb 's valódibb talpköve is minden lehető hathatós előmenetelnek"* – érvelt a *Világ*ban.[446] A baj csak az, sóhajtott a *Hitel* szerzője, hogy *„sokan köztünk még azt se tudják, mi az igazi szabadság"*.[447] Tehát mindenekelőtt a kiváltságokat jelentő nemesi szabadság fogalmát szükséges felülvizsgálni, s a valódi szabadságot kell helyesen definiálni.[448] E szabadságértelmezés értelmében a valódi közösségi szabadság megteremtésének záloga az, hogy az egyén lemond természeti szabadságának egy részéről, vagyis *„természeti szabadságának egy részét a' társaságbeli szabadság megnyerése végett feláldozza"*.[449] A képviseleti alkotmány létére nézve ezért sokkal veszélyesebbnek tartotta a nemesi privilégiumok és kiváltságok létezését, mint magát az önkényt: *„egy képviseleti alkotmány mindaddig felette nagy veszélyben van, 's azt csak a' véletlen tartja fen, mig egy felekezet szabadsága az egészre nézve csaknem több kárt okoz, mint a' mennyit egynek legkorlátlanabb önkénye hozhatna"*.[450] Széchenyi ezért munkáiban a fogalmak tisztázása érdekében határozottan megkülönböztette a kiváltságokat jelentő rendi szabadságokat (privilegiumok) és a *„valódi" „társasági"*, vagy *„köz szabadság"*-ot. A *„polgári szabadság körei"* közt állók – az angliai példa szerint – a *„bátorlét, saját birtok, szabadság, törvény-előtti egyenlőség"* és a *„sajtószabadság"* kincseit bírják, melyek egyedüli előidézői a nemzeti nagyságnak és gazdagságnak.[451] Gergely András eszmetörténeti vizsgálatai mutattak rá arra, hogy Széchenyi programadó műveiben a politikai szabadságjogok kiterjesztése – az általános eszme elfogadása ellenére – lényegesen mértéktartóbb formában jelenik meg, mint a magánjogi alapintézmények gyökeres megreformálása.[452] Ennek a visszafogottságnak a hátterében minden bizonnyal a gróf *„szelíd 's convulsio-nélküli reformatió"* iránti vágya, s az alkotmányos

[443] Uo. 29. p.
[444] Uo.
[445] Vö.: Gergely András [1972] 102-103. p.
[446] Világ 337. p.
[447] Hitel 70. p.
[448] Széchenyi tulajdonképpen erre tett kísérletet a *Világ Casino* című fejezetében. Világ 382-444. p.
[449] Hitel 172. p.
[450] Stádium 202. p.
[451] Uo. 65. p.
[452] Gergely András [1972] 103. p.

átalakulásban rejlő vélt és valós veszélyforrások felismerése húzódott meg. Az alkotmányos átalakulás társadalmi vetületeiben rejlő kockázatok mérséklését Széchenyi az egyén tökéletesedésére és a kiváltságok fokozatos kiterjesztésére alapozott programmal vélte megvalósíthatónak. De a rendi alkotmány valódi képviseleti alkotmánnyá történő átalakításának talán legnagyobb veszedelmét abban látta, hogy Magyarország *„alkotmányos tartománya egy alkotmánytalan főországnak”*.[453] Ez a különbség azonban Széchenyi érvei szerint egyértelműen Magyarország javára billenti a mérleg nyelvét: *„Volna a monarchia másik részének képviseleti alkotmánya, nekünk pedig nem, mirajtunk lenne akkor a sor, hazánk belső idegeit szerinte alkalmazni. De mivel Ausztriának képviseleti alkotmánya nincs, sőt ilyesről szinte még sejditése sincs, nekünk pedig hála az Egeknek, van, azért nem rajtunk áll az utánozás, hanem valóban mienk a szent kötelesség fentartani azt, akár utánoztatunk, akár nem, a mit ha Austriának minden provinciái szivszakadva bennünk nem irigylenek, ismét csak minhibánk, saját halálos bününk.”*.[454] A gróf történetszemléleti alapokra támaszkodó argumentációjában a csökevényes és továbbfejlesztésre érett magyar rendi alkotmánynak nemcsak a birodalmi kapcsolat, de a történelmi Magyarország soknemzetiségű jellege vonatkozásában is hallatlanul nagy integráló ereje van: *„a Magyar, az emberek legnagyobb kincsével „szabad alkotmány szerkezetével” bir.” […] szabad szerkezetü alkotmánya által viszont ő áll minden szomszédi előtt s annyira, hogy jóllehet több vele határos nép sokban igen is előhaladott már, mikben ő egy lépést se […] tett, s jóllehet minden kincse egyedül és kirekesztőleg csak a magát kifejthetés lehetőségében áll, azért mindent fontolóra vévén […] határtalanul magasabban áll és kedvezőbb körülmények közt létez a magyar nemzet, mint a szomszédságában levők akármelyike.”*.[455] A gróf érvelése szerint a magyarság tehát rendelkezik egy olyan többlettel – idejétmúlt és változtatásra váró, de mégiscsak konstitucionális rendi alkotmányosságával – amelynek kiszélesítésével és mindenkire ruházásával a nemzetteremtés problémái is egy csapásra megoldódhatnak.[456] Széchenyi – hasonlóan a liberális reformellenzék tagjaihoz – bízott a jogkiterjesztő asszimiláció politikájában; hitt abban, hogy a magyar rendi alkotmány körének kiszélesítésével a szabad tulajdonosok társadalmát megteremtő polgári átalakulás és a nemzetiségeket integrálni képes nemzeti átalakulás egyszerre valósítható meg.[457] A magyar rendi alkotmány áldásainak kiszélesítése így egyszerre kínálta a kiváltságok megszűntetésének és az alkotmányosságterjesztés civilizációs missziójának világtörténelmi jelentőségű és az egyetemes emberiség tökéletesedésének beteljesítését. *„[…] ’szabad alkotmányi áldás’ a lehető legnagyobb földi jó, és e szerint minden ember, ki […] keresi a jó- s bátorlétnek talpkövét, […] szabad alkotmány áldásai alá fog törekedni; miből megint az következik, hogy a magyar nemzet ujjászületése, minthogy szabad szerkezetü alkotmánya van, nemcsak az austriai közbirodalomnak, de az egész földtér becsületes lakosát is közelébb állithatja józan emberi törekedésinek végczéljához, és ekép annak előmozditásából az egész jobb emberiségre háramolhat haszon.”* – érvelt Széchenyi a *Hunnia*ban.[458] Az 1840-es évek vitairatai arról tanúskodnak, hogy Széchenyi érveinek középpontjába az *alkotmányosság* és a *nemzetiség* történetszemléleti dimenziókba nyúló problematikája lépett: *„Alkotmányos szabadság,*

[453] Hunnia 85. p.
[454] Uo. 91. p.
[455] Uo. 205. p.
[456] Vö.: Varga János [1982] 32-47. p.
[457] Vö.: Dénes Iván Zoltán [2001] 68. p.
[458] Hunnia 213. p.

felemelkedett nemzetiség a' mi elemünk, ez azon kutfő, mellybül mindennek folyni kell." – sűrítette jelmondattá az évtized legfontosabbnak ítélt feladatait *A kelet népé*ben.[459] Csakhogy a vitairatban körvonalazódó pillanatnyi feladat-meghatározás és a gróf hosszú távú nemzetfejlesztési stratégiájában kifejtett prioritások között látszólag komoly belső feszültség támadt.

Nemzetiség és/vagy *alkotmányosság* – fogalmazta meg a nemzetfejlesztés irányával kapcsolatos döntés kényszerét *A kelet népe* problémafelvetése: *„Választanunk kell tehát, de nem úgy, hogy nagy érdekeink' egyikét is feláldozzuk, 's vagy a' magyarságon engedjünk ütni csorbát, vagy szolgaságba sülyedjünk; az Egekrét ne! mert nemzetiség nélkül […] úgy teng szerencsétlen nép […] mint mi magyarok tengünk hoszszú századok óta, […] szabadság, alkotmányos lét nélkül viszont úgy nyomorog nemzet, habár irigylésre méltólag hevűl is ott nagy és kicsi, férfiú és hölgy a' haza' puszta emlitésén, mint nyomorog a' dicső lengyel, vajmi nemes sebektül vérző oroszlán."*.[460] Széchenyi politikai értékrendszerében a cél régóta adott: *„hazánknak minden ingadozás nélküli átvarázslata egy elkopott félig meddig feudalis, félig meddig alkotmányos szövevénybül emberhez illő minden ál fénytül kitisztult képviseleti rendszerre"*, míg történetszemléleti érvei szerint ennek a folyamatnak a tétje nem kevesebb, mint *„az emberiségnek egy nemzetet megtartani […]* [s] *az emberiség feldicsőítéséhez vezetni"*.[461] Széchenyi helyzetelemzése szerint azonban nem az *alkotmányosság* van pillanatnyilag veszélyben, hanem a *nemzetiség*: *„Volna egyedül alkotmányunk veszélyben, vagy csak arrul szó, mikép kelljen azt tágítni, a' lehető legtöbbre ruházni, nem volna akkor baj;"*, ám az alkotmányosság javítása, a képviselet körének szélesítése *„feladásunknak csak fele, de még fele sem"*, ugyanis *„a' magyarságot óvni, kifejteni, a' másik ennél nem csekélyebb sőt még jóval nagyobb tekintet"*.[462] A nemzet elemi érdekeire hivatkozva úgy ítélte meg, hogy a magyarság terjesztése, megkedveltetése, vagyis a beolvasztás még nem aktuális, sőt, bizonyos szempontból a gazdasági és törvénykezési reformokra is veszélyes: *„a' magyarság' terjesztése – ez akármilly paradoxnak látszassék is lenni, még is így van – […] ellentétben áll az anyagi javak […] de még némileg az alkotmány' terjesztésével is. 'S természetes; mert a' magyarság' ma még mindenben olly könnyű, olly szellemi csak, hogy ha valami mással összekapcsolva nyujtatik, elpárolg, vagy ha megmarad, akkor a' másikbul nem marad semmi is hátra."*.[463] Ugyanis a magyar nemzetiség még nem rendelkezik elegendő integrációs erővel: *„A magyarságnak mostani állása […] még nem ollyan, mikép úgy szólván emeltyűül szolgálhatna más dolgok megkedveltetésére. Ez csak későbbi időkben történhetik, mikor a magyar nyelv – mert a törvény nyelve – az egész haza minden ereibe el is fog oszlani."*.[464]

A kelet népe írója eszerint a *nemzetiség* terjesztését, szélesítését pillanatnyilag nem tartotta célravezetőnek, sőt a nemzet jövőjét szem előtt tartva az erőszakos „magyarosítást" – a nemzetiségek számbeli túlsúlyára és a birodalom nyugati tartományainak gazdasági-politikai fölényére hivatkozva – veszélyesnek ítélte. A helyzetelemzésből adódó meggondolások Széchenyit arra a következtetésre sarkallták, hogy a *nemzetiség* és *alkotmányosság* korrelációjában egy jelentős taktikai átcsoportosításra van szükség: átmenetileg *„a magyarságnak*

[459] A kelet népe 215. p.
[460] Uo. 246. p.
[461] Uo. 238. p. és 220. p.
[462] Uo. 243. p.
[463] Uo.
[464] Uo. 244. p.

egyedül védlő, […] az alkotmánynak viszont haladó szellemben kellene működnie”.[465] *A kelet népe* ennek megfelelően az alkotmányos szabadságjogok szélesítését, a törvénykezési javítások felgyorsítását vélte a magyar nemzetiség megtartását és a későbbi integrálódást elősegítő legsürgetőbb feladatnak: *„Jövendőnk’ biztosítása végett tehát most mindenek előtt alkotmányunk’ minél előbbi ’s minél tökéletesb kifejtésére, és annak a’ lehető legnagyobb számra ruházására kell törekednünk; ’s pedig: mert semmi egyéb által nem kedveltethetjük meg mind a’ magyarságot mind önmagunkat könnyebben és többekkel, és ekkép semmi egyéb által nem mozdíthatjuk olly sikeresen elő valamint nemzeti ügyünket, úgy saját hasznunkat is; mik körül forog az egész.”*.[466] Széchenyi ugyanis a magyar rendi alkotmányosságot egy olyan különleges, a magyar polgári átalakulás más meghatározó tényezői – vagyis a birodalom nyugati tartományai és a nemzetiségek – által nem birtokolt keretnek tartotta, amelynek szélesebbre vonásával a magyar nemzetiség megtartása, s a nem magyar részek tökéletesebbé válása egyszerre lenne megvalósítható. De *A kelet népe* az alkotmányterjesztés formai és módszertani szabályait is meghatározta: *„az alkotmánynak mindenkire terjesztése mozdíttassék elő lehető legsebesebben, mi természetszerint éppen nem eszközöltetik „túlhajtás”, hanem egyedül azon lépcsőzet által, melly aristocratiai létünknél fogva az alkotmányban ’s nem az alkotmányon kün fekszik; minthogy akármennyire terjedjen is vágyunk in ultima analysi, anarchia nélkül nem haladhatunk egyéb formákban elő mint aristocratiaikban, anarchiából pedig ránk nézve nemzetiség’ tekintetében soha nem forrhat ki ujjászületés, de szövevényes állapotunk – vagy inkább nyavalyánknál fogva okvetlen be kell kövekezni a’ halálnak; mit soha nem szabad felejtenünk.”*.[467] Tehát az alkotmánnyal kell előrelépni, de az alkotmányos jogok *„mindenkire terjesztése”* a rendi alkotmányosság szellemiségéből adódóan csak arisztokratikus formában, vagyis a kiváltságok fokozatos kiterjesztésével érhető el. Ez a kitétel tükrözi igazán pontosan vissza a gróf abbéli meggyőződését, hogy a politikai szabadságjogok azonnali, akár a nemzetiségekre is vonatkozó kiszélesítése egyáltalán nem szerepelt közvetlen céljai között. Ráadásul úgy tűnt, az *„alkotmányos szárnynak”* riadót fújó Széchenyi a nemzet törékenységére hivatkozva kondította meg a dinamikusabb változások és a szélesebb körű törvénykezési reform igényével fellépő *Pesti Hírlap* ellenében a vészharangot. Hogy ezeknek a hangszereknek az egyidejű megszólaltatása mögött milyen történetszemléleti megfontolások rejlettek, s hogy ez a manőver milyen eszmei-politikai konzekvenciák levonásához vezetett Széchenyi reformprogramjában, azt *A kelet népe*-vita érveiben megjelenő történetszemléleti vetületek elemzése révén kívánom bemutatni.

[465] Uo. 249. p.
[466] Uo. 251. p.
[467] Uo. 398. p.

IV. Széchenyi történetszemlélete vita-helyzetben

IV.1. Történetszemléletek és A kelet népe-vita

*A kelet népe*t Széchenyi szaktörténész és irodalmár interpretátorai szinte egyöntetűen a gróf közírói munkásságának egyik, ha nem a legjelentőségteljesebb darabjának tekintik.[1] Pedig első pillantásra ez a mű, úgy tűnik, sem csapongó-romantikus stílusával, sem látszólag inkonzevens logikai felépítésével, sem pedig a korabeli közvéleményben ambivalens érzelmeket kiváltó „hatástörténetével" nem szolgált rá a magasztaló jelzőkre. Széchenyi monumentális vitairatát az utókor döntően más okok – elsősorban csak a későbbiek során kirajzolódó politikai következményei és eszmetörténeti hordereje – miatt tartotta és tartja „a legnagyobb magyar" legbelsőségesebb és legfontosabb munkájának. A magyar historiográfiában az elmúlt évtizedek során a Széchenyi-Kossuth vita számos magyarázata látott már napvilágot.[2] A szakmai érvekkel alátámasztott (kanonikus) értelmezések jelentős részében a polémia evolúciós vizsgálatához kapcsolódóan – természetesen felhívva a figyelmet a vita kialakulásának számtalan más lehetséges összetevőjére is – rendre helyet kaptak a konfliktus eszmei, politikai illetve szemléleti aspektusai is.[3] De az eszme- és politikatörténeti jelentőségű hatástörténeten túl *A kelet népe* középponti szerepét látszanak igazolni a vitairat alapvetésében és érvelésében felbukkanó történetszemléleti megfontolások is. A könyv megszületésének mélyebb eszmei-politikai indokait szemrevételezve valóban úgy tűnik, hogy Széchenyi jellegzetes történetszemléletének alapgondolatai nemcsak hogy hangsúlyosan megjelentek a vitairat új kihívásoknak megfelelni igyekvő érvanyagában, de bizonyos fokig ez a sajátos történetértelmezés szervezte a mű több dimenzióban mozgó argumentációs bázisát.[4] Különösen nagy súlyt ad ennek a jelenségnek, hogy Kossuth válaszában maga is markáns kommentárokkal reagált Széchenyi történetszemléleti vonatkozásokkal rendelkező megjegyzéseire. *A kelet népe* rendkívül erős történetszemléleti bázist sejtető eszmefuttatásai és kinyilatkoztatásai késztetett arra, hogy esettanulmányszerű vizsgálatnak vessem alá a műben, és az általa életre hívott polémiában megjelenő ilyen jellegű megfontolások megnyilvánulásait.

---

[1] Viszota Gyula, Széchenyi eme könyvét a „legnagyobb magyar" *„legalanyibb munkájá"*-nak nevezte. Viszota Gyula [1927-1930]. Németh László a könyvet ugyancsak az életmű legfontosabb darabjának tekintette: *„Ha tisztán írói szempontból kellene választanom Széchenyi munkái közt: a Kelet Népe alatt állanék meg. A magyar romantika nagyszerű órája ez. A behamusodott lélekben megmozdult forrósógok, a rossz magyarságot is egy rapszodosz tört hangjaként bukják; a kétoldalnyi hosszat is elérő körmondatok egy természeti ömlés megszakíthatatlanságával folynak. Egyhangú ceterum censeo és tarka emlékek, vallástétel s a legérzékenyebbre csapó gúny: együtt forrnak, szikráznak s kanyarognak. […] A könyv egy nagy költő munkája."*. Németh László [1942] 508-509. p.

[2] Munkám során a polémia következő feldolgozásaira támaszkodtam: Andics Erzsébet [1975]; Balás P. Elemér [1943]; Csorba László [1991]; Ferenczi Zoltán [1925]; Friedreich István [1914-15]; Gergely András [1972]; Gergely András [1987]; Horváth Mihály [1864]; Kemény Zsigmond [1851/a]; Kosáry Domokos [1979]; Kosáry Domokos [2002]; Lackó Mihály [1977]; Spira György [1964]; Szabad György [1977]; Szekfű Gyula [1934]; Varga János [1983]; Velkey Ferenc [1992]; Velkey Ferenc [1997/b]; Velkey Ferenc [1999]; Viszota Gyula [1927-1930].

[3] Vö.: Gergely András [1972]; Kosáry Domokos [2002]; Lackó Mihály [1977]; Szabad György [1977]; Varga János [1983]; Velkey Ferenc [1992].

[4] Erre utal egyértelműen: Angyal Dávid [1907] 39-59. p. Angyal úgy látta, hogy *„Széchenyi történeti eszméinek van némi kapcsolata a Kelet Népében Kossuth ellen megindított polémiájával is."*. 39. p.

Az előzőekben – nagy hangsúlyt fektetve Széchenyi történeti eszméinek strukturális rekonstrukciójára – a gróf történetszemléleti alapfogalmainak felépítését és összefüggéseit tekintettük át. A most következő elemzésekben elsősorban a jelenség gondolat- és érv-szervező konkrét szerepkörét kívánom vizsgálni. Széchenyi történeti eszméinek „működése", vita-helyzethez igazított újraszerveződése mindenekelőtt Kossuth hasonló gondolatokat tartalmazó reakciója tükrében válik pontosabban értelmezhetővé. Ezért véltem szükségesnek itt, egy Kossuth történeti eszméinek legfontosabb jellegzetességeit összefoglaló rekonstruciós fejezet kialakítását. Egy ilyen konfrontációs helyzethez fűződő párhuzamos egymásravetítés adhatja meg a kulcsot ahhoz, hogy pontosabban láthassuk, mennyire képez koherens „rendszert" Széchenyi történetfelfogása, s a reformkor egyik legjelentősebb polémiájának belső szerkezetében milyen szerepet foglalt el az eltérő történeti látásmód, s a hozzá kapcsolódó eszmei és szemléleti bázis különbözősége.

„Nem azon tompa él körül forog tehát a' dolog, hogy haladjunk, […] de az a' kérdés, mellyek útaink, és mellyek a' még bezártak, mellyek a' már kinyiltak, mellyikén lehet haladni sebesen, mellyikén csak óvakodva, mellyikén végre csak úgy, mint a' fűszál nő." – hangzott *A kelet népe* helyzetfüggő, önmeghatározó és fogalomdefiniáló haladás-értelmezése.[5] A mű egyik gondolatszervező kulcsfogalmának számító *haladás* kifejezés „pontosabb" meghatározására irányuló törekvés arra utalt, hogy Széchenyi – valamilyen külső hatások következtében – új értelmezési keretet szándékozott adni politikai érvelése egyik leggyakrabban használt szófordulatának. Mindez azt sejtette, a gróf reformkoncepciójának az 1840-es évek elején új kihívásokkal kellett szembenéznie: a közélet új típusú eseményei – az ellenzék megváltozott szerepe, s mindenekelőtt a Kossuth-jelenség – az átalakulásokkal kapcsolatos politikai érvek újragondolására, s a konkrét helyzethez igazított újjászervezésére szólított fel. A vitairat bevezetőjében kifejtett helyzetértelmezés szerint ezt az aktualizációs igényt mindenekelőtt a „lemaradás" érzése táplálta: *„Már most mint elért, hátra hagyott, szembül vesztett, természetesen mindent hátulrul nézek csak […]."*.[6] *„A nemzet haladásának elindítója"* ezt az új helyzetet egyértelműen úgy élte meg, mintha most neki kellene – a folyamatokat hátulról szemlélve – *„a' sebesebben haladó lobogók után iramlani*[a]*"*. A *haladás*-értelmezés aspektusából az 1840-es évek elején Széchenyi úgy érzékelte, mintha az egy évtizeddel korábban kifejtett, s a nagy programadó művekben szoros logikai egymásraépülés mentén lefektetett elveit Kossuth és az ellenzék – az általuk mesterségesen felgyorsított események révén – *„leelőzték"* volna. Ez a *„lemaradás"*-élmény azonban a grófot egyáltalán nem saját reformkoncepciójának dinamizálására, hanem sokkal inkább a gyorsabban haladók elképzeléseinek bírálatára, s a lendületesebb átalakulásban rejlő veszélyek kimutatására késztette. Széchenyi ezért – *„bécsi és magyarországi helyzet- és körülmény-ismereté"*-re támaszkodva – a magyarországi átalakulásokban rejlő kockázatokra, s mindenekelőtt *„nemzeti életünknek gyermekszaká"*-ra hivatkozva *„kötött ólmot lábaira"*, hogy *„nehogy őt is elragadja"* a sebesebb célba érés reményétől megrészegült, s *„olly nehezen korlátolható, 's engedelmeskedni olly keveset szerető magyar vér"*.[7] A szakirodalom ennek az eszmei-politikai dilemmának a létezésére, s a Kossuthtal

[5] A kelet népe 276. p.
[6] A kelet népe 228-229. p.
[7] Uo. 229. p. [Az idézetben a mondat szerkezetének megfelelő szórendi változtatásokat hajtottam végre. F.T.]

szemben megfogalmazott kritika számos összefüggésére rámutatott már.[8] Annak kérdését azonban, hogy Széchenyi milyen indoklással kívánta *„a hazai erőmű* [nemzeti jövőt veszélyeztető] *sebesebb forgását”* lassulásra bírni, részletesen nem vizsgálták még. *A kelet népe* mind keletkezéstörténetében, mind alapvetésében, mind pedig érvanyagában azt mutatja, hogy a gróf ebben a vitapozícióban a gyorsabb haladás veszélyeit és önmaga koncepciójának helyességét jelentős részben történetszemléleti megfontolásokkal kívánta igazolni a közvélemény előtt. Ezért a Kossuth-ellenes támadás nemcsak a korábbi argumentációs klisék újraaktualizálását, s a programadó művekben megfogalmazott történetszemléleti megalapozottságú indoklás „leporolását” igényelte. A sikeres érvelés érdekében Széchenyinek ebben a megváltozott környezetben ismét ki kellett nyilatkoztatnia állásfoglalását, tisztáznia kellett történeti eszméinek alapfogalmait, s ehhez az érvek támaszául szolgáló történetszemléleti megfontolásait is újfent mozgásba kellett hozni. Véleményem szerint jelentős részben ez az újraszerveződésből eredő lendület hatja át *A kelet népe* olykor tétova, bonyolult-romantikus, de határozott történetszemléleti irányultságot sugárzó gondolatfolyamait.

A korabeli közvélemény váratlanul és értetlenül fogadta, hogy a régóta várt liberális sajtóorgánum, a *Pesti Hírlap* megindulása után néhány hónappal mi késztethette a grófot ilyen jelentős támadásra.[9] Széchenyit azonban a Kossuth-ellenes fellépés gondolata már az újság első néhány száma után erősen foglalkoztathatta, hiszen a lap megjelenését követően – egyelőre csupán a napló intim világában – szinte azonnal rohamra indult: *„Megjelenik a Pesti Hírlap – ma első ízben. – Hol vannak a következések!”* – írta 1841. január 3-án.[10] *„Átvillan rajtam az eszme, hogy szegüljek szembe Kossuthtal.”; „Politikai téren árokba csúszunk. Kezdek komolyan írni Kossuth ellen.”* – jegyezte fel január 29-én és február 6-án.[11] Széchenyi nemcsak erős tempóval dolgozott, de hogy támadásának megfelelő hátteret biztosítson, időközben a mértékadó politikusokat is folyamatosan szondázta, s megpróbálta őket kétes sikerrel kecsegtető ügyéhez megnyerni.[12] A barátok és politikustársak egyértelműen le akarták beszélni a támadás megindításáról, de a gróf a hírlap elleni fellépést lelkiismereti ügyként kezelte: *„Levelet kapok Andrássy K-tól s Eötvös Pepitől – ne írjak Kossuth ellen. – Lelkiösmeretemtől kérek tanácsot, s – folytatom. –”* – írta naplójába március elején.[13] Ilyen előzmények után, alig fél évvel a *Hírlap* útnak indulását követően, 1841. június 23-án látott vaskos röpirat formájában napvilágot *A kelet népe*.

Ha megnézzük az írás sebességét – ami látható módon a tartalmi és formai jegyeken is nyomokat hagyott – el kell ismernünk, a művet csak valamilyen elementáris felindulás, valamiféle feltartóztathatatlan meggyőződés kelthette életre: Széchenyi nemcsak a *Hírlap* helytelen irányában volt bizonyos, de hitt saját erkölcsi-politikai igazában is. Ezt a vibráló belső feszültséget sejtetik a könyv első címvariációi is: *„Lélek Harang”*, *„Anti Vezér Czick”, „Fonák Reform”*.[14] A február közepére kialakított végleges cím, *A kelet népe*, pedig nemcsak arra enged

[8] Vö.: Gergely András [1972]; Lackó Mihály [1977]; Varga János [1983]; Velkey Ferenc [1992].
[9] Deák és Wesselényi álláspontját – levélváltásuk közlésével – Ferenczi Zoltán ismertette. Vö.: Ferenczi Zoltán [1925] 65-68. p.
[10] SZIN V. köt. 1841. jan. 03. 435. p. (Napló [1978] 930. p.)
[11] SZIN V. köt. 1841. jan. 29.; febr. 06. 442. p.; 446. p. (Napló [1978] 931. p.; 933. p.)
[12] Ferenczi Zoltán [1925] 24-25. p.
[13] SZIN V. köt. 1841. márc. 07. 454. p. (Napló [1978] 939. p.) Deák úgy vélte, korai még a lapról ítéletet mondani, másfelől a hírlapi izgatást nem tartotta olyan veszélyesnek. Deák levelét idézi: Ferenczi Zoltán [1925] 25. p.
[14] SZIN V. köt. 1841. febr. 7-8-11-14. 446-448. p. (Napló [1978] 934-935. p.) Varga János ugyancsak a cím sokoldalú jelentésrétegére hívta fel a figyelmet. Varga János [1983] 36. p.

következtetni, hogy a könyv címe csupán a mű belső logikai elrendeződése után nyerte el végleges formáját, hanem azt is igazolja, hogy Széchenyinél a címválasztás nagyon erős koncepcionális jelentőséggel is bírt.[15] A szerző egy olyan sokatmondó cím mellett kívánt dönteni, amely egyfelől képes lehet kifejezni – történetszemléleti megalapozottságú érvek sorát hadrendbe állítva – a könyv megszületésének mély meggyőződésre támaszkodó szemléleti aspektusait, másrészt igazolni tudja a szokatlanul heves támadás okait. *A kelet népe* – jóllehet voltak, akik szándékosan azt hitték, hogy újabb munkáját *„Tán Kaukáziárúl és Kőrösi Csomárul írja […] a roppant tudományu gróf”* – nemcsak a magyar nép eredetét, származását, kivételes értékeit és világtörténelmi jelentőségű hivatását akarta jelképezni, de utalt egyben arra is, hogy ez az egyediség a nemzet tökéletesítésében – hogy a magyarság betölthesse feladatát – komoly hozzáértést, elhivatottságot és körültekintést igényel.[16] *A kelet népe* tehát egy olyan *lélekharang* szerepét kívánta betölteni, amelyet a gróf Kossuth dinamikusabb és mélyrehatóbb változásokra ösztönző *vezércikkei* ellen szándékozott megkondítani, mégpedig a magyarság kifejlesztésének egyetemes történeti küldetéstudatára hivatkozva. Mindez pedig arra utalt, hogy Széchenyi kiforrott haladás-koncepciójába és nemzetfejlesztő terveibe Kossuth lapja már megindulásakor sem igazán illett bele, s azt igazolja, hogy a polémia keletkezésével kapcsolatban azoknak az interpretációknak van inkább létjogosultsága, amelyek a vita kibontakozását több tényező (eszmei, politikai, szemléleti, státuszbeli, személyes, stb. ellentét) együttes hatására vezetik vissza.[17] Széchenyi tehát lelkiismereti ügyként kezelte a támadást, és vállalva népszerűsége elvesztésének kockázatát, nem hagyta magát eltéríteni. A gróf fellépése első pillantásra több szempontból is ellentmondásokkal terhesnek tűnhetett, s nemcsak azért, mert a fiatal *Hírlap* iránya ekkor még nem volt pontosan kivehető, hanem azért is, mert Széchenyi egy újság cikkeire vaskos könyvvel válaszolt,[18] s mert a liberális közvélemény színe előtt a lap csupán a gróf

[15] Széchenyi A kelet népe címet először 1841. febr. 14-én használta. Vö.: SZIN V. köt. 1841. febr. 14. 448. p.

[16] Pongrácz Lajos bíráló elemzésében szántszándékkal torzította el a cím jelentését. Vö.: Pongrácz Lajos [1842] 5. p.

[17] Széchenyinek *A Kelet népe* idejére kialakult értékvilága lényegében egységes és állandó formában aktualizálódik a vita kapcsán. Erre utal: Velkey Ferenc [1997] 14-15. p. Széchenyi – bár maradéktalanul nem adhatunk hitelt érveinek – így nyilatkozik a személyes ellentétről a vita későbbi szakaszában: *„Mi pedig az antipátiát illeti, bátran állíthatom: sokkal magasabbra helyezem honunk érdekét, hasznát…hogysem hazámfiainak bármelyikét is, ha károsnak nem tartom hatását, csupa személyes ellenszenvbül, […] csak hajszálilag is megrövidíteni […] elég alacsony lehetnék”*. Széchenyi István: Wesselényi és Kossuth IX. Jelenkor, 1843. febr. 16. In.: Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] I. köt. 380. p. Viszota Gyula Széchenyi Kossuthtal szembeni ellenszenvének fő okát abban látta, hogy a szerkesztő azt a Wesselényiféle irányt folytatta, amellyel a gróf már a harmincas években megszakította kapcsolatait. Vö.: Viszota Gyula [1927-1930] LXI. lap. Hasonló irányba mutat Kosáry Domokos vitainterpretációja is, aki a polémia eredőjét lényegesen korábbra helyezte, mint *„A Kelet Népe”* keletkezése, s abban alapvetően Széchenyi és Wesselényi politikai koncepciójának elválását, összeütközését látta: *„Az, hogy Kossuth Wesselényi oldalán lépett a politika porondjára, nemcsak politikai nézeteinek és módszerének fejlődésére volt hatással. E kapcsolat eleve előírt számára egy olyan irányt, melynek minden következményét maga sem láthatta. Így történt ez Széchenyivel kapcsolatban is. […] A politikai ellenérzés, és vele a később történelmi arányú Széchenyi-Kossuth ellentét kezdete adva volt már azzal, hogy Kossuth Wesselényi nyomába lépett, adva volt akkor, midőn Kossuth még nem is sejthette ezt, s midőn egy ilyen szembenállás Széchenyi és a kezdő, szegény kisnemes közt nem is volt még elképzelhető.”*. Kosáry a Széchenyi-Kossuth vita értelmezésében – eltérően a kortársi megközelítésektől – már az 1946-os első kiadásban is a sokrétű, társadalmi, politikai és szemléleti elemeket is felvillantani igyekvő interpretáció álláspontját képviselte. Így a vita keletkezésében egyaránt látott egyfajta, a Kossuth lelkiségét jellemző *„érzékeny kisnemesi önérzet”*-ből, társadalmi dinamizmusból táplálkozó személyes ellentétet, felfedezett a vármegyei nemesség és a liberális ellenzék szerepét eltérően értékelő pozicionális különbséget és kimutatott a társadalomátalakulás különböző értelmezésében gyökerező politikai konfrontációt is. Kosáry Domokos [2002] 140-141. p.

[18] Balás P. Elemér [1943] munkája kiválóan rámutat könyv és hírlap eltérő dologiságára, és az ebből adódó koncepcionális eltérések eredetére. Így vélekedik erről Széchenyi: *„[…] különbség van könyv, hirlap és indítvány közt, mert hatása egészen különböző, s különböző pedig azért, mert midőn a könyv bármilly varázzsal járjon is csak hosszabb időközökben működik, és a közönségnek ekkép időt hágy magát kipihenni, s úgyszólván kifújni, s megint magához s eszéhez jőni, addig a hirlap egyhuzomban és lankadásra nem térőleg tartja kivált a felszínesb olvasót, melly a nagyobb rész, fogva, és ekkép ha meg nem szűnő bökdösésre és felingerlésre használtatik, könnyen, sőt okvetlen gyulladásba hoz”*. Széchenyi István [1842] 93. p. *„Irjon tehát könyvet;* - szólította fel a szerkesztőt a gróf – *hadd*

közreműködésével megkezdett haladás vonalába kapcsolódott bele, és egy lépést sem tett – legalábbis formálisan – a *Stádium*ban lefektetett reformelveken túl.[19] A korabeli közvélemény értetlenségét jól tükrözik a korai vita-interpretációk, amelyek a polémiát alapvetően nem ideológiai, vagy politikai ellentétekre látták visszavezethetőnek. *„[…] semmi sem volna fonákabb felfogás, mint Széchenyinek Kossuth elleni harcát, melyet a Kelet népé-ben megkezdett, doktrínák iránti tollvitának tartani."* – fektette le a Széchenyi-Kossuth vita későbbi értelmezését is hosszú időkre meghatározó értékítéletét 1851-es *Széchenyi*-esszéjében Kemény Zsigmond.[20] Kemény évtizedeken át egyfajta „iskolateremtő" befolyással rendelkező felfogása nem titkolt módon Dessewffy Aurél egy évtizeddel korábbról származó *Kelet népe*-kommentárjából táplálkozott, melyben a konzervatív politikus Széchenyi Kossuth-ellenes kirohanását elsősorban *„mint egy nagy magyar aggodalmainak őszinte kifejezését; [s] nem mint önállású munkát, nem mint politikai elvek és rendszer kézikönyvét"* értékelte.[21] Horváth Mihály reformkortörténeti

---

legyen min rágódnunk és surlódnunk. Mert hiszen - és ez a könyv és az ostorozó hirlap közti különbség - mostani, alaprakási vezérczikkféle kengyelfutója nemcsak nem hagy egy kis eszmélésre, s annál kevésbé valamellyes megemésztésre időt, de egy indigestiobul a másikba döntvén inkább vértódulást, mint eszmeérlődést okoz; s ekkép nem alap-rakásra, hanem felforgatásra szolgál.". Széchenyi István: Mély számoló tanítványom. Jelenkor 1843. máj. 25. In.: Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] I. köt. 585. p. Kossuth a sajtó szerepéről természetesen egészen másként vélekedett: *„Pedig az időszaki sajtó szabad nemzetnél hivatva van, hogy legyen óramutató a' nemzet életében, legyen hajnalcsillaga a' világosság napjának, legyen a' jelennek izzadó munkása, melly a' jövendőt előkésziti; legyen élesztő fuvalma a' rejtekben csillámló szellemszikránk; legyen őrje a' jogszerüségnek; reményhorgonya a' szenvedőknek; a bűnnek ostora, a' szerény érdem koszoruzója; és legyen zászló, melly körül szellemi tábort üssenek, kiket egyenlő elvek vezetnek, kiknek szivökben egyenlő érzelem ég."*. Kossuth Lajos: A szerkesztő búcsúszava. In.: Pesti Hírlap 1844. jún. 30.

[19] *„A Hirlap életének első heteiben semmi olyan reformjavaslattal nem állt elő, amely már korábban valahol, vagy egyenesen az országgyűlésen fel ne merült volna."* – írta elemzésében Varga János. In.: Varga János [1983] 26. p. Kossuth rendkívül taktikusan, később is megpróbálta úgy beállítani saját programját, mintha attól a Széchenyiféle reformok még radikálisabbak lettek volna: *„Ha részletekre visszük mind azokat, miket a magyar nemzet politicai jelene s közel jövendője korkérdései gyanánt két év óta fejtegeténk, semmit vagy legalább igen keveset találunk, miben az alkalmazási árnyéklat némi cseképed különbségei mellett talán […] a nemes gróffal egyet nem értenénk, sőt hacsak 10 év előtt irott Stadiumának XII törvényét, s a Kelet népébeni ujabb confessióit tekintjük is, ő méltósága a radicál reformok mezején mérföldekkel előbb van mint mi."*. Pesti Hirlap 1843. jan.12. Kossuth részéről ez mindenképpen taktikai fogás is volt, hiszen a lényeges különbség valóban nem a program alapjaiban, hanem annak továbbfejleszthetőségében, nyitottságában rejlettek. Ferenczi Zoltán hívta fel a figyelmet arra, hogy Széchenyi – jóllehet a gondolatok eredetét magáénak tekintette – mindig is mereven elutasította, hogy Kossuth az ő programjának folytatója lenne, hiszen az idők mások, mint mikor maga fellépett. Ferenczi Zoltán [1925] 26. p.

[20] Kemény Zsigmond [1851/a] 278. p. Kemény 1851-ben jelentette meg a *„Forradalom után"* és a *„Még egy szó a forradalom után"* című tanulmányai között a Széchenyiről szóló esszét. A dolgozatok sajátossága, hogy azokban Széchenyi eszméinek, reformkoncepciójának mindinkább Kemény céljainak megfelelő igazolása erősödik fel. Kemény Zsigmond Széchenyi-értelmezését elemzi: Kosáry Domokos [1981] 15-59. p. Kemény forradalom utáni történetszemléletében a reformkori realista irányultság helyett egy erős romantikus szemléleti túlsúly figyelhető meg. Ez részben magyarázatot adhat arra, hogy Kemény miért figyel fel olyan érzékenyen a romantikus-organikus nemzetfelfogás jelenlétére Széchenyi történelmi eszméiben. Vö.: R. Várkonyi Ágnes [1973] II. köt. 380-384. p.

[21] Dessewffy Aurél [1841] 589-590. p. (Beszúrás tőlem: F.T.) Hogy mennyiben tudatos mindkét szerző esetében a vitának ez a politikai-eszmei síkról történő elmozdítása, arra itt nincs lehetőség kitérni, de az mindenképpen egyértelműnek tűnik, hogy a történelmi személyiség intenzív történelemformáló szerepét valló Kemény véleményében a polémiának elsősorban az érzelmi és jellembeli különbségekből eredeztetett vonulata hangsúlyozódik ki. Kemény szerint Széchenyi pályájának második szakaszában – feladva népszerűségét és a pártok közti közvetítői szerep lehetőségét – az átalakulások szempontjából veszélyesnek ítélt irányzat mindinkább befolyásos képviselőjének jellembeli fogyatékosságokból eredő modor- és taktikabeli hibáit vette bírálat alá. A *Még egy szó a forradalom után* című röpirat még nyilvánvalóbbá tette, hogy Kemény, aki a nemzeti tragédia üszkös romjai közül tekintett vissza a reformkorra, Széchenyi politikai pályájának csupán egy meghatározott részére tartott igényt. Számára nem elsősorban az 1830-as években merész és átfogó változásokat kezdeményező reformer, hanem a nemzetet a forradalomba kergető Kossuth taktikájának veszélyeire figyelmeztető, s az agitátor ellen akár népszerűsége elvesztése árán is fellépő Széchenyi alakjára volt szükség. Vö.: Varga Zoltán [1963] 20-22. p. Kemény Zsigmond [1851/a] 282-290. p. Kemény Zsigmond [1851/b] különösen 416-436. p.; Vö.: Kosáry Domokos [1981] 21. p. Kemény – *A kelet népe* adott helyzethez kötött érveit önmaguk funkcióján is túlléltetve, s a vita-magyarázatok egyik megtévesztő irányát előtérbe helyezve – úgy látta, hogy *„Széchenyi forradalmi jóslata az ész és szív, a modor és taktika körüli okoskodásokon nyugszik."*. Az „ész és szív", illetve „modor és taktika" különbözőségének Széchenyi által felvetett problematikája szinte végigkíséri az egész polémia historiográfiáját, mellyel jelen keretek között félrevezető és irreleváns lenne foglalkozni. Vö.: Kosáry Domokos [2002] 278-282. p.; ill. 312. p. Csak utalni kívánok arra, hogy Széchenyi érvelésében az észre történő hivatkozás az organikus nemzetszemlélet egyik elemeként jelenik meg: *„Férfikorban lévő*

összefoglalásában ugyancsak arra a megállapításra jutott, hogy Kossuth elvei *„a haza átalakítása tekintetében ugyanazok voltak, melyeket Széchenyi, Wesselényi, Deák, Batthyány nyomdokai után az egész ellenzéki párt magáéinak vallott”*, s csupán az átalakulás *„menete s tényezői, eszközei s módjai tekintetében”* tért el *„lényegesen Kossuth Széchenyitől”*.[22] A reformkor közvéleménye tehát – Falk Miksa véleményeszerint – azt láthatta, hogy *„Így állt szemközt e két jelentékeny férfiú, mindkettő buzgó barátja a haladásnak, teljesen egyetértettek azon óhajtásban, hogy siettetni kívánták azt, hanem homlokegyenest ellenkező nézetet vallottak az irányra nézve, melyben e haladásnak kellene történni, mint szintén az eszközökre nézve, melyeket ahhoz használni kell.”*.[23] Az egykorú kommentárok véleményében – az eltérő interpretációs szempontok ellenére is – néhány fontos egybeesés figyelhető meg: szinte mindegyik vitamagyarázat – kétségbe vonva az elvi ellentét lehetőségét – elsősorban az átalakulás tétjéhez kapcsolódó módszertani és erkölcsi elemeket hangsúlyozta ki, és – az átalakulás jellegére vonatkozóan – a *haladásfogalom* értelmezésének történetszemléleti összefüggéseket sejtető problematikáját emelte ki. Ezt a szemléleti-módszertani – és nem elsősorban ideológiai-politikai – ellentétet látszottak igazolni *A kelet népe* megfogalmazásai is, ahol Széchenyi maga is úgy nyilatkozott, hogy a szerkesztő *„szándéka tisztaságárul de legkisebbé sem kételkedik”*, sőt *„elveit is jobbadán magáévá teszi”*, s mi több, *„legyen szabad mondani, legédesb atyai érzések közt jobbadán magáéinak ismeri”*.[24] A mű központi problémafelvetései arra engednek következtetni, hogy a vita-helyzet révén ellentétként manifesztálódó szemléleti különbség egyik legjelentősebb vetülete a haladás irányának, módszerének és értelmezésének – az érvek világában történetszemléleti megfontolásokat is felszínre hozó – kérdésköre lett.

Az 1840-es évekre a politikum szóhasználati világában nyilvánvalóvá vált, hogy a *haladás* kifejezést sem kisajátítani nem lehet, sem egységes, konszenzusra épülő jelentésmezővel nem rendelkezik. Ebből következően a *haladás* által megjeleníteni szándékozott társadalmi, politikai és gazdasági átalakulásnak a reformkori magyar közgondolkodásban egymással párhuzamosan különböző módozatai és sebességi fokozatai léteztek. A támadás hevessége és jellege – ebből az aspektusból – azt a látszatot keltette, hogy az átalakulás menetének túlbiztosítására törekvő Széchenyiféle haladás-koncepció nagyon nehezen volt képes a változások dinamikusabb variánsait akceptálni. Korábban már meggyőződhettünk arról, hogy a gróf érveiben az átalakulási procedúra világtörténelmi távlatokba kivetített tétje a haladási folyamat mind biztonságosabbá tételét, s mind szigorúbb kontrollját igényelte. Ebben a képletben azonban minden más liberális és haladó átalakítási terv, ami a legcsekélyebb mértékben is eltért az általa kigondolt változattól, a haladás biztonságosságát és így a nemzet életét látszott veszélyeztetni. Ezért tűnt úgy, hogy az előrelépés módját illetően Széchenyi „sokténezős” nemzetfejlesztő stratégiája – beleértve azt is,

---

egyénnek és nemzetnek tehát, ha tettleges részt akar az életben venni, az értelem urodalmi körébül kell hatni, azon egyedülibül, honnan minden következményes hatás veszi eredetét.”. A kelet népe 297. p. Kemény Zsigmond pszichologizáló megközelítésmódjában éppen ezek az elemek emelik ki a szerkesztő népszerűséghajhász és hiúságra hajlamos tulajdonságait, melyek kontrasztjában Széchenyi emberi nagysága és jóstehetsége sejlik fel. Elsősorban ez a pszichologizáló-narratív megközelítésmód kelti életre Kemény Széchenyi-értelmezésének – többek között szív és ész hamis antagonizmusát, az anyagi kifejlés elsődlegességének hangsúlyozását, a gróf jóslatainak bekövetkezését, Széchenyi betegségének és összeomlásának magyarázatát is magában rejtő – továbbhagyományozott tévútjait. Ennek a technikának a problematikájára hívta fel a figyelmet: Lackó Mihály [2001]. Ezt a megközelítést vette át Horváth Mihály is, aki szintén úgy látta, hogy *A kelet népé*-t *„nem úgy kell tekinteni, mint doctrinák feletti tollvitát, mint politikai elvek s rendszer kézikönyvét”*. Horváth Mihály [1864] II. köt. 62. p.

[22] Horvát Mihály [1864] II. köt. 55. p.

[23] Falk Miksa [1868] 124. p.

[24] A kelet népe 272. p. (Az idézett részt a mondat szerkezetének megfelelően átalakítottam.)

hogy ez a koncepció éppen összetettségéből adódóan a szűk körű, személyes irányítást igényelte – mindinkább eltávolodott a „haladás táborának" szélesedő és egyre dinamikusabb politikai programjától.[25] Ebből a szempontból nagyon is törvényszerűnek látszik, hogy az „ütemkülönbség" vonatkozásában a vita történetszemléleti dimnziója döntően a haladás kérdése körül csúcsosodott ki.

IV.2. A történelmi tét dimenziója A kelet népében

„Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait mint ereklyét megőrizni 's szeplőtelen minemüségében kifejteni, nemesiteni erőit, erényeit, s igy egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végczéljához, az emberiség' feldicsőitéséhez vezetni" – fogalmazódott meg *A kelet népe* történetszemléleti megfontolások egész sorát felszínre vető alapvetésében a magyar nemzet átalakulásának és haladásának végső célja.[26] Széchenyi iménti hitvallása nyilvánvalóvá tette, hogy a vitairatban a *Pesti Hírlap* vezércikkeinek elemzését és a velük szemben megfogalmazódó kritikát a gróf a magyarság kifejlődésének világtörténelmi jelentőségű „küldetéstudata" mentén kívánta megszervezni.[27] Ennek a történetszemléleti megalapozottságú nemzeti hivatástudatnak az argumentációs erejével szerette volna kihangsúlyozni, hogy Kossuth és a *Pesti Hírlap* – amennyiben nem változtat stílusán – *„megsemmisítésre vezeti a magyart, s szaporábban, mint gondolnók"*.[28] A *„magyarságot az emberiségnek megtartani"* elv újbóli és minden korábbinál hangsúlyosabb kinyilatkoztatásával Széchenyi egy olyan jelentésösszefügést és vitapozíciót kívánt teremteni, amelynek segítségével több nézőpontú kritikája és számos síkon megindított támadása is megfelelő indokokkal látható el. *„[…] azért jajdultam fel a Pesti Hirlap megjelenésekor olly keserűn [...] mert magamat meg nem csalhatólag látom, milly felszínes, milly egészen elhibázott szempontbul fogja fel a szerkesztő körülményeink olly annyira egybebonyolodott és újjászületésünk nem kevésbé szövevényes kérdését."* – szólt a támadás egyik indítéka.[29] *A kelet népé*ben megjelenő *Pesti Hírlap*-értelmezés keretét láthatóan a nemzeti újjászületés kérdésének tétjét középpontba emelő történeti megfontolások nagyon erőteljesen áthatották. A korábbi fejezetekben láthattuk, hogy Széchenyi haladás-koncepciójában a polgári átalakulás egy bonyolult, buktatókkal terhelt, időben hosszan elnyúló folyamatot jelentett, amelyből *„diadalmasan kigázolni, magyarodni s csinosodni egyszersmind, s egynek rovására sem, majdnem lehetetlen"*, de *„mert lehet, azért kell"*.[30] A magyar nemzet *„szövevényes létének titkaiban"* Széchenyi az ország közjogi helyzetének, rendi-alkotmányos politikai berendezkedésének és társadalmi fejlődésének azokat az átalakulás folyamatát is befolyásolni képes sajátosságait látta, amelyek a nemzeti reform vonatkozásában egy különleges eljárásmód szükségességére hívták fel a figyelmét. Ez az, amit véleménye szerint a szerkesztő nem bír, nem

[25] Vö.: Veliky János [1995/a]
[26] A kelet népe 238. p.
[27] Ennek egyik aspektusa: *„A nemzetével azonosuló, az abban és azért élő romantikus hős az átalakulás tétjét személyes drámaként élte meg, s mindvégig a vállalt élethivatás izzásában figyelte a nemzet sorskérdéseit."*. Velkey Ferenc [1997] 8. p.
[28] A kelet népe 255. p.
[29] Uo. 260. p.
[30] Uo. 245. p.

képes *„magasb szempontbul”* felfogni.[31] Ehelyett a lap *„homlokegyenest hajtja szerencsétlen, csak most lábadozó, nemzetté virulni csak most akaró népünket az anarchia mindent elsüllyesztő örvényébe, vagy mi hihetőbb, közvetlen az önkénynek hajótörő szirtjei felé”*.[32] A Széchenyi által megidézett, s Kossuth révén előidézett *anarchia* és *önkény* egyértelműen a francia forradalom menetének analógiáit keltette életre, amit a gróf sematikusan – tudatosan játékot űzve a *Hírlap* 18. száma kapcsán – a *„forradalom veres fonala”*-ként *„a karzatok felhevülésétől”* kezdve a mindenen *„túllicitáláson”* át egészen *„Brumair 18-ig”* vezetett le.[33] De a nemzetteremtés aspektusából a nemzeti reform veszélyei mellett az átalakulás össztársadalmi érdekei is jelentősen felnagyítódtak: *„reformálni és úgy hogy* [„az alkotmányi vár”] *omladozó boltozati alatt egy élő se veszítse életét, hanem nagy és kicsi, hatalmas és gyenge, gazdag és szegény, és ki csak szijja Hunnia levegőjét, dicsőül felemelkedő falai közt fellelje honát”* – fogalmazódott meg a vitairat érvelésében.[34] A halálos álmából *„most lábadozó”*, s fiatalságából *„nemzetté virulni csak most akaró”* magyarság – hirdette Széchenyi meggyőződésesen – nem képes még a *Pesti Hírlap* által diktált gyorsabb tempó befogadására.

Az ide-oda kapó bírálat alapján úgy tűnt, hogy Széchenyi nemigen talált konkrét fogást a lap zárt eszmeiségén, ezért a vitairatban azt kezdte hangoztatni, hogy a hiba Kossuth cikkeinél az egyes részletek összeillesztésében rejlik: *„miszerint a Pesti Hirlapnak egyes, de nem legnevezetesb részei visszásan vannak rakva, és ekkép, ha meg nem fordíttatnak, éppen ellenkezőjét kell szülniök, mit a Pesti Hirlap szerkesztője […] elérni ohajt és elérni vél”*.[35] A vád szerint az újság hibái leginkább a választott témák felszínességében, a társadalmi érdekek ellentétbe állításában, illetve a nyilvánosság szerepének hamis értelmezésében ragadhatók meg. Széchenyi részletes elemzés alá vette az addig megjelent újságpéldányokat, hogy kimutathassa: a *Hírlap „kivételek körül részleteskedik”*, s hibásan általánosít egyedi esetekből. Ráadásul, céljául olyan felszínes, megalapozatlan elképzeléseket választott *„mellyek eléréséért nemzeti és alkotmányos létünket tesszük kockára”*.[36] *„Kisdedóvó intézet”*, a *„tömlöczök okszerinti elrendezése”*, *„hasznos ismeretek terjesztése milly szivet emelő ötlet”* – vallja maga is Széchenyi – *„Mind felséges, nem tagadhatni, de nem hazánk jelenlegi állapotában”*.[37] A gróf állásfoglalása szerint – a nemzet életkorából következően – a Kossuth által felszínre dobott korkérdések még nem aktuálisak, a szerkesztő témaválasztásai nem illenek még *„nemzeti sakkjátékunkba”*, mert a *„a nemzeti kifejlésnek lépcsőit”* szigorúan be kell tartani.[38] Széchenyi, amidőn elkezdte tudatosan leértékelni az újságban megjelenő cikkek problémafelvetéseit, s megpróbálta kimutatni, hogy a *Pesti Hírlap „visionariusokhoz illő felszínességekkel”* teli, *„minden terv nélkül való”*, sőt, a *„legsajnosb csalképzetekkel megtelt”*, illetve *„felhevülés vagy pillanati irgalom sugtából ide oda kapkodó”*, voltaképpen történeti eszméinek azokra a következtetéseire kívánt utalni, amelyek szerint a nemzetfejlesztési stratégia sikere a valamennyi veszélyforrással számolni képes politikai módszerekben rejlik. A kritika értelmében a helytelenül megszerkesztett összetevők olyan tévutakat eredményezhetnek, amelyek veszélynek vezethetik a nemzet jövőjét. *„Nem is egyebek*

[31] A későbbiekben *A kelet népé*ből vett, rövidebb sajátos szófordulatok származását nem jelölöm pontosan.
[32] A kelet népe 260. p.
[33] Uo. 316. p.
[34] Uo. 268. p. (beszúrás tőlem: F.T.)
[35] Uo. 290. p.
[36] Uo. 309. p.
[37] Uo. 311. p.
[38] Uo. 311. p.

illyféle egybehangzás és terv nélküli erőlködések, mint az ömledező szívnek egy kis hiusággal összeházasitott rögtönzései." – szólt a sommás megállapítás.[39] Széchenyi úgy találta, hogy Kossuth vezércikkei inkább a szívhez, s nem az értelemhez szólnak, az írások pedig az érzelmek túlzott felkorbácsolásával úgyszintén a szalmalángú lobogásra egyébként is hajlamos magyar nemzet fejlődését veszélyeztetik.[40]

„Nincs tehát nekem […] sem személye, sem […] elvei, sem irányzatai, sem általában a Pesti Hirlap ellen legkisebb kifogásom is […] csakhogy a fenforgó kérdéshez [vagyis a haza jövőjéhez] *és honi körülményeinkhez alkalmazva ne legyen tactikája olly hiányos olly visszás."*; *„és ekkép egyedül azon modor ellen lehet és van kifogásom, mely szerint, mit ő hiszi, felemeli a hazát, mint hiszem viszont én sírba dönti a magyart"*– összegezte mindent elsöprő, hosszú oldalakon szétáradó kritikájának lényegét a vádló.[41] Széchenyi tehát a szerkesztő és a hírlap legnagyobb problémáját abban látta, hogy Kossuth cikkeinek *„tactikája, modorja hibás. E körül forog a dolog."*, s ez az *„olly hiányos olly visszás" „modor és tactika"* döntheti sírba a magyar *nemzetiséget*.[42] A gróf a hibás modor egyenes következményének tekintette, hogy a szerkesztő a különböző politikai ágensek, társadalmi rétegek érdekeit egymással ellentétbe állítja: *„kezdje bár themáját akárhol és akármin, bár akarja bár ne, mindig kitünik soraibul elvégre bizonyos 'veres fonál'"*, mely nem egyéb, *„mint minden birtoknak, minden felsőbbségnek gyanúba hozása, gyülöletessé tétele"*.[43] Kossuth hangvétele, s a *Hírlap* – a magyar nemzet jövőjét befolyásolni képes bel- és külpolitikai tényezőket felingerlő – stílusa Széchenyi értelmezése szerint közvetve a nemzet létét látszott kockára tenni; az újság újabb és újabb számai ezért kavarták fel mindinkább lelki nyugalmát. S bár helyzetét nem könnyítette meg, hogy a szerkesztő és a reformellenzék szívesen hivatkozott arra, hogy ők csupán a gróf által kifejtett elveket vezették át az alkalmazás területére, Széchenyi Kossuth valamennyi reformjavaslatában nemzetrontó veszélyforrásokat látott és akart láttatni.

„Jelszavam eddigelé mindig haladás volt, és az lesz síromig" – szól a gróf hitvallása *A kelet népe* sorai közül.[44] A *Pesti Hírlap* megjelenésével alapvetően megváltozottnak vélt belpolitikai helyzet Széchenyit arra ösztönözte, hogy a közvélemény előtt maga is tisztázza,

---

[39] Uo. 313. p.

[40] „Ész és szív" Széchenyi által életre keltett ellentéte a vita historiográfiájának egyik kedvelt témájává vált. Jelen vizsgálataim szempontjából ennek a kérdésnek csupán másodlagos szerepe van, így erre külön nem kívánok kitérni. Kosáry Domokos Kossuth-monográfiája mutatott rá elsők között arra, hogy bár a szerkesztő stílusában a gróf joggal vélte kitapinthatónak az angolszász filantrópizmus szentimentális ábrázolásmódját és romantikusan túlfűtött kifejezésvilágát, a *Hírlap* tudatosan élénk színekkel festett vezércikkeiben – minden látszólagos csapongás és következetlenség ellenére – nem holmi tervszerűtlenség, vagy változékonyság, hanem az új típusú, közvélemény-formáló liberális politikai sajtó, korszerű természetjogra és a modern haladástan töretlen optimizmusára támaszkodó, egységes és konzekvens szemléletmódja tükröződött vissza. Kosáry Domokos [2002] 69-71. p., 169. p., ill. 216. p. Dessewffy Aurél vita-kommentárja szerint Széchenyi mintha Kossuth cikkeinek sorai között valami mélyebb, szemléleti jelenségre lett volna figyelmes, amit így fogalmazott meg: A Kossuthféle *„irány alatt a nyiltan kimondott szép czélokon kívül még valami más is fekszik; hogy az írott sorok közt láthatatlan betűkben áll másvalami, a mit sok becsületes ember érez: de csak kevesen tudnak önmaguknak megmagyarázni."*. Dessewffy Aurél [1841] 595. p.

[41] A kelet népe 285. p. (beszúrás tőlem: F.T.); ill. 272. p.

[42] Uo. 285. p. Több vitaértelmező rámutatott már arra, hogy az önmagukban nem túl sokat mondó *„modor és taktika"* kifejezések mögött voltaképp Széchenyi *„félrevezető, az ellentét lényegét elkendőző hadmozdulata"* rejlik. Varga János [1983] 41. p.

[43] Uo. 325. p. Erre vonatkozólag lásd még: *„A régi vár tarkabarka seregét […] egymás iránt még bizonytalanabbá teszi", mert „hazánk állását és körülményeit éppen nem fogja fel magasb szempontbul, szövevényes létünkbe korántsem hat elég mélyen be, de a helyett teli a legsajnosb csalképzetekkel, és egyedül pillanati felhevülés és rosszul értett, irgalom okozta ide oda kapkodásokkal, nem olvasztja hazánk százezer kis érdekeit egy nagy nemzeti érdekbe össze, de inkább élükkel egymás ellen állítva a kicsinyeket a nagyok, a szegényeket a gazdagok, a resteket az iparkodók ellen felingerli, felúszítja."*. A kelet népe 338. p.

[44] Uo. 275. p.

pontosítsa a nemzet előhaladásával kapcsolatos álláspontját, s az abban betöltött szerepét. A haladáshoz fűződő viszony definiálása Széchenyi politikai önmeghatározása és eszmei értékrendjének kinyilatkoztatása szempontjából, mint láthattuk, korábban is kulcsfontosságú jelentőséggel bírt. Most azonban egy egészen más viszonyrendszerben, a vitahelyzet által megkövetelt élesebb formában, s a *„lemaradás"* élményével a háttérben kellett megfogalmazni, s megfelelő érvekkel alátámasztani a reformkoncepciót, illetve az általa kijelölhető politikai pozíciót: *„Nem tartozom én tehát azon hősökhez, kik mint Sancho lóra kivánkoznak, de midőn észreveszik, hogy nincs fábul, hanem egy kissé mozog, szepegnek; sem azon hajósokhoz, kik a' szabad tengerre vágynak, de tüstént megijednek, 's horgonyt […] vetni sietnek, ha egy kissé erősebben fuj a' szél; […] sem nem tartozom azon csigavérüek és azon növényféle felebarátok vagy inkább „fele emberek" köze, kik éltük' fogytáig mindig csak a' „lassut" járják, vagy mint fa soha helybül sem mozdulnak, 's csak egyen esnek felette szaporán túl, vagy jobban mondva, egybül felette szaporán ki: honosik' emlékezetébül. Mind ezek közé – érzem, igen tisztán érzem […] – nem tartozom."*.[45] Széchenyi tehát 1841-ben újból megerősítette – a programadó művekben is már nyíltan vállalt – elhatárolódását a maradiság és a mozdulatlanság világától. Nézeteit láthatóan az a történetszemlélet alapokra támaszkodó meggyőződés hatotta át a vita során is, hogy a nemzet világtörténelmi hivatásának betöltéséhez elengedhetetlen a következetes haladás. *„Nem szepegek, nem remegek én tehát, mint sok ó szemű és új velejű gondolja, egy cseppet is, mivel honi erőművűnk szaporábban forog mint azelőtt, sőt azt ohajtanám, bár forogna még jóval szaporábban; de azon okbul ijedek meg – hanem azért még sem félek – mert a' jó vágásbul bizonyosan kibicczen „vagy inkább már kibicczent", és tévútakba bonyolodik. Nem kiáltok én ennél fogva, mint azon gyáva sereg, melly egy nézetének, egy tettének sem birja kimutatni valódi okát „Lassan 's mindig csak lassan" – mintha bizony lassan kellene haladni ott, hol jó az út –; vagy „Megállj, megállj" – mintha állva már biztosítva volna az élet –; vagy végkép „Horgony, vasmacska –"; vagy a' mi minden képtelenségek' legfényesb diadala „Vissza vissza" – mintha bizony horognyon vasmacskán nyargalva biztos öbölbe lehetne eljutni, és az idők árja ellen győzedelmesen haladhatna a' törpe ember, kinek a' holnap sem sajátja és annál kevesebbé a' tegnap."*.[46] A *Pesti Hírlap* által keltett benyomások és a „hátramaradás" élménye azonban új kategóriát is életbe léptetett Széchenyi haladás-definíciójában: a vitairat szerzője nem csupán a halálos álomkórt és bénultságot fenntartani igyekvő egy helyben maradóktól, de a nemzet kifejlődését veszélybe sodró gyorsabb sebességre ösztönzőktől is élesen el kívánt határolódni.

„Jelszavam eddigelé mindig „haladás" volt, és az lesz síromig, és nem azon, legkisebbet sem jelentő […] és felette bölcsen hangzó […] sententia szerint, mikép mindenki „a' józan haladásnak embere", 's melly felette józan józanság után, a' vakondok saját felette szerény körét tartja, a' sas viszont villám sebességü röptét hiszi a' józan haladás' körének, és ezek közt a' százezer árnyéklat […]." – fogalmazta meg a haladás iránti határozott elköteleződését és a fogalom adottságoktól függő értelmezésének szükségességét.[47] A hosszabb idézet teljesebb jelentéstartalma arra utalt, hogy Széchenyi elgondolása szerint a haladásnak helyzettől, adottságoktól és nézőponttól függően többféle sebességi fokozata lehet: *„[…] az egyik, elveiben mindig következetes, egy órában egy mérföldet haladni hisz józannak, a' másik ellenben […] hat*

[45] Uo. 274-275. p.
[46] Uo. 275. p.
[47] Uo.

mérföldet egy órában hisz azon sebességnek, mellyet józannak lehetne dicsérni.".[48] Ebben az értelmezésében a helyesen megválasztott tempó mindig az ön- és körülményismeret függvénye kell hogy legyen: *„olly nevetséges a' vakondok, ki vasúton, gőzkocsin csak lassan kivánkozik haladni, mint nem kevésbé szánakozásra méltó a' szárnyaszegett, még fel nem erősödött és magyar ragadó sárútakra vergődött sas, ki megint itt 's illy körülmények közt erőlködik, repülni villámként."*.[49] A hosszú gondolatfüzérek atmoszférája is felerősíti, hogy Széchenyi érvei szerint a *„józan haladásnak"* az értelmezéstől és az aktuális körülményektől függően sokféle változata létezik. Haladni ezért mindig csak a pontos helyzetismeret és a nemzet fejlődési stádiumának precíz diagnózisa alapján lehet. A szövegből egyértelműen kiderül, hogy a gróf nem óhajtott sem *„a vakondok rövidlátó botorkálásával"*, sem a sas *„felelőtlen szárnyalásával"* azonosulni, hiszen szerinte a haladás sebességének megválasztása mindenekelőtt az „útviszonyoktól" függ. A metafora és a haladás eltérő üteme alapján kirajzolódó háromosztatú politikai palettán Széchenyinek önmaga „köztes" haladásdefinícióját is nyilvánosságra kellett hoznia. Ehhez egyrészt újból meg kellett erősítenie a közvélemény előtt, hogy egyáltalán nem ellensége a haladásnak, csupán a haladás különböző típusai közül a leginkább okszerű, a leginkább biztonságos változatot kívánta előnyben részesíteni, s ennek alapján meg kellett határoznia, milyen az általa optimálisnak tekintett haladási mód.

„A' haladásnak, valamint a' haza' oltárára tett költség' kiadásának, okszerintinek kell lenni. Mikép éppen olly okellenileg teszen az, […] ki jó, rosz, sőt tévúton egyforma sebességgel jár; […] úgy tesz az is legbölcsebben, legokszerintiebben, ki jó úton olly sebesen vágtat mint csak birja, rosz úton viszont csak halkan, tévútakon elvégre de egy lépést sem halad; sőt ha ezen netalán már előre nyomult volna, hosszú kanyargások helyett rögtön saját személyének tengelye körül megfordul, 's oda lép, honnan indult, és onnét a' jó útba térvén ujra kezeli pályáját. Minélfogva […] lassan haladni, hol repülni lehetne és ekkép kellene, éppen olly vétek, mert időcsorbítás, mint hajtani 's hajtatni a' magyart, és egyszerre minden intézkedéseiben a' világ' mind szellemi mind anyagi leggöröngyösb, legragadósb útján nyakra főre […] több mint bűn – merő otrombaság."[50] A példabeszéd-jellegű lendületes gondolatmenet és a vallomásszerű öndefiníció komplex szövegkörnyezete arra utal, hogy a Széchenyiféle haladás dinamizmusának, sebességének kulcsa mindig az aktuális kül- és belpolitikai, illetve társadalmi konstelláció koordinátarendszerében határozható meg pontosan. Általánosságban természetesen nem működhetett ez másként a haladás más politikai csoportok által alkalmazott meghatározásánál sem. Csakhogy Széchenyi definíciójában burkoltan az is benne rejlett, hogy az átalakulás sebessége minden esetben az általa megadott konkrét helyzetértelmezés és az ő általa kiértékelt pillanatnyi körülmények függvényévé vált. *„Okszerinti haladás"* – konkretizálta az 1840-es évek elején a nemzetfejlesztés megfelelőnek ítélt lendületét a gróf. Ennek következtében az okszerű, vagyis: racionális, logikus, célravezető, optimális haladás szükségességére történő hivatkozás a politikai elhatárolódás és pozíciómeghatározás egyik eszközévé is vált.[51]

---

[48] Uo.
[49] Uo.
[50] Uo. 276. p.
[51] Széchenyi a vita későbbi szakaszában is több alkalommal élt a haladásdefinícióban rejlő önmeghatározás és elhatárolódás lehetőségével. *„Politikai felléptem nyavalyás álmából erősen felriasztá a' magyart. 'S miután vastag ecsettel festém az alatta tátongó mélységet, mellybe okvetlen el fogna süllyedni, ha nem haladna 's pedig szaporán nem haladna, iszonyatában ugy meghallá jobb része a' haladási kürtöt, mikép igazi öröm volt látni, mint ügyekezett elsülyedéstül menekedni a' többség. Haladás 's pedig nemzeti és alkotványos, csakhogy a' régi Tomory 's […]*

„Én alkotványnak és nemzetiségnek vagyok embere, 's mindenek előtt magyar, 's e' szerint, mert mind egyik mind másik egyedül a' legliberálisabb, legtágabb, legtüredelmibb 's leggyorsabb progressió és terjesztés által nyerheti azon kifejtését, melly nélkül vérünk soha nem virulhat erőteljes és virágzó nemzetté, magából következik, hogy testestül lelkesült a' szabadelmüség és haladásnak vagyok híve." – deklarálta újból történetszemléleti megfontolásokra támaszkodó politikai konfessziójának alapfogalmait és azok kölcsönhatását az 1840-es évek politikai vitájában Széchenyi.[52] Miként az a fenti mondatból megmutatkozik, Széchenyi az *alkotmányosság* és a *nemzeti jelleg* párhuzamos fejlődését hosszú távon továbbra is *„a leggyorsabb progresszió és terjesztés"* segítségével vélte elérhetőnek. A gróf *„szabadelmű és haladás-párti"* öndefiníciója a pillanatnyi taktikai célon túl, minden bizonnyal mély eszmei meggyőződésre is támaszkodott. *A kelet népe* mondanivalója és a Kossuth-ellenes folyamatos támadás azonban ennek a mondatnak tágabb összefüggéseiben egészen más értelmet kölcsönzött. Nem csupán arról volt szó, hogy a közvélemény Széchenyi *Hírlap*-ellenes vádjait nem tartotta eléggé megalapozottnak, hanem arról is, hogy a grófnak a haladásról ekkor vallott nézeteiben a korábbi évtizedekhez képest egy „okszerintibb", tudatosabb, a lehetséges ellenhatásokkal is kalkulálni képes – azaz, mondjuk ki: lassabb – átalakulás igénye körvonalazódott. Az 1840-es évek megnyilatkozásait szemrevételezve úgy tűnik, hogy Széchenyi Kossuth-ellenes és mérsékeltebb haladásra biztató érvelésében a történetszemléleti alapfogalmak egymáshoz való viszonyában egyfajta átrendeződés válik kitapinthatóvá. Kemény Zsigmond vita-magyarázata egyenesen azt sugallja, hogy Széchenyi – átlátva, hogy *„a politikai szabadság s az értelmi és anyagi haladás némely pontjai, a körülmények szerint, néha hosszabb vagy rövidebb ideig összeütköznek a magyar nemzet megóvandó értékeivel"* – a *„nemzetiség"* megóvása érdekében tudatosan lemondva történetszemléleti alapfogalmainak egy részéről, a polémia során *„Feláldozta s pedig tétovázás nélkül a szabadság és haladás érdekeit a fajszeretet érdekeinek."*.[53] S ha a Kemény-féle leegyszerűsítő és koncepciózus okfejtést nem is oszthatjuk maradéktalanul, *A kelet népe* legkülönbözőbb szöveghelyei valóban arról győzhetnek meg bennünket, hogy a *Hírlap* ellen megindított támadás során Széchenyi csakugyan a veszélyekre hivatkozva, s a nemzetmentés indokával vonta hátrébb a dinamikusabb átalakulás és a liberális szabadságeszme társadalmi-politikai követelményeit. A reformkori olvasóközönség meggyőzése szempontjából az mindenképpen praktikus érvelésnek tűnhetett – mutatott rá Gergely András –, hogy a státuszából, reformstratégiájából, eszmeiségéből, stb. adódóan az átalakulások ütemének fékezésére és programmérséklésre törekvő Széchenyi az 1840-es években a *nemzetiség* kifejlesztésének fokozatosságára és veszélyeire igyekezett ráirányítani a figyelmet.[54] Ebből az aspektusból a 40-es évek vitairataiban a *„nemzetiség",* az *„alkotmányosság"* és a *„haladás"* egymást kölcsönösen feltételező relációjában az előbbi javára egyfajta hangsúlyeltolódás figyelhető meg. A politikai helyzet azt igényelte, hogy a Széchenyi történetszemléleti alapfogalmai közti paritásos konstelláció – az argumentatív funkció vonatkozásában – új nyomatékosítást kapjon: a *magyarság* védelme érdekében mérsékelni kell a *haladás* lendületét, és változtatni kell az *alkotmányos*

Verbőczy-félénél egy kissé nemesebb, liberalisabb 's nagyobb szabásu haladás volt jelszavam." – próbálta igazolni az 1820-as-1830-as évek fordulójára visszatekintve a haladással kapcsolatos következetes álláspontját. Széchenyi István: Oppositio. Jelenkor 1844. febr. 18. In.: Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] II. köt. 344. p. Vö.: Velkey Ferenc [1999].

[52] Széchenyi István: Czégér. Jelenkor, 1844. febr. 29. In.:

[53] Kemény Zsigmond [1851/a] 135. p.

[54] Gergely András [1972] 160. p.

átalakulás korábbi gyakorlatán. Mindez pedig a fogalmak közt a *nemzetiség* eszméjének felértékelődését, s veszélyeztetettségének még erőteljesebb kihangsúlyozását idézte elő. Az előző fejezetek elemzéseiben arra a következtetésre jutottam, hogy Széchenyi programadó műveiben a gróf történetszemléletének alapfogalmai közti viszony a kölcsönösség és egymásra épülés tendenciáját mutatta; vagy legalábbis a definíciók közt – a logikai egymásutánon túlmutatóan – nem tűnt semmiféle határozottan jelzett fontossági sorrend kitapinthatónak. Most, az 1840-es évek vitairataiban ez a kölcsönösség, ez az egymásra épülés és egymás mellé állíthatóság a verbalitás szintjén látszólag átalakult: *„Alkotmányos szabadság, felemelkedett nemzetiség a' mi elemünk, ez azon kutfő, mellybül mindennek folyni kell."*, de *„ránk nézve csak ugy lehet még üdv, ha nemzetiségünk' megmentését még alkotmányunk' szeplőtlensége elibe tesszük"* – vallotta *A kelet népé*ben.[55] Erre utal, hogy amíg a programadó művek kifejezésvilágában a *nemzetiség* fogalmához elsősorban a *„megteremtés"* és a *„kifejleszés"* kifejezések társultak, addig *A kelet népe* és a *Garat* nemzetiség-értelmezésében a *„megmentés"* és a *„megőrzés"* szavak alkották a szókapcsolatok állandósuló kíséretét.[56] Úgy tűnt – s a veszély érzetének fokozódása mindezt csak felerősítette –, hogy a vita argumentációs bázisában a hangsúly mind határozottabban a *nemzetiség*-re került. Véleményem szerint ezt látszott megerősíteni, hogy érvelésében Széchenyi maga is úgy kívánta láttatni, hogy a netán elvesztett szabadságot, vagy nemzeti függetlenséget a későbbiekben még vissza lehet szerezni, de a nemzeti jelleg feladása, a nemzetiség kialvása a magyarság lealacsonyodását és pusztulását idézné elő. Ezért is tudott szívvel-lélekkel azonosulni Felsőbüki Nagy Pál *„számos évek előtti felszólalásával"*, aki *A kelet népé*ben a nemzeti jelleg megőrzéséért ekképpen érvelt – Széchenyi érdekeinek megfelelően – a szabadság „rovására" a *nemzetiség* mindenáron való megőrzése mellett: *„ha választania kellene, inkább a' nemzetiség' mint a' szabadság' nemtőjéhez ragaszkodnék, minthogy a' nemzetiség' hű megőrzése legbiztosabb talpköve volna a' szabadságnak; nemzetiségében sülyedező nemzet viszont legszebb szabadságainak daczára is csak hamar rabigába görbedne"*.[57]

A kelet népe kritikája szerint a nemzeti jövőt számos veszélyforrás – Kossuth vezércikkeinek modora és taktikája, a túlzottan gyors, kontrollálatlan haladás, a társadalmi forradalom lehetősége, a birodalmi kormányzat ellenállása, a nemzeti kisebbségekkel való konfrontáció, stb. – egyaránt aláaknázhatja.[58] Mint láthattuk, Széchenyi érvelésében a kockázati tényezők szenvedélyes kihangsúlyozása a *nemzetiség* fogalmának gyakoribb és erőteljesebb exponálását idézte elő. *„[…] nemzeti jóllétünknek […] egyedül nemzeti ujjászületésünk, azaz alkotmányunknak tökéletes kiképzése, 's mindenek előtt: nemzetiségünk megmentése és jövendő*

[55] A kelet népe 215. p.

[56] Széchenyi a *Hitel*ben a nemzetiség kifejlesztésének a lehetőségét vizsgálta elsősorban: *„De mibül támadhat a' nemzetiség, hogyan fejlődhetik ki erősebb – 's magasabban?"*. Hitel 171. p.; Vö.: Világ 96-106. p.; ill.: *„[…]feltámadásunkat, regeneratiónkat mimagunk, csak mimagunk eszközölhetjük értelmi sulyunk nagyobbítása 's magyar nemzetiségünk nemes kifejtése által."* Stádium 1. p. Ezzel ellentétben *A kelet népé*ben a nemzetiség megőrzésének, megmentésének érve került középpontba.

[57] Uo. Széchenyi néhány évvel később, 1845. őszén, kormányhivatalnokként beutazta a Tiszamelléket, hogy a folyó szabályozásának teendőiről egyeztessen a megyei hatóságok embereivel. Egyik útja során Nagykállóból Debrecenbe menet Kállay Ödönnel, a szabolcsi liberális ellenzék egyik vezetőjével, akivel politikai kérdésekről beszélgettek. Naplójában így örökítette meg az ominózus esetet: *„Kállay Ödönnel Debrecenbe. – Sajátságos beszélgetés az előbbivel. – A NEMESSÉG ELRODHATOTT – – A NÉPBEN TÖBB ERŐ ETC. VAN. ÉN ELIBE TESZEM A SZABADSÁGOT A NEMZETISÉGNEK"* – idézte Kállayt, majd hozzáfűzte – *ÉN, „DE HA SZABADSÁGOT AKAR, ÉS FELÁLDOZZA A MAGYARSÁGOT, UGYAN MILLY NEMZETISÉG ALAPJÁN REMÉLLI ELÉRHETNI AZT? SLÁV VAGY NÉMETH?" – Meghökkent.* [mármint Kállay] – *"*. SZIN VI. köt. 1845. okt. 5. 267-268. p. (Napló [1978] 1086-1087. p.)

[58] Velkey Ferenc [1992] 75-79. p.

biztositása szolgálhatnak alapul" – hangzott a vitairat bevezetőjében.[59] A kifejezés *„mindenek előtt"* való előtérbe állítása nem hagyta érintetlenül a *haladás* fogalmában rejlő tartalmi együtthatókat sem. Az 1840-es évek elején az átalakulás sebességének lassítására és biztonságosabbá tételére törekvő Széchenyi történetszemléleti megfontolásokra alapozott argumentációjának belső értékvilágában a haladásfogalom által megjelenített tartalom – a korábbi lehatárolatlansággal ellentétben – a politikai szándékoknak és a pontosítási igénynek köszönhetően összébb is szűkült. Ezt az összezsugorodást a haladás kifejezése mellé aggatott moderáló és jelentésszűkítő *„okszerűbb"* jelző is megerősítette.[60]

„Igen, drága Földiek, jövendőnknek alapja nem egyéb mint: Nemzetiségünk' biztositása, nemesb kifejtése." – hangsúlyozta a vitairat szerzője.[61] Széchenyi aktuális helyzetelemzésében arra a következtetésre jutott, hogy *„eljutottunk azon pontra, mellyen a' nemzetiség' dolgában, habár nem is tökéletes egészségben és virágzólag, de valamikép csak' „megvagyunk", s ekkép kettős érdekünknek* [vagyis nemzetiségünk és alkotmányos haladásunk] *egyike 's pedig az annyival fontosbja* [azaz a nemzetiség] *félig meddig biztositva van; vagy legalább közvetlen veszélynek kitéve nincs."*.[62] Ezért taktikailag most nem a nemzeti sajátosságok további kifejlesztése, tehát nem a magyarosodás, hanem a nemzetiség óvása-védelme, illetve az alkotmányos haladás mielőbbi megindítása szükségeltetik. *„Mi pedig a' kitűzött csatarendet illeti, […] a' bal szárnynak – a' magyarságnak – egyedül védlő, a' jobb szárnynak – az alkotmánynak – viszont haladó szellemben kellene működni […]", Előre tehát a' jobb szárnynyal!"* – harsant a harci riadó kürtje.[63] A nemzet fejlődésének veszélyeire hivatkozó Széchenyi tehát arra a meglepő, s látszólag ellentmondásos következtetésre jutott, hogy a nemzetiség fejlesztésével pillanatnyilag csínján kell bánni, annak terjesztését vissza kell fogni, s helyette az alkotmányos szabadságjogok, az egyéni politikai kompetenciák körének bővítését tartotta időszerűnek. Érezhetően messzire jutottunk attól a *Világ*ban felvázolt logikai sorrendtől, melyben még Széchenyi a nemzetiség terjesztését a nemzetfejlesztés kiindulópontjának tekintette: *„Nekem úgy látszik, hogy mindenek előtt az értelmességet tágítni és igazítni 's a' nemzetiséget terjesztni kell, 's Nagyot, Dicsőt 's Halhatatlant csak aztán vihetni végbe."*.[64] Látva ezt a bonyolult okfejtést, nem is nagyon csodálkozhatunk azon, hogy *A kelet népe* ellenzéki olvasótábora számtalan ellentmondást vélt felfedezni a gróf csapongó gondolatai közt.[65] A vitairat szemléleti dimenzióit és érvkészletét vizsgálva azonban nem engedhetjük meg magunknak azt a könnyelműséget, hogy a korabeli véleményeket elfogadva, az ügyet lezártnak tekintsük. Ezt a látszólag inkonzekvens programfelhívást ugyanis véleményem szerint elsősorban – a pillanatnyi helyzet szülte – taktikai

[59] A kelet népe 212. p.
[60] Erre az árnyaltabb és leszűkítő értelmezési szándékra reflektált a vita egyik első objektivitásra törekvő elemzője, Eötvös József is: *„Vajon a tisztelt Gróf által haladásunkban megkívánt szoros logicai egymásután, jelen helyzetünkben, s viszonyaink közt lehetséges-e?"*. Eötvös válasza a feltett kérdésre egyértelműen tagadó, mint ahogyan vitatta azt is, hogy egy újság modora, vagy taktikája megsemmisítésre vezetheti a magyart, hiszen *„ki egy nemzetet erős szavával hosszú álmából felriasztá, s első lépteiben a haladás pályáján olly dicsően vezeté, annak tudnia kelle: hogy mozdulatait egy maga nem fogja kormányozhatni; tudnia kelle, hogy újjá születésének vajúdásai között, a nemzet tökéletes nyugalomban nem maradhat; hogy a legnemesebb czél felé haladva egyesek el fognak tévedni; hogy a nép hatalmas szavába sok nem tiszta hangok vegyülendnek"*. Eötvös József [1841] 536-537. p.
[61] A kelet népe 219. p.
[62] Uo. 247. p.
[63] Uo. 249. p.
[64] Világ 122-123. p.
[65] Wesselényi nemcsak a *„rákényszerítő és ráparancsoló hang"* feltűnőségét vette észre már első olvasatra a munkában, de az *„ismétlések, önmagávali ellenkezések, sophismák"* tömkelegét is, melynek ellenében *„parányi, gyenge és kevés"* logikát talált csupán. Wesselényi levele Deáknak Freywaldauból. 1841. július 17. (Közli: Ferenczi Zoltán [1925] 65. p.)

lépésnek kell tekintenünk. Láthattuk, hogy a *nemzetiség* fogalmának központi szerepe Széchenyi érveiben – ebben az időszakban már különösképpen – megkérdőjelezhetetlen, a *haladás* sebessége viszont minden esetben helyzetfüggő. Széchenyi *„az alkotmányos szárny"* előreléptetésével véleményem szerint azt a konkrét taktikát kívánta érvényesíteni, amely értelmében az *alkotmányos haladás* dinamizmusa könnyebben befolyásolható, mint a *nemzeti érzés* felerősítése, vagy csillapítása. Az *alkotmányos haladás* melletti érvelés ebben a helyzetben voltaképpen ugyancsak a *magyarság* immanens értékeinek védelmét volt hivatott szolgálni.

„[…] valljon jó tactika-e, ha = egy font magyarsággal nagy hetykén kiállunk, 's abban el akarunk olvasztani = 3/4 font tótot, 60 font szlávval egybefüggő tótot; 1/2 font görögöt, 40 font vallásrokonnal egybefüggő görögöt; 1/2 font oláhot, szinte 1/2 fonttal egybefüggő oláhot; és végkép 40 font németet, velünk lehető legnagyobb összefüggésben levő németet. – Hol vannak itt a' hihetőség számai, hol igérkezik itt siker?" – mutatott rá a magyarság terjesztésének veszélyeire a soknemzetiségű határok és a birodalmi konstelláció mechanikai képletére utalva *A kelet népe* szerzője. A történelmi országhatáron belül élő nemzeti kisebbségek – határon kívüli számosabb rokonságuk miatt – voltaképp nem is kisebbségben, hanem elsöprő többségben élnek, szólt a gróf érvelése. Vagyis, ahogy majd az akadémiai beszédben mindezt még pontosabban kifejtésre kerül, a magyarság erőszakos terjesztése – az ellenhatás törvényei miatt – ugyancsak veszélyeket rejt magában.[66] *„Nyelvünk' törvényesitése által a' magyarságot illetőleg meglehetős állásba juttottunk; őrizzük ezt, de tovább a' családi élet' köreibe […] ne kényszerítsük tűzzel vassal, nehogy a' visszahatás' törvényei szerint tűzzel vassal ismét visszaverettessünk 's megsemmisíttessünk. Várjunk valamit az időtül is, és mindenek fölött – 's ez a' „józan tactika" – vigyük honunkbani más népekkeli surlódásunkat olly mezőre, hol mi vagyunk erősebbek 's ők a' felette gyengék, t. i. az alkotmányira; vagy más szavakkal: vegyük be őket alkotmányunkba, hogy ők ismét bevegyenek minket, t. i. a' magyarságot magukba. Előre tehát a' jobb szárnynyal!"* – bizonygatta a magyar liberalizmus nemzetteremtő szándékainak ellentmondásosságát a nemzeti átalakulás egyik legfőbb veszélyére hivatkozva.[67] Széchenyi reményei szerint az alkotmányos jogok kiterjesztése színleg megoldást kínált a nemzeti jelleg megőrzésére is, ugyanis a magyarság egy olyan többlettel rendelkezett – idejétmúlt és változtatásra érett, de mégiscsak konstitucionális rendi alkotmányosságával – amellyel sem a nemzeti kisebbségek, sem a *„közbirodalom"* nyugati tartományai nem bírnak. Ezeknek az alkotmányos jogoknak a fokozatos kiszélesítésével és mindenkire ruházásával – vallotta a liberális gondolkodásmód jegyében – elméletileg a nemzetteremtés problémái is egy csapásra megoldódhatnak.[68] *A kelet népe* azonban nem adott egyértelmű tájékoztatást arról, hogy a magyar nemzetiség fejlesztésében a *védekezés* mit is jelent, s hogy vajon miként lehet a jogkiterjesztés eszméjét a nemzetfejlesztés elvétől eltérő sebességen tartani. *A kelet népe* érvelésében azonban – a kiutat jelentő iránymutatás helyett – újból és újból a magyarság veszélyekkel teli küldetése került terítékre: *„még mindig felette gyenge létünk daczára nem egyet de kettőt: nemzetiséget és alkotmányt kell mentenünk meg; sőt még ez sem elég, de mind az egyiket mind a' másikat lehető legtágabb alapra állítni azon dicső tiszt, mellyre meg van híva minden magyar."*.[69]

[66] A liberális nacionalizmus sajátosságaival kapcsolatban Varga János munkájának logikáját követtem. Vö.: Varga János [1982] 25-92. p.
[67] A kelet népe 249. p.
[68] Varga János [1982] 33-34. p.
[69] A kelet népe 299. p.

Széchenyi későbbi hírlapi cikkei is megerősítik, hogy *A kelet népé*ben kifejtett, s az *alkotmányossággal* előrelépni, míg a *nemzetiség* terjesztésével hátrálni igyekvő taktika tulajdonképpen nem a már kifejtett reformprogram továbbfejlesztését tűzte feladatául, hanem a felgyorsuló átalakulások lehetséges politikai-társadalmi veszélyeire próbálta meg felhívni a közvélemény figyelmét. Széchenyi vádjai a Kossuth eszmeiségében és személyiségében kifejeződő komplex társadalmi-politikai kihívások alapján fogalmazódtak meg, érvei pedig a magyar társadalom átalakulásának kérdéseire kívántak – nemzeti jövőt nem veszélyeztető formában – sajátos választ adni. A monumentális vitairat bonyolult belső szerkezete és érvelése kétséget kizáróan azt bizonyítja, hogy a gróf a magyar nemzet megtartásának és felemelésének világtörténelmi jelentőségű tétje menté szervezte meg mondanivalóját, s félelmei mögött a magyar nemzet átalakulásának univerzális dimenziókba emelt, mesterségesen felfokozott felelősségérzete húzódott meg. Érvei valójában nem a szükséges reformok feltartóztatásának igényét, s legkevésbé a haladás dogmatikus ellenzését rejtették magukban, inkább arról volt szó, hogy a kitűzött célt a gróf csak valamennyi társadalmi-politikai érdek sérülése nélkül, lassú és mérsékelt reformokkal vélte biztonságosan elérhetőnek. Eszménye egy olyan sajátosságait kifejtett, s a tökéletesedés magas polcára emelkedett nemzet volt, melynek léte nem csupán cél, de ok is egyben. Ebben a mélységben bomlik ki a mű címének sokoldalú jelentésrétege: *„Álljunk ennekokáért mindenek felett, […] legyünk mi a 'kelet népe' elv szerint, s ekkép ha lehet mindenben: az oknak népe"*.[70]

IV.3. Kossuth történetszemléletének és haladás-koncepciójának főbb sajátosságai

Kossuth *A kelet népe* megjelenése után maga is arra kényszerült, hogy Széchenyi támadására reagálva, egy önálló kötetben fejtse ki *„a legnagyobb magyar"*-nak – s tegyük hozzá: még inkább a közvéleménynek – szánt válaszait. A szerkesztő arra hivatkozva, hogy a könyv és a hírlapi cikk az érvek kifejtésének eltérő formája – *„más hirlapot s más könyvet irni"* – nem tartotta egyenlő fegyvernek, ha egy vaskos könyvre hírlapi publicisztikával felelne. Ezért már közvetlenül a vitairat megjelenése után a hírlap hasábjain közzétette, hogy a gróf támadására ő maga is egy könyvvel fog válaszolni.[71] Kossuth sietett a mű megírásával, hiszen tudta, *Felelet*ének csak akkor lehet sikere, ha azt a közvélemény kellő pillanatban, még *A kelet népe* hatásával egy időben kézhez veheti. Így a válasz, azaz a *Felelet Gróf Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól* című munka – a nyomdai határidők miatt a könyv szedését és írását párhuzamosan végezve – már 1841. szeptember 8-án napvilágot látott.[72] Kossuth számára a *Felelet* voltaképpen jó alkalmat kínált arra, hogy saját politikai szerepével, illetve a már a hírlapban is megfogalmazódó társadalomátalakulási kérdésekkel kapcsolatban – egy „éles" politikai vitahelyzet során – összefoglalja, rendszerezze, s még alaposabb érvekkel alátámassza véleményét és elgondolásait.

„A Kelet Népe a Pesti Hirlap ellen van írva, de istennek hála! nem elvei ellen" – írta a szerkesztő Széchenyi művének első olvasata után.[73] De az, hogy vajon tényleg így gondolta

[70] A kelet népe 402. p.
[71] Kossuth Lajos [1841] 413. p.
[72] Ferenczi Zoltán [1925] 75. p.
[73] Pesti Hírlap 1841. június 27.

mindezt Kossuth, a politkai környezet és a vitairat üzenete alapján egyaránt erősen megkérdőjelezhető. A szerkesztő nemcsak Széchenyi felé tett egyfajta gesztust, amikor a nyilvánosság előtt ismét mesterének vallotta, s elveit követendő példaként említette. A cikk burkolt üzenete – felvállalva akár azt a látszatot is, hogy Kossuth egyszerűen nem értette meg *A kelet népe* alapvetését és a benne megfogalmazódó kritikát – taktikailag elsősorban azt a szándékot hordozta magában, hogy a szerkesztő, aki hónapok alatt az ellenzék egyik legbefolyásosabb vezetőjévé lépett elő, igyekezett a liberális táboron belüli éles konfrontációt elkerülni. Ehhez pedig, minden bizonnyal szükség volt a polémia valódi okainak bizonyos fokú elkendőzésére. Kossuth válasza tartalmilag csak bizonyos dimenzióiban értelmezhető a vádakra adott konkrét feleletként, a mű elemzése során egyértelműen kiderül, hogy a *Felelet*ben a Széchenyi történetszemléleti megalapozottságú indoklásait boncolgató okfejtések is központi helyet foglalnak el. Kossuth viszonválasza sok szempontból saját eszméinek rendszerezésére, kifejtésére, illetve Széchenyi, s általa saját maga politikai helyzetének meghatározására is szolgált.[74] Ennek megfelelően a válasz a mesterelődnek kijáró tisztelet hangján, de kérlelhetetlenül metsző, hideg logikával vette – az átalakulási *„processus”* eltérő szemlélete mentén – Széchenyi politikai nézeteit és történetszemléleti megfontolásait elemző bírálat alá.[75]

Kossuth *Felelet*ében – a gróf önmeghatározó szövegeit tudatosan átértelmezve – lényegesen más történeti aspektusból magyarázta Széchenyi fellépésének körülményeit. A szerkesztő – történetszemléleti reflexiókkal kiegészülő – helyzetértelmezése és kommentárja szerint a gróf *„a’ hazai mozgony haladását* [azért] *hátulról nézi”*, mert Széchenyi a nemzeti állapotrajz kizárólagos meghatározójának szerepét önmaga akarja betölteni. Pedig – figyelmeztetett Kossuth – *„a’ ki korának óramutatója, az korának nem Prometheusa; tán inkább őt teremté a’ kor, mintsem ő a’ kort; dajkája lehetett a’ jövendőnek, kapocs a’ tegnap és a’ holnap közt: de ha ugy gondolkozik, hogy az óramutató teremti az időt, ’s mindig annyi időnek kell lenni, mennyit ő mutat, holott ép’ azért, mivel az idő örökké halad, az óramutatónak előbb vagy utóbb okvetlenül elkésnie kell – a’ ki igy gondolkozik, épen azon szempontot veszíti el, a’ melly hatását föltételezé, combinatióból természetesen kiforgattatik, […] és midőn mind ezt önkényt megvallja, egyszersmind vallomást teszen arról is, hogy időmutatás helyett a’ teremtés vagy gondviselés szerepét igényelvén, idegen térre jutott, mellyen alkalmasint nem olly biztos mutató, mint egykor volt.”*.[76] Ezzel az alapvetéssel a szerkesztő – határozottan elutasítva a romantika kultuszát a „történelemformáló” személyiségekkel kapcsolatban – *A kelet népé*ben megjelenő Széchenyi-önértelmezést merőben új kontextusba helyezte, s a gróf fellépésének, programadásának jelentőségét, illetve reformkori szerepét alaposan átminősítette.[77] Kossuth a nemrégiben „legnagyobb magyar”-nak titulált Széchenyi politikai nagyságát – a haladás viszonyrendszerének szemszögéből – „mindössze” abban látta, hogy a gróf *„ujjait a kornak üterére tevé, és megértette lüktetéseit”. „Ezért és egyenesen ezért tartom én őt a legnagyobb magyarnak, mert […] százados hatásra kiszámitott lépései sem korán sem későn nem érkeztek.”* – írta a *Felelet*ben.[78] A szerkesztő hasonlata voltaképpen azt a politikai pozíciót igyekezett rendkívül találóan megjeleníteni, amelyet

[74] Többek között ezért állapíthatta meg joggal a történeti szakirodalom, hogy a *Felelet* Kossuth *„addigi cikkeinél is inkább tanúságtevője politikai tudatosságának”*. Szabad György [1977] 54. p.
[75] Varga János [1983] 62. p.
[76] Kossuth Lajos [1841] 422. p.
[77] Vö.: Gergely András [1987] 296. p.
[78] Kossuth Lajos [1841] 421. p. A „legnagyobb magyar” kifejezésben rejlő ügyes politikai manőver hátterével kapcsolatban vö.: Lackó Mihály [1976] 305-308. p.

az 1840-es évek elején éppen Széchenyi iparkodott elfoglalni. A példázatba foglalt konzekvencia arra is rávilágított, hogy a Széchenyi önértelmezése alapján kijelölt előkelő történelemformáló helyzet valójában nem tartható, s a gróf túlontúl felértékelődött alakjának vissza kell térnie abba az állapotba, amelyben a *„legnagyobb magyar”* addigi politikai pályája – sok más szereplő mellett – a nemzeti haladáshoz hozzájáruló egyik elem csupán. Ennek a kijelentésnek az egészen tudatos voltát a fél évvel korábbról, 1840. november 19-éről származó *„legnagyobb magyar”* formula szövegkörnyezetének elemzése is megerősíti.[79]

Kossuth – a gyakorlatias politikus szerepkörében – mindössze hasonlatként értelmezte, és lényegét tekintve ugyancsak elutasította a gróf eszmeiségében és történelmi érveiben központi helyet elfoglaló organikus nemzetszemléletét is. *„[…] én a vénségi, fiatalsági hasonlitgatásokat igen sántikálónak s a rájok épült országlási rendszert ingatagnak tartom, és magasb véleménnyel vagyok az emberiség rendeltetéséről, mintsem hihetném, hogy a tetőpont, mellyre nemzetek hivatvák, már a civilisált világok […] népeinél el van már érve, mellyeknek már e szerint vénülésnek kellene indulniok, következőleg nem sokára majd meg is halniok […]”. „[…] nem kellene hát […] a népek vénségének, fiatalságának szóvirágmezejétől magunkat annyira elfoglaltatni engednünk, miszerint erre országlási rendszert alapítsunk […]”* – vallotta *Feleletében*.[80] A szerkesztő tehát egyszerűen csak egy mélyebb jelentés nélküli, romantikus *„szóvirágnak”* tartotta – és a politikum világában eleve használhatatlannak minősítette – a Széchenyi történetszemléletében kulcsfontosságú romantikus eredetű életkor-analógiát.[81] *A kelet népe* vitához hozzászóló kortársak közül Vörösmartynak is feltűnik az életkor-hasonlat ellentmondásossága, tarthatatlansága: *„[…] kérdés, ha ezen hasonlitgatások elmések volnának is, mi hasznokat veheti a népjavító, népvezető, törvényhozó?”* – majd így folytatta – *„Az egész hasonlítás tehát minden látszó nagyszerűsége mellett is, nem egyéb, mint hasonlítás, melly sántaságánál fogva a tökéletes egyenlőséghez soha nem juthat el.”*.[82] Kossuth azzal, hogy nyíltan kimondta, hogy az organikus nemzetfelfogás a mindennapi gyakorlatban és a praktikus politikai gondolkodásban nehezen, vagy egyáltalán nem alkalmazható, kitűnő érzékkel mutatott rá

[79] Kossuth kijelentésével valóban olyan magasságba emeli – mintegy kiragadja valós környezetéből – Széchenyit, ‘hol nem tarthatja fenn’ magát; de a szerkesztő ezzel saját pozícióját persze megerősíti. A ‘legnagyobb magyar’-fordulat szövegkörnyezetét elemzi: Lackó Mihály [1977] 149. p. Széchenyi a Naplóban így ír a történtekről: *„Kossuthnak ‘Miért emel olly magasra, hol nem tarthatom fel magamat.”* SZIN V. köt. 1840. nov. 19. 422. p. (Napló [1978] 927. p.)

[80] Kossuth Lajos [1841] 429. p. Falk Miksa – Széchenyit védelmezve – így látta ezt a számára is nagy horderejűnek tűnő kérdést: *„Kossuth azonkívül úgy veszi észre, hogy Széchenyi nincs tisztában önmagával; majd elaggottnak s haldoklónak látja a nemzetet, majd egyszerre fiatalnak és életerősnek; Kossuth azonban elismeri, hogy végre ezek csak szóvirágok, hanem szóvirágokra, ugymond, ne építsen az ember politikai rendszert. Nos, Széchenyi soha sem is tette ezt. – A nemzet ifjusága, vagy öregségéről szóló ama phrazisokban mindenütt csak Széchenyi pillanatnyi változékony hangulata tükröződött vissza, holott politikai rendszere kezdettől végig változatlanul ugynaz maradt.”*. Falk Miksa [1868] 139-140. p. Meg kell jegyeznünk, hogy Kossuth rendkívül nagy meggyőzőerővel rendelkező írásaiban is nem egy alkalommal bukkan fel az életkor párhuzam, bár az ő esetében a hasonlatot nem az átélés és a belső meggyőződés hívja életre, hanem a praktikus mondanivaló színesebbé, plasztikusabbá tételének nyelvi-fogalmi igénye. Vö.: *„van a nemzeteknek flatalsági életszakuk, midőn a’ jobb lét utáni sovárgás munkás ügyekezetté feszül, de sok egyeseknek ügyekezetén a’ közszellemnek ihletése leng, ’s e’ szavak: „nemzetért, nemzetnek, nemzet által” hangrezgést költenek föl millió szívnek kebellhurjain, és a’ sok emberi egyéniség egy nemzeti individualitásba összeforr, mellynek vérforgása mozgató (vis motrix) gyanánt hat az institutiók gépkerekére, hogy kitüntesse, van e bennök ép életerő, melly a’ társadalmi czélok megközelitésében a’ tökélyesedési fejleményben tétleges factorkint működhessék.”*. Kossuth Lajos: Megyei hatóságkör. Pesti Hírlap 1842. jan. 06. 106. sz.

[81] *„Kossuth […] nem fogadta el a nemzetek születésére, felemelkedésére, hanyatlására és halálára vonatkozó romantikus elképzeléseket sem.”* Gergely András [1987] 297. p.; Gergely András [1998/a].

[82] Vörösmarty Mihály [1841] 614. p.

Széchenyi történetszemléleti megalapozottságú argumentációjának egyik támadható, gyenge pontjára is.[83]

Kossuth a *Felelet* bevezetésében – a gróf fellépésének időszakára visszatekintve – homlokegyenest eltérő következtetésre jutott a nemzeti állapotrajz vonatkozásában is: *„[…] ha e' nemzet sir szélén dermedező, beteges aggott vén test volt volna, midőn füleibe mennydörgött gróf Széchenyi: okvetlenül vagy meghalt, vagy legalább a' mennydörgés minden siker nélkül hangzott volna el;* Vagyis abból, hogy a *Hitel* a magyar közvéleményben *„bámulatos hatást"* váltott ki, a szerkesztő arra a megállapításra jutott, hogy *„nem beteg, nyavalygós vagy gyönge lábadozó nemzetnek vagyunk tagjai, hanem egy ép, erős, fiatalnak, melly bizonyosan nem csak sokat megbir, mi a' betegnek ártalmára lehetne; de sőt életerejének fentartására sokat megkiván, mit a lábadozó nem birna meg."*.[84] S mivel a nemzet fiatal és erős – ellentétben Széchenyi érveivel, aki a fiatalság attribútumaiból most elsősorban a veszély dimenzióit emelte ki – Kossuth úgy ítélte meg, hogy a magyarság „sokat elbír", ezért a modor, bármilyen elhibázott is *„énnekem lehet káros talán […] de a nemzetre nézve […] alárendelt csekély dolog"*.[85] A gróf organikus nemzetszemléletével szemben megfogalmazódó kritika részét képezte az orvos-beteg hasonlat bírálata is. Kossuth leleményes stílusban azzal vádolta meg Széchenyit, hogy önmagát a nemzetet betegnek titulálva *„a betegtől külön személyesített orvosnak nézvén […] a nemzet jövendőjét egy nagy sakkjátéknak tekintette, mellynél minden más csak játékkő, a játszó ő maga"*.[86] A *Tudósítások* és a közel fél éves hírlapi publicisztika tapasztalataival a háta mögött Kossuth az *„agitatió"* jelenségét is eltérő módon magyarázta. A nyilvánosság szükségességét – történelmi jelentőséget adva a hírek, az információk, a politikai véleménykülönbségek felszínre hozatalának – a szerkesztő a nemzet létével kapcsolta össze: *„a gondolatnak minden nyilatkozata agitatió": „egyes kérdések igen, de az összes nemzet az agitatió korán túl soha sem emelkedhetik, mert ez annyit tenne, mint túlemelkedni az életen; életen túl pedig csak halál van - nemzetek életében nincs feltámadás"* – adott nyomatékot gondolatainak.[87]

Széchenyi nemzetgyilkolási vádjaira válaszolva Kossuth megkérdőjelezhetetlen optimizmussal azt állította, hogy a hírlap, s a benne megfogalmazódó program nem holmi egyéni rögtönzés, hanem a feltartóztathatatlan koreszmék szülöttje: *„a Pesti Hirlap ezen kort, mellynek kegyelem nem kell, melly jogot és igazságot követel, nem teremtette, hanem ellenkezőleg ezen kor teremtette a Pesti Hirlapot: ez hát […] a kornak idézete, nem idézője"*.[88] Ok és okozat tudatosan helyreállított viszonyrendszerében a történelmi folyamatok Széchenyiétől lényegesen eltérő értelmezését kapjuk. Mint láttuk, Széchenyi az *„átalakulás drámájában"* – a stabilitás és

[83] A Széchenyi iránt elfogult Falk Miksa tulajdonképpen Kossuth Széchenyi *„Kelet népéjére"* adott *„Felelete"* ellen indított támadást, amikor a gróf politikai-eszmei rendszerének állandóságát egyszerűen úgy próbálta meg igazolni, hogy a *„Feleletben"* az eszmerendszert érintő egyik legjelentősebb kritikai elemet, a gróf történetszemléletében kulcsszerepet betöltő életkor-analógia bírálatát vonta ostrom alá. *„Kossuth azonkívül úgy veszi észre, hogy Széchenyi nincs tisztában önmagával; majd elaggottnak s haldoklónak látja a nemzetet, majd egyszerre fiatalnak és életerősnek; Kossuth azonban elismeri, hogy végre ezek csak szóvirágok, hanem szóvirágokra, ugymond, ne épitsen az ember politikai rendszert. Nos, Széchenyi soha sem is tette ezt. – A nemzet ifjusága, vagy öregségéről szóló ama phrazisokban mindenütt csak Széchenyi pillanatnyi változékony hangulata tükröződött vissza, holott politikai rendszere kezdettől végig változatlanul ugynaz maradt."*. Falk Miksa [1868] 139-140. p.

[84] Uo.

[85] Uo. 423. p.

[86] Uo. 416. p.

[87] Uo. 479. p. Ezek a gondolatok már a fogság alatt a váddal vitatkozva is megjelennek: *„az agitatió […] az ember életének természetes attributuma"* így *„az élet feltétele, a politicai világban pedig bűnné csak akkor válhatik, ha tárgya is bűnös, azaz törvény által tiltott"*. KLÖM VII. köt. 361. p. Az agitáció fogalmának sokrétűségére Varga János hívja fel a figyelmet. Vö.: Varga János [1983] 67. p.

[88] Kossuth Lajos [1841] 450. p.

kiszámíthatóság érdekében – nem kívánta szerephez juttatni a társadalom kiszámíthatatlan erőit, s – a konzervatívok analógiájára – a *„népet”* még 1841-ben is éretlennek tartotta a társadalomátalakítási folyamatokban való részvételre.[89] Kossuth érveiben viszont a szélesebb társadalmi rétegek felé való nyitottság, a társadalom mélyebb rétegeiben rejlő erőkkel való kapcsolatteremtés szándéka is egyfajta optimista színezetet öltött magára: *„egyként ösmerjük bár az összes tömeg alkatrészeit, – azt, hogy egybekeverésök vegytani processusából mit fejtend ki ama még ismeretlen tényező, az események roppant hatalma, ezt ember megmondani képtelen. És ez jól van így. Hagyd reméljenek még a félők is.”*.[90] A szerkesztő ezt a gondolatmenetet folytatva külön felhívta a figyelmet a nép éretlenségére és a sajtószabadság veszélyére hivatkozó konzervatív megközelítésmód ellentmondásosságára is: *„nemzeti érettség s értelmesség gombakint nem nő, eszköz nélkül a czélt el nem érhetni […] szabadabb sajtóra csak szabadabb sajtó által lehet megérni, itt az eszköz czél is egyben”*.[91] Kossuth politikai értékvilágában a Széchenyi által felemlegetett népszerűség is csupán olyan szükségszerű eszköz szerepét töltötte be, amely mindig *„a nemzet bizodalmától függ”*, de nélkülözhetetlen, mert *„ama roppant erő, mi nélkül ma már az ébredés korában egy nemzettel sikeresen még csak jót sem tehetni”*.[92]

A *Felelet* imént áttekintett elméleti kiindulópontjai jól tükrözik, hogy Kossuthnak *A kelet népé*ben megjelenő bírálatokra adott kritikus válasza – a személyét és lapját érintő vádak visszautasításán túl – a politikai érvek dimenziójában nagyfokú történetszemléleti érzékenységet mutatott. A szerkesztő ellenérveiben bizonyos mértékig maga is arra kényszerült, hogy a közvélemény előtt – a politikai érvekhez kapcsolódóan – felvonultassa a Széchenyiével egyező és azzal ellentétes történetszemléleti megfontolásait. S amennyire a gróf támadása a magyar nemzet haladásának világtörténelmi jelentőségű tétje mentén szerveződött, annyira volt szüksége Kossuthnk is arra, hogy a nemzet fejlődésével kapcsolatos eltérő történeti eszméit olvasói előtt megvilágítsa. Annak érdekében, hogy megállapítható legyen, létezik-e a szerkesztő indoklása mögött valamilyen konzekvens történetszemlélet, s mennyiben képesek megszervezni a *Felelet* ellenérveit az ilyen jellegű eszmefuttatások, rekonstruálnunk kell Kossuth történetfelfogásának alappilléreit is.

„A historia a világ történeteinek elbeszélése. […] a historia philosophiája […] megtanítja, miképpen kellessék a történetek természetébe béhatni, a historiai valóság vagy csalárdság külső és belső megismértető jeleit feltalálni, a történetek eredetjeinek szoros megvisgálása, azok folytatásának helyes esmérete, s következéseinek elegendő áltlátása által a történetekről helyesen ítélni, s ezen esméretek summáját tapasztalás gyanánt arra használni, hogy a politicus, polgári s erkölcsi életben bölcsen s találva szerkeztesse következtetéseit.” – vetette papírra „történetfilozófiai” eszmefuttatásait 1825 körül a fiatal Kossuth.[93] A vármegyei, majd mind jobban az országos politika, s a közügyek irányába orientálódó fiatal ügyvéd egyetemes történeti munkájának bevezetőjéből – persze még korántsem a sodró tempójú hírlapi cikkek

[89] Erre különösen jó példa a sajtószabadság Széchenyiféle interpretációja, amelyre a gróf a magyar társadalmat és közvéleményt még az 1840-es évek elején is éretlennek tartotta, s teljes körű bevezetésében veszélyeket látott. Vö.: Veliky János [1995/a]
[90] Pesti Hírlap 1843. május 14. 247. sz.
[91] Kossuth Lajos [1841] 516. p.
[92] Uo. 468. p.
[93] Kossuth egyetemes történeti munkájának töredékei. In: KLÖM VI. köt. 117-118. p.

gördülékenységével – Kossuth határozott múlt- és valóságismeret iránti vágya sugárzott elő.[94] A sorok között azonban nem csupán a történelmi múlt eseményeihez kapcsolódó megismerési- és tudásvágy, hanem a megszerzett ismeretek tudatos, célirányos – *„a politicus, polgári s erkölcsi életben”* való – felhasználásának igénye is megfogalmazódott.[95] A fiatal Kossuth azon elgondolása, hogy egy átfogó képet adjon az európai nemzetek történetéről – nem egy későbbi politikustársához hasonlóan – szépírói és történetírói ambíciók meglétéről is tanúskodnak a pályakezdő esetében.[96] Kossuth történetírói-történetfilozófiai ambíciója, s azon törekvése, hogy a történelem menetébe tevőlegesen beavatkozni szándékozó, hivatását kereső „státuszférfiként” kijelölje, pontosítsa és „rendezze” viszonyát a nemzet múltjával és a történelem jelenségével kapcsolatban, egyáltalán nem egyedi, elszigetelt jelenség a reformkori politikai elit tagjainak körében.[97] E mögött a törekvés mögött kétségkívül meghúzódhat az a vágy is, hogy a történelem folyamatában a cselekvő személyiség saját magát – szerepét, helyzetét, tetteinek következményeit – nemcsak kívülről szemlélni, de értelmezni és magyarázni is képes legyen. De nyilvánvaló, hogy a történelmi jelenségek értelmezésének és megértésének „tudománya” számos pragmatikus, a mindennapi politikai gyakorlatban hasznosítható alkotóelemet is magába foglalt.

Ám Kossuthot, ahogy ezt később több alkalommal is jelezte, a történelem és a múlt nem elsősorban önmagáért érdekelte. *„[…] én a múltnak vak imádója nem vagyok, áldom boldogító tetteit a hajdan kor hőseinek, hajlandó vagyok mentegetni botlásaikat, de legörömestebb hagyom nyugodni a holtakat. Jelen és jövendő az emberi cselekvés mezeje, a múlt csak tapasztalást tanít. Nem osztozom regényes vágyaiban azoknak, kik a középkornak képzelt boldogsága után ásítanak, - én mentsen Istent! kiáltok, s csak azért hivatkozom a rég elmúlt napokra, mivel a nemzeti characternek olly jelenségeit mutatják, mellyeket a jövendő szép kifejlése zálogának elfogadni szívem igen hajlandó.”* – fejtegette 1833. tavaszán, *„Országgyűlési Gyűjtemények”* című munkájának töredékeiben.[98] A sorok között jól kivehető, hogy a gyakorlati politikus értékrendje szempontjából Kossuth múlt felé fordulása elsősorban eszközszereppel bírt. Vagyis: a történelem menetébe való beavatkozás (a politika gyakorlata) nemcsak erőt, támpontokat meríthet „a megtörtént dolgok” tapasztalatából, de a *„história philosophiája”* által érveket, igazolásokat is találhatunk a nagy horderejű változások szükségszerűségéről való meggyőzéshez, a társadalom széles rétegeinek megnyeréséhez, vagy a közvélemény formálásához. S miként azt a tekintélyes méretű Kossuth-irodalom is jelzi – bár tehetjük hozzá: önálló vizsgálat tárgyává eddig még alig tette Kossuth történetszemléletét –, illetve későbbi írásait, hírlapi cikkeit olvasva magunk is lépten-nyomon tapasztalhatjuk, Kossuth munkái az eltérő érdekek egyesítésének igényével, s a

[94] Kossuth reformkori pályájának megrajzolásához a következő feldolgozásokat használtam fel: Barta István [1966]; Kosáry Domokos [1946]; Kosáry Domokos [2002]; Szabad György [1977]; Szabad György [2002]

[95] Kossuth történelemszemléletének, történetfilozófiai gondolatainak elemzésével, monografikus igényű feldolgozásával kapcsolatban a szakirodalomban komoly historiográfiai űr tapasztalható. Ennek okai közt egyebek mellett a kossuthi életmű kiterjedt volta, a „rendszeralkotó” mű hiánya, s a politikai pálya sajátosságai is egyaránt ott rejlenek. Ezért a feltárás során egy-két résztanulmányra, életrajzi munkák utalásaira, illetve javarészt Kossuth jellegzetes formában megjelenő megnyilatkozásaira támaszkodhattam. A Kossuth-historiográfia megközelítésében (jelen tanulmány keretei közt eltekintve a Kossuth-irodalom historiográfiai elemzésétől) – rendszeres, naprakész és teljes körű Kossuth-bibliográfia hiányában –, Hermann Róbert, illetve Kosáry Domokos legújabb köteteinek irodalomjegyzéke segítette munkámat. Hermann Róbert [2002] 125-128. p.; Kosáry Domokos [2002] 483-515. p.

[96] Benkő Samu [1994] 214-215. p.

[97] Erre hívja fel a figyelmet: Benkő Samu [1994]; Várkonyi Ágnes R. [1973] I. köt. 178-182. p. (A kortársak körében is jelentkező történetfilozófiai-történetszemléleti érdeklődés kapcsán önálló írások formájában megjelentetve lásd még: Kölcsey Ferenc „Nemzeti hagyományok” című munkáját (Kölcsey válogatott művei [1975] 252-282. p.), vagy Pulszky Ferenc: *„Eszmék Magyarország története philosophiájához”* c. cikksorozatát az Athenaeum című folyóiratban 1838. júl. 29. és 1839. okt. 13. között.)

[98] Kossuth *„Országgyűlési Gyűjtemények”* című tervezett munkájának töredékei. In.: KLÖM VI. köt. 374. p.

magyar társadalom legszélesebb rétegeinek meggyőzési szándékával, a mélyreható változások elkerülhetetlenségét bizonygatva történetszemléleti érvek sokaságával telítődtek.[99]

De vajon feltételezhetjük-e, hogy a későbbi hírlapíró, s majd a társadalmi átalakulások egyik vezetőjeként tevékenykedő Kossuth gondolkodásában, érvelésében valóban fellelhető és körülhatárolható egy stabil tájékozódási pontként, értékmérőként funkcionáló sajátos és koherens történetszemlélet? S előfeltételezhetjük-e mindezt annak ellenére is, hogy Kossuth írói-hírlapírói munkásságában – lévén az mindenekelőtt gyakorlatias és a széles közvéleményhez szóló – önálló történetfilozófiai mű, vagy ilyen irányú eszmefuttatásait rögzítő cikk formájában ezek a gondolatok nem kerültek rendszerezetten kifejtésre? Mindenesetre az bizonyosnak tűnik, hogy a történetszemlélet, vagyis komplex módon a múlt, jelen és jövő korszakformáló kérdéseihez való viszony a gyakorlati politikus, a politikai publicista megnyilatkozásaiban fontos szerepet játszhat a kifejteni szándékozott gondolatok széles spektrumú érvekkel történő alátámasztásában, s ezek a történetszemléleti megalapozottságú argumentumok – példák sokaságával igazolhatóan – rendszeresen visszatérő alkotóelemei a hírlapíró Kossuth kisebb-nagyobb lélegzetű munkáinak.[100]

A fiatal ügyvéd, amíg sátoraljaújhelyi kolerabiztosi tisztségétől, majd a zempléni főrendek *„ablegatus absentiumának”* feladataitól, s az *Országgyűlési Tudósítások* megszervezésétől eljutott a *Pesti Hírlap* szerkesztőjének érett reformpolitikusi szerepköréig, hosszú lelki és eszmei utat tudhatott már maga mögött.[101] Gondolati fejlődését, szellemi útját a zempléni reformellenzék főrendi tagjai, Vécsey Pál és Lónyay Gábor mellett az 1832-36-os diéta reformtáborának meghatározó alakjai, Wesselényi, Kölcsey, Deák, illetve döntően saját valóságismerete és olvasmányélményei befolyásolták.[102] A történelemmel kapcsolatos fiatalkori eszmefuttatások esetlegességük ellenére is azt jelzik, hogy Kossuth későbbi publicisztikájában már egy olyan határozott állásfoglalást tartalmazó történetszemléletre támaszkodhatott, amely megfelelő segítője lehetett a politikai érvek kimunkálásának. Kossuth, a sikertelen zempléni karrier rávetülő kínos árnyékával és a személyét egyelőre körülvevő országos ismeretlenség hátrányával 1832. decemberében fogott hozzá – megyei pártfogói kérésére – az *Országgyűlési Tudósítások* megszervezéséhez. Elképesztő munkabírását a liberális reformellenzék tagjaival kialakuló barátsága, illetve nyilván az a tény is motiválta, hogy a politikai publicisztika területén – a beszűkülő vármegyei pálya helyett – a *Tudósítások* révén új érvényesülési lehetőségek tárulkoztak fel előtte.[103] A rendszeres tudósítások mellett – minden valószínűség szerint jövedelemkiegészítés céljával – Kossuth 1833. elején elhatározta, hogy könyv formájában is megjelenteti és értékeli az országgyűlés történetét, s az ott végzett törvényalkotó munkát.[104] De mivel a diéta ekkor még javában zajlott, s annak pontos befejezését még sejteni sem lehetett, Kossuth úgy döntött, hogy

[99] Vö.: Benkő Samu [1994]; Gergely András [1987]; Szabad György [1977].
[100] Nyilván feltételeznünk kell, hogy ezeknek a visszatérő történelemszemléleti érveknek egy része toposzként, mechanikusan alkalmazott fráziskénti funkcionál, vagy használata során azzá válik, ám ennek ellenére is a jelenségek szövegkörnyezete, funkcionális szerepe sok esetben kölcsönöz összetett jelentésréteget, effektív rendeltetést ezeknek az érveknek. S jóllehet, éppen ez előbbiek okán, Kossuth történelemszemléletének elemzése nem tartozik az életmű legkönnyebben vizsgálható jelenségei közé, mégsem tekinthető eleve reménytelen vállalkozásnak a kossuthi történelemértelmezés feltáró analízise.
[101] Barta István [1966], Kosáry Domokos [2002] 23-206. p.; Lackó Mihály [1977] 60-75. p.; Szabad György [2002] 7-41. p.
[102] Kosáry Domokos [2002] 117-206. p.; Szabad György [2002] 9-25. p.
[103] Barta István [1966], Szabad György [1977] 26-35. p. Kossuth a Tudósításokban a diéta munkájáról, annak teljes időtartama alatt, kéziratos formában terjesztve, összességében mintegy 3500 oldalnyi terjedelemben számolt be a maga által toborzott előfizetőknek.
[104] Kossuth készülő könyvének töredékeit Barta István adta közre 1966-ban. In: KLÖM VI. köt. 366-402. p.

könyvén folyamatosan dolgozva, az országgyűlés főbb kérdéseit (a főrendi tábla ülése, a vallásügyi vita) részletekben fogja megírni, majd az így megszerkesztett művet külföldön próbálja később megjelentetni. Kossuth *„Országgyűlési Gyűjtemények”* című könyvének töredékei között bukkant elő *A magyar fő rendek 1833-ban* elnevezésű munka, illetve annak előbeszéde. A jellegéből adódóan szigorúbb formai és gondolati kötöttségekkel rendelkező *Országgyűlési Tudósítások*kal szemben – bár tudjuk, hogy a szerkesztő a *Tudósítások*ban is megtalálta annak lehetőségét, hogy olvasói véleményét a reformok kapcsán is formálja, alakítsa – Kossuth tervezett könyvében szabadabb teret kaphatott a szerző elodázhatatlan korkérdésekkel, társadalmi átalakulással kapcsolatos állásfoglalása, s az elvek kifejtéséhez kapcsolódóan felszínre kerülhettek autonóm történetszemléleti meggyőződései is. *A magyar fő rendek 1833-ban* című munka előbeszéde Kossuth megszilárduló eszmerendszerének és politikai érvkészletének gondosan összeállított kollekciója is egyben. A készülő mű bevezetéseként szolgáló „előbeszédben” az országos politikai pályára lépő Kossuth olyan fontos eszmei-szemléleti dilemmákat érintett, mint a *haladás*, a *szabadság*, a *törvényesség*, a *„társaságos élet”*, a *polgári értékrend*, vagy a *nemzet* kérdései. Mindezzel párhuzamosan, a reformgondolat terjesztésének szándékával készülő könyv e fejezete – az érvelés és meggyőzés részeként – meghatározott funkciókkal rendelkező történetszemléleti megfontolásokkal is feltöltődött.

Az előbeszéd problémafelvetésében Kossuth természetfilozófiai-antropológiai alapokról próbálta meg az egyén társadalmi szerepét, meghatározottságát definiálni: *„Két törvény uralkodik az embernek fölötte: a természetnek s az erkölcsi szabadságnak törvénye; amaz változhatatlan örök alapokhoz lánczolva kénszerítő befolyást gyakorol létünkbe, ez a szükség szülte feltaláló tehetség által szélesítve, az embernek szabadságát s a természet kénszerítésétő lehetőleg nagyított függetlenségét tárgyazza; azt tárgyazza, hogy a külső természet kedvetlen hatása mellett is az ember boldog, boldogságában nyugalmas, s nyugalmában biztos legyen.”.*[105] A szerző célja ezzel nyilvánvalóan nem lehett más, mint – a magyar főrendek példája kapcsán(!) – bemutatni, hogy a *„társaságos életben […] kölcsönös viszonyokon alapúl a közönség s egyesek boldogsága, […] s csak azon társaság felel meg létegesítésében* [létesítésében] *rendeltetésének, hol minden polgárt egy közös érdek szép kötele kapcsol együvé, s hol az igazság! az elavúlhatatlan emberi jogok eme védangyala szabja kinek kinek erkölcsi lételét, polgári körét. Szerencsétlen ellenben azon társaság, hol egy tagnak boldogsága másnak boldogtalanságán, egynek szabadsága másnak elnyomásán alapul.”.*[106] Kossuth eszmefuttatása az országgyűlési reformerők legfontosabb törekvéseinek, gondolatainak esszenciális ideológiai programját tükrözte vissza. Ennek legfontosabb elemeivé a *szabadság*, a *törvényesség* (s e kapcsán az *alkotmányosság*), illetve a *haladás*, azaz a *tökéletesedés* gondolatai váltak.

„Mi a szabadság?” – tette fel a kérdést a szerző. *„Engedelmesség a törvény iránt.”* – adta a tömör választ úgyszólván azonnal.[107] De Kossuth a kérdést nem kívánta sem elbagatellizálni, sem leegyszerűsíteni. Mert *„a törvénytisztelő szabadság”* alapja – vallotta a liberális szabadságeszme logikája szerint – *„olly polgári lét, miben a törvény kit kit egyenlőn védjen; olly törvény, melly a nemzeti becsület oltalma alá helyezi minden egyes polgár személyét s vagyonát, melly egy közönséges érdek* [közös érdek] *szép kötelékével kapcsolja együvé a honnak minden*

[105] KLÖM VI. köt. 368. p.
[106] Uo. 368. p. (Beszúrás tőlem: F. T.)
[107] Uo. 369. p.

gyermekét, melly az értelem kifejlődését elősegíti, a becsületes szorgalomnak, iparnak kört nyit, gyümölcsöt biztosít, a nemzeti egyetemülést összepontosítja; végre olly kormányt, melly ezen törvénynek tekintetet szerez, melly a törvény által erős, s melly által a törvény, s csak a törvény hatalmas.”.[108] Érvelése szerint tehát a törvényt betartó és azt tiszteletben tartó szabadság a polgári jogegyenlőség, az egyéni és közösségi szabadságjogok alapja, illetve a nemzeti egység megteremtésének egyik záloga. Így foglalta ezt össze tételszerű pontossággal: *„Boldog csak úgy lehetek, ha minden sérelem ellen biztos vagyok; biztos csak úgy lehetek, ha személyem és vagyonom minden önkény ellen a hatalmas törvény egyenlő oltalmának alatta nyugoszik; és így szabadság csak ott létezik, hol törvény uralkodik, s szabad csak úgy lehetek, ha törvénynek szolgája vagyok.”*.[109] De hogy miként lehet minderről meggyőzni éppen a készülő mű címében is főszerephez jutó *magyar főrendeket*, akiknek mindezért kiváltságaikról, előjogaikról kellene önként lemondania? Kossuth ekként bizonygatta gondolatai vélt helyességét: *„Tilt a tisztelet feszegetni: mennyire tökéletes azon alkotvány, melly a nép egy kis osztályának kiváltságain épül. Meglehet, hogy a szabadságok, mellyekkel mi magyarok dicsekszünk, talán éppen ellenkezésben állanak a szabadsággal; mert a szabadság egy és közönséges* [itt: közös]*, ennek nincs többes számja; meglehet, hogy ahol egy részben praerogativák és privilegiumok léteznek, – minthogy a privilegium kiváltság a törvény alól – ott a más részen szolgaság, és megszorítás találtatik.”*.[110] A *Pesti Hírlap* vezércikkeiben ez a tiltó, s diszkrécióra sarkalló tisztelet már a múlté lesz.

Kossuth láthatóan nemcsak tisztában volt a szavak súlyával, de érzékeltetni is akarta, hogy szabadság és kiváltság, jogegyenlőség és előjogok egymással össze nem egyeztethetőek. Mindezek megerősítésére azonban a kiváltságok védelméért viaskodó konzervatív álláspontot is cáfolnia kellett. Okfejése kétséget kizáróan a liberális érvelés logikájára és nyelvi készletére épült: *„Midőn terjedékenyeb polgári létről, vagyis arról van szó, hogy az alkotvány törvényes jóvoltával élő magyar nemzet ne csak hatszázezer főből álljon, némellyek azt vetik ellene: „a magyar nép még nem eléggé érett a szabadságra.” – De mi a szabadság?* – ismételte nyomatékkal újból – *Engedelmesség a törvény iránt, és így ellenvetésök annyit tesz más szókkal: a magyar nép nem elég érett arra, hogy felette törvény s nem önkény uralkodjék.”*.[111] Mert a szerző úgy látta, hogy *„a jó törvényeken alapult szabadság a szabadságra mihamar éretté teszi az embereket, s azért én nem hiszek embert, ki a törvényes szabadság jóvoltára elég érett ne lenne”*.[112] Ám Kossuth nemcsak cáfolt; hatékony és kiforrott stílusban érvelt, s igyekezett meggyőzni az érintetteket: *„Nékem szabad a friss levegőt beszínom, szabad a nap élesztő melegének örülnöm, s veszítettem-é ezen szabadságomból valamit azért, hogy az minden élőlénnyel, az utolsó féreggel is köz? Ilyen a polgári szabadságnak áldása is. A szabadság olyan kimeríthetetlen kincs, melly azáltal, hogy véle többen osztoznak, sem fogy, sem gyengül, sőt nő, sőt erősödik.”*.[113] A konzervatív, haladásellenes álláspont érveinek meggyengítéséhez – s az országgyűlés vitái maguk is ezt sugallták – több síkon és folyamatosan kellett érvelni a változások lehetősége, sőt szükségszerűsége mellett: *„Nem arról van szó, hogy mi nemesek leszálljunk a néphez, hanem arról, hogy őtet magunkhoz felemeljük. Olly kincset osztani meg tíz millió polgártársainkkal, melly a megosztás által nem fogy, csak az*

[108] Uo. 370-371. p. (Beszúrás tőlem: F. T.)
[109] Uo. 371. p.
[110] Uo. 372. p. (Beszúrás tőlem: F. T.)
[111] Uo. 376. (Beszúrás tőlem: F. T.)
[112] Uo. 376. p.
[113] Uo. 378. p.

irígység ellenkezhetik, s ezen rút vétken alapítnók mi szabadságunkat?".[114] Régi és új típusú szabadság, előjogok, kiváltságok, illetve jogegyenlőség, egyenjogúság tudatos szétszakítását, megkülönböztetését, s a jogkiterjesztés elvének alkalmazását figyelhetjük meg Kossuth argumentációjában. A gondolatmenet következő lépcsőfoka, hogy az „igazi", kiváltságokat és előjogokat nem ismerő szabadság megteremtéséhez az idejétmúlt rendi alkotmányosságon kell változtatni: *„Szabad legyen mégis kérdenem: elfogultság nélkül állíthatnók-e a 19-dik században, hogy azon alkotványon, melly 10 milliónyi nép közül csak hatszáz ezret nevez nemzetnek […], a tulajdoni jognak minden sértetlensége, s az ősi hagyománynak tiszteletben tartása mellett javítni módosítni nem kell?"*.[115]

A változás szükségszerűsége és a változtatás lehetősége Kossuth történetszemléletében egy gondolati tőről fakadt: *„Ha tagadni nem lehet, hogy a tökéletesedés mezeje végtelen ez életben, ha nincs s nem is lehet hatalom, melly a keblünkben csillámló isteni szikrának azon 'ne plus ultrát' kiszabhassa, hol az értelem országa a hitnek határánál végződik: ki merje állítani, hogy az ükeink által felállapított társasági rendszerek a tökéletesedés főbb polczát elérték […]?"*.[116]. Ez a meggyőződés számottevő optimizmust kölcsönzött a kossuthi gondolatoknak. Ekként magyarázta tehát – a végeláthatatlan fejlődés dimenziójából – a változásokban rejlő kényszerítő körülményeket: *„Kivált az utolsó évszázad alatt óriási lépésekkel fejlődtek ki a társaságos viszonyok; a nemzetek politicai létele egészen megváltozott alakban tűnik elő, az új kor új szükségeket, ezek új intézkedéseket kívánnak, s aki átalkodottan nem húnyja bé szemét a világosság előtt, ki a szűkkeblű önzés szorító korlátjait áthágva, magát a nemzeti egyetem lánczszemének tekinti […] elösmérni kéntelen, hogy az idő, a megkérlelhetetlen, előrehaladásra kisztet, s hogy a régi mellett veszteglés többé lehetetlen, mint amely képtelenség kívánni, hogy Dunánk hullámai folyni megszűnjenek, vagy föl s visszafelé folyjanak."*.[117] Kossuth történetszemléleti megalapozottságú érvelésében éppen azért van szükség az átalakulásokra, mert *„az idő int, hogy a kor, a kérlelhetetlen halad, és senkire sem várakozik"*, s a változó körülmények sürgetik az átformálódást.[118] De a szerző nemcsak meggyőzni, hanem ösztönözni is akarta olvasóit, amidőn a mű sorai között egy előbb-utóbb szükségszerűen, a fejlődés belső törvényszerűségei alapján bizonyosan bekövetkező átalakulás képét rajzolta meg: *„Az önmystificatio mindennél károsabb, […] előbb utóbb valósúlni kell annak, mit a társaságos élet közérdekeinek sympatheticus* [titokzatos] *kötelével összecsatolt nemzetek közönséges óhajtása követel. A történetek hatalma gyakran gúnyolja gyarló értelmünk jóslatit, s azért meglehet, nem holnap, nem holnapután tűnik fel a valósulás köz ünnepe; de amilly bizonyos, hogy múltat visszaidézni, jövendőnek megálljt! kiáltani nem lehet, olly bizonyos, hogy egykor csakugyan feltűnik a nemzetek különböző helyzetéhez idomzott valósulásnak ama köz ünnepe."*.[119] Az iménti idézet, úgy gondolom, jól érzékelhetővé teszik a harmincas éveinek elején járó Kossuth megszilárduló, a polgári szabadság, az alkotmányos átalakulás, a nemzeti kérdés és a haladás gondolatai köré szerveződő történetszemléleti megalapozottságú érveinek alapvető strukturálódását.[120] A gondolatokat érezhetően az a túláradó optimizmus hatja át, amelynek

[114] Uo. 378. p.
[115] Uo. 372-373. p.
[116] Uo. 372. p.
[117] Uo. 373. p.
[118] Uo. 370. p.
[119] Uo. 373. p. (Beszúrás tőlem: F. T.)
[120] Vö.: Veliky János [1995/b]

elméleti bázisát az európai felvilágosodás és liberalizmus eszmevilága együttes erővel táplálta. Kossuth történetszemléleti alapokra támaszkodó argumentációjának egyik legfőbb sajátossága, hogy döntően magába integrálta a mind szélesebb elméleti háttérrel rendelkező liberális reformerek alapvető eszmei értékrendjét, s történeti-természetfilozófiai, sőt, „pozitivista" elvekre alapozva nyíltan meghirdette a változások elkerülhetetlenségét.[121] Kossuth véleménye szerint ugyanis a törvényszerűen bekövetkező változásokból nem lehet kimaradni, sőt, azokat nem célszerű a konzervatív értékrend védelmére hivatkozva késleltetni, hiszen a polgári szabadság és jogegyenlőség, illetve a nemzeti egység igénye feltartóztathatatlan korkérdéssé lépett elő. A változás folyamatának így legfeljebb pillanatnyilag lehet útját állni, de az átalakulásoknak megálljt parancsolni többé nem lehet. S hogy ezek az elkerülhetetlen változások miként köszöntenek ránk, az döntően a folyamat elfogadásán, vagy feltartóztatásán múlik: *„Valjon a tavaszi reggel szelíd mosolygású alakában, vagy zordon szélvésszel tűnik-é fel? egyedül attól függ, ha elértik-é* [itt: megértik-e] *korunk kívánatit a hatalomnak azon sáfárjai, kik magokat nemzetek gyámjainak nevezik, mert minden hatás visszahatást szül, erőszakos ellenzés indulatokat hevít […]."*.[122] A feltartóztathatatlan fejlődés feltartóztatásának szándéka Kossuth szerint nem lehet megfelelő válasz az adott korproblémákra. Sőt, a haladás elutasítása az, amely a feszültséget felerősíti.

Kossuth a *Tudósítások* szerkesztőjeként, majd az ellene indított perben önnön védőügyvédjeként kellő szakmai, szellemi és erkölcsi tartalékokat halmozott fel, s a mintegy hároméves „státuszfogságból" 1840. májusában kiszabadulva a liberális reformerek nemcsak egyik elismert, de eszmeileg és politikailag is felkészült tagjává lépett elő.[123] Korábbi szemléletmódját, állásfoglalását a börtönévek sem voltak képesek alapvetően megváltoztatni.[124] 1841-től pedig a *Pesti Hírlap* szerkesztőjeként megnyílt számára a lehetőség arra, hogy a magyar társadalom széles rétegei előtt, s a politikai nyilvánosság új fórumán fejthesse ki elképzeléseit a társadalmi-gazdasági átalakulásokkal kapcsolatban.[125] A szerkesztőnek – a cenzúra tapintatlan érdeklődésével is kalkulálva – nyilvánvalóan számolnia kellett azzal, hogy amennyiben a közvélemény figyelmének felkeltését, s a reformpárti olvasóközösség megteremtését, illetve annak véleményformálását egyszerre kívánja elérni, egy olyan politikai lapot kell életre hívnia, amely nemcsak szerkezetében, de hangvételében és érvelésében is minden korábbi magyarországi sajtóterméktől eltérő, új minőséget képvisel.[126] Mindez Kossuthot arra késztette, hogy hírlapjában a felmerülő korkérdések (haladás, szabadság, társadalmi- és alkotmányos átalakulás, jobbágyfelszabadítás, stb.) és a hozzájuk szorosan illeszkedő mindennapi problémák (a magyar nyelv kérdése, börtönök, közállapotok, szegénység, árva- és halottasházak hiánya, nyomor, alkoholizmus, stb.) kapcsán egy meghatározott cél irányába mutató, egybehangzó eszmei hátteret,

[121] Vö.: Benkő Samu [1994] 215. p. Gergely András munkájában egyenesen a *„pozitivista fejlődéseszme"* jelenlétére utalt Kossuth szemléletében. In.: Gergely András [1987] 295-297. p. Várkonyi Ágnes R. [1973] I. köt. 178-182. p.
[122] KLÖM VI. köt. 373. p.
[123] Szabad György [1977] 36-48. p.
[124] Láthatjuk ezt a saját védelmére írt periratok logikájában is, ahol a vád alapját jelentő *Tudósítások*ról, mint a kor egyik követelményéről szólt: *„a hiányok, a hibák, azoknak kipótlásuk s helyreigazításuk szükséget, a szükség vágyakat, a vágy közvéleményt szültek, ebből pedig a korszellem változása következett"*. KLÖM VII. köt. 374. p.
[125] A lap megindításának és csak az imént szabaduló Kossuth szerkesztővé válásának körülményei a későbbi vita kapcsán sokat foglalkoztatták a korabeli közvéleményt is. Munkámban a kérdéskörre külön nem kitérve, a lapindítással kapcsolatos problémák esetében a következő feldolgozásokra támaszkodtam: Ferenczi Zoltán [1925] 3-16. p.; Kosáry Domokos [1979] 665-667. p.
[126] A Pesti Hírlap egységes hangvételével, formai-technikai újításaival kapcsolatban vö.: Diószegi György [1988] 33-35. p.; Kosáry Domokos [1979] 678-682. p.

s következetes szemléletmódot alakítson ki.[127] A *Pesti Hírlap* 1841-es évfolyamának első felében napvilágot látott vezércikkek olvasásakor ez az egyre markánsabb, történetszemléleti megfontolásokkal és politikai érvekkel is megfelelően megtámogatott, s a változtatások elkerülhetetlenségét sugárzó megközelítésmód egy rendkívül szenvedélyes, már-már túlfűtötten érzelmes, filantróp hangvétellel párosulva jelent meg.[128] A vezércikkek gondolati szövetének hátterében, s a legfontosabb korkérdésekre adott kossuthi válaszokban úgyszintén jól kitapinthatóvá váltak a szerkesztő publicisztikáját átható történetszemlélet jellegzetes építőelemei és argumentációs összetevői is.[129]

Kossuth a *Pesti Hírlap* megindítását *„a napnak tömérdek szükségei között”* a leginkább sürgetőnek tartotta, ugyanis a változások igényt támasztottak egy olyan időszaki kiadványra, melyben megvitathatók és előkészíthetők *„a napnak nagy kérdései, mikben e honnak jövendője rejtezik”*.[130] Nemzeti önismeret, a bajok-problémák feltárása és a felmerülő korkérdések kapcsán konkrét javaslatok tétele a törvényhozásnak – ezek a szerkesztő legfontosabb céljai.[131] De hogy minderről miként lehetett meggyőzni a kortársakat, s hogyan lehetett az átalakulásokban érintett közvéleménnyel a változások szükségességét megértetni és elfogadtatni? Ehhez – okulva az 1832-36-os országgyűlés kudarcaiból – kitartó és módszeres munkára, s nemkülönben alapos érvelésre volt szükség. A szerkesztő már a beköszöntő vezércikkben úgy vélte, hogy most már *„nem az a kérdés közöttünk, haladjunk e, avvagy megálljunk? […] – e kérdést eldönté a Mindenható, midőn a világot megteremtette; és bizony nincs erő, melly a világkerék küllőibe vághasson – nem ez hát a kérdés közöttünk, hanem az: hogy mit és mikint?”*, azaz: mit és hogyan kell tenni a reformok érdekében.[132]

Már az első szám címoldala is azt mutatja, hogy a *Pesti Hírlap* vezércikkeiben megjelenő érvelés egyik legfontosabb történetszemléleti alkotóeleme a *„haladó kornak parancsoló szüksége”* és a *„vesztegleni képtelen tökélyesedés”* szókapcsolatokban kifejeződő eszmeiség lesz.[133] A szerkesztő logikája szerint a haladás menete az egyes nemzetek – s így a magyar nemzet – vonatkozásában is egy szükségszerűen bekövetkező változást rejt magában: *„Az idők kérlelhetetlen folyama”*, a *„körülmények ereje, s az idők logicája”*, *„az időnek örökkévaló geniusza”*, *„az események hatalma”* – amely fogalmak a változás folyamatának elkerülhetetlenségét kívánják jelezni – Kossuth publicisztikájában a történetszemléleti megalapozottságú argumentáció állandóan visszatérő elemei lesznek. S hogy mennyire pozitív jelentéstartalommal töltődik fel a *haladás* eszméje Kossuth szemléletében, bizonyítja ezt a szerkesztőnek az „ipar” kifejezéssel kapcsolatos etimológiai eszmefuttatása is: *„Ipar és csak ipar! Igen szép e szó, ha már csak grammaticai jelentését vesszük is, mert a haladás legtágasban vett eszméjét egészen kifejezi; valóban, csak ugy és akkor haladunk, ha iparkodunk; s midőn iparkodunk, akkor a tespedés eszünkbe sem jut, mert a tespedő, a maradozó nem iparkodik. Az ipar szóban erő és mozgás eszméje rejtezik, s abban, ki tespedni akar, ki maradni szeret, erőt,*

[127] A Pesti Hírlap döntő részben Kossuth által írt vezércikkei – a korabeli cenzúrát gyakran „kijátszva” – a nemesi reformellenzék politikai programját fogalmazták meg, s tárták a közvélemény elé. Kosáry Domokos [1979] 682. p.
[128] Vö.: Kosáry Domokos [1979] 678. p.
[129] Kossuth érveiben számos történeti hivatkozást találhatunk, melyekben a szerkesztő „a világ és a honnak történeteiben”, „századok óta jelenlévő” példákra utal.
[130] Pesti Hírlap 1841. 1. szám
[131] Szabad György [2002] 41-62. p.
[132] Pesti Hírlap 1841. jan. 02. 1. sz.
[133] Pesti Hírlap 1841. szept. 29. 78. sz., illetve 1842. jan. 06. 106. sz.

mozgást hiában keresnénk. […] Az ipar […] szorosb értelemben véve is igen szép szó, mert a nemzeti munkásságnak, haladásnak, boldogságnak eszméjét fejezi ki; s nem csupán anyagi, de szellemi tekintetben is […].”.[134] Ebben a szemléletben a *haladás*, mint a „korszellem” követelménye, vagyis a történeti fejlődés objektív kényszere jelenik meg. Úgy tűnik Kossuth érvelésében a törvényszerűen bekövetkező fejlődés-tökéletesedés gondolata összekapcsolódik egy éppen ebből a szemléletmódból eredő optimista történetfelfogással. A szerkesztő egyszerűen azt mondja: a haladás kérdését *„eldönté a Mindenható, midőn a világot megteremtette; és bizony nincs erő, melly a világkerék küllőibe vághasson”,* hiszen *„[…] a haladás ügye – diadalának küszöbéhez ért!!!”*.[135] Vagyis Kossuth argumentációjában a mindig változó és megújuló kor maga is állandóan követeli a változtatást, hiszen a tökéletesedés folyamata sohasem ér véget: *„én az emberi perfectibilitást végtelennek hiszem, mint a számokat, mellyekhez egyet mindig hozzáadhatni, a nélkül, hogy a legnagyobbat elérnők”* – vallotta a „nemes grófnak” szánt *Feleletében*.[136] Ez a matematikai fogalmakkal kifejezett, *„a felvilágosodás határtalan optimizmusá”*-t sugárzó, s hihetetlenül derűlátó haladásmodell fogja át a kossuthi történetszemlélet argumentációs bázisának alapfogalmait.[137] A Kossuth-historiográfia korábbi eredményei is felhívták már a figyelmet arra, hogy a szerkesztő történetszemléletében megfigyelhető, s a fejlődés elméletéhez kapcsolódó optimizmust döntően természetfilozófiai alapokra vezethetjük vissza.[138] *„Természeti ösztön az emberi kebelben a fejlődés ösztöne; aki ezt egyes embereknél tagadni meri; […] nem ismeri az embert, nem ismeri az életet, s aki az egész emberi nemzetnek kifejlődési ösztönét tagadja, sem a históriát sem a jelen időt nem ismeri az.”* – írta az ellene felhozott vádak ellen érvelve, még a periratokban.[139] De Kossuth természetfilozófiai megalapozottságú argumentációja a társadalomátalakítás és a nemzetet irányító politikai gyakorlat síkján is felbukkant: *„A gravitatio törvénye uralkodik nemzetek munkásságában ugy, valamint a természetben. Egy bizonyos inertia semmivé teszen minden gyámkodási törekvést, melly a természetes iránnyal meg nem egyezik. Ezen inertiával még a fanatismus is hiába küzd.”*.[140] A történeti szakirodalom filológiai kutatásai Kossuth eszmerendszerének és történetszemléletének hátterében a korszerű liberális társadalom- és gazdaságfilozófiákat mellett, a felvilágosodás európai áramlatához kapcsolódó, s formai sajátosságait tekintve a pozitivizmus irányába mutató ideológiai alkotóelemeket jeleztek.[141] Visszaigazolja mindezt Kossuth egyik, a *Pesti Hírlap* 1841. április 14-i számában megjelenő írása is, amelyben – történetszemléleti alapokra támaszkodó érveinek még sokoldalúbb igazolása érdekében – a német természetfilozófus, Alexander Humboldt szavait idézte: *„[…] pedig jegyezzük meg jól, mit az uj világ illustratora Humboldt Sándor említ valahol, hogy: 'ha valamely század egy nagyszerű reményt táplálni kezdett* [jelen esetünkben ez a nemzeti jelleg], *annak útját állni többé nem lehet'.”*.[142]

---

[134] Pesti Hírlap 1841. máj. 05. 36. sz.
[135] Pesti Hírlap 1841. jan. 02. 1. sz.; ill. 1843. jún. 08. 254. sz.
[136] Kossuth Lajos [1841] 429. p.
[137] Barta István [1966] 209. p.
[138] Vö.: Benkő Samu [1994] 215. p.
[139] KLÖM VII. köt. 375. p.
[140] Pesti Hírlap 1841. máj. 05. 36. sz.
[141] Vö.: Gergely András [1987] 295. p.; Veliky János [1995/a]; Velkey Ferenc [1992]; Kosáry Domokos [2002]. Kosáry Domokos munkájában Kossuthnál a modern közgazdasági és nemzetgazdasági elvek kapcsán Smith, Bentham és List hatására hívja fel a figyelmet.
[142] Pesti Hírlap 1841. ápr. 14. 30. sz. (Beszúrás tőlem: F. T.) (Alexander Humboldt (1769-1859), jeles német természettudós, utazó.)

Mindezek mellett Kossuth érveinek hitelességét tovább erősíthette, hogy ez az optimizmus sok esetben – az igazságtalan meghurcoltatás erkölcsi hátterével – belső lelki-vallásos erőtartalékokra is támaszkodhatott: *„lehet, hogy legyőznek ma is, holnap is […] – türjük el! végtére csakugyan az igazság győz, mert igazság mellett áll az Isten maga s korunk őrlelke is”.*[143] Önvallomás-jellegű gondolatsoraiban Kossuth nemcsak a reformkori történelmi pillanat jelentőségét, hanem a kényszerű érdekütközésekkel járó átalakulás nehézségeit, s az ezek ellenére is rendíthetetlen derűlátását, eljövendőbe vetett bizalmát szintén olvasói elé tárta: *„Mi nehéz korszakot élünk e nemzet életében: az átalakulás kinos korszakát. Avult érdekek élet-halálra küzdenek egy még alaktalan jövendő eszméivel. E harczban a férfiu vaskarára csak örök munkavihar várakozik. Minket nem rendíthet munkánkban az a gondolat, hogy megérni látjuk a nehéz harcz szép gyümölcseit. Nemzetek nyara nem érhetik meg egyetlen éjnek átfordulatán. Hiszen mi még csak nem is veteményezünk. Csak irtogatunk, földet tisztogatunk, hogy akik utánunk jőnek, veteményezhessenek azok számára, kik ő utánuk jövendenek, kik ha korunkat nem is, de korunk viharait feledve, gazdag kalászokat aratandnak ott, hol mi háladatlan munkában csak az önzés, szeretetlenség s nemzetiségtelen balitéletek ezredes tölgyeivel véres veríték közt birkozánk.”.*[144] A rövid, pattogó, kinyilatkoztatásszerű mondatok nem csupán tartalmi mondanivalójukkal, de megformáltságukal is a szerző optimizmusát tükrözik vissza.

Kossuth történetszemléletének logikája szerint a haladás, a tökéletesedés folyamata – a kor követelményeinek megfelelően – a polgári jogrendszer megteremtésében, a nemesi szabadságjogoknak és privilégiumoknak a társadalom széles rétegeire való kiterjesztésében, a rendi-nemesi „alkotmányosság” polgári jellegű alkotmányossággá történő átalakításában, illetve a nemzeti egység megteremtésében teljesedett ki. Ezekből a „világerővel” jelentkező korfordító pillanatokból – a kossuthi szemlélet érvei szerint – az egyes nemzetek, s így a magyar nemzet sem vonhatja ki magát. Így fogalmazza ezt meg lapja hasábjain – a már ismert történeti törvényszerűségekre, illetve a nemzet történelmére hivatkozva – a jobbágyfelszabadítás konkrét kérdése kapcsán: *„Minden kornak megvan saját eszméje, melly egy világrésznek életszükségeiből önkint fejlődvén ki, olly világerővel hat, hogy nincs nemzet, melly attól magát elkülönözni képes legyen. Nézzük a sajátlagos elemeket, mik a magyart, itt az europai polgárisodás határvonalán a nyugoti eszméktől mintegy elszigetelni látszottak, és gondoljuk meg, mi verhet mélyebb gyökeret egy nemzet szivében, mint az ősök őséről öröklött istenek; gondoljuk meg az elfoglalt ország felosztásában személyesített nemzetcsaládi viszonyokat s az ázsiai jellemmel rokon ázsiai népszokásokat, és emlékezzünk, mindezek daczára és a nemzetnek ezekhezi hő ragaszkodása daczára, mikint kellett engednünk a kereszténységnek, a frank capitularék eszméinek, az alkotmányunkkal olly merőben ellenkező feudalismusnak, a boldogtalan ősiségnek, a reformatiónak, az állandó hadsereg-tartásnak, a földhözragadt szolgaság s földesuri kényhatalom eltörlésének és a többi; – s miután mindezt végig gondoltuk, és meggondoltuk, mikint e szavak: „személyszabadság, földszabadság” korunk hatalmas világeszméje, és megemlékeztünk, mikint a földnek felszabaditása szabad egyezés utján a világon sehol egészen végbe nem ment, a kényszerítő törvényt sehol a világon ki nem kerülte: szivre kezünket uraim! hisszük e, hogy mi kikerülhetjük? Senki se altassa magát a gondolatta, hogy a tulajdon sérthetetlenségének elve a*

[143] Pesti Hírlap 1841. febr. 27. 17. sz.
[144] Pesti Hírlap 1841. jan. 16. 5. sz.

kényszerített válságtól meg fog óvhatni.".[145] A logikai zártsága miatt teljes egészében idézett gondolategység Kossuth politikai argumentációjának szinte valamennyi jellegzetességét magában hordozza. Az érvelés kiindulópontja a változás szükségességét és elkerülhetetlenségét kinyilatkoztató történetszemléleti alapvetés, s ehhez társul a folyamat feltartóztatására irányuló törekvések – akár a fenyegetés érzését is mesterségesen sugalmazó – cáfolata. Ne higgye hát senki, hogy a hatalmon lévők számára – minden bizonnyal kellemetlenségekkel is járó – változások elkerülhetőek, s ne áltassa magát senki azzal, hogy minden a régiben maradhat. A *„hatalmas világeszmék"* által mozgásba lendített átalakulás mindenképpen le fog játszódni, ezért azt nem késleltetni, hanem elősegíteni kell – szóltak az okfejtés következtetései.

„[…] életünk, jövendőnk, boldogságunk, mindenünk e szóban fekszik: 'Nemzetiség'." – szólt Kossuth történetszemléleti posztulátuma a hírlap március 6-i számában.[146] A szerkesztő magyar nemzettel kapcsolatos érveiben, megnyilatkozásaiben – a kor divatos ideológiai paneljeit felhasználva – a nemzetek létét az emberi élet jellegéhez hasonlító organikus nemzetszemlélet és a modern nemzetállamiság eszméje egyaránt felbukkant. *„Van a nemzeteknek is egyediségök, mint embereknek van; s azért az egységre törekvés iránya keresztül a történetek minden viszontagságain, keresztül minden eseményeken, mellyek a természetes néphatárokat összezavarták, elannyira kitünik mindenkoron, hogy a nemzeti egyediség eldarabolása még mindig felkölté a nemzetiségre s nemzeti egységre törekvés ügyekezetét. Így van ez jelenleg* [azaz a napóleoni háborúk után] *is."* – vallotta az 1840-es évek elejéről származó helyzetelemzésében.[147] A szerkesztő úgy látta, hogy saját korában *„Igenis, világerővel hat a nemzeti egység iránya, s a melly nemzet parányiszerű indolentiában* [itt: nemtörődömségében, közönyösségében] *e világirányhoz nem simul, annak jövendője: elnyeletés, meg járom, meg szolgaság. Mi magyarhoniak, úgy látszik, sejtünk ebből valamit; innen a nagyszerű törekvés: nemzetiségünket kifejteni."*.[148] Ezt a kifejtést, kifejlesztést sürgeti az ország geopolitikai helyzete és soknemzetiségű jellege is, jóllehet Kossuth reálpolitikai megfontolásokra épülő gondolkodásában a magyar liberalizmus nemzetteremtő szándékának szinte valamennyi – az ország etnikai sokszínűségétől kezdve a Habsburgok beolvasztási törekvésein át a pánszlávizmus réméig terjedő – félelme, ellentmondása, csapdája ott rejtezett.[149] *„Mik vagyunk mi magyarok? Középre vetve két roppant nemzetiség közé, mellyeknek mindkettejéből tömérdek elem zavarja sajátságunkat; ugy hogy egyiknek mint másiknak oceánjától a habgyürűzet szivünkig elhat. Mi hát kikerülhetetlen hivatásunk ez állásponton? Kiállani az első rohanást, midőn egykoron e két nagy elem összeütközik, és pedig kereken szólva, frigyesülni azon elemmel, melly mellett a világ szinpadán a magyar elem nagyszerű önállásában békén megférhet, mellyhez királyunk trónérdeke barátságra hí, mellyhez a civilisatio s jog és szabadság közös eszméi vonzanak; frigyesülni pedig a másik ellen, melly már is vakondokkint turkálja ültetvényeinket, melly mellett önállás lehetetlen, melly elnyeléssel fenyegeti nemzetiségünket, mellynek előcsapatja barbarság, és hagyománya járom és szolgaság."*.[150] De a nemzeti jövendő valóra váltása – a vezércikkben aktuálisan Magyarország és

[145] Pesti Hírlap 1841. márc. 03. 18. sz.
[146] Pesti Hírlap 1841. márc. 06. 19. sz. Kossuth – kortársaihoz hasonlóan – a *nemzetiség* kifejezés alatt nem a nemzeti kisebbségeket, hanem a (magyar) nemzet sajátosságait, a nemzeti jelleg meghatározó elemeit, azok összességét, a nemzeti identitás komponenseit értette.
[147] Uo. (Beszúrás tőlem: F. T.)
[148] Pesti Hírlap 1841. ápr. 14. 30. sz. (Beszúrás tőlem: F. T.)
[149] Vö.: Kosáry Domokos [2002] 231-249. p; Szabad György [2002] 59-60. p.; Varga János [1982] 25-115. p.
[150] Pesti Hírlap 1841. ápr. 14. 30. sz.

Erdély uniójával összefüggésben – csak a politikai és jogi egységesség megteremtésével eszközölhető, *„Mert politicai egység a nemzeti egységgel tőszomszéd.”* – szóltak Kossuth érvei.[151] S mint aki már a meggyőzés szinte valamennyi bizonyítékával előhozakodott, így szólt: *„Nézzünk magunk körül. Ez irány az, melly századunk vezérjellemekint a világ évkönyveiben csillagbetűkkel immár írva van […].”*.[152] Ez az a világméretű folyamat, amelynek beteljesítése Magyarországra is vár, s ez a nemzeti jövő záloga is egyben. Mint láthattuk, Kossuth nemzetszemléletében a nemzet kifejlesztése, megteremtése szoros összefüggésben van a személyes szabadság, az alkotmányos jogok, a tulajdonbírhatás és a nemzeti önrendelkezés megteremtésének igényével is. Ezek a szükségletek egymást kölcsönösen feltételezik. De mert a nemzeti kifejlés menetének Kossuth nemzetszemléletében jelentőségteljes belső feltételrendszere van, a nemzetteremtés folyamata még korántsem válik olyannyira veszélyekkel terheltté, mint Széchenyinél: *„Nemzetek szerencsétlensége nemzetek vétkeiből származik. Nemzet csak öngyilkolással halhat meg.”*.[153]

Kossuth politikai realizmusa, liberalizmusa, s a reformnemesség gondolkodásmódját átható érdekegyesítő-politika logikája, illetve a kiváltságos réteg társadalmi súlya a szerkesztőt egyaránt a fennálló szerkezet és érdekviszonyok tapintatos átformálására sarkallta. *„Jog és szabadság erkölcsiségen alapszik, s a tan, miszerint czél szentesitné az eszközöket, nem a szabadság tana. […] jogot politicának feláldozni sohasem szabad […]”* – írta 1841. február végén.[154] Politikai helyzetértékelésében Kossuth úgy látta, hogy a magyar *„szabadelműség”* – az *„agitatio”* és a *„discussio”* első két fázisán túlvergődve – a *„cselekvés”* szakaszába jutott, a tényleges reformmunka, a változás jelensége azonban sokakat – köztük Széchenyit is – megriasztott.[155] De innen már – éppen az átalakulások szükségszerűségében rejlő objektív történeti kényszer alapján – Kossuth szerint nincs visszaút, ugyanis *„az elveknek természetökben van, hogy békoba* [értsd: béklyóba] *veretést nem türhetnek”*.[156] Így teljesen elhibázott azoknak a törekvése, *„kik barátai voltak a szabadelmüségnek, míg kegyelem színében jelentkezhetett; de a gondolat fejökre nőtt, s érzelmöket sérti a kor, mellynek kegyelem nem kell, melly jogot s igazságot követel”*.[157] A szerkesztő úgy látta, hogy jelenleg *„a jogot és szabadságot hirlelő törvény fénymázas czímtáblája mögött szolgaság lakik”*, s a valódi változásokhoz ennél még sokkalta több lendület kell.[158] Éppen ezért – a nemzet nagy múltú, ősi neveket viselő tagjaihoz szólva – Kossuth olykor még a nyílt fenyegetéstől sem riadt vissza: *„Ne gondolja senki, hogy a 'nivellatio' eszméje erőt vett légyen e nemzetben a historián. Mi szeretjük nemzetünk multját, és soha nem fogjuk azt felejteni.”*, de a nemzet kiváltságosai közt *„ha volna, ki tulságos önhittségében a világkereket megakasztani, vagy a józan haladásnak, mellyet kormánybölcsesség vezet, kor szüksége parancsol, nemzeti lelkesedés intéz, utját állani akarná; ha volna illyen – – de hiszen mi erősen hisszük, hogy nincs. Ha van e nemzetnek rendeltetése – van pedig – az bizonyára teljesülni fog velök és általok, ha nekik tetszik, nélkülök, sőt ellenök, ha kell.”*.[159] S bár csupán sejthetjük a szerkesztő befejezetlen félmondatának tartalmát (*„ha volna illyen - -”*), ez a

[151] Uo.
[152] Uo.
[153] Pesti Hírlap 1841. febr. 27. 17. sz.
[154] Pesti Hírlap 1841. febr. 27. 17. sz.
[155] Vö.: Pesti Hírlap 1841. ápr. 21. 32. sz. Kossuth egyértelműen Széchenyi készülő vitairatára utalt ebben a cikkben.
[156] Uo.
[157] Uo.
[158] Pesti Hírlap 1841. ápr. 07. 28. sz.
[159] Pesti Hírlap 1841. febr. 17. 14. sz.

gondolatsor igencsak jól alátámasztja Kossuth történetszemléletével kapcsolatos eddigi megállapításaimat.[160]

A *Pesti Hírlap* első cikkeinek újszerűsége nagyban az írások rendkívül szenvedélyes, olykor tudatosan túlrajzoló, a mai „bulvársajtóra" emlékeztető stílusában (temetetlen holtak, meggyilkolt csecsemők, vármegyei botrányok, stb.), illetve a hivatalos cenzúrát részben kijátszani is képes, az átalakulásokban rejlő konfliktusokat nem elkendőzni, hanem pontosan bemutatni igyekvő, s a változásokat megakadályozni szándékozókat olykor határozottan és tudatosan is jobb belátásra téríteni törekvő hangvételében, s a mindezek bázisát jelentő új típusú szemléletmódjában rejlett.[161] Ebből az aspektusból sem tűnik véletlennek, hogy ezek a jelenségek – a lapban megfogalmazódó aktuális problémafelvetések által még jobban felerősítve – a reformmozgalom egyik befolyásos, megkerülhetetlen, jóllehet markáns különvéleménnyel rendelkező alakját, Gróf Széchenyi Istvánt is állásfoglalásra, reakcióra késztették. A *Pesti Hírlap* vitára sarkalló, közvéleményt formáló cikkeivel – Kossuth szerkesztői tevékenységének köszönhetően – a polgárosodás és nemzeti fejlődés egyik szószólója lett. A liberális politikusok élmezőnyéhez csatlakozó Kossuth éles hangú társadalombírálatai, a cenzúrát is megkerülő vezércikkei egyre szélesebb körű és dinamikusabb társadalmi változások képét vetítették Széchenyi lelki szemei elé. A gróf a cikkek stílusában, a szerkesztő hangvételében bizonyos fokig arra a történetszemléleti megfontolásokra támaszkodó, lényegesen optimistább és lendületesebb átalakulás igényére tapintott rá, amit a lap oly következetesen próbált meg képviselni. S bár Kossuth javaslatai – ezt a vita során tulajdonképpen mindkét fél elismerte – valójában nem lépték túl a Széchenyi által már kijelölt útvonalat, a gróf mégis úgy látta, hogy a meginduló békés átalakulásokat és közvetve a nemzet jövőjét a lap cikkei veszélybe sodorják. Széchenyi a hírlap megjelenését nemcsak reformeszméi kihívásaként élte meg, a magyar társadalmi valóságot bemutató szenvedélyes vezércikkek a gróf belső nyugalmát egyre jobban felkavarták, jóllehet Kossuth szerkesztői tevékenysége során tulajdonképpen nem tett mást, mint – a Széchenyi által kijelölt útra hivatkozva –, egy korábban ismeretlen formában és addig nem tapasztalt hatással végigvette a magyar társadalom és gazdaság legfontosabb korkérdéseit, s felszínre hozta a nemzetteremtés és alkotmányos átalakulás aktuális problémáit. Bár nyilvánvaló, hogy már a témaválasztás, a helyzetértékelés is egy tudatosan vállalt és követett szemléletmód eredménye, Széchenyit – holott láthatóan ezt lehetett a legkevésbé egzakt módon megragadni – sokkal jobban felingerelte a *Pesti Hírlap* sorai között meghúzódó, s a gróf hosszú évek során kimunkált reformkoncepciójától eltérő társadalomátalakulás képe.[162] Ennek a másfajta szemléletmódnak a gondolati hátterében ott húzódott a *Pesti Hírlap* vezércikkeinek Széchenyiétől eltérő haladás-értelmezése és történetszemléleti megalapozottságú érvrendszere is. Maga a vitahelyzet, a korabeli nyilvánosság előtt zajló polémia jó alkalmat kínált arra, s tegyük hozzá: a közvélemény megnyerésének szándéka nagyban igényelte is, hogy a vitázó felek a politikai küzdelem színterén felvonultassák és újraaktualizálják eszmerendszerük jelentős részben történetszemléleti megfontolásokra támaszkodó argumentációs bázisát is.[163]

[160] Széchenyi *A kelet népé*ben nagyon élesen reagált erre a fenyegető „stílusra". Vö.: A kelet népe 360-361. p.
[161] Kossuth és a cenzúra folyamatos küzdelmének egyik példáját igen pontosan illusztrálja: Pajkossy Gábor [1998] tanulmánya.
[162] Vö.: Gergely András [1998/a].
[163] Úgy gondolom, joggal feltételezhetjük, hogy a vita egyik – a számtalan korábbi megközelítésmód eddigi megállapításait nem egy újabb szempont alapján „felülírni" igyekvő, hanem éppen a vita sokszínűségét hangsúlyozó – értelmezési lehetősége az eltérő történetszemléletek mentén zajló interpretáció.

IV.3. A vita történetszemléleti aspektusai

A haladásfogalom reformkori politikai diskurzusban betöltött jelentőségteljes szerepe, s a vitapartnerek történetszemléleti megalapozottságú argumentációjában kimutatható erőteljes funkciója arra ösztönöz, hogy a Széchenyi-Kossuth vita történetszemléleti aspektusainak vizsgálatát a haladásgondolat eltérő értelmezése mentén kíséreljük meg megragadni. Az előzőekben már láthattuk, hogy Széchenyi *A kelet népé*ben jelentős energiákat fordított arra, hogy a liberális közvélekedés megváltoztatásának szándékával önmaga aktuális haladás-értelmezését kifejtse és pontosítsa, de ennek a tablónak a másik felét a Kossuthféle haladás-interpretáció elemzése és kritikája jelentette. A vitázó felek – bár látszólag maguk is azt hangoztatták, hogy a haladás kérdésében nincs közöttük különbség – a polémia különböző szakaszaiban több alkalommal is éles szóváltásba keveredtek egymással a haladás dinamizmusát, mélységét és következményeit illetően. Amennyiben figyelembe vesszük a haladás kérdésének univerzális jelentésrétegeit, ezen a társadalomátalakulás kérdéseiről zajló vita esetében nem is igen csodálkozhatunk. Láthattuk, Széchenyit rendkívüli módon zavarta a *„lemaradás”*, a *„hátramaradás”* élménye, amit a *Pesti Hírlap*ban megfogalmazódó dinamikusabb és veszélyesebbnek ítélt átalakulási program érzete keltett a grófban. Ezzel a lendületesebb haladással szemben kellett tehát egyidejűleg azt is bebizonyítania, hogy jóllehet ezt a nagyobb sebességet a nemzetre nézve életveszélyesnek minősítette, ám ettől ő maga még nem vált a haladás, az átalakulások ellenségévé. Javarészt ez a kellemetlen, látszólag *„két pad közti”* helyzet idézte elő, hogy Széchenyi kifejezetten érzékenyen reagált azokra a véleményekre, melyek szerint az ő programja megtorpant volna, vagy hogy ellenségévé vált volna a haladásnak. Pedig a gróf lépten-nyomon éppen e vádakat olvasta ki Kossuth cikkeiben, s döntően magára vonatkoztatta az újságcikkekben „kódoltan” megjelenő gondolatokat. A két fél eltérő haladás-értelmezésének és politikai értékvilágának konfrontációja rendkívül érdekes formában öltött testet *A kelet népe* azon gondolatmenetében, amikor Széchenyi a *Pesti Hírlap* 14. számának *Hivatás* és 32. számának *Iparegyesület* című vezércikkeiben felbukkanó elhíresült kossuthi gondolatok – *„velök és általok, ha nekik tetszik, nélkülök, sőt ellenök, ha kell”*, illetve *„Vannak […] kik barátai voltak a szabadelműségnek, míg kegyelem színében jelentkezhetett, de a gondolat fejökre nőtt, s érzelmöket sérti a kor, mellynek kegyelem nem kell, melly jogot és igazságot követel.”* – kommentárjára vállalkozott. Expresszív kifejezésvilágával Széchenyi így vonta egybe, s értelmezte az ominózus kijelentéseket: *„[…] mintha egyenesen így szólna hozzám* – írta a *Pesti Hírlap* szerkesztőjét idézve –*: Te riasztottad fel a nemzetet (!) halálos álmából; Te gyújtád meg a haladás fáklyáját; miért akarsz tehát megállni (?)”*.[164] Majd – kiérezve és magára vonva a kossuthi szemléletmódban rejlő maradiaknak szóló fenyegetést – ekként folytatta mind indulatosabb és önszuggesztiós elemzését: *„ha volna – <u>és az tán Te volnál</u> – ki tulságos önhittségben a’ világkereket (!!!) – <u>tán csak nem a ’Pesti Hírlap’ szerkesztője által forgatott kereket</u> – megakasztani, vagy a’ józan (???) haladásnak, mellyet kormánybölcsesség vezet (???) kor’ szüksége (?) parancsol, nemzeti lelkesedés (!!!) intéz, utját állani akarná; ha volna illyen – – de hiszen mi erősen hiszszük, hogy*

[164] A kelet népe 360. p.

nincs. Ha van e' nemzetnek rendeltetése – van pedig – ezt minden esetre jó tudni – az bizonyára teljesülni fog velök és általok (?) – miért általok, hiszen ötödik kerékre sehol nincs szükség – ha nekik tetszik; nélkülök sőt ellenök, ha kell.".[165] Fájdalmas gúny, keserű felismerés rejlik a Kossuthféle érvek kikarikírozott interpretációjában. Széchenyi nem minden alap nélkül eszmélt rá az eredeti gondolatmenetben rejlő, saját osztályosainak szóló, s társadalmi kötelmeket ismerni nem hajlandó magabiztosságra és fenyegetésre.

Majd a különböző lapszámokból összeszedett részleteket egybeolvasztva így értelmezte tovább a szerkesztő – véleménye szerint – egyenesen neki szóló üzenetét: *„Ne törekedjél ennek okáért – azaz én ne törekedjem – azon világot, mellyet gyujtál, mérsékelni vagy irányozni akarni, illyes körül hiába ne pazaroljad erődet; mert az ollyan, mint a' nap, mellyet nem lehet olajlámpaként egy fordítással most lobogtatni, majd lefojtani, vagy éppen el is oltani tetszésünk szerint 'sat.; fejetekre nőtt a' gondolat és a' kor, mellynek kegyelem nem kell (!!) minthogy az csak jogot és igazságot követel (!!!) és azért […] – menjen az egész míg megy – t. i. tökéletes „lepergésig" – veletek, általatok, ha nektek tetszik; vagy nélkületek sőt ellenetek is, ha kell" – ha t. i. nektek nem kell."*.[166] Végül pedig, ilyesformán adta meg az originális gondolatsor magyarázatát: *„A' mi más szavakkal körülbelül ez: „Mi szívesen azon ámításban akarunk Titeket hagyni, hogy vezetőink vagytok - mindaddig t. i. míg arrafelé nyomultok, a' merre mi akarjuk – és ekkép ha az ország' hasznára és a' nemzet' dicsőségére ezen valóban férfiúhoz illő' gyönyörű szerepet, mellyet Nektek szántunk, 's melly igen nagyon emlékezetbe hozza az egykori boldogemlékezetű Dózsa-féle diadali járadalomnak kezdetét, el akarjátok fogadni: ám akkor „veletek és általatok"; ha ellenben elég következetlenek vagytok, a' megkezdett munkát bevégezni nem akarni, vagy máskép mondva: azon katlant, melly azelőtt jéghideg vala, és mellyet Ti tüzeltetek fel, kettétpattanásig mindegyre nem tüzelni: akkor „nélkületek", sőt „ellenetek' is!"*.[167] Széchenyi saját maga számára tehát azt az üzenetet fordította le a kossuthi gondolatokból, hogy *„a hírlapi tábor"* – a mágnásokkal, vagy azok nélkül is, ha kell – mindenáron tovább akarja fűteni az erőművet, tovább akarja fokozni a tempót, ami szerinte nemcsak túlzott lendület, de számtalan társadalmi, politikai és etnikai veszélyforrást is előidéz. Kossuth megengedhetetlen hangneme és cikkeinek mondanivalója ezért veszélyezteti a békés reformok ügyét és a nemzet életét.

Kossuth ezzel szemben – a *Pesti Hírlap* hasábjain felbukkanó történetszemléleti optimizmus logikáját követve – a *Felelet*ben is határozottan kinyilvánította, hogy az ő haladáskoncepciójában a mindig változó és megújuló kor az, ami állandóan követeli a változtatást. A szerkesztő érvei szerint a tökéletesedés folyamata – mint a számok, amelyekhez egyet mndig hozzá lehet adni a matematika szabályai szerint – egyszerűen sohasem érhet véget.[168] A történelmi folyamatok és társadalmi átalakulások ilyen szemlélete – szükségszerű bekövetkezésükkel – tagadhatatlanul nagymérvű optimizmust kölcsönöztek a Kossuthféle argumentációnak: *„[…] honunkban a haladást meggátolni, vagy éppen visszanyomni sem ármány, sem gyanusitás, sem hatalom nem képesek; mert mélyen érzett nemzeti közszükséggé vált. A patak, ha csergedező vizének gátat vetsz, mellyet elsodorni nem képes, vagy elkerüli azt, vagy meghaladja, s a gát csak erejét nevelte, csak folyását tette rohanóbbá, – A haladás ügyének tehát diadala bizonyos."* – írta

[165] Uo. 360-361. p. A két gondolatmenet elkülönítése céljából a továbbiakban Széchenyi hozzá kapcsolt megjegyzéseit aláhúzással különítettem el az eredeti kossuthi gondolatoktól.
[166] Uo. 361. p.
[167] Uo.
[168] Kossuth Lajos [1841] 429. p.

a *Felelet*ben.[169] Úgy tűnik, hogy az, ami Kossuth hangjában Széchenyi számára különösképp visszatetszőnek tűnhetett, részben éppen ebből a haladás-szemléletből következett. A patak-hasonlat – Kossuth szépírói érzékének is tanújelét adva – nagyon életszerűen tudta megjeleníteni azt a kossuthi meggyőződést, amely szerint a társadalomátalakulás ágensei közül mindig a létszámuk alapján legnépesebb – jóllehet jelenleg elnyomott – tömegek befolyása a leginkább mértékadó. Optimizmusának következtetései – lévén felelős politikusról szó – azonban sohasem áradnak túl azon a határvonalon, amelyet társadalmi státuszával összefüggően történeti eszméi kijelölnek: a világtörténelmi jelentőségű haladási folyamat általános formában Kossuth nézetei szerint is csupán a nemzetek összessége számára érvényesülhet. Történetszemléleti megalapozottságú érvelésében ennek megfelelően a magyar nemzet átalakulási folyamata minden alkalommal annak sokszínűségében és összetettségében jelenik meg. A szerkesztő a *Pesti Hírlap* későbbi számaiban is több esetben tanújelét adta annak, hogy a politikai pályára tudatosan készülve – *„statustudomány a legpracticusabb tudomány a világon, mert a factorocat, mellyekkel sokszorozunk, nem teremthetjük, hanem vennünk kell, amint előttünk vannak”* – képes felismerni az átalakulás soktényezős jellegét.[170] Elfogadva, hogy *„a nemzet élete históriai alapokon nyúgoszik”*, Kossuth olykor éles megnyilatkozásaiban sem mondott le a jogszerűség, törvényesség és igazságosság elvéről, s nem engedte meg, hogy a jogszerűség a pillanatnyi politikai érdekeknek alárendelődjön.[171] A szerkesztő így – taktikai és pragmatikus okokból egyaránt – az átalakulások aspektusából mindig szem előtt kívánta tartani a magyar arisztokrácia érdekeit is: *„a kiváltságos osztálynak nem leszállnia a néphez, hanem azt magokhoz kell emelniök, s így ezen fölemelésnek csak a fennálló alkotmányos formák mellett és által szabad történnie”*.[172] Annak a jogkiterjesztő elvnek az aktualizált változatát láthatjuk itt Kossuth érveiben megjelenni, amelyet a reformkori „társadalomalakítók” – a magyar társadalom történelmi fejlődését és bonyolult szerkezetét figyelembe véve – az egyedül lehetséges és üdvözítő útnak véltek a „nemzetteremtés” során fellépő konfliktusok és problémák feloldására.[173]

Kossuth láthatóan nem akarta elhallgatni, hogy az átalakulások során a kiváltságos rétegek érdekeinek és előjogainak sérülésmentessége nem garantálható. A polémia későbbi szakaszaiban – hiszen *„a minek az örök tan törvénye szerint jőni kell, minden bizonnyal eljövend”*[174] – a változások elkerülhetetlenségére hivatkozva a privilegizált rétegek számára gyakran hangoztatta, hogy *„nem kell hát víz ellen uszni akarni, […]sőt inkább azon kell lenni, hogy ezen vegytani processus minél könnyebben lefolyhasson.”*.[175] A kossuthi érvekben szereplő, s rendszeresen visszatérő vegytani, kémiai hasonlatok tulajdonképpen a változások szükségszerűségét, s a korábbi társadalmi szerkezet új minőséget eredményező, alapvető átalakulását hivatottak megerősíteni.[176] A nemzetteremtés, a társadalomátalakulás folyamata és tartalma – Széchenyi értelmezésétől lényegesen eltérően – Kossuth történetszemléleti megalapozottságú érveiben az eggyé olvadás, az összeforradás kémiai-vegytani átlényegülésének, azaz a különféle heterogén

[169] Uo. 513-514. p.
[170] KLÖM VII. köt. 362. p.
[171] Pesti Hírlap 1841. dec. 01. 96. sz.
[172] Kossuth Lajos [1841] 508. p.
[173] Gergely András [1987]; Veliky János [1992/b].
[174] Pesti Hírlap 1841. okt. 27. 86. sz.
[175] Pesti Hírlap 1841. júl. 31. 61. sz.
[176] Vö.: Velkey Ferenc [1992] 234. p.

alkotóelemek egy közös új lényeggé válásának kifejezéseiben jelent meg.[177] Mindezt a szerkesztő így fogalmazta meg a *Pesti Hírlap* hasábjain: *„politicai religiónk alaptanja összeolvasztás, nem elkülönözés; mi e honnak minden osztályosait nemzetiségben és alkotmányban eggyéforrottnak, egy nagy nemzeti családdá egybeolvadottnak ohajtanók”*.[178] Kossuth tehát maga is elkerülhetetlennek vélte az átalakulás krízisét, jóllehet érvelésében mindig olyan jövőképet próbált meg felvázolni, ami nem elriasztja, hanem a változások mellé állítja a nemesi közvéleményt. *„[…] annyi tagadhatatlan, hogy maga a szellemi crisis, vagyis az mit hatásnak s ellenhatásnak nevezünk, egyáltalában kikerülhetetlen.- Nincs olly hatalmas egyéniség, nincs olly félisteni bölcsesség, melly ezen phasis alól a nemzetek kifejlődését fölmenthesse. Egyes emberek, egyes pártok hamaríthatják azt, vagy késleltethetik; ennyi az egész. Ámde a késleltetés nem csak nem bölcsesség, sőt szerencsétlenség, mert a kóranyagot csak növeli, s erősebb lázakat idéz elé; ellenben a gyorsítás valóságos szerencse, mert a minek lennie kell, azon minél hamarabb átesünk, annál jobb.”* – írta hatalmas meggyőzőerővel a fel-fellobbanó vita későbbi szakaszában.[179] Hogy az elkerülhetetlen krízistől való félelmet megpróbálja enyhíteni, többször is kísérletet tett arra, hogy saját osztályosait meggyőzze a liberális szabadságeszme érvényességéről és a magyar társadalomfejlődés sajátos körülményeihez való alkalmazásának lehetőségéről: *„[…] nem áldozat […] szabadságainknak osztályosivá tenni másokat is, […] mert ki szabadságot bocsát osztályra, szabadságot nyer; mert szabadságnak nincs többesszáma”*.[180] Politikai értékvilágában a *szabadság* címszó alatt, mint egymást kizáró fogalmak, csak a *„szabadságok”*, vagyis a kiváltságok elutasítandó eszméje, illetve a megkötések, jelzők, ragok nélküli, s megteremteni vágyott univerzális *szabadság* ideája létezett.

Ha tovább boncolgatjuk Kossuth érveit, látnunk kell, hogy a magyar rendi alkotmányra, s annak a konkrét politikai igényeknek megfelelő továbbfejleszthetőségére történő utalások szintúgy a félelmek eloszlatását és a nemesi társadalom meggyőzését szolgálták. A szerkesztő – a liberális elittel egybehangzóan – úgy vélte, hogy a több évszázados rendi alkotmány, éppen sajátos történelmi fejlődéséből adódóan, mint a születendő jogok forrása és kiindulópontja, a jogkiterjesztés elvének megfelelően bármikor tágítható és tökéletesíthető. *„[…] alkotmányunk […] élettartósságának szívere talán épp abban fekszik, hogy a haladó korral együtt haladva […] a világerővel ható eszmékhez […] mindig simult, […] s azért valamint fölvette sánczai közé a királyi városokat s később a szabad kerületeket: ugy teend a személy- s birtokszabadság kapcsainál jogainak osztályosaivá másokat is, és többeket, és mindig többeket, míg eljő az idő, hogy alkotmányunk […] tökéletesen kifejtve lesz.”*[181] De a szerkesztő indoklásának logikája szerint az alkotmányos átalakulás békés jellegét csak a jelenleg is fennálló keretek közt lehet biztosítani: *„e fejlődést, azonban, hogy békés legyen, a fennálló formák feltételezik”*.[182] Ez utóbbi félmondat mindennél pontosabban rámutat, hogy a szerkesztő *„a napnak nagy kérdéseit, mikben*

[177] Széchenyi és Kossuth eltérő módon jellemezte a társadalomátalakulás folyamatát. Míg Széchenyinél az átalakulások jellemzésénél minden esetben mechanikai hasonlat áll, addig Kossuthnál ez kémiai hasonlatokkal kerül jellemzésre. Mindez a két fél eltérő társadalomátalakulási elveire is utal. Velkey Ferenc [1992] 235. p.
[178] Pesti Hírlap 1841. okt. 02. 79. szám
[179] Pesti Hírlap 1843. május 14. 247. sz.
[180] Pesti Hírlap 1841. szept. 04. 71. sz.
[181] Pesti Hírlap 1841. júl. 24. 59. sz.
[182] Uo.

az időnek szíve ver" csak a jogszerűség, a törvényesség és a fennálló érdekek figyelembevételével vélte egyedül megoldhatónak.[183]

Kossuth érveinek vizsgálata során az egyik első pillantásra is szembeötlő jellegzetesség, hogy az argumentációban sem a magyar nemzet, sem az egyetemes haladás vonatkozásában nem találkozhatunk a romantikus-organikus nemzetfelfogás nemzetféltő és biztonságot igénylő elemeivel. Sőt, mint láttuk, a szerkesztő – mint a politika világában alkalmazhatatlan hasonlítgatást – súlyos bírálat alá vonta a gróf organikus nemzetfelfogását. S míg Széchenyi esetében a haladásgondolat derűlátó jellegét sajátos módon beárnyékolta az organikus szemlélet jelenléte, addig Kossuthnál – minden bizonnyal ennek a meggyőződésnek a hiánya miatt – a haladás gondolata a nemzet átalakulásával kapcsolatban zavartalan derűlátást hordozott magában. A szerkesztő érvelése szerint, mint láthattuk, nem a haladás kényszerítette ki a változásokat, hanem annak immanens szükségszerűsége proponálta, vagyis nézeteiben a mindenféleképen bekövetkező világméretű haladás menetébe illeszkedett bele a magyar nemzet átalakulási folyamata. De az ehhez kapcsolódó indoklásban, jórészt mivel Kossuth történeti eszméiben alig leljük nyomát a nemzet életéért érzett aggodalmaknak, az átalakulási procedúra nem a nemzet létét veszélyeztető katasztrófaként, hanem mint az egyetemes tökéletesedéshez igazodó, azzal kölcsönhatásban lévő, s abba szervesen beilleszkedő folyamat jelent meg. Kossuth történetszemléleti megalapozottságú argumentációja – a haladás ilyen szemlélete mentén – ennek következtében az aktuális politikai program rugalmasabb, szélesebb körű továbbfejlesztési lehetőségét is magában hordozta. A nemzet ugyanis Kossuthnál *„csupán öngyilkolás által"*, vagyis valamilyen végtelen nagy, fatális önhiba következtében halhat meg; kisebb változások, megrázkódtatások, társadalmi konfliktusok, vagy a haladás táborának megoszlása nem veszélyeztethetik létét. Kossuth érvei szerint a nemzetnek lehetősége van arra, hogy az egyetemes haladás áramlatába bekapcsolódjon, vagy onnan kilépjen; ettől még léte nem válik veszélyeztetetté. Ám a tökéletesedés feltartóztathatatlan menetébe, a haladás törvényszerűsége okán és jól felfogott nemzeti érdekből, a magyarságnak is be kell kapcsolódnia, ugyanis onnan – amennyiben az ország nem óhajt kiszolgáltatott, vagy elnyomott sorban tengődni – úgysem érdemes távol maradnia egyetlen nemzetnek sem. Kossuth gondolatvilága – részben optimistább történetszemléleti megalapozottságának köszönhetően – a feudalizmus teljes felszámolása és a feudális társadalmi rend egészének megváltoztatása szempontjából sok más liberális társáénál lényegesen messzebbre nézett. A szerkesztő számára a polgári társadalom megteremtése olyan *„korparancsot"* jelentett, amely előbb-utóbb úgyis bekövetkezik. S bár Kossuth a fokozatosság elvét vallotta, a társadalmi átalakulás szükségszerű beteljesülése a reformmunkálatok ütemének gyorsítását sürgette. Ezt a jelenséget magyarázta úgy – sajátos frazeológiájával – Varga János, hogy *„Kossuth a nemesi liberalizmus frontjának katonája, de annak a balszárnynak vezénylő posztján, amelyet nem zár el ledönthetetlen fal a demokratizmus felé"*.[184]

A kelet népe – Horváth Mihály értékelése szerint – *„a közönségben egyáltalában nem azon eredményt hozta elő, melyet szerzője óhajtott"*, s *„ekként* [Széchenyi] *nem csak czélt nem ért polemiájával, hanem […] megfosztva látta magát régi népszerűsége nagy részétől"*.[185] A tények

[183] Pesti Hírlap 1841. nov. 03. 88. sz.
[184] Nem oknyomozó szándékkal jegyzem meg, hogy Varga János jellegzetesen katonai „akciók" szakkifejezéseivel jellemezte a polémiát és szereplőit (vö.: kereszttűz, lobogó, ütközet, katona, front, hadmozdulat). Ez, úgy vélem, a polémia értelmezését bizonyos szempontból tévútra vezetheti. Varga János [1983] 23. p.
[185] Horváth Mihály [1864] II. köt. 59-67. p. (Beszúrás tőlem: F.T.)

valóban azt igazolták, hogy a gróf a közvélemény előtt elvesztette a – történetszemléleti megfontolások síkján is zajló – összeütközést. Széchenyi indokainak súlyát az is jelentősen csökkentette, hogy Kossuth frappáns, dinamikus cikkeivel szemben egy több mint 24 íves, hullámzó érzelmekkel, nehézkes stílussal terhelt, ellentmondásoktól sem mentes könyvben fejtette ki nézeteit. A *Feleletet* olvasva és a közhangulatot figyelve Széchenyi maga is elbizonytalanodott *A kelet népe* közreadásának helyességében: *„Kossuth védekezését olvasom. Jól kimászott a csávából. Akadnak pillanatok, midőn kétlem … jó volt-e fellépni a HITELlel és a KELET NÉPÉvel.”*.[186]. Jóllehet, Széchenyi a Kossuth elleni támadással egyértelműen kínos helyzetbe került, s a közvéleményben alig akadtak olyanok, akik Széchenyi pártfogására siettek volna, a *Pesti Hírlap A kelet népe* után megjelenő számaiban érezhető változáson ment keresztül.[187] Gyakorlati téren úgy tűnt, hogy a vita nemhogy gyengítette volna Kossuth érveit, hanem megerősítve a szerkesztő eszmei állásfoglalását, jó alkalmat kínált arra is, hogy a továbbiakban még pontosabban, összeszedettebben, s kevésbé érzelgősen fejtse ki nézeteit. A lapban az 1841-es év második felétől mindinkább háttérbe szorult a szenvedélyesebb hang, a filantrópizmus, s a szerkesztő cikkeit – az elvek és érvek változatlansága mellett – a még határozottabb, kérlelhetetlenül pontos társadalomkritika és a változások elkerülhetetlenségének még érzékletesebb kihangsúlyozása hatotta át.[188] Kossuth és Széchenyi későbbi publicisztikáját – jóllehet, a vita elkövetkező szakaszában már csak ritkán felerősödő intenzitással – de a konkrét ügyek kapcsán továbbra is a korábban megfogalmazott történetszemléleti megfontolások hatották át. Az eltérő álláspontok argumentációja mögött pedig, határozottan ott húzódott a polémia számtalan összetevőjének egyik szegmenseként a vitázó felek eltérő történetfelfogása is. Széchenyi a *Pesti Hírlap*ban megfogalmazódó társadalomátalakulási elveket elutasító különvéleményével az 1840-es évek politikai vitáiban a közvélemény előtt igencsak ellentmondásos helyzetbe került. A bécsi kormány és Metternich talán sohasem bízott a különc grófban, az ellenzék taktikájával politikai meggyőződése, a konzervatívok maradiságával pedig liberális elvei miatt nem volt képes azonosulni. Politikai helyzete mindinkább – ahogy maga mondta – *„két pad közti”* lett. A megnyilatkozásaiban rendre felbukkanó haladásgondolat – jelezve a probléma állandóságát és fontosságát Széchenyi eszmerendszerében – szintén ezt a kettős elhatárolódásból adódó „köztes” helyzetet tükrözte vissza. A gróf ugyanis szinte valamennyi cikkében kínosan ügyelt arra, hogy elhatárolja magát mind a Kossuth köré szerveződő „túlzók”, mind pedig a „fontolva haladó” konzervatívok felfogásától.

„Széchenyi helyzete teljesen megváltozott; ő maga következetes maradt, hanem köröskörül minden átalakult. Tíz év előtt azok ellen küzdött, kik őt vissza akarták tartóztatni pályáján, most azok ellen kellett harczra készülnie, kik őt túl akarták szárnyalni, és már jóformán túl is szárnyalták.” – értékelte két évtized távlatából Széchenyinek az átalakuló közéletben betöltött szerepét Falk Miksa.[189] De a kortársak a gróf helyzetének megváltozásán túl mást és többet is érzékeltek.[190] A liberális tábor – részben státuszától függetlenül – *A kelet népé*ben megindított

[186] SZIN V. köt. 1841szept. 07. 496. p. (Napló [1978] 950. p.)
[187] A kelet népe fogadtatásáról: Ferenczi Zoltán [1925] 58-75. p.
[188] Gergely András [1998]; Szabad György [1977] 54-57. p.
[189] Falk Miksa [1868] 124. p.
[190] Eötvös József a vita kapcsán megjelentetett, alapvetően Széchenyi vádjait cáfoló írásában a grófot korábbi pályájára kívánta visszaszólítani: *„Haladj a régi pályán, s látni fogod körülötted az ügy mindenik hívét, és az, ki ellen most igazságtalan vádakra ragadott honszereteted, egyik legbuzgóbb társad leend; véleményeink pillanatokra*

támadást nem csupán „a legnagyobb magyar" bocsánatos botlásaként, vagy egyszerű helyváltoztatásként élte meg, hanem úgy is értelmezte, mintha a gróf politikai értékrendje, eszmerendszere a korábbi évtizedekhez képest alapvetően más irányt vett volna.[191] Mindeközben a gróf éppen azt kezdte bizonygatni, hogy ő maga mindig is következetes volt és az is maradt, s az ő koncepciója elejétől fogva ugyanaz, de a körülmények változása most más taktikát igényelt.[192] Maga a vita, a szereplőknek a polémia kapcsán tett többértelmű kijelentései, illetve a gróf megváltozó helyzete együttesen vezettek oda, hogy Széchenyi korabeli kritikusai a nyilvánosság előtt is felvethették „a legnagyobb magyar" politikai rendszerének és reformstratégiájának következetlenségét.[193] Saját következetességének, értékrendje változatlanságának hangoztatása nem csupán a politika szereplőinek, vagy a közvéleménynek címzett üzenet volt; az eszmei-gondolati konzekvencia kérdése az 1840-es évek vitáiban kulcsfontosságúvá vált önmaga helymeghatározása és a politikai argumentáció szempontjából is.[194] *„Vért és életet – vagy, mert vérrel és életvesztéssel nem használhatni mindenkor, ámbár ezekkel is, ha kell – de minden esetre munkát, megtörhetlen állhatatosságot, nappali verítéket és éjjeli virrasztást legőszintébben síromig azon kormánynak, melly őszintén nyujt kezet nemzeti 's alkotmányos fölemelkedésünkre. Ha ezt azonban nem cselekszi: oppositio' tagja vagyok, de tisztelő megbecsüléssel mindig […]"* – vallotta a gróf *A kelet népé*ben.[195] Ez a változó, alkalmazkodásra képes szerepvállalás pontosan jelezte, hogy Széchenyi a politikai működés közkeletű skatulyáit alapvetően másodlagosan kívánta kezelni, s számára a következetesség széles értelemben vett fogalma a célkitűzések, az értékvilág állandósága mellett megengedte a körülményekhez igazodó, akár éles fordulatnak is

szétvezethetnek, de az egy nagy hazaszeretet öszvegyűjti ismét a tévedőket, s a rövid meghasonlás nem hágy keserűséget sziveikben.". Eötvös József [1841] 586. p.

[191] Eötvös József Kossuth melletti állásfoglalása Széchenyi helyzetét tovább rontotta, hiszen a hírlap elleni vádak egy jelentős része épp az arisztokrácia sértettségére, megtámadására épültek. Eötvös fellépése azt bizonyította, hogy a főrendek között is vannak olyanok, akik képesek Kossuth programjával azonosulni. Vö.: Eötvös József [1841]; Pongrácz Lajos [1842]; Záborszky Alajos [1841]. Vö.: Varga János [1983] 34-35. p., ill. 89-90. p.

[192] Horváth Mihály, a reformkor liberális krónikása úgy látta, hogy az 1840-es évek közepén Széchenyi már *„Nem azon téren mozgott, melyen hajdan a nemzet legnagyobb részének öntudatában viszhangra találtak nyomatékos szavai."*. Horváth Mihály [1864] II. köt. 472. p.

[193] Ez adott táptalajt annak a dualizmus időszakában kisarjadó, messzire vezető, megtévesztő és álságos historiográfiai irányzatnak, amely „a legnagyobb magyar" politikai-eszmei következetességét kívánta boncolgatni. A gróf eszmei tántoríthatatlanságának és politikai jóstehetségének egymásba gabalyodó kérdése régóta foglalkoztatja a Széchenyi-kutatókat. A századforduló évtizedeiben voltak olyan értékelések is, amelyek szerint a gróf konzekvensségének kérdése *„Széchenyi egész egyéniségének megítélésére"*, *„rendszere helyességére, államférfiúi nagyságának kérdésére"* is kihat. Réz Mihály *„A következetesség és Széchenyi rendszere"* című tanulmányában, erősen leegyszerűsítő módon úgy látta, hogy Széchenyi zsenialitása abban ragadható meg, hogy míg pályája alatt a viszonyok folyamatosan átalakultak, addig a gróf elvei egyáltalán nem változtak. Széchenyi következetes maradhatott, vélte, *„Nem csak azért, mert állandó erőviszonyokra épített, hanem azért, mert a változóknak szükségképpeni változását is bevette számításaiba."*. Réz Mihály [1907/b] 46. p. *„A kelet népe"* körül érzékelhető pályafordulat kapcsán felmerült következetlenséget egészen más oldalról – s a valósághoz lényegesen közelebb álló módon – közelítette meg marxista történetírásunk. Eszerint Széchenyi, aki az 1830-as években a reformok iránt érzett szükséglet elterjesztésében és a változtatások elodázhatatlanságának felismertetésében jelentős szerepet játszott, részben státuszából, részben gondolkodásmódjából, javarészt pedig programjának sajátos voltából adódóan az 1840-es évek megváltozott viszonyai között már nem lehetett a haladás táborának vezetője. Kossuthtal való konfliktusa, a liberális ellenzékkel folytatott közel háromnegyed évtizedes harca, illetve némileg 1848-as összeomlása is abból a belső feszültségből származtatható, amely a gróf politikai rendszerében az elérendő célok és a hozzá kijelölt út konfliktusában gyökerezett. A gróf programjának fogyatékosságait – a demagóg-doktriner irányzatokkal szembeni objektívebb marxista szemléletmód jegyében nem csupán az elfogultan magasztaló, de a szélsőségesen elutasító nézeteket is kárhoztatva – főként abban kívánta láttatni, hogy Széchenyi *„nem volt eléggé következetes a feudalizmus alapját jelentő földesúri-paraszti viszony felszámolásának módozatait illetően"*, illetve abban, hogy *„az átalakulást a Habsburg-birodalom adott keretein belül, az évszázadok alatt hátrányunkra kialakult osztrák-magyar kapcsolat érintetlenül hagyásával kívánta végrehajtani"*, mivelhogy Széchenyi *„nem ismerte fel, hogy a tőkés gazdasági viszonyok kifejlődéséhez arra is szükség van, hogy a nemzet a maga ura legyen"*. Barta István [1959] 9-48. p.; Barta István [1960]; MTA [1960].

[194] Vö.: Velkey Ferenc [1999] 98-99. p.

[195] A kelet népe 393. p.

tűnő politikai helyváltoztatást. *A kelet népé*ben bukkant fel először, majd az azt követő megnyilatkozásokban teljesedik ki az a pozícióváltás, amely – Bécs megváltozott szerepére építve érveit – az ellenzékiségből a kormánytámogatás irányába mutatott. A következetlenségi vád és a „helyváltoztatás" ténye újult erővel vetette fel a történetszemléleti argumentáció igényét.

Széchenyi önmaga politikai helyzetét a 40-es évek vitáiban általában *„közepes"*-nek, vagyis a *„a' kormány és haza közt"* lévőnek definiálta. De hogy ennek a politikailag nehezen értelmezhető határmezsgyének a létjogosultságát igazolni tudja, a közvélemény számára egyszerre kellett bebizonyítania saját maga következetességét és a bécsi kormány megváltozott szerepét. A bécsi kormányzat, vagyis a birodalom vezetésének központi döntéshozatali apparátusa az 1840-es években új szerepet kapott Széchenyi politikai tájékozódási modelljében.[196] A gróf úgy látta, hogy az évtized elején a kormány kedvező eljárása következtében megváltozott a magyarországi belpolitikai légkör, ezért az ellenzéknek – őhozzá hasonlóan – meg kell változtatnia politikai taktikáját. Ezt a meggyőződést látszott igazolni az 1839/40-es diétán a kormány és a rendek között megszületett szerény kompromisszum, a 40-es évek új kormányzati taktikája, s a „fontolva haladók" zászlóbontása is. *A kelet népe* és a *Politikai Programm Töredékek* közt húzódó fél évtized során tett megnyilatkozásaiban igen pontosan nyomon lehet követni azt a folyamatot, hogy miként jutott Széchenyi arra a meggyőződésre, miszerint a bécsi kormányzat magyarországi politikája valóban pozitív irányú fordulatot vett, s a birodalom vezetése most már nemhogy felhagyott a magyarság beolvasztásának szándékával, de maga a kormány vette *„a haladás zászlaját […] kezébe"*.[197] Ennek a szemléletváltozásnak a legfontosabb argumentációs elemei – ahogy Velkey Ferenc újabb kutatásai rámutattak – a kormány hibás beolvasztási politikájának mentegetésében, a magyar nemzet önhibáinak kiemelésében, majd a múlt idők és a jelen kormányzati politikai stratégiája közti, egyértelműen pozitív változások kiemelésében lelhetők fel.[198] A birodalmi kormányzat tehát – érvelt Széchenyi – felismerte, hogy a Habsburg monarchia csak akkor lehet nagy és erős, ha az integráns részét jelentő Magyarországon is beköszönt a felvirágzás korszaka, ezért a magyar nemzetiséget veszélyeztető erőszakos beolvasztás időszaka lejárt, s a nemzet- és alkotmányellenes törekvések idejétmúlttá váltak. A *„kormány arrul meggyőződvén, hogy mi vérünk zománczának kettétörése nélkűl csak magyarok és csak alkotványos magyarok lehetünk, elvégre kitűzé az alkotványos haladás zászlóját"*.[199] A kormányzat tehát maga is a reform útjára lépett, s mert a birodalom vezetésének hozzájárulása és támogatása nélkül Magyarország nemigen haladhat, ezért a haladás aktuális útja csak és kizárólag a kormánnyal párhuzamosan képzelhető el: *„a positivitas mezejére vagyunk kénytelenek lépni, ezen pedig a kormány hajlama, kedvezése nélkül nem igen haladhatunk"* – írta a *Garat*ban.[200] S mert Széchenyi okfejtése szerint a kormányzat az 1840-es évek elején kétséget kizáróan felvállalta, hogy maga is a nemzeti haladás támogatójává lép elő *„most […] elv szerint gáncsoskodni, gyanusítni, prókátoroskodni és megnemszűnőleg nehézségeket gördítni a kormány minden lépései ellen nemcsak nem erény, de nem is menthető, sőt egyenesen bűn; mert illyes, a*

[196] Széchenyi és a kormányzat viszonyával kapcsolatos vizsgálataimban Velkey Ferenc kutatásaira támaszkodtam. Velkey Ferenc [1999] 95-114. p.; Velkey Ferenc [2003]; Velkey Ferenc [2004];
[197] Széchenyi István: A szentgróti levél elemzése X. Jelenkor 1845. júl. 20. In.: Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] II. köt. 583. p.
[198] Velkey Ferenc [1999] 96-97. p.
[199] Széchenyi István: Mély számoló tanítványom. IV. Jelenkor 1843. május 1840. sz.. In.: Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] I. köt. 568. p.
[200] Garat 169. p.

visszahatásnak mozgalmas időkben soha ki nem játszható törvénye szerint, haladását gátolja a nemzetnek, mi nélkül szintúgy nem lehet boldog, valamint nemzetiség és alkotmányos szabadság nélkül, habár ezek pangók is, sem lehet az. Mihez képest éppen olly vétkes az, ki mai időkben csak azért opponál, hogy a kormánynak opponáljon, mellyel a legjobb viszonyban élnünk volna most legnagyobb érdekünk".[201] Széchenyi tehát két pillérrel is megpróbálta alátámasztani a valóságban nehezen igazolható érveit: a kormányzat nélkül amúgy is lehetetlen a nemzeti előrelépés, de mert Bécs maga vállalta fel a haladást, a magyaroknak különösképp érdekévé vált a kormányzati törekvések támogatása. Azzal, hogy Széchenyi a *haladás* és a *kormány* fogalmát egy lapon említve összefüggésbe hozta, egy olyan újabb elemmel bővítette a reformkori haladás-értelmezések körét, ami az ellenzék számára végképp elfogadhatatlanná vált. A kormány reformhajlandóságának kétséget nem tűrő kinyilatkoztatása, s annak egyértelmű kijelentése, hogy a konzervatívok után a nemzet testétől különálló, s mindeddig az előrelépés gátjaként ismert bécsi kormány is képes lehet a magyar haladás támogatására, olyan irányban tágította a fogalmat, amely súlyos ballasztként hatott vissza Széchenyi haladás-koncepciójára. Ez a kormányzat előrelépési szándékával kiegészített haladásgondolat, az előhaladás minőségét, sebességét és jellegét tekintve – nem csupán a fogalom vonatkozásában – egyértelmű eltávolodást eredményezett az ellenzéki liberálisok értékvilágától. Érvei helyességének bizonyságtételéül Széchenyi 1845 tavaszán kormánytisztséget vállalt, de a demonstratív jellegű hivatalvállalás kudarca a gróf politikai helyzetét még inkább összekuszálta. Ráadásul az ellenzék megyei befolyásának megtörésére bevezetett adminisztrátori rendszer a liberális erőket egyáltalán nem arról győzte meg, hogy Metternich magyarországi politikájában bármiféle reformhajlandóság lenne. A 40-es évek közepén egyértelműen úgy tűnhetett, hogy Széchenyi, a reformtábor mind több tagjával éles konfliktusba keveredve, eszmeileg eltávolodott a liberális ellenzék eredeti célkitűzéseitől.[202] Az abszolútista birodalmi kormányzathoz való alkalmazkodás szükségességének hangoztatása, s a magyarság sajátosságainak, nemzeti értékeinek – akár a jogok kiterjesztésével szemben is megfogalmazott – megőrzésére irányuló szándék kinyilatkoztatása arra utalt, hogy Széchenyi történetszemléleti megalapozottságú érveit egy olyan revideált politikai koncepció szolgálatába állította, amely a korábbi évtizedek reformprogramjához képest egy visszafogottabb, lassabb, és a konzervatívok álláspontjához közeledő átalakulási metódust eredményezett.[203]

Széchenyi az ellenzék felszaporodó kritikájára általában azt felelte, hogy első felléptekor a nemzet állapota és a közvélemény helyzete mást igényelt, mint a 40-es évek elején; akkor ugyanis a felrázás, a felriasztás, ám jelenleg a kedélyek mérséklése, a lendület visszafogása vált aktuálissá: *„[…] mi módon haladhassunk honunk' alkotmányos rendével legdiadalmasban […]?* – [Miként] *10, 12 évvel ezelőtt ezen rendnek mély álomkórsága a' felébresztést, a' felrázást tette legsürgetőbben szükségessé: úgy ma, midőn minden jelenség mutatkozik inkább mint az álomkórságé, ismét azon kell iparkodni mindenek felett, hogy a' szenvedelmek csillapítassanak, az itt ott mutatkozó túlhév a' rendes körbül ki ne törjön, a' túláradozó élet határt leljen, szóval: hogy*

[201] Uo. 162-163. p.
[202] Gondolhatunk itt az 1845. februárjában Bezerédj István és a nemesi önadózási mozgalom ellen indított rohamára (*„A pistoly időelőtti elsütése"* című cikk), vagy a Kossuthot támogató Deák politikája ellen indított, *„A szentgróti levél elemzése"* című, 14 cikkből álló támadására. Széchenyi István: A pistoly időelőtti elsütése. Jelenkor, 1845. jan. 30. In.: Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] II. köt. 449-455. p. Széchenyi István: A szentgróti levél elemzése. I-XIV. Jelenkor, 1845. máj. 18.-aug. 17. In.: Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] II. köt. 508-620. p. Vö.: Velkey Ferenc [2003]; Velkey Ferenc [2004]
[203] Vö.: Dénes Iván Zoltán [1988] 772. p.

a' megindított erőmű ne csak haladjon, de ne is ingadozzon, sőt le ne peregjen, hanem rendes forgásban tartva, okkal móddal a' legélénkebb mozgásra emeltessék […]. [A mai] *körülmények között* [ugyanis] [a] *felriasztások, felkínzások, nem csak nem hasznosak és nem illők, de meg sem bocsáthatók, és pedig azon felette egyszerű okbul, miszerint […] minden, mi természetes hajthatóságán túlhajtatik, vagy kénytelen megbomlani, vagy nehezebben halad, sőt tökéletesen meg is állapodik. Mihezképest nem tenni, mikor tenni kellene, tenni kötelesség volna, éppen olly bűn, mint nem kevésb bűn cselekedni, másokat cselekvésre buzdítni, midőn az „abbanhagyás" lenne szoros tiszt […]."*.[204] A közvélemény egyértelműen elmarasztaló ítéletét – mutatott rá a vita politikai vetületeinek vizsgálata során Varga János – részben az is kiválthatta, hogy az a Széchenyi, aki *A kelet népé*ben Kossuth programjának mérséklésére szólított fel, az 1840-es években valójában nem adott a szerkesztőjénél visszafogottabb, de mégis határozott és megvalósítható társadalomátalakulási forgatókönyvet.[205] *A kelet népé*ben – jóllehet a grófnak közel négyszáz oldal állt rendelkezésére – újra meg újra megismételve a minduntalan visszatérő gondolatokat, Széchenyinek sem részletesebb, sem világosabb programot nem sikerült felvázolnia. Így maradtak a már jól bevált, de agyoncsépelt argumentumok: *„A' magyarság' terjesztésével, mint már fentebb érintém, felette csinnyán kell haladi, 's köz neheztelés érje azt, vagy inkább köz ellenzés, ki bár legtisztább szándékbul is, de olly móddal jár el ezen minden magyarnak legszentebb tisztében mikép eszközlésének nem haladást, hanem okvetlen visszahatást kelljen következtetnie. E' helyett azonban az alkotmánynak mindenkire terjesztése mozdíttassék elő lehető legsebesebben, mi természetszerint éppen nem eszközöltetik „túlhajtás", hanem egyedül azon lépcsőzet által, melly aristocratiai létünknél fogva az alkotmányban 's nem az alkotmányon kün fekszik; minthogy akármennyire terjedjen is vágyunk in ultima analysi, anarchia nélkül nem haladhatunk egyéb formákban elő mint aristocratiaikban, anarchiábul pedig ránk nézve nemzetiség' tekintetében soha nem forrhat ki ujjászületés, de szövevényes állapotunk – vagy inkább nyavalyánknál fogva okvetlen be kell kövekezni a' halálnak; mit soha nem szabad felejtenünk. – E' kérdést egyébiránt most se részletesebben se világosabban nem magyarázhatom."*.[206] A gondolatmenet zárása – *„most se részletesebben se világosabban nem magyarázhatom"* – egy 24 íves dolgozat esetében kevéssé kielégítő magyarázatot adhatott. A nemzet átalakulásában rejlő veszedelmek mesterséges felnagyítása, s a nemzet *„szövevényes léte"*-re történő minduntalan hivatkozás, döntően a gróf nemzetlétet féltő aggodalmaiból és ezt felerősítő történetszemléleti megfontolásaiból vette támogatását. A legkülönfélébb politikai tényezők hatásával kapcsolatos aggodalmai méginkább azt a látszatot keltették, hogy Széchenyi *„nemcsak a nemzetért, hanem saját osztályáért: az arisztokráciáért is történelmi felelősséget"* érezve, az átalakulások folyamatának lassítása közben – az ellenzéktől távolodva, de a konzervatívokhoz azért mégsem közeledve – az évtized közepén a kormányzat irányába tett lépéseket.[207] A kormányzatra vetített újdonsült szerepet – a saját megváltozott pozíció igazolásával együtt – mind komolyabb érvekkel kellett alátámasztania. Széchenyi a neki felrótt következetlenségi vádakra most már egyértelműen úgy felelt, hogy ma, vagyis az 1840-es évek közepén, voltaképpen az folytat konzekvens politikát, aki egyértelműen a kormány mellé áll. Vagyis *„[…] egyedül az a következetes és egyedül az eszközli hű bajnokilag a köz magyar*

[204] A kelet népe 254. p.
[205] Varga János [1983] 50. p.
[206] A kelet népe 398. p.
[207] Varga János [1983] 50-51. p.

állomány valódi hasznát, ki magárul és személyes érdekeirül felejtkezve, nem félig-meddig s vonakodva, de lovagilag áll olly kormány mellé, melly a nemzetiség és alkotmányos haladás zászlóját tüzi ki" […]. Mikbül végre az következik, hogy éppen azon egyén, kivált ha hosszabb életű és több kormány-phasisokon él keresztül, legkisebb következetlenség nélkül majd legszilárdabb védje lehet a kormánynak, majd annak legelhatározottabb ellenzője, valamint t. i. a kormány nemzeties és alkotmányos, vagy nemzetietlen s önkényes.".[208]

A polémia első szakaszában tulajdonképpen még úgy tűnhetett, hogy Széchenyi általánosságban elfogadta a szerkesztőnek azokat az elveit, amelyek az ő programjával azonos irányba mutattak, de a gyorsabb és teljesebb átalakulás igényét megfogalmazó vezércikkek problémafelvetéseivel és tematikájával már nem tudott azonosulni. Ez a tétova politikai hadmozdulat azonban csak az ellentmondásosság és a következetlenség látszatát erősíthette a közvéleményben. A vita későbbi szakaszaiban tett megnyilatkozások arról tanúskodnak, hogy a grófnak a Kossuth által képviselt elvekkel szembeni averziója nem korlátozódott csupán a szerkesztő programjára, hanem kiterjedt az egész „haladási párt" reformkoncepciójára is. S miközben az évtized derekán az ellenzék mind sorosabbra zárta sorait, Széchenyi újabb és újabb rohamot intézett az „oppositionalisták" hibásnak vélt politikája ellen.[209] Ilyen távolságból ma már csak jóhiszemű politikai manővernek tűnnek Eötvös József reményteljes gondolatai, aki a vita kezdetekor még úgy hitte, hogy a Széchenyi és Kossuth közti *„viszongások […] soká nem tarthatnak"*, mivel mindketten a haladásnak emberei, s *„mert kik egy czél felé haladnak, nem maradhatnak sokáig a nélkül, hogy találkoznának"*.[210] Hát erre a találkozásra, kisebb közeledéseket leszámítva, bizony sokáig kellett várni, s maga a találkozás is inkább a kor kényszerítő parancsa, semmint a szemléleti-politikai azonosulás révén vált valóra. Mindezek ellenére *A kelet népé*vel megindított, majd kiszélesített támadásról korántsem jelenthetjük ki, hogy az egyenértékű lett volna Széchenyi korábbi politikai értékrendjének megtagadásával. A gróf szabadelvű gondolkodásmódja és politikai értékvilága a naplóbejegyzések és a megnyilatkozások alapján – s a 20. század második felének historiográfiai eredményei szerint is – valóban megkérdőjelezhetetlennek minősíthető.[211] De mert a vitapartnerek közötti ellentétet – modor és taktika, ész és szív hamis alternatívákra szimplifikált dimenzióin túl – elvi, szemléleti és politikai kontrasztok is jellemzik, Széchenyi és Kossuth vitáját joggal vezethetjük vissza a demokratizmus felé nyitott liberalizmus és a társadalmilag zártabb, mágnási szabadelvűség elvi szembenállására, s polémiájukat megalapozottan tekinthetjük a magyar liberalizmus egyik legjelentősebb programelágazásának is.[212] Ez a koncepcionális különbözőség a megnyilatkozások szintjén magán viselte a két fél eltérő haladás-koncepciójának és történetszemléleti megfontolásainak sajátos lenyomatát is.

A Széchenyi-Kossuth vita, mint a 19. századi magyar liberalizmus egyik legjelentősebb, politikai-, eszmei- és emberi síkok számtalan területén zajló programvitája, mind a korabeli közvélemény előtt, mind a vitázó felek számára olyan helyzetet teremtett, amelyben a vitapartnerek megnyilatkozásai – nyilván a közvélemény erős meggyőzési szándékával – az átalakulások kérdései kapcsán történetszemléleti megalapozottságú érvek sokaságát is felszínre

[208] Garat 163-164. p.
[209] Velkey Ferenc [2003].
[210] Eötvös József [1841] 586. p.
[211] Vö.: Barta István [1960]; Spira György [1964]; Gergely András [1972]; Varga János [1983].
[212] Varga János [1983] 52. p.

hozták. Széchenyi *A kelet népé*ben megfogalmazott „nemzetmentő" tét alapján valójában a reformok kérdését a valóság talajától elszakítva, olyan eszmei régiókba emelte, amelyben a lehetséges politikai alternatívák száma elképesztő módon lecsökkent. Mindemellett a veszélyforrások ilyen jellegű kihangsúlyozása óhatatlanul a reformprogram lendületének mérséklését igényelte. Mindez persze nem jelentette azt, hogy Széchenyi – s itt nem váteszi képességekről, hanem széles látókörű reálpolitikusi felismerésről kell beszélnünk – különleges érzékenységével ne látta volna pontosabban a liberális nemzetteremtő törekvések társadalmi, közjogi, nemzetiségi veszedelmeit, hosszú távú kihívásait.[213] Ezért nem is lehet *A kelet népe* összetett jelentésrétegeit, hatását csupán a vita külső felszíne alatt meghúzódó személyes ellenszenv, vagy az eltérő státusz, a politikai helyzetelemzés különbözőségeinek indítékaiból megértenünk. A mű nem pusztán a magyar liberalizmus programelágazásának jelképe, de központi jelentősége az életműben is vitathatatlan, hiszen Széchenyi eszmei-erkölcsi síkon megindított támadása nemcsak bírálat és kritika, de hatalmas szellemi energiákat mozgósító összegzés, amelyben az eszmerendszer korábban lefektetett alapelemei a vita kapcsán egy új kontextusban ismét napvilágra kerültek. *A kelet népe* bonyolult szerkezete, hullámzó stílusa, szövevényes gondolatrendszerei mögött Széchenyinek a haladásról, a társadalom átalakulásáról, a nemzet és a bécsi udvar kapcsolatáról kialakított különvéleménye, illetve a magyar nemzet létéért aggódó hazafi világnézeti, eszmei értékrendje, erkölcsi alapállása egyszerre tűnik elő. Ezért is vélem – háromnegyed évszázad távlatából – továbbra is helytállónak Viszota Gyula fentebb idézett gondolatait, aki Széchenyi eme munkáját a legnagyobb magyar *legalanyibb*, legbelsőségesebb és legmonumentálisabb művének tekintette.

Széchenyi 1842-ben – most már végérvényesen kockára téve korábban megszerzett népszerűségét –, hogy *„a' Pesti Hirlap szerkesztője által rendes vágásából kiferdített haladási párt"* hibásnak vélt taktikája ellen a harcot a legszélesebb közvélemény előtt is folytathassa, maga is a hírlapi publicisztika mezejére lépett.[214] A gróf persze tisztában kellett legyen azzal a ténnyel, hogy a 19. század negyvenes éveiben a gondolatok népszerűsítésének, közvetítésének sokkal hatásosabb eszköze a közvélemény formálására, befolyásolására is alkalmas politikai sajtó, mint a könyv. De az, hogy a politikai sajtóvita területe nem éppen a gróf „lelkivilágának" leginkább megfelelő terep volt, szinte valamennyi – tanulmányszerű okfejtésekből, végeláthatatlan gondolatfüzérekből álló – cikkéből kirajzolódott. Bár megpróbált naprakész módon minden javaslatait, programját ért kihívásra szinte azonnal reagálni, szenvedelmes hangvételű, hosszú cikksorozatai leginkább olyan vallomásszerű kinyilatkoztatásokra emlékeztetnek, melyekben az ellenzék fundamentálisan elhibázott taktikája, a kormányzat megváltozott szerepének bizonygatása, a nemzetre leselkedő veszélyek felnagyított rémképe, és saját maga politikai értékrendjének változatlansága, illetve eszmei következetessége került állandóan középpontba. Nem volt ez másként a haladás kérdésével kapcsolatban sem. Széchenyi a későbbi hírlapi vitában gyakran érezte úgy, hogy Kossuth és a körülötte szerveződő *„hírlapista túlbuzgók"* az ő haladás-

[213] Széchenyi profetikus jóslatainak 1848 utáni „bekövetkezése" gyakran ejtette ámulatba a Széchenyi-historiográfia régebbi és újabb szerzőit. El kell ismernünk, hogy a korai és dualizmus kori Széchenyi-interpretációk e tekintetben tapasztalható elfogultságát az 1960-as években a nagyfokú szakmai igényességre törekvő marxista történetírásnak sikerült kiigazítania. Vö.: Barta István [1960]; Spira György [1964]; Spira György [1966].

[214] Széchenyi 1842. december 10-én, a *Jelenkor* szerkesztőjének, Helmeczy Mihálynak írt nyílt levelében tájékoztatta a közvéleményt arról, hogy maga is a hírlapi publicisztika mezejére kíván lépni. (Megjelent: Társalkodó 1842. 100. sz. Melléklet.) Kossuth a Pesti Hírlap 1842. dec. 29-i számában külön is üdvözölte a grófot a hírlapi publicisztika küzdőterének „sorompói" közt.

koncepcióját maradisággal vádolják, s azt terjesztik róla, hogy a gróf a felgyorsuló átalakulás feltartóztatójává vált. 1843 májusában, a *Jelenkor* hasábjain *Mély számoló tanítványom* címmel egy hat részből álló cikksorozatban folytatta tovább a korábbi sablonokra épülő érvelését. *„[…] akkor, midőn én léptem, és nem ostorozó journalista – hanem könyvirókép a politikai pályára, mai felingerlett állapotunkhoz arányozva mibenlétünk még felette asthenicus* [itt: gyenge, bágyadt] *volt, és ha az igazságot minden oldalrul meg akarjuk vallani, a kormány sem tüzé még akkor ki az alkotványos és nemzeties haladás zászlóját olly nyiltan, olly láthatólag, mint ma. S ez oka, miért vontam be haladási irányt adható lobogóimat tüstént, midőn fejedelmi zászlón magyar szineket és az alkotványos haladásnak jeleit láttam. S ugyanis mihelyt fejedelmek adnak illyesekben irányt, akkor ha rendalkotás helyett kigázolhatlan chaosba nem akarunk bonyolódni, […] akkor le a magas paripárul! és minden jó hazafi közlegénysorba állni köteles. Ez legalább az én politikám."*[215] A nemzet néhány évtizeddel korábbi állapota tehát a zászlóbontást igényelte, míg a 40-es évek közállapotai – pláne, hogy a „fejedelem", vagyis az uralkodó is a nemzeti haladás zászlóját vette kezébe – *„a haladási irányt adható lobogók"* azonnali bevonását követelték.

Széchenyi Kossuth vezércikkeiből lépten-nyomon azt olvasta ki, hogy a társadalomátalakulás *„vegytani processusa"* elkerülhetetlen, s aki ezt késleltetni szándékozik, vagy a haladás menetét megpróbálja megakasztani, azt az *„események roppant hatalma"* el fogja sodorni. Kossuth érvei a korábbi országgyűlések keserű tapasztalataiból kiindulva az 1843-44-es diéta megnyitásával összefüggésben érezhetően felerősödtek: *„kik a' haladás kerekét megakasztani, vagy épen a' cast-ok hatalmát a' multkor dicsőségébe visszahelyezhetni remélik, azok meg fognak csalatkozni, mert mint a' folyót kútfejéhez, ugy nemzeteket is a' multba visszavinni nem lehet"* – írta a szerkesztő a *Szemle és értesítés* című vezércikkben.[216] A gróf természetesen magára vette a félre nem érthető utalást, s válaszában azt kezdte el keresni, hogy Kossuth célzásában *„kik* [azok, akik] *a 'haladás kerekét' vágynak megakasztani"*?[217] De hát a szerkesztő egyenesen a kormányra tán csak nem gondolhat, érvelt Széchenyi, *„mert ha létezik e hazában egyén, kinek nem volna illő a kormányt pangási hajlamrul gyanusítani, vagy éppen despotának tartani, kinek akaratja kényénél egyéb törvényt nem ismer: az bizony a P. Hirlap szerkesztője."*.[218] A rendek táblája sem lehet az, ki ilyennel próbálkozna *„hiszen győzedelmi tárogatóként annyiszor a hányszor tudtunkra adatott, hogy a követek nagyobb része a P. Hirlap elveinek volna híve."*. No de akkor *„Kik tehát a 'haladási kerék' azon megakasztói, kik meg fognak csalatkozni, vagy tán jobban mondva 'csalatni' – és ezt elhiszszük – ugyan kik lehetnek azok tehát?"* – futtatta tovább egyre felzaklatottabban a gondolatokat. *„Tán csak nem a főrendek in corpore; mert hiszen ott is vannak egyének, kiket a P. Hirlap szerkesztője „felkarolt és megdicsérve a nemzetnek bemutata"* – suhintott oda a bűnös Kossuthtal egy húron pendülő reformpárti főrendek szűk csoprtjának is. Végülis Széchenyit *„a „nélkületek és ellenetek"*-kel *fenyegetődző tanítvány"* azon sora győzte meg arról, hogy a haladás kerekének megakasztója csak és kizárólag ő lehet, amely azzal vádolta meg *„egy igen tisztelt nagyérdemű hazánkfiá"*-t, hogy az

[215] Széchenyi István: Mély számoló tanítványom. VI. Jelenkor, 1843. máj. 28. In.: Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] I. köt. 586. p. (Beszúrás tőlem: F.T.)
[216] Pesti Hírlap 1843. máj. 14. 247. sz.
[217] Széchenyi István: Mély számoló tanítványom. VI. Jelenkor, 1843. máj. 28. In.: Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] I. köt. 574-577. p. (Beszúrás tőlem: F.T.)
[218] Uo.

alapvető igazságokat elfeledve, a *Pesti Hírlap* és a haladási párt ellenségévé lett. Rádöbbenése így tükröződött vissza a *Jelenkor* feszültségtől izzó hasábjain: *„S így esett csak tudtomra, hogy […] a 'haladás kerekének' megakasztója ekkép proprie én volnék, igen én! Aha! Tehát én! Legalázatosabb szolgája! De ugyan miért? Tán csak nem azért, mert a p. hirlapi haladás kerekét egy kissé okszerintibb fogásra ügyekszem vonni? S most kérdem minden méltányosb magyartul: vádolhat-é engem arrul valaki igazságosan, hogy én a haladás ellen vagyok, vagy mint 'despota mindent tetszésem szerint rendelni akarok', mert a hirlapisták haladási modorát vérünkre, hazánkre nézve veszélyesnek, sőt megsemisítőnek tartván, nem osztom, és vezérük despotiája által magamat önálló lábaimrul leveretni nem hagyom?"*.[219] Széchenyi tehát egyenesen kikérte magának, s határozottan visszautasította azt a vádat, miszerint ő a haladás ellenségévé vált volna. Sőt – reagálva a szerkesztő kifogásaira –, újult erővel nyilvánosság elé tára a világméretű haladásba vetett hitét: *„Teljes igaza van egyébiránt a P. Hirlap szerkesztőjének, hogy azon haladási kereket, melly a nagy Isten, a fatum, a természet vagy az 'események roppant hatalma' által, a mint neki tetszik, forgattatik, halandó meg nem akaszthatja, és igazi sült bolond volna, ki ellene rugaszkodnék […]"*. Ám ennek ellenére megragadta az alkalmat arra is, hogy Kossuth és a „hírlapisták" veszélyes utakra tévedő és túlontúl nagy sebességre törekvő haladási metódusától élesen elhatárolja magát: *„ámde midőn ebben vele tökéletesen kezet fogok, ő viszont azt nem fogja tagadhatni és ekkép velem lesz kénytelen fogni kezet abban, hogy valamint ő sem repraesentansa a magyar közvéleménynek, sem plenipotentiáriusa* [itt: teljhatalmú megbízottja] *a magyar nemzetnek: úgy szinte nem kerékforgató sáfárja az isteni végzésnek, fatumnak, természetnek, meg az események roppant hatalmának: és ehhezképest még éppen nem következik, hogy az, ki az ő gondolta és ő-forgatja haladási kereket megakasztani iparkodik és ez okbul lapjának és pártjának nyilt ellensége, már azért némi el nem felejthető igazságokat elfelejtett volna, a mirül engem vádol; hanem tán éppen az következik, hogy az felejti el véréhez és hazájához tartozó kötelességét, ki a p. hirlapi szédítő általányosságoktul elbódítva mindazon szemfényvesztéseknek férfiasan ellent nem áll, mellyek politikai fellépte óta legnagyobb zavarba és már már szétbomláshoz közel hozák a magyart."*.[220] Amit Széchenyi kifogásol Kossuth gondolataiban, az érezhetően jelentős módon kapcsolatban van a szerkesztő történetszemléleti megfontolásaiból származtatható optimizmussal. Ez a veszélyekkel látszólag számolni képtelen, vagy nem akaró derűlátás, illetve az átalakulási folyamat szükségszerű bekövetkeztére utaló érvelés kapja a legtöbb kifogást a gróf lendületes kritikájában.

Ez a liberális ellenzék koncepciójától elhatárolódó haladásértelmezés egy olyan átalakulási forgatókönyvet kísérelt meg a közvéleménnyel elfogadtatni, amely egy erősen helyzet- és körülményfüggő, s ez által a koncepció képviselőjének és az események menetének egyaránt nagymértékben kiszolgáltatott programot takart. *„Ne tartsuk fel ennélfogva azon haladást, mellyet vérünk olly rémítő elmaradása után s csak most viruló léténél fogva elbir; ámde ha ezt teszszük – és ezt nem tennünk vérünk megtagadása volna, mi több a hazaárulásnál – akkor viszont – és ez éppen oly lélekben járó kötelesség – ne engedjük azt is, hogy némi egyes exaltadok* [itt: elragadtatott, túlfűtött állapotban lévők]*, kik felszinségbül nem tudnak vagy kevélységbül nem akarnak a mindennap változó körüményekhez simulni, fatalis elbizottságukban, bár törik, bár szakad, egy ők-álmodták és ez szerint egy ők-alkották kaptára vonják az illy experimentum* [itt:

[219] Uo.
[220] Uo. (Beszúrás tőlem: F.T.)

kísérletezés] *alatt bizonyosan elpusztuló hazát. Mi sem több, mi sem kevesebb, mint a P. Hirlap eljárásnak compendiuma* [itt: kivonata, rövid összefoglalása]*, t. i. mindennek a maguk kaptájára való vonása; minthogy e felekezet soha nem jár az idővel és a körűlményekkel, de azt akarja, hogy az idő és körűlmények járjanak vele."*.[221] Majd végül, hogy érveit egy újabb dimenzióval is kiegészítse, Széchenyi a nemzet jövőjére és saját meggyőződésére hivatkozva utasította el a tévesnek ítélt Kossuthféle haladási mód lehetőségét: *„S miután én jól tudom, hogy valamint folyót kutfejéhez, úgy nemzeteket a multba visszavinni nem lehet; ámde szintolly jól tudom azt is, mikép több eset volt már a világon, hol a haladási zászló nimbusa alatt sárba vezettettek és mocsárba sülyesztettek némi szerencsétlen népek: nemcsak tökéletesen exculpálva* [itt: felmentve, igazolva] *érzem magamat a p. hirlapi ezen vád ellenében, ha lelkem legbensőbb meggyőződése szerint mindent elkövetek a p. hirlapi pártnak mind kellő megismertetése végett, habár magam maradok is; de akkor vétkezném s enmagammal jönnék ellenkezésbe, ha ezt elmulasztani elég gyáva volnék."*.[222] A hosszú, érzelmektől átitatott, személyes kitérőkkel megszakított vádak áradatát a sajátos politikai helyzetértéklés, az annak helyességébe vetett öntudatosság, a nemzet átalakulása fölött érzett aggodalmak, s a tántoríthatatlan eszmei meggyőződés egyaránt táplálták. Széchenyi történetszemléleti megalapozottságú érvelésében a „nemzetiség" veszélyeztetettségére hivatkozva próbálta meg a politikai koncepciójának leginkább megfelelő átalakulási sebességet meghatározni, s a gyorsabb és mélyebb változások lehetőségét magába rejtő ellenzéki program ellen – a történetszemléleti argumentáció szintjén – a történeti eszmék egyik legfontosabb kulcsfogalma, a haladás mentén indított támadást. A polémia és a felgyorsuló események az 1840-es évek közepén egyre határozottabban azt követelték, hogy Széchenyi részletekbe menően és szabatosan definiálja az általa helyesnek vélt haladás „módszertanát" és lendületét. Csakhogy a gróf haladásértelmezésében is kitapintható politikai különvéleménye nem az integrálódás, hanem az elkülönülés irányába mutatott.[223]

Széchenyi az 1840-es évek közepén – egy új politikai konstelláció és a haladás mentén kijelölhető pillanatnyi politikai pozíció viszonyrendszerében – egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy *„Ellenzék és Haladás egyenes contradictio"*, mert az ellenzéki magatartás és politikai pozíció nem feleltethető meg a békés haladás, a veszélyek nélküli átalakulás kritériumainak.[224] Úgy vélte, hogy az oppozíció, a gravaminális politika átmenetileg időszerűtlenné vált, a megváltozott kormánystratégia miatt az ellenzékiség ideje egyelőre lejárt, s a liberális oppozíciónak taktikát kell változtatnia: *„mai állása kormányunknak átellenünkben ahhoz mérve, mellyhez képest hosszu századokig félreértette s meg nem szünőleg busítá hű népét, valódi tavasz! S ha e kettő igaz, a mit nem tagadhatni, hogy t. i. mind nemzetiség mind alkotvány dolgában ugyancsak jó lépést közelíte hozzánk a kormány, s hogy kormányi hajlam és kézfogás nélkül mai világban sehol, s ekkép tökéletes felforgatás nélkül […] nagyobb szabásokban és szakadatlanul Magyarországban sem haladhatni: akkor […] az igazi haladó, az t. i., ki nem egyedül szájjal, vagy maga drágalátos személyére nézve szeret haladni népszerüségben, pünkösti királyságban, s efféle hazai nagy hasznokban (!) és ha nem éri be a puszta Revisor és Controlleur szereppel, nem*

[221] Uo. (Beszúrások tőlem: F.T.)
[222] Uo. (Beszúrás tőlem: F.T.)
[223] Vö.: Velkey Ferenc [2003]; Velkey Ferenc [2004].
[224] Széchenyi István: Mély számoló tanítványom. VI. Jelenkor, 1843. máj. 28. In.: Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] I. köt. 574-577. p.

lehet, ugy mint ma áll a nap, oppositiónak tagja!".[225] Széchenyi azon meggyőződése, miszerint perfekció és oppozíció, haladás és ellenzékiség összeegyeztethetetlen fogalmakat takarnak, alapvetően a megváltozott kormányszerep hitével volt összefüggésben, s érvelésében minduntalan ehhez kanyarodott vissza: *„miután mondom, és még egyszer mondani fogom, oppositio és progressio körülményeink között haladási siker-hihetőséggel egy zászlón nem állhat"* – hangoztatta a *Politikai Programm Töredékek*ben.[226] A kormányhivatal elvállalása pedig, annak mindennél félreérthetetlenebb demonstrálása volt, hogy a nemzeti haladás útján Béccsel együtt is lehet menetelni.[227] A megnyilatkozásaiban körvonalazódó haladás-koncepció azt mutatta, hogy Széchenyinek a haladás és az átalakulások mikéntjéről kialakított nézetei az 1840-es évek derekán, a pártalakulás időszakában jelentősen eltávolodtak az ellenzék álláspontjától. Széchenyi, aki az „ellenzéki" és „konzervatív" *„függczímert"* eszmei meggyőződése alapján egyaránt elutasította – jóllehet megkísérelte mindkét fél legjobbjait megnyerni, ám a konzervatívokkal eredendően liberális értékvilága, az ellenzékiekkel azok politikai helyzete miatt nem tudott teljes mértékben azonosulni[228] –, ehhez a másoktól megkülönböztető politikai pozícióhoz a pártalakulás időszakában is ragaszkodott.[229] Úgy érezte, hogy a korábbi műveiben rendkívül sokszor alkalmazott, s eszmei értékvilágában mély kapcsolódási pontokkal rendelkező *„haladás"* kifejezés – részben a fogalom többszörös kisajátítása miatt – már nem képes pontosan visszaadni az ő 1840-es évek közepi sajátos politikai helyzetét. A *Politikai Programm Töredékekben* önmaga haladáshoz fűződő viszonyának definiálására valószínűleg ezért is választotta a mindkét politikai orientációtól megkülönböztető, s autonóm helyzetére utaló *„progresszista"* kifejezést.[230] Ezzel voltaképp egy olyan köztes fogalmat kívánt alkotni, amely mindkét oldal legbefolyásosabb politikusainak megnyerésére, illetve a tőlük való elhatárolódásra egyaránt alkalmas lehet. Vagyis Széchenyi – ahogy Velkey Ferenc rámutatott – egy olyan *„pártok feletti"* centrum létrehozására törekedett, amely nemcsak elutasította a tisztán konzervatív, vagy ellenzéki liberális értékvilágot, hanem ezek értékes alkotóelemeit akár integrálni is képes lehet.[231] Mindemellett a *„progresszista"* címke mellől a gróf fogalmi készletében láthatóan eltűnt és háttérbe szorult a *„haladás"* kifejezéssel korábban szinte állandósult szókapcsolatot alkotó *„nemzeti"* és *„alkotmányos"* jelző, s alárendelt, magyarázó szándékkal megjelent, illetve hangsúlyos szerepet kapott a *„független"* és *„kormánypárti"* minősítés.[232] A megváltozó fogalomhasználat egyértelműen Széchenyi politikai értékrendszerének átstrukturálódását tükrözte vissza. A bécsi kormány megítélése szerint megkérdőjelezhetetlenül a haladás mellé állt, ezért az ellenzék, az oppozíció talajt vesztett, s a haladás fokozása, az átalakulás felgyorsítása helyett a megfontolt programmérséklés került napirendre: *„[…] a köz birodalom szövevényes létét tekintve […] most – mondom – elv szerint gáncsoskodni, gyanusítni, prókátoroskodni és megnemszűnőleg nehézségeket gördítni a kormány minden lépései ellen nemcsak nem erény, de nem is menthető,*

[225] Széchenyi István: Oppositio II. Jelenkor, 1844. febr. 18. In.: Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] II. köt. 352. p.
[226] Politikai Programm Töredékek 825. p.
[227] Széchenyi kormányzati szerepével kapcsolatban vö.: Andics Erzsébet [1975] 237-259. p.
[228] Ezt a hezitáló, kételyekkel átszőtt helykeresést regisztrálta a napló 1845. április 4-i bejegyzése: *„Felkeresem Majláth kancellárt, Zsedényit! – Nyíltan szólok Zichy Félixszel – A kormányt akarom támogatni. – – Megmondja a hercegnek. –Ó, Istenem, micsoda önmegtagadás –! Felkínálkozom! – "*. SZIN VI. köt. 1845. ápr. 04. 190-191. p. (Napló [1978] 1060. p.)
[229] Velkey Ferenc [1998] 61-66. p.; Velkey Ferenc [2003].
[230] A fogalom teljes körű értelmezését Velkey Ferenc végezte el. Vö.: Velkey Ferenc [2004].
[231] Velkey Ferenc [1998] 62-63. p.
[232] Velkey Ferenc [2004].

sőt egyenesen bűn; mert illyes, a visszahatásnak mozgalmas időkben soha ki nem játszható törvénye szerint, haladását gátolja a nemzetnek, mi nélkül szintúgy nem lehet boldog, valamint nemzetiség és alkotmányos szabadság nélkül, habár ezek pangók is, sem lehet az." – írta a *Garat*ban.[233] S mivel megnyilatkozásaiban érezhetően egyre szorosabb érdekközösséget vállalt a lényegét tekintve még mindig abszolutisztikus kormányzattal, s mert az általa kitűzött társadalomátalakulási út alapvetően kiszolgáltatott volt a végrehajtásra kijelölt szűk körű mágnási elit reformhajlandóságának, politikai helyzete a 40-es évek derekára mindinkább illuzórikussá vált.[234] Széchenyi *haladás-koncepciója* a polgári alkotmányosság és a társadalmi átalakulás vonatkozásában nemcsak visszafogottabbá, de korlátozottabbá is vált. A gróf haladásgondolatának zsugorodó tartalma és mérséklődő lendülete az élesedő nézetkülönbségek során egyre inkább a *„fontolva haladók"* értelmezéséhez került közelebb. Ezzel párhuzamosan a gróf *nemzetiség-fogalma* is elvesztette a programadó művekben megjelenített, s az érdekegyesítés és jogkiterjesztés nemzetteremtő programjára épülő dinamikáját, s az átalakulásokhoz kapcsolódó veszélyek kihangsúlyozásával – ugyancsak a haladás ütemének mérséklésére ösztönözve – Széchenyi nemzetfogalma mindinkább a nemzethalál rémlátomásaival telítődött. A politikai érvek világában a hangsúly a haladás szükségességének kinyilatkoztatásáról a változások nemzetlétet veszélyeztető aspektusai felé tolódott. A 40-es évek történetszemléleti megalapozottságú argumentációja – a reformkori közvélemény megnyerésének szándékával – tulajdonképpen ennek a koncepciónak a megerősítésére és igazolására szerveződött újjá. Ezekkel a „helyzetfüggő" történetszemléleti megfontolásokkal Széchenyi egy olyan sajátos, önmaga helymeghatározásával és politikai célkitűzéseivel analóg értelmezési keretet kívánt teremteni, amelynek kifejezésvilágával és gondolati készletével sikeresebben kísérelhette meg önnön értékrendjének, elvi beállítottságának kinyilatkoztatását és a reformkori közvélemény meggyőzését. Széchenyi történeti eszméinek egyik legjelesebb kutatója, Angyal Dávid, majd száz évvel ezelőtt írt értekezésében arra a megállapításra jutott, hogy a gróf minduntalan visszatérő nemzetféltő aggodalmainak, a nemzet halálát megidéző rémlátomásainak gyökerei egészen a „legnagyobb magyar" történeti eszméinek gondolatvilágába nyúlnak vissza. Utalva a jelenség funkciójára is, így fogalmazta meg Széchenyi történeti eszméinek belső szemléleti súlypontosságát: *„Gyötrő tépelődései közt biztos támaszra volt szüksége, oly támaszra, mely a vallásos hit és a tudományos meggyőződés alapjaira épült […]. És ezt az erős támaszt történelmi eszméinek rendszerében találta meg. Abban a rendszerben, melyet a magyar nemzet történetére, jelenére és jövőjére alkalmazott. Széchenyi megfelelt ellenfeleinek, ha politikáját támadták, de némán mellőzte támadásaikat, ha a perfectibilitás, vagy a nemzetek életkorára vonatkozó elméleteit érintették. Nem engedte meg, hogy ezen a résen lelkének szentélyébe avatkozzanak, mert érezte, hogy minden összedől, ha kételyei idáig hatnak."*.[235] A patetikus gondolatok – jóllehet korántsem fejezik ki a gróf történetszemléletének mélységeit és összetettségét – rávilágítanak arra a tényre, hogy Széchenyi eszmerendszerét és politikai pályáját pontosabban lehetünk képesek értelmezni, ha ezt az eszmei-gondolati világot, illetve a hozzá kapcsolódó nyelvi argumentációt, s fogalmi készletet a történetszemléleti érvek aspektusából is megpróbáljuk feltérképezni.

[233] Garat 162-163. p.
[234] Velkey Ferenc [1998] 63-64. p.
[235] Angyal Dávid [1907] 58-59. p.

V. Irodalomjegyzék:

Bibliográfiák:

A Századok repertóriuma 1867-1975. (Szerk.: Pamlényi Ervin, ill. Diószegi Mária, Kulcsár Erzsébet.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1987.

A Történelmi Szemle repertóriuma 1958-1982 (I-XXV. évfolyam) (Összeáll.: Dippold Péter) Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.

Fatér Bernadett [1991]: Fatér Bernadett: Széchenyi István. Válogatott bibliográfia. Zalaegerszeg, 1991.

Fatér Bernadett [1992]: Fatér Bernadett: Kossuth Lajos, 1802-1894. Válogatott bibliográfia. Zalaegerszeg, 1992.

Kosáry Domokos [1951-1958]: Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I–III. köt. Bp., 1951–1958. (Az általános rész újabb, bővített kiadásai: Uő.: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. köt. Tankönyvkiadó, Bp., 1970.; Uő.: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Általános rész. Osiris Kiadó, Bp., 2000.)

Körmendy Kinga [1976]: Körmendy Kinga: A Széchenyi-gyűjtemény. Az MTA könyvtára kézirattárának katalógusai 9. sz. Bp., 1976.

Magyar sajtóbibliográfia 1705-1849. (Összegyűjt., összeáll., szöveggond.: V. Busa Margit) 1-2. köt. Bp., 1986.

Magyar sajtóbibliográfia 1850-1867. (Összegyűjt., összeáll., szöveggond.: V. Busa Margit) Bp., 1996.

Magyar történeti bibliográfia 1825-1867. (Szerk.: I. Tóth Zoltán) I-III. köt. Bp., 1950-1952.

A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945-1968. (Összeáll.: MTA TTI munkaközössége) Akadémiai Kiadó, Bp., 1971.

Szentkirályi Elemér [1987]: Szentkirályi Elemér: Kalauz Széchenyi István megismeréséhez. Bp., 1987.

Történeti bibliográfia 1985-1989. (Vál., összeáll.: Rózsnyói Ágnes és Sz. Gyivicsán Mária) Bp., 1987-1992.

Történeti bibliográfia 1991-1993. (Szerk.: Pótó János, összegy.: Rozsnyói Ágnes, Pótó János, Horváth Zsolt) Bp., 1994-1995.

Zalai Gyűjtemény 1974-1998. Repertórium. (Szerk.: Kapiller Imre-Kiss Gábor, összeáll.: Fráter Bernadett) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1999.

Források, forráskiadványok:

Széchenyi hivatkozott megnyilatkozásai:

Bártfai Szabó László [1943]: Bártfai Szabó László: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808-1860. Bp., 1943.

Bóka László [1943]: Bóka László (ford.): Gróf Széchenyi István naplói. Magyar Századok, Ardói Könyvkiadó, Bp., 1943.

Constitutio: Gróf Széchenyi István: Constitutio 1825. In.: Széchenyi Naplói III. köt. 443-447. p.

Eszmetöredékek a Tisza-völgy rendezését illetőleg: Gróf Széchenyi István: Eszmetöredékek különösen a Tisza-völgy rendezését illetőleg. Pest, 1846. (Hasonmás kiadás: Alsó-Tisza vidéki Vízügyi Igazgatóság, Szeged, 1991.)

Feleselő Naplók [1986]: Széchenyi István – Wesselényi Miklós: Feleselő naplók. Egy barátság kezdetei. Helikon Kiadó Bp., 1986.

Garat: Gróf Széchenyi István: Garat. (S.a.r., utószó.: Viszota Gyula) MTA Bp., 1912.

Hídegyesületi jelentés [1833]: Gróf Gróf Andrásy György és gróf Széchenyi Istvánnak a' budapesti Híd-Egyesülethez irányzott jelentése midőn külföldrül visszatérének. Pozsony, 1833.

Hitel: Gróf Széchenyi István: Hitel. Pesten, 1830. (Reprint: Széchenyi István: Hitel. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1984.)

Hunnia: Gróf Széchenyi István: Hunnia. Pesten, 1858. (Reprint: Széchenyi István: Hunnia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1985.)

Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről: Gróf Széchenyi István: Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről. Pozsony, 1848. (Reprint: Széchenyi István: A magyar közlekedési ügyről. (Bev.: Magyar István) Könyvértékesítő Vállalat, Bp., 1987.) (In.: Széchenyi válogatás [1991] II. köt. 291-373. p.)

A kelet népe: Gróf Széchenyi István: A Kelet Népe. Pesten, 1841. (Reprint: Széchenyi István: A Kelet Népe. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1985.) (A dolgozatban hivatkozott kiadás: Gróf Széchenyi István: A kelet népe. (Szerk., bev.: Ferenczi Zoltán) Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Gróf Széchenyi István összes munkái V. köt. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1925. 209-410. p.)

Lovakrul: Gróf Széchenyi István: Lovakrul. Pesten, 1830. (Hasonmás kiadás: Gróf Széchenyi István: Lovakrul. (Szerk., utószó: Téglási János) Széchenyista Öregdiákok Baráti Társasága, 1991, [s. l.])

A Magyar Academia körül: Gróf Széchenyi István: A Magyar Academia körül. Pesten, 1842. (Reprint: Széchenyi István: A Magyar Academia körül. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1981.) In.: Széchenyi válogatás [1991] 19-57. p.

Néhány szó a Dunahajózás körül: Széchenyi István: Néhány szó a Dunahajózás körül. I-XXI. közlemény In.: Társalkodó 1834-1838. (Közli: Gróf Széchenyi István Munkái [1884-1896] 7. köt. Hírlapi czikkei 1828-1848.)

Politikai Programm Töredékek: Gróf Széchenyi István: Politikai Programm Töredékek. Pesten, 1847. (In.: Széchenyi-Kossuth vita II. köt. [1927-1930] 683-832. p.)

Stádium: Gróf Széchenyi István: Stadium. Lipcse, 1833. (Reprint: Széchenyi István: Stadium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1984.)

Világ: Gróf Széchenyi István: Világ, vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására. Pesten, 1831. (Reprint: Széchenyi István: Világ, vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1984.)

Széchenyi CD [2001]: Gróf Széchenyi István minden írása. CD-rom. Logod Bt. Bp., 2001.

Széchenyi István: Hitel, Jegyzetek, Töredékek. MTA Kézirattár K257/2. 1-59. ff.

Gróf Széchenyi István Munkái [1884-1896]: Gróf Széchenyi István Munkái 1-9. köt. (Összegyűjt., kiad.: MTA) (A kötetek szerkesztői: Zichy Antal: 1,2,5,7,8,9; Majláth Béla: 3,4,6.) Bp., 1884-1896.

Széchenyi keleti utazása [1999]: Széchenyi keleti utazása 1818-1819. (Vál.: Steinert Ágota, ford.: Györffy Miklós) Terebes Kiadó, Bp., 1999.

Széchenyi-Kossuth vita [1927-1930] I-II. köt.:Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. (Szerk., bev.: Viszota Gyula) I-II. köt. Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Gróf Széchenyi István összes munkái VI. köt. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1927-1930.

Széchenyi levelei I-III: Gróf Széchenyi István levelei I-III. (Összegyűjt., előszó, jegyz.: Majláth Béla) Bp., 1889-1891. (A kiadvány a Gróf Széchenyi István Munkái [1884-1896] 3, 4 és 6. köteteként jelent meg.) (3-4. köt. Széchenyi levelei 1814-39.; 6. köt. Széchenyi levelei 1830-60.)

Széchenyi levelei szülőihez [1896]: Gróf Széchenyi István levelei szülőihez 1809-19. (Összeáll., előszó, jegyz.: Zichy Antal) Bp., 1896. (A kiadvány a Gróf Széchenyi István Munkái [1884-1896] 9. köteteként jelent meg.)

Széchenyi naplói (1824. aug. 4.-1826. ápr. 1.) MTA Kézirattár K/223. 113. ff.

SZIN: Gróf Széchenyi István Naplói I-VI. köt. (Szerk., bev.: Viszota Gyula) Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Gróf Széchenyi István összes munkái X-XV. köt. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1925-1939.

Napló [1978]: Széchenyi István: Napló. (Vál., szerk., jegyz., utószó: Oltványi Ambrus. Előszó: Sőtér István. Ford.: Jékely Zoltán, Győrffy Miklós.) Gondolat Kiadó, Bp., 1978.

Széchenyi válogatás [1991]: Széchenyi István válogatott művei I-III. (Szerk.: Spira György, Vál., szöveggond., jegyz., utószó: Gergely András, Spira György, Sashegyi Oszkár) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1991.

Török János [1864]: Török János: Magyarország sarkalatos törvényei s államjogi fejlődése 1848-ig. Gróf Széchenyi István hagyományaiból. Pest, 1864.

Üdvlelde: Gróf Széchenyi István: Üdvlelde. Pesten, 1842. (In.: Széchenyi CD [2001])

Kossuth hivatkozott megnyilatkozásai:

KLI: Kossuth Lajos iratai. 1-13. köt. (1-3. köt.: Irataim az emigrációból, 4-13. köt.: Kossuth Lajos iratai) (Sajtó alá rendezte: 4-5. köt.: Helfy Ignác; 6-13. köt.: Kossuth Ferenc.) Athenaeum, Bp., 1880-1911.

KLÖM: Kossuth Lajos Összes Munkái. I-XV. köt. (I-V. köt.: Országgyűlési tudósítások. (S. a. r.: Barta István) Bp., 1948-1961.; VI. köt.: Ifjúkori iratok. Törvényhatósági tudósítások. (S. a. r.: Barta István) Bp., 1966.; VII. köt.: Kossuth Lajos iratai 1837. május-1840. december. Hűtlenségi per, fogság, útkeresés. (S. a. r.: Pajkossy Gábor) Bp., 1989.; XI. köt.: Kossuth Lajos 1848/49-ben I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. (S. a. r.: Barta István) Bp., 1951. XII-XIII. köt. Kossuth Lajos 1848/49-ben II-III. köt. (S. a. r.: Sinkovics István) Bp., Bp., 1957.; XIV-XV. köt.: Kossuth Lajos 1848/49-ben IV-V. köt. (S. a. r.: Barta István) Bp., 1953-1955.) Magyarország újabbkori történetének forrásai. Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1948-1989.

Kossuth CD: Kossuth Lajos összes munkái. CD-rom. Arcanum, Bp., 2002. (Tartalma: Kossuth Lajos iratai. 1-13. köt.; Kossuth Lajos Összes Munkái. I-XV. köt.; Kossuth Lajos [1841].)

Kossuth hírlapírói munkássága CD: Kossuth Lajos hírlapírói munkássága. (Pesti Hírlap 1841-1844, Hetilap 1846-1847, Kossuth Hírlapja 1848) CD-rom. Arcanum, Bp., 2002. (Tartalma: Pesti Hírlap 1841-1844. évf.; Hetilap 1846-1847. évf.; Kossuth Hírlapja 1848.)

Kossuth Lajos írások 1848-49-ből: Kossuth Lajos: Írások és beszédek 1848-1849-ből. (S. a. r.: Katona Tamás) Gondolat Kiadó, Bp., 1994.

Kossuth Lajos [1841]: Kossuth Lajos: Felelet Gróf Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól. Pest, 1841. (In.: Gróf Széchenyi István összes munkái V. köt. 411-524. p.)

Kossuth Lajos [1846]: Kossuth Lajos (Bábolnai Mihály álnéven): A magyar conservatív párt és a nemzetiség. Illusztrálta: Bábolnai Mihály. In.: Magyar szózatok. Hamburg, 1847. 221-263. p.

Kossuth Lajos [1989]: Kossuth Lajos (Deregnyei álnéven): A magyar politikai pártok értelmezése. (S. a. r.: Szigethy Gábor). Gondolkodó magyarok. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1989.

Nemzeti újjászületés [2002]: „Nemzeti újjászületés". Válogatás Kossuth Lajos írásaiból és beszédeiből. (Szerk.: Pajkossy Gábor.) Új Mandátum Könyvkiadó Bp., 2002.

Egyéb források, forráskiadványok:

Athenaeum 1837-1843. évfolyam (Szerk.: Bajza József, Toldy Ferenc, Vörösmarty Mihály) 1837-1843. évfolyam (Melléklapja: Figyelmező (Szerk.: Toldy Ferenc) 1837-1840. évfolyam)

Bajza József [1836]: V-i (Bajza József): Adatok az Éjszak-amerikai Egyesült Státusok országismeretéhez. In.: Tudománytár, 1836. XII. köt. (Szerk.: Csató Pál) Buda, 1837. 20-98. p.

Berzsenyi Dániel Művei [1994]: Berzsenyi Dániel Művei. (Szöveggond., utószó, jegyz.: Orosz László) Századvég Kiadó, Bp., 1994.

Bölöni Farkas Sándor [1834]: Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában. 6. kiadás (A kötetet gondozta, bev.: Mikó Imre) Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca, 1975.)

Budapesti Árvízkönyv I-V. köt. (Szerk.: Eötvös József) Bp., 1839-1841.

Budapesti Híradó 1844-1848. évfolyam

Budapesti Szemle 1840-1841. évfolyam (Szerk.: Szalay László) (2 szám)

Dessewffy Aurél [1841]: X. Y. Z.: Pesti Hírlap és Keletnépe közti vitály. In.: Világ 1841. 76-79. sz.; ill.: Gróf Széchenyi István: A kelet népe. (Szerk., bev.: Ferenczi Zoltán) Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Gróf Széchenyi István összes munkái V. köt. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1925. 587-609. p.

Gróf Dessewffy Aurél Összes Művei (S. a. r.: Ferenczy József) Bp., 1887.

Deák Ferenc válogatott politikai írások és beszédek [2001]: Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek. I-II. köt. (Vál., s. a. r., jegyz.: Deák Ágnes(II. köt.), Molnár András(I. köt.)) Osiris Kiadó, Bp., 2001.

Eötvös József [1841]: Báró Eötvös József: Kelet Népe és Pesti Hírlap. Pest, 1841. In.: Gróf Széchenyi István: A kelet népe. (Szerk., bev.: Ferenczi Zoltán) Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Gróf Széchenyi István összes munkái V. köt. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1925. 525-586. p. (Újabb kiadásban: A „Felelet" és más vitairatok Széchenyi István A kelet népe című könyvére. Reprint kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1986.)

Fáy András [1841]: Fáy András: Kelet Népe Nyugoton. Buda, 1841.

Hallgatásra kárhoztatva [1985]: Hallgatásra kárhoztatva. Gyurmán Adolf kiadatlan röpirata. (Szerk., bev.: Varga János) Magvető Könyvkiadó Bp., 1985.

Haraszthy Ágoston [1844]: Haraszthy Ágoston: Utazás Éjszakamerikában. 1-2. köt. Pest, 1844.

Jelenkor 1841-1845. évfolyam (Szerk: Helmeczy Mihály)

Kállay Ferenc [1834]: Kállay Ferenc: Az angol alkotmány eredetében, következéseivel, némi tekintettel Magyarországra. In.: Tudománytár III. köt. 1834. 3-72. p.

Kállay Ferenc [1835]: Kállay Ferenc: Törvények és szokások historiai hasonlatossága. In.: Tudománytár VI. köt. 1835. 29-34. p.

Kecskeméthy Aurél [1866]: Kecskeméthy Aurél: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála (1848-60). Pest, 1866. (Újabb kiadás: Kecskeméthy Aurél: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála 1848-60. (Szöveggond., bev., jegyz.: Gergely András) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1987.)

Kemény Zsigmond [1850]: Kemény Zsigmond: Forradalom után. Pest, 1850. (Reprint: Kemény Zsigmond: Forradalom után. In.: Uő.: Változatok a történelemre. (Szerk., utoszó, jegyz.: Tóth Gyula) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1982. 181-375. p.

Kemény Zsigmond [1851/a]: Kemény Zsigmond: Széchenyi István. In.: Csengeri Antal: Magyar szónokok és statusférfiak. Bp., 1851. 333-512. p. (Reprint: Kemény Zsigmond: Széchenyi István. In.: Uő.: Sorsok és vonzások. Portrék. (Szerk., utoszó, jegyz.: Tóth Gyula) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1970. 115-311. p.)

Kemény Zsigmond [1951/b]: Kemény Zsigmond: Még egy szó a forradalom után. Pesten, 1851. (Reprint: Kemény Zsigmond: Még egy szó a forradalom után. In.: Uő.: Változatok a történelemre. (Szerk., utoszó, jegyz.: Tóth Gyula) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1982. 375-563. p.

Kis János [1836]: Kis János: A mostani europai polgári alkotmányok alapulása. In.: Tudománytár XI. köt. 1836.

Kölcsey válogatott művei [1975]: Kölcsey Ferenc válogatott művei. (Szerk., vál.: Fenyő István) Bp., 1975.

Magyar Törvénytár: Magyar Törvénytár. 1740-1835. évi törvénycikkek. (Szerk.: Márkus Dezső) Bp., 1901.

Nemzeti Ujság 1840-1848. évfolyam (Szerk.: Kovacsóczy Mihály, 1845-től Lipthay Sándor)

Pesti Hírlap 1841-1844. évf. (Szerk.: Kossuth Lajos)

Pongrácz Lajos [1842]: [Pongrácz Lajos] (s.n.) „A Kelet Népe" felnyitotta szemeit egy nyugotfinak. Pest, 1842.

Pulszky Ferenc [1838]: Pulszky Ferenc: Eszmék Magyarország története philosophiájához. (Cikksorozat) In.: Athenaeum 1838. júl. 29. - 1839. okt. 13.

Pulszky Ferenc: Kisebb dolgozatai. (Szerk., bev.: Marczali Henrik) Bp., 1914.

Pulszky Ferenc: Életem és korom. I-II. (S. a. r., előszó: Oltványi Ambrus) Bp., 1958.

Rousseau, Jean-Jaques [1955]: Rousseau, Jean-Jaques: A társadalmi szerződés. (Bev., magy., jegyz.: J-L. Leclerce. Ford.: Mikó Imre) Bibliotheca Könyvkiadó, (s.l.), 1955.

Szalay László: Publicistai dolgozatok. 1–2. köt. Pest, 1847. (hasonmás kiadás: Bp., 1988.)

Szalay László: Státusférfiak és szónokok könyve. 1–2. köt. Pest, 1847–50.

Tocqueville Elek [1841-43]: Tocqueville Elek: A democratia Amerikában. (Ford.: Fábián Gábor). 1-4. köt. Buda, 1841-1843.

Tudománytár 1834-1844. évfolyam (Szerk.: Toldy Ferenc, Csató Pál (1835), 1836-tól két részre osztva: Értekezések: szerk.: Luczenbacher János, Literatúra: Almási Balogh Sámuel)

Világ 1841-1844. évfolyam

Vörösmarty Mihály [1841]: Vörösmarty Mihály (Hazay Gábor álnéven): A kelet népe 1841-ben. In.: Athenaeum 1841. 39-45. szám (1-7 közlemény, 1841. szept. 28-okt. 12.) (In.: Gróf Széchenyi István összes munkái V. köt. 609-654. p.)

Werbőczy István [1517]: Werbőczy István: Tripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae – Magyarország szokásos jogának Hármaskönyve. (Közölte, ford., bev.: Csiky Kálmán) Bp., 1894.

Balítéletekről: Wesselényi Miklós: Balítéletekről. Bukarest [Lipcse], 1833. (Reprint: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1986.)

Wesselényi Miklós [1843]: Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Lipcse, 1843. (Új kiadás: Európa Kiadó, Bp., 1992.)

Záborszky Alajos [1841]: Záborszky Alajos: A Pesti Hírlap elleni gyanúsítások és haladás. Pest, 1841.

Feldolgozások:

Általános összefoglaló munkák, lexikonok, szótárak:

19. századi magyar történelem [1998]: 19. századi magyar történelem 1790-1918. Korona Kiadó, Bp., 1998.

Alkotmánytörténet [1995]: Magyar alkotmánytörténet. (Szerk.: Mezey Barna) Osiris Kiadó, Bp., 1995.

Állam- és jogtörténet [1997]: Magyar állam- és jogtörténet. (Szerk.: Csizmadia Andor) Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1997.

A magyar nemzet története. IX. köt. (Szerk.: Szilágyi Sándor) Ballagi Géza: A nemzeti államalkotás kora 1815-1847. Bp., 1897.

A magyar országgyűlés 1848/49-ben. (Szerk.: Szabad György) Bp., 1998.

A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára. (Szerk.: Dénes Iván Zoltán, Gergely András, Pajkossy Gábor) Bp., 1984.

A magyar sajtó története. I. köt. 1705-1848. (Szerk.: Kókay György) Akadémiai Kiadó Bp., 1979.

A negyvennyolcas forradalom kérdései. (Szerk.: Spira György és Szűcs Jenő) Bp., 1976.

A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról. (Szerk.: Szabad György) Tankönyvkiadó, Bp., 1990.

Bevezetés a társadalomtörténetbe [2003]: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. (Szerk.: Bódy Zsombor-Ö. Kovács József) Osiris Kiadó, Bp., 2003.

Czuczor-Fogarasi [1862-74]: Czuczor Gergely-Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. I-VI. köt. Pest, 1862-74.

Csorba-Velkey [1998]: Csorba László-Velkey Ferenc: Reform és forradalom 1790-1849. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998.

Eckhart Ferenc [2000]: Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. (Szerk., jegyz., utószó: Mezey Barna) Bp., 2000.

Erdély története. II., III. köt. (Főszerk.: Köpeczi Béla; szerk.: Makkai László, Szász Zoltán) Bp., 1988. (A vonatkozó részek szerzői: Trócsányi Zsolt, Miskolczy Ambrus.)

Filozófiai kisenciklopédia [2003]: Filozófiai kisenciklopédia. A nyugat filozófiája és filozófusai. Harmadik kiadás. Kossuth Kiadó, Bp., 2003.

Filozófiai Kislexikon [1980]: Filozófiai Kislexikon. Ötödik kiadás. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1980.

Gulyás Pál [1978]: Gulyás Pál: Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei. Második, változatlan kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978.

Gunst Péter [2000]: Gunst Péter: A magyar történetírás története. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000.

Gyáni Gábor-Kövér György [2001]: Gyáni Gábor-Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris Kiadó, Bp., 2001.

Horváth Mihály [1864]: Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. I-II. köt. Genf, 1864.

Magyar Jogtörténet [1999]: Magyar Jogtörténet. (szerk.: Mezey Barna) Osiris Kiadó, Bp., 1999.

Magyarország története [1980]: Magyarország története tíz kötetben. V. köt. 1-2. köt. 1790-1848. (Főszerk.: Mérei Gyula; szerk.: Vörös Károly). Akadémiai Kiadó, Bp., 1980.

Mályusz Elemér [1923-24]: Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. In.: Századok 1923-24. 17-75. p.

MÉK [1985]: Magyar Értelmező Kéziszótár. (Szerk.: Juhász József et al.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1985.

MÉK [2003]: Magyar Értelmező Kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. (Főszerk.: Pusztai Ferenc) Akadémiai Kiadó, Bp., 2003.

MNYÉSZ [1959-62]: A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. I-VII. köt. (Szerk.: MTA Nyelvtudományi Intézete) Akadémiai Kiadó, Bp., 1959-1962.

Nyíri Tamás [1993]: Nyíri Tamás: A filozófiai gondolkodás fejlődése. Negyedik, javított és bővített kiadás. Szent István Társulat, Bp., [s.a.] [1993]

Polgárosodás és szabadság [1999]: Polgárosodás és szabadság. (Magyarország a XIX. században). (Szerk.: Veliky János) Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1999.

Schlett István [1996-1999]: Schlett István: A magyar politikai gondolkodás története. I-II/1. köt. Korona Kiadó, Bp., 1996.; 1999.

Szinnyei József [1891-1914]: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I-XIV. köt. Bp., 1891-1914.

Történeti-etimológiai szótár [1967]: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I-IV. köt. (Főszerk.: Benkő Loránd; szerk.: Kiss Lajos, Papp László) Akadémiai Kiadó, Bp., 1967.

Monográfiák, feldolgozások, tanulmányok, tanulmánygyűjtemények:

A hermeneutika elmélete [1998]: A hermeneutika elmélete. Tanulmányok. (Vál., szerk.: Fabinyi Tibor) Ikonológia és műértelmezés 3. köt. JATEPress Kiadó, Szeged, 1998.

A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe [1997]: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. (Szerk.: Horkay Hörcher Ferenc) Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997.

A romantika [1965]: A romantika. (Bev., vál.: Horváth Károly) Gondolat Kiadó, Bp., 1965.

Ács Tibor [1994]: Ács Tibor: Széchenyi katonaévei. Zrínyi Kiadó, Bp., 1994.

Andics Erzsébet [1952]: Andics Erzsébet: Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején. In.: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. I-II. köt. (Szerk.: I. Tóth Zoltán) Magyar Történelmi Társulat. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. II. köt. 1952. 5-146. p.

Andics Erzsébet [1952-1981]: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben. I-III. köt. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952-1981.

Andics Erzsébet [1975]: Andics Erzsébet: Metternich és Magyarország. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975.

Andrássy Gyula [1912]: Andrássy Gyula: Széchenyi politikája. In.: Széchenyi eszmevilága. I. köt. 120-175. p.

Angyal Dávid [1907]: Angyal Dávid: Gróf Széchenyi István történeti eszméi. Franklin, Bp., 1907.

Angyal Dávid [1910]: Angyal Dávid: Gróf Széchenyi István emlékezete. In.: Budapesti Szemle 1910. 400. sz. 200-219. p.

Angyal Dávid [1913]: Angyal Dávid: Adalék Széchenyi István magyar történetphilosophiájához. In.: Századok 1913. 465-466. p.

Angyal Dávid [1926]: Angyal Dávid: Gróf Széchenyi István Ifjúkori Naplói. In.: Angyal Dávid: Szakaszok Magyarország újabb történetéből. Franklin Társulat, Bp., 1926. 22-64. p.

Ankersmit, Frank R. [2000/a]: Ankersmit, Frank R.: Hat tézis a narrativista történetfilozófiáról. In.: Narratívák 4. A történelem poétikája. (Szerk., vál., előszó: Thomka Beáta) Kijárat Kiadó, Bp., 2000. 111-120. p.

Ankersmit, Frank R. [2000/b]: Ankersmit, Frank R.: Nyelv és történeti tapasztalat. In.: Narratívák 4. A történelem poétikája. (Szerk., vál., előszó: Thomka Beáta) Kijárat Kiadó, Bp., 2000. 169-184. p.

Apáthy István [1914]: Apáthy István: Széchenyi István és a nemzeti sajátosságok az emberi továbbfejlődés szempontjából. In.: Széchenyi eszmevilága. II. köt. 7-36. p.

Austin, John L. [1990]: Austin, John L.: Tetten ért szavak. (Ford., bev.: Pléh Csaba) Akadémiai Kiadó, Bp., 1990.

B. Bernát István [1985]: B. Bernát István: Szekfű Gyula „Három nemzedék"-e. In.: Történelmi Szemle 1985. 2. sz. 319-334. p.

Balás P. Elemér [1943]: Balás P. Elemér: A Széchenyi-Kossuth-ellentét hírlapi vitájuk tükrében. Kolozsvár, 1943.

Ballagi Géza [1897]: Ballagi Géza: A nemzeti államalkotás kora 1815-1847. In.: A magyar nemzet története. IX. köt. (Szerk.: Szilágyi Sándor) Bp., [s.a.] (Újabb kiadás: A nemzeti állam eszméje. Az 1832-1836-iki országgyűlés. A szabadelvű irány hódítása. In.: A magyar nemzet története. (Szerk.: Szilágyi Sándor) XVI. köt. Kassák Kiadó, Bp., [s.a.].)

Balogh Jenő [1942]: Balogh Jenő: Széchenyi és a magyar alkotmányos szabadság. In.: Emlékkönyv Dr. Viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára. (Szerk.: Eckhart Ferenc és Degré Alajos) Bp., 1942. 33-40. p.

Barany, George [1968]: Barany, George: Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian nationalism 1791-1841. Princeton, 1968.

Barany, George [1982]: Barany, George: Széchenyi, America, and assimilation: an ambiguous legacy. Elhangzott: „Elite Culture – Mass Culture" and „Assimilation – Migration", MTA Bp., 1982. aug.

Barany, George [1985]: Barany, George: Három nemzedék: Szekfű Széchenyi-portréja. In.: Történelmi Szemle 1985. 3. sz. 507-515. p.

Bárány György [1993]: Bárány György: Széchenyi István nacionalizmusa. In.: Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. (Szerk.: Glatz Ferenc) Bp., 1993. 139-154. p.

Barta István [1959]: (Szerk., magyaráz., bev.: Barta István) Széchenyi István válogatott írásai. Gondolat Kiadó, Bp., 1959.

Barta István [1960]: Barta István: Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása. In.: Történelmi Szemle 1960. 224-240. p.

Barta István [1966]: Barta István: A fiatal Kossuth. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966.

Bártfai Szabó László [1923]: Bártfai Szabó László: Gróf Széchenyi István könyvtára. Bp., 1923.

Bártfai Szabó László [1926]: Bártfai Szabó László: A sárvár-felsővidéki gróf Széchényi család története. III. köt. Bp., 1926.

Barthes, Roland [1998]: Barthes, Roland: História vagy irodalom, 1960. (Ford.: Nagy Gabriella Ágnes) In.: Literatúra, 1998. 2. sz. 111-124. p.

Beksics Gusztáv [1882]: Beksics Gusztáv: A magyar doctrinairek. Bp., 1882.

Beksics Gusztáv [1897]: Beksics Gusztáv: I. Ferenc József és kora. In.: A magyar nemzet története. X. köt. (Szerk.: Szilágyi Sándor) Bp., [s.a.]

Benkő Samu [1994]: Benkő Samu: Kossuth történetfilozófiájának néhány sajátossága. In.: Debreceni Szemle 1994. 2. sz. 214-219. p.

Beöthy Zsolt [1893]: Beöthy Zsolt: Széchenyi és a magyar költészet. MTA Bp., 1893.

Beöthy Zsolt [1912]: Beöthy Zsolt: Széchenyi magyarsága. In.: Széchenyi eszmevilága. I. köt. 23-48. p.

Bónis György [1972]: Bónis György: Középkori jogunk elemei. Bp., 1972.

Borzsák István [1991]: Borzsák István: Széchenyi antikvitás-képe. In.: Magyar Tudomány 1991. 8. sz. 933-939. p.

Bultmann, Rudolf [1990]: Bultmann, Rudolf: A hermeneutika problémája. In.: Filozófiai hermeneutika. Szöveggyűjtemény. A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára 4. (Vál.: Bacsó Béla, Szerk.: Csikós Ella, Lakatos László) Bp., 1990. 91-115. p.

Bultmann, Rudolf [1994]: Bultmann, Rudolf: Történelem és eszkatológia. Atlantisz Kiadó, Bp., 1994.

Carr, E. H. [1993]: Carr, Edward Hallett: Mi a történelem? Századvég Kiadó, Bp., 1993.

Collingwood, R. G. [1987]: Collingwood, Robin G.: A történelem eszméje. Gondolat Kiadó, Bp., 1987.

Croce, Benedetto [1987]: Croce, Benedetto: A történelem filozófiája. In.: Croce, Benedetto: A szellem filozófiája. Válogatott írások. Gondolat Kiadó, Bp., 1987.

Csabai Tibor [1961]: Csabai Tibor: Kossuth Lajos és az irodalom. Gondolat Kiadó, Budapest, 1961.

Csetri Elek [1992]: Csetri Elek: Az ifjú Széchenyi szabadságfelfogása. In.: Emlékezés Széchenyi Istvánra Erdélyben 1991-ben. (Erdélyi Tudományos Füzetek 213.) Kolozsvár, 1992. 1-13. p.

Csetri Elek [2002]: Csetri Elek: Széchenyi szabadságfelfogása. In.: Egyed Ákos-Csetri Elek-Péter György-Somai József: Széchenyi és Erdély. Tanulmányok. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár, 2002. 49-88. p.

Csorba László [1991]: Csorba László: Széchenyi István. Officina Nova, Bp., 1991.

Csorba László [1994]: Csorba László: A szenvedelmes filozófus és a politikai nemzet. Szontagh Gusztáv útja a középutas liberalizmus táborába. In.: Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. (Szerk.: Dobszay Tamás-Orosz István-Pölöskei Ferenc) Korona Kiadó, Bp., 1994. 263-277. p.

Csorba László [2002]: Csorba László: Egy barátság három próbája. Kossuth és Teleki. In.: Kossuth Lajos 1802-1894. Kossuth Lajos és kortársai. (Bev.: Hermann Róbert) Kossuth Kiadó Bp., 2002. 71-90. p.

Deák Ágnes [1998]: Deák Ágnes: Kossuth Lajos és a 19. század koreszméi. In.: Vigilia 1998. 11. sz. 830-834. p.

Dénes Iván Zoltán [1976]: Dénes Iván Zoltán: A „realitás" illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976.

Dénes Iván Zoltán [1979/a]: Dénes Iván Zoltán: A kiváltságőrzés „hamis realista" logikája. In.: Tanulmányok Kossuth Lajos politikai pályájáról. (Szerk.: Fehér András és Veliky János) Acta Universitas Debreceiniensis De Ludovico Kossuth Nominatae Series Historica XXVI. Debrecen, 1979. 43-67. p.

Dénes Iván Zoltán [1979/b]: Dénes Iván Zoltán: „Fontolva haladás" és kiváltságőrzés. A reformkori konzervatív párt ideológiája. In.: Valóság 1979. 12. sz. 13-27. p.

Dénes Iván Zoltán [1984]: Dénes Iván Zoltán: Konzervatív és liberális program, 1846-47. In.: A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára. (Szerk.: Dénes Iván Zoltán, Gergely András, Pajkossy Gábor) Bp., 1984. 247-285. p.

Dénes Iván Zoltán [1988]: Dénes Iván Zoltán: Egybeforrasztás vagy elkülönülés? A magyar liberálisok és konzervatívok értékvilága 1830-1848. In.: Világosság 1988. 11. sz. 766-777. p.

Dénes Iván Zoltán [1989]: Dénes Iván Zoltán: Közüggyé emelt kiváltságőrzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-e években. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.

Dénes Iván Zoltán [1990]: Dénes Iván Zoltán: A magyar liberálisok és konzervatívok társadalomszemlélete az 1840-es években. In.: A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról. (Szerk.: Szabad György) Tankönyvkiadó Bp., 1990. 441-467. p.

Dénes Iván Zoltán [1993]: Dénes Iván Zoltán: A magyar liberálisok szellemi horizontja és értékvilága 1830-1848. In.: Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában. (Szerk.: Dénes Iván Zoltán) Gondolat Kiadó, Bp., 1993. 123-149. p.

Dénes Iván Zoltán [2001]: Dénes Iván Zoltán: Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19-20. századi Magyarországon. Új Mandátum Könyvkiadó – IV. Bp., 2001.

Diószegi György [1988]: Diószegi György: Kossuth Lajos üzenete. Pesti Hírlap – anno 1841-1844. Népszava [s.l.] 1988.

Diószegi György-Bakosné Diószegi Mónika [2001]: Diószegi György-Bakosné Diószegi Mónika: Kossuth Lajos és a Pesti Hírlap a társadalmi változásokért. Variant-Média Reklám és Kiadó Kft., Bp., 2001.

Egyed Ákos [1994]: Egyed Ákos: Széchenyi Erdély-képe – Erdély Széchenyi-képe. In.: Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. (Szerk.: Dobszay Tamás-Orosz István-Pölöskei Ferenc) Korona Kiadó, Bp., 1994. 129-141. p.

Egyed Ákos [2002]: Egyed Ákos: Széchenyi István hatása Erdélyben. In.: Egyed Ákos-Csetri Elek-Péter György-Somai József: Széchenyi és Erdély. Tanulmányok. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár, 2002. 11-48. p.

Erdődy Gábor [2002]: Erdődy Gábor: Az ellenzék vezetői, az átalakulás kulcsemberei. Kossuth és Batthyány. In.: Kossuth Lajos 1802-1894. Kossuth Lajos és kortársai. (Bev.: Hermann Róbert) Kossuth Kiadó Bp., 2002. 7-22. p.

Ernst József [1991]: Ernst József: Lovak körül. In.: Széchenyi és kora [1991] 67-91. p.

Erős Vilmos [1995]: Erős Vilmos: Historia Regnum – Historia Populum. A Szekfű-Mályusz vita kialakulása. In.: Századok 1995. 3. sz. 573-597. p.

Erős Vilmos [1997]: Erős Vilmos: Szekfű és Mályusz vitája a „Magyar Történet”-ről. In.: Századok 1997. 2. sz. 453-477. p.

Erős Vilmos [2000/a]: Erős Vilmos: Mit jelent a történetírás-történet, és miért írunk ilyet? In.: Aetas 2000. 4. sz. 142-148. p.

Erős Vilmos [2000]: Erős Vilmos: A Szekfű-Mályusz vita. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000.

Erős Vilmos [2002]: Erős Vilmos: Utószó. In.: Szekfű Gyula: Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok. (Vál., szerk., kieg. jegyz., utószó: Erős Vilmos) Osiris Kiadó, Bp., 2002. 715-739. p.

Fábián Ernő [1992]: Fábián Ernő: Széchenyi István szabadelvű politikai modellje. In.: Emlékezés Széchenyi Istvánra Erdélyben 1991-ben. (Erdélyi Tudományos Füzetek 213.) Kolozsvár, 1992. 14-23. p.

Falk Miksa [1868]: Falk Miksa: Széchenyi István gróf és kora. (Ford.: Áldor Imre és Vértessy Arnold) Pest, 1868.

Falk Miksa [1984]: Falk Miksa: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála. (Utószó: Oltványi Ambrus) Európa Könyvkiadó, Bp., 1984.

Farkas Zoltán [1996]: Farkas Zoltán: Cui prodest… A posztmodern történetírásról. In.: Aetas 1996. 4. sz. 80-89. p.

Fazekas Csaba [1997/a]: A politikai katolicizmus kezdetei Magyarországon. (1844-1848) In.: Irodalom – Történelem – Társadalomtudomány. Az Észak-Magyarországi Gazdaság-Kultúra-Tudomány melléklete. 1997. 4. sz. 3-7. p.

Fazekas Csaba [1997/b]: Katolikus egyháziak „platformja” a Konzervatív Pártban. Adalékok a pártalakulás kezdeteihez a reformkori Magyarországon. In.: Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak. Tudományos emlékülés Zalaegerszeg, 1997. június 7. (Szerk.: Molnár András) Zalaegerszeg, 1997. 73-113. p.

Fazekas Csaba [2001]: A katolikus egyház közéleti tevékenységének reformkori történetéhez. (Esettanulmány: Katolikus politikai program 1846-ból.) In.: Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848-1918. (Szerk.: Sarnyai Csaba Máté) MTEM könyvek 29. Bp., 2001. 29-45. p.

Fazekas Csaba [2002]: A politikai katolicizmus fogalmáról és a reformkori politikai katolicizmusról. Miskolci Társadalomtörténeti Műhelyviták I. Miskolc, 2002.

Fenyő István [1969/a]: Fenyő István: A demokrácia történetírója. (Horváth Mihály reformkori történetírásáról.) In.: Fenyő István [1969] 33-124. p.

Fenyő István [1969/b]: Fenyő István: Egy reformkori polihisztor. (Pulszky Ferenc indulása.) In.: Fenyő István [1969] 125-320. p.

Fenyő István [1969/c]: Fenyő István: A haza – és valósága. (Fényes Elek a reformkor évtizedeiben.) In.: Fenyő István [1969] 321-430. p.

Fenyő István [1969]: Fenyő István: Haza és tudomány. A hazai reformkori liberalizmus történetéhez. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1969.

Fenyő István [1997]: Fenyő István: A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Argumentum Kiadó, Bp., 1997.

Fenyő István [1998]: Fenyő István: A liberalizmus a reformkori Magyarországon. In.: Múltunk 1998. 3-4. sz. 42-76. p.

Fenyő István: Magyarság és emberi egyetemesség. Bp., 1979.

Ferdinandy Géza [s.a.]: Ferdinandy Géza: Széchenyi István mint közjogász. In.: Széchenyi eszmevilága. III. köt. 122-169. p. (Későbbi megjelenés: Ferdinándy Gejza: Gróf Széchenyi István mint közjogász. In.: Budapesti Szemle 1919. 119-154. p.)

Ferenczi Zoltán [1925]: Ferenczi Zoltán: Bevezetés. In.: Gróf Széchenyi István: A kelet népe. (Szerk., bev.: Ferenczi Zoltán) Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Gróf Széchenyi István összes munkái V. köt. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1925. 1-107. p.

Filozófiai hermeneutika [1990]: Filozófiai hermeneutika. Szöveggyűjtemény. A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára 4. (Vál.: Bacsó Béla, Szerk.: Csikós Ella, Lakatos László) Bp., 1990.

Fónagy Zoltán [2002/a]: Fónagy Zoltán: Széchenyi István. In.: História 2002. 2. sz. 31-33. p.

Fónagy Zoltán [2002/b]: Fónagy Zoltán: Az ifjú Kossuth. Egy valószerűtlen életpálya kezdete. In.: Rubicon 2002. 8. sz. 4-7. p.

Forradalom után [1988]: Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. (Szerk., bev.: Németh G. Béla) Gondolat Kiadó, Bp., 1988.

Foucault, Michel [2000]: Foucault, Michel: A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája. Osiris Kiadó, Bp., 2000.

Friedreich István [1912]: Friedreich István (Szalkai Horváth Béla néven): A Pesti Hírlap és A Kelet Népe. I-II. In.: Katholikus Szemle 1912. XXVI. köt. 928-947. p. és 1046-1063. p.

Friedreich István [1914-15]: Friedreich István: Gróf Széchenyi István élete I-II. köt. Bp., 1914-1915.

Fülöp Tamás [1999]: Fülöp Tamás: „legyünk mi […] ha lehet mindenben: az oknak népe" - Széchenyi István történelemszemlélete és A Kelet népe. In: Acta Universitatis Debreceniensis Ludovico Kossuth Nominatae Series Historica LI. Történeti Tanulmányok VII. KLTE. Szerk.: Takács Péter. Debrecen, 1999. 115-129. p.

Fülöp Tamás [2002]: Fülöp Tamás: A „volt birodalmak földjén" – Széchenyi keleti utazása 1818-1819-ben I. rész. In.: Posztbizánci Közlemények V. 37-55. p.

Fülöp Tamás [2003/a]: Fülöp Tamás: A haladás gondolata Széchenyi eszmerendszerében. In.: Dialógus 2003. november (II. évf. 1. sz.) 9-20. p.

Fülöp Tamás [2003/b]: Fülöp Tamás: Kossuth Lajos történelemszemlélete és a Széchenyi-Kossuth vita. (Megjelenés alatt.)

Gaál Jenő [1902-03]: Gaál Jenő: Gróf Széchenyi István nemzeti politikája I-II. köt. Bp., 1902-1903. (MTA kiadás)

Gaál Jenő [1903]: Gaál Jenő: Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk. Politzer Zsigmond és fia kiadása. Bp., 1903.

Gaál Jenő [1912]: Gaál Jenő: A Széchenyi-cultus jelentősége. In.: Széchenyi eszmevilága. I. köt. 1-23. p.

Gaál Jenő [1914]: Gaál Jenő: Széchenyi társadalmi politikája. In.: Széchenyi eszmevilága. II. köt. 123-143. p.

Gaál Jenő [s.a.]: Gaál Jenő: Gróf Széchenyi István nemzetgazdasági alapeszméi. In.: Széchenyi eszmevilága. III. köt. 58-87. p.

Gadamer, H-G. [1984]: Gadamer, Hans-Georg: Igazság és módszer. Gondolat Kiadó, Bp., 1984.

Gadamer, H-G. [1986]: Gadamer, Hans-Georg: Szöveg és interpretáció. In.: Szöveg és interpretáció. (Szerk., utószó: Bacsó Béla) Cserépfalvi Kiadó, [s.l., s.a.] 17-42. p.

Gadamer, H-G. [1990]: Gadamer, Hans-Georg: Hermeneutika. In.: Filozófiai hermeneutika. Szöveggyűjtemény. A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára 4. (Vál.: Bacsó Béla, Szerk.: Csikós Ella, Lakatos László) Bp., 1990. 11-29. p.

Gál István [1941]: Gál István: A fiatal Széchenyi Angliában. In.: Pásztortűz 1941. 10. sz. 486-489. p.

Gál István [1972]: Gál István: Amerika képe Széchenyi írásaiban. In.: Filológiai Közlöny. 1972. 1-2. sz. 32-46. p.

Gáldi László [1957]: Gáldi László: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Akadémiai Kiadó, Bp., 1957.

Gazda István [1991]: Gazda István: A család. In.: Széchenyi és kora [1991] 11-28. p.

Gergely András [1972]: Gergely András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972.

Gergely András [1974]: Gergely András: A „rendszeres bizottsági munkálatok" szerepe a magyar polgári reformmozgalom kialakulásában. In.: Tiszatáj 1974. 6. sz. 37-41. p.

Gergely András [1977]: Gergely András: „Vannak dolgok, melyeknek emlékezete nélkül nincsen jövendő" (175 éve született Kossuth Lajos). In.: Tiszatáj 1977. 9. sz.

Gergely András [1979/a]: Gergely András: A fiumei vasút vitája az utolsó rendi országgyűlésen. Kísérlet a magyar politikai viszonyok átrendezésére az 1848-as forradalom előtt. In.: Századok 1979. 4. sz. 610-642. p.

Gergely András [1979/b]: Gergely András: A fiumei vasútterv kialakulása. In.: Tanulmányok Kossuth Lajos politikai pályájáról. (Szerk.: Fehér András és Veliky János) Acta Universitas Debreceiniensis De Ludovico Kossuth Nominatae Series Historica XXVI. Debrecen, 1979. 19-43. p.

Gergely András [1980]: Gergely András: A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása 1830-1848. In.: Magyarország története tíz kötetben. Magyarország története V/2. (Főszerk.: Mérei Gyula, szerk.: Vörös Károly) Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 669-789. p.

Gergely András [1981]: Gergely András: Az 1848-as magyar polgári államszervezet. In.: A magyarországi polgári államrendszerek. Tanulmánykötet. (Szerk.: Pölöskei Ferenc és Ránki György) Tankönyvkiadó, Bp., 1981. 50-80. p.

Gergely András [1982]: Gergely András: Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban. A fiumei vasút. (Értekezések a történeti tudományok köréből 98.) Bp., 1982.

Gergely András [1983]: Gergely András: Németh László vitája Szekfű Gyulával. In.: Valóság 1983. 1. sz. 47-63. p.

Gergely András [1987]: Gergely András: Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról. Bp., 1987.

Gergely András [1991/a]: Gergely András: A dualizmus kori történetírás Széchenyi-képe. In.: Magyar Tudomány 1991. 8. sz. 900-910. p.

Gergely András [1991/b]: András, Gergely: Dreaming and Achieving. Széchenyi as Reformer. In.: The New Hungarian Quarterly 1991. 107-112. p.

Gergely András [1993]: Gergely András: Széchenyi, a besorolhatatlan reformer. In.: Műhely 1993. 71-75. p.

Gergely András [1998/a]: Gergely András: Széchenyi és Kossuth vitája. In.: Rubicon 1998. 2. sz. 4-7. p.

Gergely András [1998/b]: Gergely András: Széchenyi István. In.: Rubicon 1998. 3. sz. 15-17. p.

Gergely András [2000]: Gergely András: Államjogi kapcsolat, államjogi szemléletek az osztrák-magyar együttélés idején. In.: A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére. ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Bp., 2000. 159-166. p.

Gergely András-Veliky János [1974]: Gergely András-Veliky János: A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén. In.: Magyar Történeti Tanulmányok VII. Debrecen, 1974.

Gerő András [1991]: Gerő András: A nyugat embere és a kelet népe. In.: Európai utas 1991. 3. sz. 2-8. p.

Gerő András [1993]: Gerő András: A modernitás konfliktusai és Széchenyi. In.: Gerő András: Magyar polgárosodás. Bp., 1993. 79-93. p.

Gerő András [2002]: Gerő András: A kormányzó és a király. Kossuth és Ferenc József. In.: Kossuth Lajos 1802-1894. Kossuth Lajos és kortársai. (Bev.: Hermann Róbert) Kossuth Kiadó Bp., 2002. 91-114. p.

Glatz Ferenc [1989]: Glatz Ferenc: Előszó az 1989-es kiadáshoz. In.: Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. (Reprint) Maecenas Kiadó, Bp., 1989. I-XXXVIII. lap

Glatz Ferenc [2002]: Glatz Ferenc: Széchenyi és művének értelmezése. In.: História 2002. 2. sz. 30. p.

Grondin, Jean [2002]: Grondin, Jean: Bevezetés a filozófiai hermeneutikába. Osiris Kiadó, Bp., 2002.

Grünwald Béla [1890]: Grünwald Béla: Az új Magyarország. Gróf Széchenyi István. Bp., 1890.

Gyáni Gábor [2000]: Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Napvilág Kiadó, Bp., 2000.

György Endre [s.a.]: György Endre: Széchenyi István közlekedési politikája. In.: Széchenyi eszmevilága. III. köt. 87-122. p.

H. Boros Vilma [1967]: H. Boros Vilma: Széchenyi István hátrahagyott iratainak története. Az Akadémiai Könyvtár gyűjteményének ismertetésével. Bp., 1967.

Halász Gábor [1934]: Halász Gábor: A fiatal Széchenyi. In.: Uő: Tiltakozó nemzedék (Összegyűjtött írások). (Szerk.: Véber Károly) Bp., 1981. 395-445. p.

Halász Gábor [1941]: Halász Gábor: A naplóíró Széchenyi. In.: Uő: Tiltakozó nemzedék (Összegyűjtött írások). (Szerk.: Véber Károly) Bp., 1981. 446-455. p.

Hanák Péter [1992]: Hanák Péter: A polgárosodás fogalmai Széchenyinél, Széchenyi és a magyar polgárosodás. In.: Somogy megye múltjából 1992. 279-288. p.

Hanák Tibor [1991]: Hanák Tibor: Kor- és világkép Széchenyi István szellemi portréjához. In.: Forrás 1991. szept. 37-50. p.

Haraszti Éva [1967]: Haraszti Éva: Széchenyi and England. In.: The New Hungarian Quarterly 1967. 25. sz. 156-165. p.
Hegel, G. W. F. [1966]: Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Előadások a világtörtnet filozófiájáról. (Ford., utószó, jegyz.: Szemere Samu) Akadémiai Kiadó, Bp., 1966.

Hermann Róbert [1994]: Hermann Róbert: Kossuth Lajos életútja. In.: „leborulok a nemzet nagysága előtt" – A Kossuth hagyaték. (Szerk.: Körmöczi Katalin) Bp., 1994. 7-176. p.

Hermann Róbert [1996]: Hermann Róbert: Kossuth emlékév, Kossuth kiadványok 1989-1994. In.: Századok 1996. 1. sz. 152-163. p.

Hermann Róbert [2002/a]: Hermann Róbert: Kossuth Lajos élete és kora. Bp., 2002.

Hermann Róbert [2002/b]: Hermann Róbert: A mester és a (hűtlen) tanítvány. Kossuth és Görgey. In.: Kossuth Lajos 1802-1894. Kossuth Lajos és kortársai. (Bev.: Hermann Róbert) Kossuth Kiadó Bp., 2002. 51-70. p.

Hirsch, E. D. [1998]: Hirsch, Eric Donald: Gadamer értelmezéselmélete. In.: A hermeneutika elmélete. Tanulmányok. (Vál., szerk.: Fabinyi Tibor) Ikonológia és műértelmezés 3. köt. JATEPress Kiadó, Szeged, 1998. 251-266. p.

Horkay Hörcher Ferenc [1997]: Horkay Hörcher Ferenc: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. Utószó. In.: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe (szerk.: Horkay Hörcher Ferenc) Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997. 287-306. p.

Huoranszki Ferenc [1992]: Huoranszki Ferenc: Nyelvfilozófia és eszmetörténetírás. In.: Magyar Filozófiai Szemle 1992. 5-6. sz. 960-981. p.

Iggers, Georg G. [1988]: Iggers, Georg G.: A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig. Gondolat Kiadó, Bp., 1988.

Imre Sándor [1914]: Imre Sándor: Széchenyi és a magyar nevelés jövője. In.: Széchenyi eszmevilága. II. köt. 36-65. p.

Iványi-Grünwald Béla [1930]: Iványi-Grünwald Béla: Gróf Széchenyi István Hitel című munkája. In.: Hitel, a Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok. Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Gróf Széchenyi István összes munkái II. köt. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1930. 3-264. p.

Jászi Oszkár [1910]: Jászi Oszkár: Széchenyi, praeceptor Hungarie. In.: Jászi Oszkár publicisztikája. Magvető Kiadó, Bp., 1982. 121-129. p.

Károlyi Árpád [1921-1922-1925]: Károlyi Árpád bevezetői In.: Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. (Szerk., bev.: Károlyi Árpád) I-II-III. köt. Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Gróf Széchenyi István összes munkái VII-VIII-IX. köt. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1921.; 1922.; 1925.

Kautz Gyula [1868]: Kautz Gyula: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon. Pest, 1868.

Kautz Gyula [1876]: Kautz Gyula: A politikai tudomány kézikönyve. Bp., 1876.

Kautz Gyula [1904]: Kautz Gyula: A Hitel és a Világ méltatása. In.: Gróf Széchenyi István Munkái. II. sorozat. (S. a. r.: Szily Kálmán) I. köt. Bp., 1904.

Kautz Gyula [1905/a]: Kautz Gyula: A Kelet népe méltatása. In.: Gróf Széchenyi István Munkái. II. sorozat. (S. a. r.: Szily Kálmán) II. köt. Bp., 1905.

Kautz Gyula [1905/b]: Kautz Gyula: A Politikai programmtöredékek méltatása. In.: Gróf Széchenyi István Munkái. II. sorozat. (S. a. r.: Szily Kálmán) II. köt. Bp., 1905.

Kautz Gyula [1905/c]: Kautz Gyula: Széchenyi és Kossuth. In.: Budapesti Szemle 1905. (124. k.) Klny. Bp., 1905. 1-10. p.

Kávássy Sándor [1998]: Kávássy Sándor: Széchenyi nemzetszemlélete főbb művei alapján. Bp., 1998.

Kelemen János [1987]: Kelemen János: Collingwood historizmusa. In.: Collingwood, Robin G.: A történelem eszméje. Gondolat Kiadó, Bp., 1987. 9-49. p.

Kelemen János [1989]: Kelemen János: Popper antihistoricizmusa. In.: Popper, Karl R.: A historicizmus nyomorúsága. (Előszó: Kelemen János) Akadémiai Kiadó, Bp., 1989. 7-25. p.

Kenessey Béla [1912]: Kenessey Béla: Gróf Széchenyi István világnézete és életbölcselete. In.: Széchenyi eszmevilága. I. köt. 67-101. p.

Képes György [1997]: Képes György: Az amerikai állammodell. Az Egyesült Államok alkotmányának alapelvei. In.: Rubicon 1997. 8. sz.

Kisantal Tamás-Szeberényi Gábor [2001]: Kisantal Tamás-Szeberényi Gábor: Hayden White „hasznáról és káráról". Narratológiai kihívás a történetírásban. In.: Aetas, 2001. 1. sz. 116-133. p.

Kiss Endre [1994]: Kiss Endre: Liberalizmus, decizionizmus, történelmi gyakorlat. Széchenyi István a modern nemzetté válásról. In.: Valóság 1994. 2. sz. 71-81. p.

Kósa Csaba [2002]: Kósa Csaba: Kossuth, a hírlapíró. Válasz Könyvkiadó, Bp., 2002.

Kosáry Domokos [1943]: A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841-1844. In.: Századok 1943. 371-414. p.

Kosáry Domokos [1946/a]: Kosáry Domokos: Előszó az első kiadáshoz (1943). In.: Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. Második, bővített kiadás. Osiris Kiadó Bp., 2002. 16-23. p.

Kosáry Domokos [1946]: Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. Bp., 1946. (Második, bővített kiadása: Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. Osiris Kiadó Bp., 2002.)

Kosáry Domokos [1952]: Kosáry Domokos: Kossuth Lajos harca a feudális és gyarmati elnyomás ellen. In.: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. I-II. köt. (Szerk.: I. Tóth Zoltán) Magyar Történelmi Társulat. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. I. köt. 1-87. p.

Kosáry Domokos [1962]: Kosáry Domokos: Széchenyi az újabb külföldi irodalomban. In.: Századok 1962. 275-293. p.

Kosáry Domokos [1963]: Kemény és Széchenyi 1849 után. In.: Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 149-170. p. (Újabb változata a Széchenyi Döblingben c. kötet I. fejezetében. In.: Kosáry Domokos [1981] 7-59. p.)

Kosáry Domokos [1978]: Széchenyi, a naplóíró és a történeti személyiség. In.: Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Magvető Kiadó, Bp., 1987. 217-256. p. (Eredetileg: Uő.: Széchenyi, a naplóíró és a történeti személyiség. In.: Irodalomtörténet 1978. 489-526. p.)

Kosáry Domokos [1979]: Kosáry Domokos: Az új politikai sajtó. Kossuth és a Pesti Hírlap. Széchenyi a Pesti Hírlap ellen. A kétféle Világ és a konzervatívok. Kossuth küzdelme új lapért. A centralista Pesti Hírlap. A Budapesti Híradó és a Nemzeti Újság. Kossuth és a Hetilap című fejezetek. In.: A magyar sajtó története. I. köt. 1705-1848. (Szerk.: Kókay György) Akadémiai Kiadó Bp., 1979. 660-807. p.

Kosáry Domokos [1981]: Kosáry Domokos: Széchenyi Döblingben. Magvető Könyvkiadó Bp., 1981.

Kosáry Domokos [1982]: A magyar történetírás a két világháború között. In.: Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Magvető Kiadó, Bp., 1987. 321-356. p. (Eredetileg (rövidítve, jegyz. nélkül): Uő.: Történészek és irányzatok. Emlékezés. In.: Magyar Tudomány 1982. 722-734. p.)

Kosáry Domokos [1990]: Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711-1867. Magyarok Európában III. köt. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1990.

Kosáry Domokos [2002]: Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. Második, bővített kiadás. Osiris Kiadó Bp., 2002.

Kosáry Domokos [2002/a]: Kosáry Domokos: „Az eszközök egyike valék". In.: História 2002. 9-10. sz. 51-53. p.

Koselleck, Reinhardt [1997]: Koselleck, Reinhardt: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. (Ford., zárótanulmány: Szabó Márton) Jószöveg Műhely Kiadó, Bp., 1997.

Koselleck, Reinhardt [2000]: Koselleck, Reinhardt: Történelem, történetek és formális időstruktúrák. In.: Narratívák 4. A történelem poétikája. (Szerk., vál., előszó: Thomka Beáta) Kijárat Kiadó, Bp., 2000. 25-35. p.

Koselleck, Reinhardt [2003]: Koselleck, Reinhardt: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. (Ford.: Hidas Zoltán, Szabó Márton, szerk.: Miklós Tamás) Atlantisz Kiadó, Bp., 2003.

Kossuth emlékkönyv [1952]: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. I-II. köt. (Szerk.: I. Tóth Zoltán) Magyar Történelmi Társulat. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952.

Kossuth Lajos és kortársai [2002]: Kossuth Lajos 1802-1894. Kossuth Lajos és kortársai. (Bev.: Hermann Róbert) Kossuth Kiadó Bp., 2002.

Kovács István [1988]: Kovács István: Az alkotmányossággondolat kialakulása és megszilárdulása Nyugat-Európában. In.: Nyugat-Európa alkotmányai. (Szerk., bev.: Kovács István) Bp., 1988. 9-83. p.

Körmendy Kinga [2001]: Körmendy Kinga: A Széchenyi-gyűjtemény. In.: Örökségünk, élő múltunk. Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. MTA Könyvtár, Bp., 2001. 115-143. p.

Kropf Lajos [1903]: Kropf Lajos: Gróf Széchenyi István angol ismerősei. In.: Budapesti Szemle 1903. 115. köt. 321-350. p.

Kulin Ferenc [1972]: Kulin Ferenc: Az író Széchenyi megítéléséről egy történész munkájának alapján. In.:

Kunszabó Ferenc [1983]: Kunszabó Ferenc: Itt alkotni, teremteni kell. Széchenyi István eszmevilága. Bp., 1983.

Kunszabó Ferenc [1991]: Kunszabó Ferenc: És ég az oltár. Széchenyi István életműve. Hunnia Kiadó, Bp., 1991. (Első kiadás: Bp., 1984.)

Lackó Mihály [1976]: Lackó Mihály: „A legnagyobb magyar". Egy szállóige keletkezése. In.: Világosság 1976. 5. sz. 305-308. p.

Lackó Mihály [1977]: Lackó Mihály: Széchenyi és Kossuth vitája. Magyar História. Gondolat Kiadó, Bp., 1977.

Lackó Mihály [1985]: Lackó Mihály: Grünwald Béla: Az új Magyarország. In.: Történelmi Szemle 1985. 2. sz. 289-319. p.

Lackó Mihály [1986/a]: Lackó Mihály: Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei. Magvető Kiadó, Bp., 1986.

Lackó Mihály [1986/b]: Lackó Mihály: Kossuth zempléni válsága. In.: Medvetánc 1986. 2-3. sz. 165-180. p.

Lackó Mihály [1991]: Lackó Mihály: „Újból divat lett a Széchenyi-póz". Grünwald Béla Széchenyi értelmezése. In.: Magyar Tudomány 1991. 8. sz. 911-916. p.

Lackó Mihály [1999]: Lackó Mihály: Széchenyi lélektani és pszichiátriai ábrázolásának historiográfiájához. In.: A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékének. (Szerk.: Gyáni Gábor, Pajkossy Gábor) Csokonai Kiadó, Debrecen, 1999. 57-77. p. (Újabb kiadásban: Uő.: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok. (Szöveggond.: Pajkossy Gábor.) A múlt ösvényén. Sorozatszerkesztő: Gyáni Gábor. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2001. 67-93. p.)

Lackó Mihály [2001]: Lackó Mihály: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok. (Szöveggond.: Pajkossy Gábor.) A múlt ösvényén. Sorozatszerkesztő: Gyáni Gábor. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2001.

Lackó Miklós [1981]: Lackó Miklós: A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között. In.: Lackó Miklós: Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok. Gondolat Kiadó, Bp., 1981. 298-304. p.

Lyotard, J-F. [1993]: Lyotard, Jean-Francois: A posztmodern állapot. In.: A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-Francois Lyotard, Richard Rorty tanulmányai. (Összeáll.: Bujalos István, ford.: Angyalosi Gergely, Bujalos István, Nyizsnánszky Ferenc, Orosz László) Századvég Kiadó, Bp., 1993. 7-145. p.

Magyarics Tamás [1996]: Magyarics Tamás: Klió és/vagy Kalliopé? A posztmodern amerikai történetírás néhány kérdése. In.: Aetas 1996. 1. sz. 87-98. p.

Mérei Gyula [1960]: Mérei Gyula: Szekfű Gyula történelemszemléletének bírálatához. In.: Századok 1960. 180-257. p.

Mezey Barna [2000]: Mezey Barna: A modern polgári jogrendszer kialakulása a 19. századi Magyarországon. In.: A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére. ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Bp., 2000. 335-352. p.

Molnár András [2002]: Molnár András: A magyarok Mózese és a haza bölcse. Kossuth és Deák. In.: Kossuth Lajos 1802-1894. Kossuth Lajos és kortársai. (Bev.: Hermann Róbert) Kossuth Kiadó Bp., 2002. 23-38. p.

Molnár András: Batthyány Lajos a reformkorban. Zalaegerszeg, 1996.

Molnár András: Batthyányi Lajos és a Széchenyi-Kossuth vita (1841-1843). In.: Soproni Szemle 1995. 4. sz. 316-325. p.

MTA [1960]: (S. n.): Széchenyi István (Halálának századik évfordulójára). A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. In.: Századok 1960. 257-278. p.

MTA TTI [1960]: (S. n.) Széchenyi István. In.: Társadalmi Szemle 1960. 2. sz. 30-55. p.

Németh László [1939]: Németh László: Kisebbségben. (Első megjelenése: Tanú-könyvtár 1. füzet, Kecskemét, 1939.) In.: Németh László: Sorskérdések. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó Bp., 1989. 408-482. p.

Németh László [1939-1941]: Németh László: Széchenyi. Két vázlat a Széchenyi-könyvhöz. In.: Németh László: Az én katedrám. Tanulmányok. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó Bp., 1969. (Második kiad.: Bp., 1975.) 370-382. p.

Németh László [1940]: Németh László: Szekfű Gyula. (Első megjelenése: Magyar Élet 1940. febr.-jún. folytatásokban) In.: Németh László: Sorskérdések. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó Bp., 1989. 515-598. p.

Németh László [1942]: Németh László: Széchenyi. Vázlat. Bp., (1942.) In.: Németh László: Az én katedrám. Tanulmányok. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó Bp., 1969. (Második kiad.: Bp., 1975.) 390-551. p.

Orosz István [2000]: Orosz István: Széchenyi és kortársai. Válogatott tanulmányok a reformkorról. Multiplex Media-DUP. Debrecen, 2000.

Orosz István [1994/a]: Orosz István: Kossuth az érdekegyesítésről. In.: Erdélyi Tudományos Füzetek 219. sz. Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben. Kolozsvár, 1994. 23-29. p.

Orosz István [1994/b]: Orosz István: Az úrbéres föld tulajdonjogi helyzete Kossuth nézeteiben. In.: Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. (Szerk.: Dobszay Tamás-Orosz István-Pölöskei Ferenc) Korona Kiadó, Bp., 1994. 215-224. p.

Padányi Viktor [1943]: Padányi Viktor: Széchenyi kultúrája. Szeged, 1943.

Pajkossy Gábor [1984]: Pajkossy Gábor: Kossuth hűtlenségi pere. In.: A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára. (Szerk.: Dénes Iván Zoltán, Gergely András, Pajkossy Gábor) Bp., 1984. 165-191. p.

Pajkossy Gábor [1991]: Pajkossy Gábor: Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban. Előadások a Történettudományi Intézetben 14. Bp., 1991.

Pajkossy Gábor [1994/a]: Pajkossy Gábor: „… cserébe nyertem egész későbbi életemet". Kossuth és fogsága. In.: Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. (Szerk.: Dobszay Tamás-Orosz István-Pölöskei Ferenc) Korona Kiadó, Bp., 1994. 157-175. p.

Pajkossy Gábor [1994/b]: Pajkossy Gábor: Kossuth és a kormányzati „terrorismus" politikája 1835-1839. In.: Századok 1994. 5. sz. 809-817. p.

Pajkossy Gábor [1998/a]: Pajkossy Gábor: Kossuth Lajos. (Vál., bev., jegyz.: Pajkossy Gábor) Magyar szabadelvűek (Főszerk.: Gerő András) Új Mandátum Könyvkiadó Bp., 1998.

Pajkossy Gábor [1998/b]: Pajkossy Gábor: Kossuth fordulata 1843-ban. In.: Rubicon 1998. 3. sz. 18-20. p.

Pajkossy Gábor [2002]: Pajkossy Gábor: Kossuth levele anyjához Kossuth Lászlónéhoz. Egy ismeretlen levél budai fogságából. In.: Rubicon 2002. 8. sz. 8-11. p.

Palmer, Richard E. [1998]: Palmer, Richard E.: A hermeneutika hat modern meghatározása. In.: A hermeneutika elmélete. Tanulmányok. (Vál., szerk.: Fabinyi Tibor) Ikonológia és műértelmezés 3. köt. JATEPress Kiadó, Szeged, 1998. 77-87. p.

Pannenberg, Wolfhart [1990]: Pannenberg, Wolfhart: Hermeneutika és egyetemes történelem. In.: Filozófiai hermeneutika. Szöveggyűjtemény. A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára 4. (Vál.: Bacsó Béla, Szerk.: Csikós Ella, Lakatos László) Bp., 1990. 115-146. p.

Pauler Ákos [1914]: Pauler Ákos: Széchenyi társadalmi erkölcstana. In.: Széchenyi eszmevilága. II. köt. 65-85. p.

Péter László [1998]: Péter László: Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből. Osiris Kiadó, Bp., 1998.

Péterfy Jenő [1881]: Péterfy Jenő: Báró Kemény Zsigmond mint regényíró. In.: Péterfy Jenő válogatott művei. (Vál., szöveggond., jegyz.: Sőtér István) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1983. 550-585. p.

Péterfy Jenő [1889]: Péterfy Jenő: Széchenyi levelei. In.: Budapesti Szemle 1889.; ill. In.: Péterfy Jenő Összegyűjtött Munkái. III. köt. Bp., 1903. 151-193. p.

Péterfy Jenő [1890]: Péterfy Jenő: Egy új könyv Széchenyi Istvánról. In.: Budapesti Szemle 1890. 62. köt., Újabb kiadása: In.: Péterfy Jenő válogatott művei. (Vál., szöveggond., jegyz.: Sőtér István) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1983. 451-474. p.

Pethő Bertalan [1996]: Pethő Bertalan (Bev., vál.): A posztmodern. Második kiadás. Platon, Bp., 1996.

Pók Attila [1982]: Pók Attila: A Huszadik Század körének történetfelfogása. In.: A Huszadik Század körének történetfelfogása. Vál., s. a. r., bev.: Pók Attila. Gondolat Kiadó, Bp., 1982. 5-18. p.

Poór János [1997]: Poór János: Széchényi Ferenc a magyar alkotmányról. In.: Miscellanea fontium historiae Europae Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. (szerk.: Kalmár János) ELTE BTK, Budapest, 1997. 325-334. p.

Popper, Karl R. [1989]: Popper, Karl R.: A historicizmus nyomorúsága. (Előszó: Kelemen János) Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.

Prohászka Ottokár [1912]: Prohászka Ottokár: Gróf Széchenyi István vallásossága. In.: Széchenyi eszmevilága. I. köt. 48-67. p.

Ravasz László [s.a.]: Ravasz László: Széchenyi hatásának titka. In.: Széchenyi eszmevilága. III. köt. 169-188. p.

Révai József [1938]: Révai József: Magyar szabadság - világszabadság. In.: Uő.: Válogatott történelmi írások. (Vál., jegyz.: F. Majlát Auguszta). Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1966. 189-235. p. (Eredetileg: Uő.: Magyar szabadság – világszabadság. In.: Új Hang 1938. I. évf. 4-8. sz.)

Révai József [1944]: Révai József: Kossuth Lajos. In.: Uő.: Válogatott történelmi írások. (Vál., jegyz.: F. Majlát Auguszta). Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1966. 235-267. p. (Eredetileg: Uő.: Kossuth Lajos. Szikra Könyvkiadó. 1944. h. n. (Moszkva) 9-45. p.)

Réz Mihály [1907/a]: Réz Mihály: Széchenyi problémák. I. Széchenyi és az érzelmi politika. Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből. XIII. k. 7. sz. MTA Bp., 1907. 3-38. p.

Réz Mihály [1907/b]: Réz Mihály: Széchenyi problémák. II. A következetesség és Széchenyi rendszere. Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből. XIII. k. 7. sz. MTA Bp., 1907. 39-80. p.

Réz Mihály [1917]: Réz Mihály: A politikai tudomány és Széchenyi. In.: Történeti Szemle 1917. VI. évf. 225-239. p.

Reznák Erzsébet [2002]: Reznák Erzsébet: Kossuth Lajos életútja. In.: História 2002. 9-10. sz. 54-65. p.

Ricoeur, Paul [1995]: Ricoeur, Paul: Bibliai hermeneutika. Bp., 1995.

Ricoeur, Paul [1996]: Ricoeur, Paul: Képzelőerő a beszédben és a cselekvésben. (Ford.: Mártonffy Marcell) In.: Műhely, 1996. 3. sz. 41-48. p.

Ricoeur, Paul [1998/a]: Ricoeur, Paul: Létezés és hermeneutika. In.: A hermeneutika elmélete. Tanulmányok. (Vál., szerk.: Fabinyi Tibor) Ikonológia és műértelmezés 3. köt. JATEPress Kiadó, Szeged, 1998. 151-169. p.

Ricoeur, Paul [1998/b]: Ricoeur, Paul: A hármas mimézis. In.: A hermeneutika elmélete. Tanulmányok. (Vál., szerk.: Fabinyi Tibor) Ikonológia és műértelmezés 3. köt. JATEPress Kiadó, Szeged, 1998. 209-249. p.

Ricoeur, Paul [2000/a]: Ricoeur, Paul: Történelem és retorika. In.: Narratívák 4. A történelem poétikája. (Szerk., vál., előszó: Thomka Beáta) Kijárat Kiadó, Bp., 2000. 11-24. p.

Ricoeur, Paul [2000/b]: Ricoeur, Paul: Szövegmagyarázat és megértés. A szöveg-, cselekvés- és történetelmélet közti néhány jelentősebb összefüggésről. In.: Narratívák 4. A történelem poétikája. (Szerk., vál., előszó: Thomka Beáta) Kijárat Kiadó, Bp., 2000. 185-201. p.

Ricoeur, Paul [2002]: Ricoeur, Paul: A történelem írása és a múlt megjelenítése. (Ford.: Takács Ádám) In.: Műhely, 2002. 1. sz. 54-61. p.

Sarlós Márton [1960]: Sarlós Márton: Széchenyi és a feudális jogrend átalakulása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1960.

Simon Zoltán: A reformkori magyar politikai nyilvánosság és a Nemzeti Kaszinó. In.: Sic Itur ad Astra 2000. 3. sz. 11-46. p.

Skinner, Quentin [1997]: Skinner, Quentin: Jelentés és megértés az eszmetörténetben. In.: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. (Szerk.: Horkay Hörcher Ferenc) Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997. 7-53. p.

Sőtér István [1961]: Sőtér István: Kemény Zsigmond történelemszemlélete. In.: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. XVII. köt. 1-4. sz. Bp., 1961.

Spira György [1952]: Spira György: Kossuth Lajos forradalmi szövetsége a radikális baloldallal és a népi tömegekkel. In.: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. I-II. köt. (Szerk.: I. Tóth Zoltán) Magyar Történelmi Társulat. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. II. köt. 143-248. p.

Spira György [1959]: Spira György: Széchenyi tragikus útja. In.: Uő.: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Magvető Kiadó, Bp., 1973. 172-197. p. (Újabb kiadása: In.: Spira György: Négy magyar sors. Nemzet és emlékezet. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1983. 7-33. p.)

Spira György [1962]: Spira György: Egy pillantás a Hitel írójának hitelviszonyaira. In.: Történelmi Szemle 1963. (In.: Uő.: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Magvető Kiadó, Bp., 1973. 151-172. p.)

Spira György [1964]: Spira György: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964.

Spira György [1966]: Spira György: Széchenyi alakja és a történettudomány. In.: Uő.: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Magvető Kiadó, Bp., 1973. 309-322. p. (Klny.: Spira György: Széchenyi alakja és a történettudomány. MTA IX. Oszt. Közleményei 1966-67. 1.)

Spira György [1979]: Spira György: Széchenyi a negyvennyolcas forradalomban. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. (Spira György [1964]-es kötetnek a rövidített, jegyzetek nélküli változata.)

Spira György [1991]: Széchenyi mint „konzervatív reformer”. In.: Magyar Tudomány 1991. 8. sz. 916-933. p.

Szabad György [1975]: Szabad György: Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről. In.: Századok 1975. 551-573. p.

Szabad György [1976]: Szabad György: Deák Ferenc és a reformkori Széchenyi-Kossuth vita. In.: Tanulmányok Deák Ferencről. Zalai Gyűjtemény 5. Zalaegerszeg, 1976. 247-278. p.

Szabad György [1977]: Szabad György: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Kossuth Könyvkiadó – Magyar Helikon, Bp., 1977.

Szabad György [1986]: Szabad György: Magyarország önálló államiságának kérdései a polgári átalakulás korában. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986.

Szabad György [1994]: Szabad György (összeáll.): Kossuth Lajos üzenetei. IKVA Könyvkiadó Kft. Bp., 1994.

Szabad György [1995]: Szabad György: Kossuth Lajos Európához tartozásunkról. Magyarság és európaiság. In.: Rubicon 1995. 1-2. sz.

Szabad György [2002/a]: Szabad György: Kossuth irányadása. Válasz Könyvkiadó, Bp., 2002.

Szabad György [2002/b]: Szabad György: „Isten ujja a történelemben”. In.: Rubicon 2002. 8. sz. 42-45. p.

Szabó István [1948]: A szabadságharc fővárosa Debrecen. 1849 január-május. (Szerk.: Szabó István) Debrecen, 1948.

Szabó Miklós [1983]: Szabó Miklós: Magyar nemzetfelfogások a 20. század első felében. In.: Mozgó Világ 1983. 4. sz. 50-60. p.

Szabó Miklós [1993]: Szabó Miklós: A magyar nemesi liberalizmus 1825-1910. In.: Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában. (Szerk.: Dénes Iván Zoltán) Gondolat Kiadó, Bp., 1993. 150-181. p.

Szabó Miklós [1997]: Szabó Miklós: Az ellenzéki nyilatkozat és a magyar polgári liberalizmus. In.: Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak. Tudományos emlékülés Zalaegerszeg, 1997. június 7. (Szerk.: Molnár András) Zalaegerszeg, 1997. 113-124. p.

Széchenyi és kora [1991]: Széchenyi és kora. (Szerk.: Éri István) Tájak Korok Múzeumok Egyesület, Bp., 1991.

Széchenyi eszmevilága [1912-1914]: Széchenyi eszmevilága. I-III. köt. Bp., 1912., 1914., (III. köt. [s.a.]).

Szécsi Gábor [1992]: Szécsi Gábor: Történelem és intencionalitás. In.: Magyar Filozófiai Szemle 1992. 5-6. sz. 931-960. p.

Szegedy-Maszák Mihály [1972]: Szegedy-Maszák Mihály: Gergely András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. In.: Irodalomtörténeti Közlemények 1972. 6. sz. 753-758. p.

Szegedy-Maszák Mihály [1991]: Mihály, Szegedy-Maszák: The Romantic Visionary as Statesman – István Széchenyi (1791-1860). In.: The New Hungarian Quarterly 1991. 9-22. p.

Szegedy-Maszák Mihály [1999]: Szegedy-Maszák Mihály: A Nemzeti hagyományok időszerűsége. In.: Valóság 1999. 6. sz. 31-43. p.

Szekfű Gyula [1921]: Széchenyi igéi. (Összeáll., előszó: Szekfű Gyula) Pallas Kiadó, Bp., 1921.

Szekfű Gyula [1934]: Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., 1934. (Reprint: Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. (Előszó: Glatz Ferenc) Maecenas Kiadó, Bp., 1989.)

Szekfű Gyula [1935]: A mai Széchenyi. Eredeti szövegek Széchenyi István munkáiból. (Kivál., bevez., jegyz.: Szekfű Gyula) Révai, Bp., [s.a.] [1935].

Szekfű Gyula [1952]: Szekfű Gyula: Az öreg Kossuth 1867-1894. In.: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. I-II. köt. (Szerk.: I. Tóth Zoltán) Magyar Történelmi Társulat. Akadémiai Kiadó, Bp., 1952. II. köt. 341-434. p.

Szekfű Gyula [2002]: Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok. (Vál., szerk., kieg. jegyz., utószó: Erős Vilmos) Osiris Kiadó, Bp., 2002.

Szondi, Peter [1996]: Szondi, Peter: Bevezetés az irodalmi hermeneutikába. T-Twins Kiadó, Bp., 1996.

Szűcs Jenő [1984]: Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Bp., 1984.

Takács Imre [1999]: Takács Imre: Az alkotmány és az alkotmányosság fogalma. In.: Alkotmánytan. (Szerk.: Kukorelli István) Ötödik kiadás. Osiris Kiadó, Bp., 1999. 11-43. p.

Takács Mária [1909]: Takács Mária: Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1830-1847. Bp., 1909.

Takáts József [1999]: Takáts József: Magyar politikai beszédmódok a XIX. század elején. In.: Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri János tiszteletére. Magvető Kiadó, Bp., 1999. 224-248. p.

Tolnai György [1966]: Tolnai György: Kinek adott igazat a Széchenyi-Kossuth vitában a történelem. In.: Kortárs 1966. 1. sz. 121-130. p.

Urbán Aladár [1981]: Urbán Aladár: A nyugat-európai államrendszere és a reformkor nemzedéke. In.: A magyarországi polgári államrendszerek. Tanulmánykötet. (Szerk.: Pölöskei Ferenc és Ránki György) Tankönyvkiadó, Bp., 1981. 9-49. p.

Urbán Aladár [1994]: Urbán Aladár: Széchenyi és a reformkor Amerika-képe. In.: Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. (Szerk.: Dobszay Tamás-Orosz István-Pölöskei Ferenc) Korona Kiadó, Bp., 1994. 119-129. p.

Varga János [1980]: Varga János: A kormányszervek előkészületei az 1843. évi diétára. In.: Századok 1980. 5. sz. 727-748. p.

Varga János [1981-1982]: Varga János: Megye és haladás a reformkor hajnalán. (18301843) 1-2. In.: Somogy megye múltjából (Szerk.: Kanyar János) 11-12. Kaposvár, 1981-1982.

Varga János [1982]: Varga János: Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982.

Varga János [1983]: Varga János: Kereszttűzben a Pesti Hírlap. (Az ellenzéki és középutas liberalizmus elválása 1841-42-ben). Bp., 1983.

Varga János [1985]: Varga János: Bevezetés. In.: Hallgatásra kárhoztatva. Gyurmán Adolf kiadatlan röpirata. (Szerk., bev.: Varga János) Magvető Könyvkiadó Bp., 1985. 5-59. p.

Varga Pál, S. [1994]: S. Varga Pál A gondviseléshittől a vitalizmusig. (A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében.) Csokonai Kiadó, Debrecen, 1994.

Varga Pál, S. [1999]: S. Varga Pál: A „hideg, vizsgáló ész" s a „szeretettel töltött szív" tudománya. Ismeretelméleti pozíciók Kölcsey Ferenc gondolkodásában. In.: Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri János tiszteletére. Magvető Kiadó, Bp., 1999. 283-312. p.

Varga Zoltán [1963]: Varga Zoltán: A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban (1851-1918). Akadémiai Kiadó, Bp., 1963.

Várkonyi Ágnes R. [1973]: R. Várkonyi Ágnes: A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. I-II. köt. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973.

Veliky János [1979]: Veliky János: A kossuthi ipartámogató politika értelmezéséhez. In.: Tanulmányok Kossuth Lajos politikai pályájáról. (Szerk.: Fehér András és Veliky János) Acta Universitas Debreceiniensis De Ludovico Kossuth Nominatae Series Historica XXVI. Debrecen, 1979. 67-88. p.

Veliky János [1988]: Veliky János: Liberális közvélemény-értelmezések Magyarországon a 19. században. In.: Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. (Szerk., bev.: Németh G. Béla) Gondolat Kiadó, Bp., 1988. 313-336. p.

Veliky János [1991]: Veliky János: A forradalomtól irtózó reformerek. In.: Rubicon 1991. 2. sz.

Veliky János [1992/a]: Veliky János: A polgári fejlettség fokmérője. In.: Rubicon 1992. 2. sz.

Veliky János [1992/b]: Veliky János: A liberális politikai elit. In.: Rubicon 1992. 2. sz.

Veliky János [1994/a]: Veliky János: Az ipartámogató Kossuth. In.: Századok 1994. 5. sz.

Veliky János [1994/b]: Veliky János: A szociális mozgalmakat szervező Kossuth társadalomfelfogása. In.: Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. (Szerk.: Dobszay Tamás-Orosz István-Pölöskei Ferenc) Korona Kiadó, Bp., 1994. 225-234. p.

Veliky János [1995/a]: Veliky János: A két program alapja (Széchenyi és Kossuth haladáselveiről). In.: Rubicon 1995. 1-2. sz. 48-49. p.

Veliky János [1995/b]: Veliky János: A polgári fejlettség fokmérője. In.: Rubicon 1995. 1-2. sz.

Veliky János [1998]: Veliky János: „Nekünk a filozófia templárius lovagjainak kell lennünk”. („Felvilágosító elemzés és politikai célkitűzés a Hitel-ben”). In.: Szabó István Emlékkönyv. Debrecen, 1998. 289-297. p.

Velkey Ferenc [1992]: Velkey Ferenc: Társadalomátalakulási elvek Széchenyi és Kossuth vitájában. In.: Debreceni Szemle 1992. 4. sz. 233-241. p.

Velkey Ferenc [1993]: Velkey Ferenc: Ami az akadémiai beszédből kimaradt. In.: Műhely, 1993. 75-79. p.

Velkey Ferenc [1996]: Velkey Ferenc: Egy barátság „átértelmezése” – Széchenyi István hírlapi cikkei Wesselényi Miklósról – . In.: Wesselényi emlékülés. A Kölcsey Társaság Füzetei 8. (szerk.: Takács Péter) Fehérgyarmat, 1996. 79-105. p.

Velkey Ferenc [1997/a]: Velkey Ferenc: „Párt! Szólj, ki vagy?” Politikai önmeghatározások 1846-47 pártprogramjaiban. In.: Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak. Tudományos emlékülés Zalaegerszeg, 1997. június 7. (Szerk.: Molnár András) Zalaegerszeg, 1997. 49-73. p.

Velkey Ferenc [1997/b]: Velkey Ferenc: Széchenyi István politikai tájékozódása a pártalakulás időszakában. Kandidátusi értekezés. (Kézirat) Debrecen, 1997.

Velkey Ferenc [1999]: Velkey Ferenc: „Most nyíltan a kormány embere vagyok”. (A kormány helye Széchenyi István politikai tájékozódási modelljében.) In.: Történeti Tanulmányok VII. KLTE. Szerk.: Takács Péter. Debrecen, 1999. 95-115. p.

Velkey Ferenc [2001]: Velkey Ferenc: „Szívemből szólok.” Széchenyi István állásfoglalása a fordulóponton, 1848. március 14-én. (Megjelenés alatt.) In.: Állam és társadalom 1848-1849-ben. (Szerk.: Veliky János) Debrecen, 2001.

Velkey Ferenc [2002]: Velkey Ferenc: Eszmetársak vagy ellenfelek. Kossuth és Széchenyi. In.: Kossuth Lajos 1802-1894. Kossuth Lajos és kortársai. (Bev.: Hermann Róbert) Kossuth Kiadó Bp., 2002. 39-50. p.

Velkey Ferenc [2003]: Velkey Ferenc: Széchenyi István és az 1846-os „Deák-lakoma” – kommentárok egy naplóbejegyzéshez. (Megjelenés alatt.) In.: Deák Konferencia előadásainak kötete (Szerk.: Sarnyai Csaba Máté) Szeged, 2003.

Velkey Ferenc [2004]: Velkey Ferenc: Egy „pártnélküli pártcímke” – Széchenyi István progresszista politikai önmeghatározásának hátteréhez. (Megjelenés alatt.) In.: Széchenyi Magyarországa és Európa. (Szerk.: Kőrösiné Merkl Hilda-Pelyach István) Bp., 2004.

Vikol Katalin [1981]: Vikol Katalin: Tocqueville és hatása Magyarországon. In.: Világosság 1981. 2. sz. 73-79. p.

Viszota Gyula [1916]: Viszota Gyula: Széchenyi Hitel című művének keletkezése In.: Budapesti Szemle 1916. 167. köt. 321-351. p.

Viszota Gyula [1925]: Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István élete és működése 1814-19 közt. In.: Gróf Széchenyi István Naplói I. köt. (Szerk., bev.: Viszota Gyula) Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Gróf Széchenyi István összes munkái X. köt. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1925.

Viszota Gyula [1925]: Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István élete és működése 1814-1819 közt. In.: Gróf Széchenyi István Naplói I. köt. (Szerk., bev.: Viszota Gyula) Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Gróf Széchenyi István összes munkái XII. köt. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1926. XXXI-CLX. lap

Viszota Gyula [1926]: Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István élete és működése 1820-1825 közt. In.: Gróf Széchenyi István Naplói II. köt. (Szerk., bev.: Viszota Gyula) Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Gróf Széchenyi István összes munkái XI. köt. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1926.

Viszota Gyula [1927-1930]: Viszota Gyula: Bevezetés. In.: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. (Szerk., bev.: Viszota Gyula) I-II. köt. Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Gróf Széchenyi István összes munkái VI. köt. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1927-1930.

Viszota Gyula [1930]: Viszota Gyula: A százéves Hitel. In.: Irodalomtörténet 1930. 135-144. p.

Viszota Gyula [1932]: Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István élete és működése 1826-1830 közt. In.: Gróf Széchenyi István Naplói III. köt. (Szerk., bev.: Viszota Gyula) Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Gróf Széchenyi István összes munkái XII. köt. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1932.

Vörös Károly [1980]: Vörös Károly: A magyar reformellenzék harca a polgári átalakulásért (1840-1847). In.: Magyarország története tíz kötetben. Magyarország története V/2. (Főszerk.: Mérei Gyula, szerk.: Vörös Károly) Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 855-977. p.

White, Hayden [1996]: White, Hayden: A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. (Ford.: Deák Ágnes) In.: Aetas, 1996. 1. sz. 98-118. p. (Megegyezik a Braun Róbert által szerkesztett kötetben szereplő és a szerkesztő által fordított tanulmánnyal. Vö.: White, Hayden [1997/d])

White, Hayden [1997]: White, Hayden: A történelem terhe. (Összeáll.: Braun Róbert, ford.: Berényi Gábor, Braun Róbert, Heil Tamás, John Éva) Osiris Kiadó, Bp., 1997.

Zakar Péter [2004]: Zakar Péter: *„Szíve s lelke vallásában minden becsületes ember megegyezik…”* Széchenyi István gróf vallásossága. (Megjelenés alatt.) In.: Széchenyi Magyarországa és Európa. (Szerk.: Kőrösiné Merkl Hilda-Pélyach István) Bp., 2004.

Závodszky Géza [1992]: Závodszky Géza: Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország. A kezdetektől 1848-ig. Atlanti Kutató és Kiadó Társulat – Tankönyvkiadó, Bp., 1992.

Závodszky Géza [1993]: Závodszky Géza: Reformkori utazás az Újvilágba. Egy szabadságkutató útirajza. In.: Rubicon 1993. 3. sz.

Závodszky Géza [1994]: Závodszky Géza: „Az eszmék jobbik része”. Kossuth Lajos eszmerendszeréhez (1848-ig). In.: Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. (Szerk.: Dobszay Tamás-Orosz István-Pölöskei Ferenc) Korona Kiadó, Bp., 1994. 195-214. p.

Zsilinszky Mihály [1914]: Zsilinszky Mihály: Széchenyi nemzetiségi politikája. In.: Széchenyi eszmevilága. II. köt. 85-104. p.